

रविभाग इत्यादयो वेदान्तविस्तृता इव सिद्धान्ताः उपलभ्यन्ते ते वेदान्त-
प्रक्रियोक्ता व्यावहारिकौ सत्तामादाय तत्त्वं पदार्थनिरूपणायैवान्नोपादी-
यन्त इति न कोपि विरोधः । न ह्यशेषवित्तरतितत्त्वंस्कारनाशचित्तनशेन
केवल्यरूपपरमार्थिऋसत्तामात्ररूपेणावशिष्टस्य योगिनस्त्वस्मादन्यः कोपि
जीवः शिवो व्यापमार्यतोऽस्ति । विविक्तचेतसां व्यावहारिकाणामेव
त्ययं जीव ईश्वरोवेति प्रत्ययः संभवति । तथा च योगसूत्रम् 'कृतार्थं प्रति
नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति' । स्मृतिश्च । विज्ञानात्मनि संप्रोक्ष्य
हेतुर्ज्ञे मञ्जिताप्यतम् । ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिडाम्बरे ॥ यद्यग्नि-
रग्नौ संक्षिप्तः समानस्यमनुब्रजेत् । तथात्मा साध्यमभ्येति योगिनः परमा-
त्मनेति ॥

योगवार्तिककारस्तु परमार्थत एव परस्परं जीवानामीश्वरस्य च
भेदोऽवैधर्म्यलक्षणमात्र एव तु तेषामभेदः । अयमेव च पुरातनवेदान्त-
सिद्धान्तः । अन्यथा जीवेश्वरपौरुषाग्निर्वायव्यापकभावस्थीकारेण
जीवोपाधिनाऽवच्छेदस्यात्मप्रदेशस्यैश्वर्योपाध्यवच्छिन्नत्वं वक्तव्यं तथा
च यथा ब्रह्माण्डाकाशस्य गर्वममुखावच्छेदेन तु स्थित्वं यथा वा वायव्य-
वच्छेदेनोपाधिकं दुर्गन्धस्त्वमेवं कारणसत्त्वावच्छिन्नविदाकाशस्यापीश्वरस्य
जीवोपाध्यवच्छेदेन मसारित्वं स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यै-
वांशौ न तु जीव ईश्वरस्य साक्षादगोऽतो घटकण्डाकाशवदेवान्योन्यव्या-
पृतेौ जीवेश्वरौ स्वीक्रियेता तदापीश्वरस्य जीवान्तर्गमिच्छानुपपत्तिः ।
जीवप्रदेशेपीश्वरासत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्येक्यं न संभवति ।
एकस्यैव विदाकाशस्यैकान्तःकरणाद्विमुक्तेऽपि प्रदेशे सप्तार्धेन करणान्तर-
मग्न्यादुन्मसङ्गेन शुशुतश्चन्मोवादिअवस्थानुपपत्तेः । नह्यकाशस्य
भानघटप्रदेशेऽप्यन्यघटसंबन्धो न भवतीति नियमः संभवति प्रत्यतविरो-
धात् पर्यायेर्वैकल्पिकेव देशे ऽनेकलिङ्गदेहसंबन्धस्य समानदेशीयभोगेना-
नुमानाच्चेत्याह ।

तद्वृत्तिस्मृतिपुक्तिसिद्ध्युद्धान्तसिद्धान्तविरुद्धम् । 'तत्त्वमसि' 'अहं
ब्रह्मास्मि' 'सर्वं जत्स्विदं ब्रह्म' 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्

भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकरव जलाधारेऽपि प्रागुपमानं त्यागिभूतिस्मृति-
 मिरात्मैक्यस्यैव वेदान्ते प्रतिपादनात् । एकस्यैवात्मनो नभसो घटशरावा
 द्युपाधिभिर्भेदस्यैवाविद्याकल्पितोपाधिभेदो जीवेश्वरादिरूपेण भेदसम्भा-
 स्तापवादैकात्म्यकल्पनस्यैवावित्याज्य । न ह्यत्र कल्पितजीव स्वरूपगतै-
 र्धर्मैः कारणोपाध्याज्जिह्वस्यैव रस्य समीरित्वमापादयितुं शक्यते ।
 घटशरावाद्विजन्मविनाशभ्या मृददव कार्योपाधिजीवधर्मैः कारणोपा-
 धेरीश्वरस्याप्यन्वयस्यैव युक्तिसिद्धान्ताम् । नहि महमरीचिकाद्व्यभस्तजला-
 नीवदपि स्वाधिष्ठानं यद्विलीकर्तुमीयते । जीवकल्पनोपादानभूतत्वादेव
 चास्य परमात्मनो ऽनात्मित्यवप्युपपदाने । सर्वजीवानामेक्यमपि स्वापा-
 दानैर्यद्वृष्टमेषोच्यते वेदान्तेषु । तच्च सकलजीवानामद्वयात्मोपादानर-
 त्येनाध्यासवैचित्र्ये ऽपि परमार्थत उच्यते । यत्तेनैकस्यैव विद्या-
 काशस्यैकान्तः कारणद्विमुक्ते ऽपि प्रदेशे सत्त्वायन्त कारणसंबन्धाद्व्यभस्त
 इत्यपि विज्ञानभितोरुक्तिः प्रत्युक्ता । अधिष्ठानमन्मात्रस्य विभोरेकान्त-
 कारणसंबन्धसंभवे ऽन्त कारणान्तरसंबन्धसंभवे वाच्यः । स एव तु न
 संभवति । महमरीच्युदकैर्भूमिरिषोभ्यस्तर्धमन्महेश्वरेण्यधिष्ठानधितेरसम्ब-
 न्धात् । न चैवं बन्धमोक्षाद्व्यवस्थापि यत्तु शक्यम् । अप्यष्टाद्वयानन्दस-
 च्चिन्मात्रस्याप्यात्मनो ऽनाद्व्यविद्याकल्पितोपाधितोदात्म्याध्यासात्सत्ता-
 रिचं तादृशाविद्यादोषापणमे तु नित्यगुह्यदृष्टमुक्तस्य भावात्मतत्त्वावग-
 मानमुक्तत्वमिति व्यवस्थोपपत्तेः ।

वेदान्तशास्त्रे हि सर्वेषु बन्धमोक्षादिव्यवस्था व्यग्रहार्हद्विमा-
 नस्यैवोपपाद्यते न परमार्थत । तत्र हि वाच्यारम्भण विकारैः नामधेयं
 भूतिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुत्या बन्धमोक्षादिसकलप्रपञ्चशतस्य शशबद्धा-
 दिषदत्यन्ततुच्छत्वस्यैव प्रतिपादनात् ।

योगवार्तिककारस्तु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छतामिदृशान्ते नशीनवेदान्ति-
 ब्रह्माण्डमिव न तु प्राचीनवशांशवेदान्तिनामित्याह । तथाहि । 'न तु प्र-
 पञ्चस्यात्यन्ततुच्छता कल्पनविनाशिता वा वेदान्तसिद्धान्तः' । "नाभाब

उपलब्धे," 'भावे चोपलब्धे' रिति वेदान्तमूत्राभ्यामेवात्यन्ततुच्छताया
निराकरणात् । "सत्त्वाव्याप्यस्य," "असद्वृत्तेशादिति चेव धर्मान्तरेण
वाप्यगोशत्," "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि 'त्यादियथाशुभवेदान्तमूत्रेभ्यः
प्रपञ्चस्य सवसद्वृत्ताया अपि हिरेव । शास्त्रेषु स्वप्नादिदृष्टान्तरव लक्षण
हुरत्वपारमार्थिकसत्त्वागोशेनेति घोष्यम् । नहि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽप्यस्य
न्तासन्तः । स्वप्नादावपि साविभास्यमानसपदार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा
'सम्ये सृष्टिराह ही' ति वेदान्तमूत्रेणैव स्वप्ने सृष्ट्युपधारण विरुध्येत । न
स्वप्नादिवदिति वेदान्तमूत्रं च सायत्नपञ्चस्य क्षेत्रलमानसत्त्वमेव निराक-
रोति । एतेन स्वप्नादिदृष्टान्तेः प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वाभ्युपगमे नवीनवे
दान्तिनामसिद्धान्त एवेति ।

अत्रेदं विधायते । नाभाव उपलब्धेर्भावे चोपलब्धेरित्यादिवेदान्त-
मूत्रैः किं प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरिक्तास्तित्वं साध्यते आहोस्विद्व्यात्मनस्यैव
तस्य स्वाप्नप्रपञ्चातिरिक्त्यमात्रम् । न च ब्रह्मातिरिक्त्य साध्यत इति
यत्तु शक्यम् । तदन्वयस्वप्नाभ्यामशब्दादिभ्य इत्यादिमूत्रजातैर्नामरूपात्मक
स्याशेषस्य जगतः पदस्य तन्वात्मकत्वस्यैव ब्रह्मकारणात्मकत्वस्यैव व्य-
वस्थापनात् । तथा च ब्रह्मात्मकस्यैव जायत्वपञ्चस्य स्वाप्नप्रपञ्चातिरि-
क्तत्वमात्रं प्रतिपादयन्ति तादृशमूत्राणीति पर्यवस्यति ।

नचैव प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे स्वप्नापेक्षया सत्यत्वमेतत्तु भव
तीति शक्यम् । आरम्भशब्दादिभ्य इत्यादिना ब्रह्मात्मना सत्यस्यापि
जगते विकारात्मना उत्पन्नतुच्छताया एव प्रतिपादनात् । वाच्यारम्भ
विकारोनामधेयमिति । यतो यानैव क्षेत्रमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटश-
रावादि शशशब्दादिभ्यः । न तु विकारो नाम कश्चिदस्ति अन्ते कार-
णादिति दृष्टान्तात्ताद्वारम्भशब्दाद्वार्थान्तिके ऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण
कार्यजातस्याभाव एव गम्यते । ननु दृश्यते नामरूपात्मा विकार इति
चेद् दृश्यतामविद्यादिदृष्टिदृशा मिथ्यैर्निद्रादिदूषितदृशा स्थग्यम् ।
स एव चानूद्यते सम्ये सृष्टिराह हीति सूत्रैः । एव समाने ऽपि मिथ्यात्वे

ऽयमेव विशेषो यदयं ज्ञाप्यतामन्वो ग्रन्थात्मिकत्वदर्शनादुद्भास्यते स्वाग्रय-
 ञ्चस्तु पतिदिनं निशपयमेनेवेति । विचारत्वेनोभयत्र मिथ्यात्वसाम्ये ऽपि
 भ्रमस्वरूपवैविच्यानुबलतामयीवैविच्यमेवोद्भासयन्ति वेदान्तसूत्राणि न
 कस्यापि विचारस्य सत्यत्वम् । एव स्थिते परमार्थदर्शनां वेदान्तिनां
 प्रपञ्चज्ञातव्यतास्तुच्छत्वकथनं दूषयन् विज्ञानप्रितुः स्वस्यापरमार्थदर्श-
 नत्वमेव प्रकटयति । तत्र हि तस्य 'नहि स्वप्नान्धर्वेनगरादयोप्यन्तामन्त'
 इति कथनम् । मरुमरीचिद्विचन्द्रदरौनद्यौदुशयविषाणादिरपि मासिभास्य-
 तया तस्य मते ऽत्यन्तस्तुच्छत्वाभावेन तादृशैकित्तंभवस्यैवाप्रसिद्धेः ।
 ननु स्वप्नान्धर्वेनगरादयः कालविशेषे भासन्ते इति न ते ऽत्यन्तामन्तः ।
 शयविषाणादयस्तु सन्त्येवात्यन्तामन्तः । यत्तस्ते न कदापि भासन्ते इति
 चेत्कथं न भासन्ते इति प्रवोदि तत्र तु भासन्त एवात एव तद्वत्, ते न
 सन्ति, न भासन्त, इति च तान् व्यग्रहायोः वरीकुर्ये । यद्वा न ते
 भासित्वोपद्विवेकिनस्ते त्वतो ऽविवेकिनां तु भासन्त एव ते । तथा
 चेत्तं वासिष्ठे ।

बानस्य हि विनोदाय धात्री वसि शुभां कथाम् ।

कृषित्सन्ति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥

द्वौ न जातौ तथैकस्मिन् गर्भे एव न च स्थितः ।

वसन्ति ते धर्मयुक्ता ज्ञान्यनासति पतने ॥

व्यक्रीयाच्छून्यनगराचिर्गत्य विमलतापाः ।

गच्छन्तो ददृशुर्दृष्टान् शान्ते फलशान्तिनः ॥

भविष्यवगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयो ऽपि ते ।

मुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाध्यवहारिणः ॥

धात्रेति कथिता राम वालकाध्यायिना शुभाः ।

निरवयं स ययौ धानो निर्विचारकथा चिषेति ॥

नन्वस्मदाद्यत्वाविवेकिन उद्विग्नैशयमत्यन्तामन्तं स्तुच्छा इत्या-
 दिविभागो न त्वत्यन्ताध्युत्यवधिषो घालानुद्विग्येति चेदुक्तं कथं समाने

एवमज्ञानकारणे ध्यातानेवाधिसिद्धिः । यथा स्वदृष्ट्या महत्जनमासीदिति श्रुतीति तथा ते ऽपि शशधिषाणादिकमस्तीति श्रुयुः । ननु ते तु कैवल्यं ध्यात्रीयवदशब्दित्वा अत्यन्तासत्त्वेषु पदार्थेषु शिरजमनीति चेद्विद्यापीन्द्रियश्रित्तं यत्र महत्जनमात्रमाम इति लघीति । प्रमिद्वेव त्विन्द्रियवश्वमा यदनुपदमेव तद्वयंवाधदशनम् । धाडं भवतु नाम स्वप्नमहत्ताद्वैत्यन्त-
गुह्यतां लाप्यमपश्यस्य तु कयं सा मन्तयेति चेदुधितस्यादेवेति स्मरः ।
धाध्यते गन्तु मयमिदं विश्वं ब्रह्मात्मदर्शनात् । तथा च श्रूयते यत्र-
त्यस्य मयमात्मैवाभूतांस्तेन किं परयेत् । को मोहः कः शोक एकत्वमनु-
पश्यतः । मामामात्रमिदं सर्वम् इत्यादि । एवं तुच्छतासाम्यपि लोकनि-
दुभमकारणस्थितानां तात्पर्येणैव व्यापहारिकमयं प्रातिभासिकं सत्यमिति
भेदेन व्यापदेशः शास्त्रेषु दृश्यते । एतद्विषयैरेवैवं तुच्छमन्यत्वात्तु-
च्छमिति व्यापदेशोपपद्यते चेत्कायं व्यापद्विरपत्तां न पुनर्यस्तुतत्त्वतात्पर्येन ।
वभयोरपि परमार्थतो ऽत्यन्ततुच्छत्वात् ।

अथमेव सकृत्प्राचीनार्थावीनयेदान्निबन्धानां श्रुतिस्मृत्यादेरेवा-
शयः । नचैतदनुपायिनो विज्ञानमिदं चित्तनवीनयेदान्तिद्रुया भवितुम-
र्हन्ति । प्रपुन विज्ञानमितोरेव चेद्वान्तिद्रुयस्य युज्यते धक्तुः । परस्परवि-
रुद्धमनापात् । यथा चायं क्षेत्रकर्मविशकायपैरित्यादिमूत्राग्यानायसरे
पुरुषब्रह्मत्वं तेषां परमात्मशक्तिरित्यं, द्रष्टा दृष्टिमात्रः शुद्धोपीति सूत्रे
च पुरुषाणां धुष्टिसातित्यं 'पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं च व्यापार इव न
भवति स्वरूपतो नित्यत्वादित्याद्युक्त्या तेषां नित्यप्रकाशात्मकस्य बोध-
पादा विशेषाविशेषनिर्गुमात्रालिङ्गानोति सूत्रे 'परमात्मा च सदा चापत्-
स्वरूपतया तत्पगून्य इति स एव परमार्थस्य प्रकृतिपुरुषो । प्रत्ये हि
तयो परमात्मनि व्यापारोपरमरूपो लघो भवति । प्रकृतिः पुरुषरविभो-
लीयेते परमात्मनोति धारण्य' इत्याह । किं चैकत्र प्रपञ्चस्य अन्तातिरि-
क्तप्रत्युपादानमस्य कारणरूपप्रकृतिर्नित्यत्वं चोक्त्या स्यात्प्रवाही पिदु-
षेति तयाहोतीमनिवेशे इति सूत्रे 'प्राकृत्योपरयशियमाशमेव वस्तु

पञ्चस्य तत्त्वं तत्त्वं परं पञ्च विचारस्तु मध्ये वाच्यारम्भाप्रारम्भित्यस्मात्
कर्मापि सिद्धान्त इति प्रतपति । आत्मापि परमार्थतः प्रपञ्चस्य वाच्यारम्भ-
प्रारम्भस्य नास्ति तुच्छत्वमनुमतमेव चेत्किमपराहं तथा भुवद्विवेदान्तिभिः ।
न च परमार्थतस्तुच्छत्वात् न तुच्छत्वयोः कोपि विशेष उच्यते । व्यवहारतः
एव वेद्वेदान्तिभिरपि तदा सोऽनुमन्यत एव सत्तावयवादिभिः ।

अस्ति चास्यापरं पारिहित्यं यदयं सत्त्वपुरुषयोरेत्यन्तावेकीकरोति चेति
मूत्रे मूत्रान्तरेण च प्रकटयति । तथाहि । स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेय-
त्वमेव । न चात्र कर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वसत्त्वं
न्यानुपपत्तिरिव बीजम् । प्रकाशसंबन्धस्यैव प्रकाशयतारूपत्वात् । अनुभव-
प्राप्तिरेकार्थत्वात् । स च संबन्ध इह स्वस्मिन् अपि विद्यमानविद्ययाऽयत्नरूपभेदेनो-
पपन्नः । अथैवमपि परमप्रपञ्चक्रियाकलापमिति रूपं कर्मलक्षणं पुरुषे न
घटत इति चेत् । विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञानृत्वेयोर्भेदसत्त्वात् । आत्मा-
कारणव्यवच्छिन्नस्य ज्ञानृत्वात् ज्ञेयत्वस्य ज्ञेयत्वात् । यत्तु यथेष्टत्वे सत्य
परोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशस्वमित्याधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां प्रलपनं
तच्च युक्तम् । चित्तरतावयव परैरदृश्यत्वस्य सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरु-
षसिद्धानुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपमत्त्वा वृत्त्यैव वस्तुं शक्य-
त्वात् । यदपि वृत्तिशाय्यस्वप्नात्मनोऽभ्युपेत्य कलयाप्यत्वं वेदान्तिगुह्ये-
लप्यते तदपि मोहादिव । कल व्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुतायाः
भूतत्वेन चैतन्याप्यकलयाप्यतां विना चैतन्यशब्दद्वारा अनुपपत्तेरिति ।

अत्रेयं चिन्ता । आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञानृत्वं ज्ञेयत्वस्य च
ज्ञेयत्व यद्वता विज्ञानवेद्येन यदात्मनः स्वप्रकाशत्वमित्यस्य स्वज्ञेयत्वमित्य-
वयं इत्युच्यते तत्किं दृश्यवच्छिन्नः स्यात्तत्प्रकाशेनाप्रकाशमानं केवलं
प्रकाशयतीत्यभिप्रेत्याहोस्वित्त्वंप्रकाशमानमेव सन्तं प्रकाशयतीति ।
न तावदाद्यः संभवति । द्रष्टा दृशिमात्र इति मूत्रे द्रष्टुः शुद्धप्रकाश-
स्मरुत्वस्यैव निर्णीततया वृत्तिगोचरेष्यस्याप्रकाशमानत्वावभावात् । न च
प्रकाशस्वरूपेणैव न प्रकाशते इति वस्तुं युक्तम् । प्रकाशात्मापि मयिता न
प्रकाशत इति बहुदतो ज्ञायतात् । नाप्यन्यः । स्वयं प्रकाशमानस्य

प्रकाशान्तरानपेक्षणात् । नहि स्वयं प्रकाशमानो दीपः स्वप्रकाशाय
दीपान्तरमपेक्षते । ननु बुद्धिदृष्ट्याख्यप्रकाशाभावाकाले विविचयीकृतस्य सतो
घटविषयकज्ञानवानहमित्यादौ तद्विशेषकसमवधानकाले आत्मनो वि-
विचयेकृतस्य भासते तच्च स्वनेत्रेति स्वज्ञेयत्वरूपं स्वप्रकाशत्वमस्यैवा-
त्मन इति चेत् । तादृशात्मज्ञानस्य दृष्टिरूपतयात्मनो दृष्टिविषयत्वस्यैव
सिद्धादात्मविषयत्वकल्पने गौरवादनुरूपयोगाच्च । न चोक्तदृष्ट्या उपकाशमान
एवात्मा प्रकाशयते । किन्तु भास्यानिव शब्दप्रकाशमान एवाय घट इत्या-
कारकदृष्टिविषयेरन्कारकत्वेन परिच्छिद्यत इत्येवमात्मनः स्वज्ञेयत्वा
भावेत्तया दृष्टिस्मृत्युक्तं स्वप्रकाशत्वं विरुद्धेति चेन्मैवम् । घटपटादिरप्र-
काशेभ्यो व्यावृत्तं स्वमेव प्रकाश इति यथाश्रुतार्थरूपस्यैव स्वप्रकाशत्वस्या-
त्मनि सुवचत्वात् । न ह्यशुद्धमुक्त्वा सुषोढा कर्तव्यं भवति । नित्यसिद्धं
ज्ञात्मनः स्वप्रकाशत्वं 'स्वप्रकाश' निरञ्जनमित्यादिरुक्तं न कथमपि
वेदान्तिस्पर्धयेद्युद्धिदृष्ट्यधीनतया युज्यते नेतुम् ।

यत्तुक्तं चैतन्याप्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तिरिति ।
तद्वसत् । अप्रकाशस्वरूपेषु घटपटादिषु बुद्धिदृष्टिषु च फलव्याप्यत्वस्य
व्यवहारहेतुतायाः ह्युपत्येपि प्रकाशस्वरूपस्यात्मनः स्वव्यवहारसिद्धये
फलचैतन्यानपेक्षणात् । प्रकाशे प्रकाशमानत्वस्य नित्यसिद्धत्वात् । नहि
स्वमाधुर्येणामधुरान्मधुरधन्मधु स्वस्यापि माधुर्यमन्यते उपेक्षेत । एतेन
पुरुषगोचरव्यवहारः पुरुषसत्तैरेत्युक्तौ दृष्टिगोचरव्यवहारोपि स्थिरवसत्या
एतैव वक्तुं शक्येतेत्याद्युक्तिः प्रस्युक्ता । दृष्टिस्वरूपमत्ताया इयं प्रकाशा-
धीनतया तद्गोचरव्यवहारस्य स्वतो वक्तुमशक्यत्वात् । दृष्टीना स्यात्
प्रकाशमानत्ये प्रमाणाभावात् । ननु भवताम्यात्मनो दृष्टिग्राप्यत्वमिष्यत
इयं तत्तु न केवलदृष्टिसाध्यमात्मनोविभुत्वादित्यात्माकारबुद्धिदृष्ट्यवच्छि-
न्नात्मव्याप्यत्वाद्दीकारेऽपि दृष्ट्यवच्छिन्नात्मप्रकाशमप्यमेवागतमात्मन इति
चेत् । विशेषाधानात्तमात्मविषयीकरणस्य विचारकोटावुल्लेखानहेत्वात् ।
नहि दीपज्योतिः स्वनेवावस्थान्तरगतेन प्रकाशयत इति कोऽपि प्रत्येति ।

श्रुतिशक्तिरपि नात्मप्रकाशनायेष्यते । दृश्यभावस्यापि प्रकाशकस्य श्रुति
प्रकाशयत्यासम्भवात् । किन्तु विशेषरूपेणात्मपरिच्छेदाय बुद्ध्याप्रकाशना
धरणभङ्गायेति वा । प्रत्युक्त केषनात्मविषयीकर्तृरुत्पन्नचित्तवैतन्यस्य श्रिता
नमित्तुद्रिष्टा स्वप्रकाशत्वे यथादनाय दृश्यनानिच्छिन्नवैतन्यस्याप्यस्य
यक्तस्य तस्य च तद्वितरण्याप्यत्वमित्यनत्रस्यापत्तिर्दुर्वारा । श्रितात्मबुद्धो
रयोऽनलवद्वच्छेदावच्छेदकत्वस्योक्तौ बुद्धिगतश्रुतीनां स्वावच्छिन्नात्मना
प्रकाशसम्भवे तादा भावायात्मनि पुन प्रतिविम्बस्यात्मभावाय बुद्धिप्रति
विम्बितात्मप्रतिविम्बस्य च कल्पन विज्ञानभिन्ने कल्पनमेव । तद्वति
च सूत्रकारो द्रष्टृदृश्योपरक्त चित्त सर्वार्थमिति । ननु सविषयश्रुते स्फुरण
वैतनसयोगादेव भवेच्छेदकत्वस्यविभुवैतन्यस्य सर्वसद्वत्तात्मदेव सत्तं धन्तु
सर्वसंशयेतनखनु तथा सम्भवेतीति चेत्तने प्रतिविम्बिताया एव सविषयश्रुते
स्फुरण वाच्यम् । न च बुद्धिद्वैतपरिचितविम्बितेन बुद्धिरुत्पादोक्तारया
तदाकारताभावरूपमात्रेण फलवैतन्येनेति तादृशश्रुतिभान स्यादिति वाच्यम् ।
प्रतिविम्बस्य तुल्यतया पुर्वभावरूपत्वानुपपत्तेः । प्रतिविम्बस्य प्रकाशाद्य
र्थक्याकारिताया क्वाप्यदर्शनाच्चेति चेत् । विभुवैतनसधर्मस्य सार्वत्रि
कत्वापि विशेषरूपेण वैतन्याभिन्नकल्पनरूपत्वस्य तस्य निर्मले बुद्धिधर्मस्य एव
सम्भवात् । तेनैव च स्वावच्छेदकश्रुतिबुद्धिप्रकाशने सम्भवति वैतनप्रति
विम्बकल्पने गौरवात् । दृश्यते चात्रशैवताना सूत्रेतिविम्बानां धारणे
वृत्तिनिरातवकुलपदेष्टप्रकाशनम् ।

आत्मभावाय बुद्धिप्रतिविम्बितात्मप्रतिविम्बजन्यनस्य वैषम्यमन
वस्थापस्तत्र चोक्तमेव । नित्यप्रकाशरूपस्यात्मन स्वभावाय प्रकाशान्त
रानपेक्षत्वात् तस्य च स्यत् सिद्धत्वात् । स्वप्रकाशमानस्यैव बुद्धिरुत्प
वच्छिन्नस्य केषनस्य भाव्यनोनिरवयवस्यैव बुद्धिर्नपरिच्छेदात्मस्य श्रुति
स्युतिनिवृत्त्यात् । सया च भूयते विज्ञातात्मरे केन विज्ञानीयाम् । एकाते
त्रयया बुद्धेर्त्यादि । एव चात्रेष्टाये धर्मपरोक्षधर्मधारयेतत्पक्ष
वेदान्त्यक्त स्वप्रकाशकमेव भूषणादम् इति । तदेव श्रुतिस्मृतिपूर्तिपरवत्ता
नुवायिभि मद्रव्याक्यप्रमाणपाराशरीणभगवत्पूज्यवाङ्मूलाचार्यादिभिर्वा

याद्यदाविष्कृता वेदान्तसिद्धान्ता मोहवृत्ताद्विज्ञानमितुषा वेदान्तिब्रह्मसि-
द्धान्ता इति व्यपदिश्य काममात्तेनुमारब्धा अपि कैशिकनिन्दिता दिवा-
करकिरणा इव नेषदपि स्वमहिम्नस्त्वन्ते । नापि ते व्यवेतस्य वेदान्तिब्र-
ह्मेतिव्यपदिष्टमतपण्डनाय साटोपमारब्धैरपरैर्ज्ञेयमीमासाभाष्यदुति-
भाष्यादिसमाज्यैर्निबन्धनात्तरित्यस्य योगवार्तिकोक्तवशमकारदशनादे-
धानुमीयते । द्विष्यास्यापरे ग्रन्थाः साम्प्रत नोपलभ्यन्तेऽन्यथा ते ऽपि कौ-
मलधीव्याकुलीकरणाय योगवार्तिकोक्तिविशेषाणां सुषुप्तं साहाय्यमकरि-
ष्यन्त ।

तद्विद्व योगवार्तिकं यदुक्तं सशयकृतं तदाह्वयमपि योगभाष्यस्य
पावशो यथाशुनार्थबोधकं विशिष्टपूर्वोक्तपक्षात्तेपक्षेपादिकुतूहलप्रवर्ग-
नेन शिष्यबुद्धुत्तेजकमित्युपादेयमेवेति राजकीयपाठशालाप्रधानाध्वतैः
डाक्टर जी, डिबो साहिबै' साध्यावार्यपरीक्षाविषयवर्गं निवेगितं तस्यु-
त्तरवैपुल्याय मुद्रितं च यथा पण्डितरामकृष्णशास्त्रिद्वितीयेन पण्डितपत्रे
पृच्छं च । महेःप्रयोगी पत्रेयं ग्रन्थः शुद्धिपत्रेण सूचीपत्रेण सचिप्तोपस-
हारेण च समन्यतश्चेदभविष्यदुक्तुवनप्रियकरो ऽभविष्यदिति श्रुयुत 'य,
वेनिस साहिब प्रार्थनया प्रश्नेन पण्डितरामकृष्णशास्त्रिमहायेन प्रयास्य
पूर्वोक्तोपसंहार सूचीपत्र च निर्माणं साध्यवेदान्ताचार्यैति नवपत्रकीधारिणा
श्रीमोहनलालपण्डितानां च महत्साहाय्यमवाप्यास्य शुद्धिपत्र निरमायि ।
तद्विद्व योगवार्तिकपुस्तकं शुद्धिपत्रेण सूचीपत्रेण सचिप्तोपसहारेण च सं-
लितं रमिकजनानामनल्पमुपकारं मुदं च परामावहदनवरतमध्ययनार्था-
पनात्रिगोचरो भूयात् । प्रीयता चानेन मदीयेन प्रसहायकानां च भूरिप-
रिश्रमेण श्रीब्रह्मदीश्वर इति सुनिर्भरमभ्यर्थयते ।

सैन शृण्वाष्टम्याम्
सोमदासरे
संवत् १९४१

के. शा

॥ श्रीम् ॥

शीतलवे नमः ॥

योगवार्तिकभूमिका ॥

अथ धर्मार्थज्ञानमोक्षाणां निवृत्तिरामयानन्दरूपत्वाभ्योक्तस्यैव
परमपुरुषार्थत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिः प्रतिपाद्यते । स च स्वरूपमात्रे-
णावस्थानमेवेति च । तच्च नित्यसिद्धमपि स्वरूपं प्रकृतितो विविच्य
यहीतुमसमर्थानामविश्वेक्षिनामसिद्धञ्चाति । यतस्ते प्रकृतियुक्ताकुलेश्वराः
सन्त चात्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्विविधैः परधर्मैव प्रतिपद्यन्ते ।
न तां शतान्यपि श्रुतिस्मृतियुक्तीनामात्मसत्त्वं बाह्यितुं शक्यन्ति । ता-
मेवविधां विमर्शमात्रेणान्मस्वरूपमात्रमवगन्तुमशक्यं मन्यमानास्तदु-
दुष्टयोग्येनैवोपायान्तरेणोद्विधीर्भूयान् पतञ्जलिः साक्षोपाङ्गं योग-
मनुशासतो चतुष्पादो प्रणिनाय । तस्याश्चातिर्साहित्यतया समय-
शास्त्रप्रमेयवह्नासमर्थान् जनानुपचिकीर्षुः परमकारुणिको भगवान् व्यास-
देवो भाष्यमास्वयाचकार । तदपि निगूढार्थतिशोढसहित्वातिर्निश्चिदुत्तमा
जनानां दुर्बोधमालेख्यानायासतो यावत्तदभिप्रायाद्यतये सकलतन्त्र-
स्यसन्धधिपणैः सांख्यप्रवचनभाष्यकारैर्विज्ञानभित्तभिः सविस्तराञ्ज-
लीक्षिप्रयं योगवार्तिकं नाम तस्य व्याख्यानमुपनिषदन्त्ये । तमिमं यन्मं
यद्यर्थभाष्यतात्पर्यप्रदर्शकं विविधशुद्धासमाधिघटितं परापरमतवर्जितम-
ण्डनमण्डितं सांख्यसिद्धान्ततिव्युत्पादकं सकलविपरिचयमभिनोदकं
चालोक्य काशिकराजसीधमधानशठशालायां प्रधानाध्यतैः श्रीमद्-
ङ्गाकर जी, शिवोत्साहयैः सांख्योपायपरीक्षविषयकं सचिवेशितमपि पुस्त-
कदोलेभ्याद्विपुल्येत षडनपाठनाद्यगोचरोभूतमिवास्तस्य तत्पुस्तकवैपुल्य-
संपत्तये तस्य मुद्रणमेव श्रेयो मन्यमानैस्तत्प्रकाशकैः पण्डितपत्रे तन्मुद्र-
ण/पाठां प्रावर्त्तावहि । ततश्चावामेकं पुरातनं वार्तिकपुस्तकमपरे च
द्वे नवीने प्रणम्यारं कथं चित्संपाद्य तैश्च महता परिश्रमेण पाठशाला-
पुस्तकं सरोध्म तत्रतत्र ययासम्भवमिलितान् पाठभेदान् प्रदर्शयन्ता-

याऽप्यन्तापि च तन्मुद्रणं बहुमूल्यतया तत्पत्रग्रहणासमर्थैरमिञ्जनैर्
 दुष्टं पवित्रतपत्रेष्वशतो मुद्रितमेतत्पुस्तकमभ्यासायोग्यमिति मन्यमानैर
 न्यैश्च बहुभिर्जने पृथङ् मुद्रणाय समर्थार्थतावाद्या पृथक् तन्मुद्रणमा
 रभायहे । मायंवाचहे चाङ्गो श्रीजगदीश्वरमावबोधिष्ठसाधनेन पश्चिम
 मफलीकृतं विदुषश्चास्मत्प्रमादतो यत्र कुत्रापि पतितानि स्थितानि नै।
 बोधयितुम् ॥

काशीन्दराशङ्करवैद्यनाथदासदास
 १ ज्ञानेश्वरी १८८३ इत्यादि ।

महाशयैः साध्यापकृताः साध्यापकृताः
 चटवर्धनादाय- रामकृष्णदासः ।
 चाङ्गवर्धना मल्लिकाध्वजः कृष्णदासः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीमद्रामकृष्णभ्यां नमः ॥

यश्चिन्मात्रसोऽपि नित्यमिमलोपधिर्गुणैरीश्वरो
 हेयेः प्रेम्णमुत्तिर्गुणैर्विरहितो मुक्तः सदा निमुणः ।
 सो ऽम्मान् मुद्रिमुणैः स्वयं निगडितान् स्थाणान् कुषाणामरो
 दीनान्मोक्षयतु प्रमुर्मुणमयं शय दहन् लीलया ॥ १ ॥
 श्रीगणेशनम्राप्यदुग्धजलविधिं चान्नरक्षाकरो
 वेदव्यासमुनीन्द्रमुद्रिखनितो योगान्दपेयामृतः ।
 मुदेवैरमृतं तदत्र मद्यितुं विद्यानविशेषिह
 श्रीमद्रामकृष्णमन्दरो गुरुतरो मन्यानन्दरहो ऽर्प्यते ॥ २ ॥
 सर्वजटाशरो ऽयं वेदव्यासेन भाषितः ।
 योगमाप्यमिषेणतो मुमुक्षुणामिदं गतिः ॥ ३ ॥
 गङ्गादा सरितो यदुद्वेगैरेषु स स्थिता ।
 साप्यादिदर्शनान्नेवमस्योपदेशेषु कृत्स्नया ॥ ४ ॥

निर्गुणव्यक्तमाप्तये योगप्रवर्तकमनन्तमीश्वर स्मरन् शिष्याणां
 शास्त्रग्रन्थानुष्ठानादावप्यतिवन्द्यं तत एव प्रार्थयते । यस्त्यजतेति । यः
 स्वस्याङ्गह्य शेषाद्य त्याज्या स्वाशैस्ततो विभक्तो भूत्वा लोकानुपदायं च

नरामादिरूपेणाविर्भवति स यो युष्मान् शिष्यान् पालयेत् शास्त्रार्थवह-
तादिप्रतिबन्धं निवारयत्वित्यर्थः । शेषं सुप्रसङ्गम् ॥ १ ॥ आध्यात्मये, आधिगमेन
मत्या देव धीरो हर्षमोको जहाति” “यतो निर्वैषयस्यास्य मनसो मुक्तिरि-
ष्यते । यतो निर्वैषय नित्य मनः कार्यं मुमुक्षुषा” “तावदेव निरोद्धृत्वा यावद्दु-
दि गते हयम् । यतद् ज्ञानं च ध्यानं च येषोऽन्या बन्धविस्तर” इत्यादिश्रुतिषु,
‘मुक्तियोगात्तथा योगः सम्यग्ज्ञानान्महीयते । तपस्यभ्योऽधिको योगी ज्ञा-
निभ्योऽपि मतोऽधिक’ इत्यादिस्मृतिषु च यतो मोक्षहेतुतया विहितः, तत्र
योगः तिस्यरूपः क्रिमुपायः केन वाद्वारेण ज्ञानमोक्षयोः कारणमित्यादिकं मु-
मुक्षुणां विधिदिशिस्तं भवति, ब्रह्ममीमांसासाध्यादिषु च ज्ञानमेष विधा-
रितं बाधुल्येन ज्ञानसाधनमाश्रितु योगः सहेतुः, ज्ञानजन्ययोगस्तु सहेतुः
ऽपि तेषु नैकैस्तेऽतिविस्तरेण द्विविधं योगं प्रतिषिदाद्विषुभगशात् पत-
ञ्जलिः शिष्यावधानायादौ योगानुशासनं शास्त्रमारभ्यतया प्रतिज्ञातघात् ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ २ ॥

तद्विदं सूत्रमारभ्य समग्रं शास्त्रं सर्वलोकाहिताय भववान् वाद-
रायजो व्यासते । अथेत्यपमधिकाराय इत्यादिना । अधिकारमव्येदो योग-
कृततया आरम्भकण्डे मुख्य इति शास्त्रस्याधिकार्यत्वं मुख्यमेवास्ति ।
यत्र चार्थप्याधिकार्यत्वमुच्यते यथा अथैव व्याप्तिरित्यादौ । तत्राधिकार्य-
शास्त्रविषयतया गौणं तद्वित्पाशयः । यतेन शास्त्रस्यानधिकार्यत्वम-
निरूप्यत्यादित्यपास्तं प्रकृतभाष्यविरोधादिति । प्रवृत्तावर्षत्वमप्यशब्दस्य
त्रिंशुवापि नास्तीत्याशङ्कानिरासायेत्कममिति । अधिकार्येऽधिकार-
वाचक इत्यर्थः । अथशब्दस्य बोद्धारणमात्रेण मङ्गलत्वमपि चेदभ्यम् । गिर-
स्य शासनमनुशासनं तेन शास्त्रस्य गुरुमूलकतया सूत्रकारेण प्रामाण्यं दर्शितं
‘हिरण्यगर्भा योगस्य यत्ना नान्यं पुरातन’ इति योगियाश्रयत्वेन हिर-
ण्यगर्भस्यादिगुरुत्वबोधनादिति । सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति, योगस्यानुशासनं
शास्त्रमधिकृता वेदितव्यमिति । शिष्येति शेषः । वेदितव्यमितिपूरणेन
सूत्रस्य शिष्यावधानार्थकत्वं सूचितं, योगस्य च फलं सूत्रभाष्ययोः स्थानेस्थाने

दृश्यमाणं प्रयोक्तृसूत्राज्जातारिकायामपि सङ्क्षेपाद्वृत्त्यते । योगनवतणपरतया
 द्वितीयमृत्तमवतारयिष्यति । तत्र युगसमाधायितं योगनवतणस्य प्रसिद्धत्वा
 ल्लक्षणान्तराकाङ्क्षेयं नास्तीत्याशङ्क्य तस्यातिशयाप्तत्वेनादावपाकरोति ।
 योग समाधि स च सार्वभौमचित्तस्य धर्म इति । युग समाधायित्यनुशास
 नतः प्रसिद्धो योग समाधि वित्तवृत्तिनिरोध स च सार्वभौम सर्वामु व
 ह्यमाणासु विप्राद्व्यवस्थासु साधारणश्चित्तस्य धर्म इत्याभाविक्तं सन्नस्य
 द्रव्यत्वव्रतं विप्राद्व्यवस्थायामपि हि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधोऽस्त्विति तदा
 चालस्याप्यवस्थासु सल्लक्षणमतिशयाप्तमिति शेषः । काप्ता सः सः सः सः
 मय इत्याकाङ्क्षायामाह । विप्रातिशयादि । विप्रा रत्नसा त्रिपयेत्येव वृत्तिमतः ।
 मूढ तमसा निद्रादिवृत्तिमतः विप्रातिशयादि विविप्रा सत्याधिज्येन समा
 दधदपि चित्तं रजोमात्रयान्तरान्तरा विषयान्तरवृत्तिमतः । यस्मिन्नेव त्रिपये
 ष्वपि शिवा यस्य चित्तदीपस्येत्येकं च त्रिगुणसत्त्वतयैकस्मिन्नेव त्रिपये वक्ष्य
 माणावधीकृतकान्तर्पयन्तमवचनं निजान्तस्यदीपवत् । तथा च विप्रादि
 त्रयेपि त्रिचिदैकात्म्यसंस्थेऽपि तत्र मातिप्रसङ्गः । निरुद्धं च निरुद्धमननरुत्तिक
 सस्कारमात्रशेषमिदं । रजोधर्मस्य रत्नादेः प्रतिघातादेव होजाता तमो
 धमा विप्रादित्रिगुणयत इति विप्रात्पूर्वैश्च मूढस्योपन्यासः । उक्तातिशयाति
 प्रतिपादयितुमुक्तभूमिषु तत्कालव्यविभाव करति । तत्र वित्तिप्रातिशयादिनाः ।
 तत्र तामु पञ्चमु मध्ये विविप्रा चेत्तसि वल्लेमानं समाधिरूपो यदुल
 विवलेपणीभूतत्वा च योगपते योगमध्ये प्रविश्य ॥ क्लेशहान्यहेतुत्वात् सुतरा
 तु तित्तमूढयोगचित्तयोगैर्लमानौ समाध्यभ्यासावित्याशयः । अतो ॥
 विप्रात्पूर्वभूम्यास्तत्त्वप्रतिपादनेन व्यनतेति । वित्तिफुल्लेनाद्यभूमिषु
 यस्य नैवत्यमुक्तवान्यभूमिद्वयमेव लक्षणमित्याह । यस्त्वैकमेव इति । यस्तु
 समाधिरूपेति चेत्तमि वल्लेमानोऽप्य धेयं यस्तु मद्रुत परमार्थभूतं प्रकरणं
 द्योतयति माहात्म्यकार्यति सतरत्वं क्लेशान्विद्यादीनि पञ्च विवलेति ततोपि
 च शरणाच्छेदादुर्माधर्मैश्चार्थि वन्धनानि बुद्धिपुरुषयोर्वन्धकारणानि गल
 ययति अदृष्टात्पादनात्तर्थाणि करोति तथा निराधममयज्ञातयोगमभिमुह्य
 प्रत्याश्व करोति । परैरस्यजननेनाति शेषः । स समाधि समजातो योग

इति कथ्यतइत्यर्थः । सम्पदं प्रज्ञायते सात्तात्क्रियते ध्येयमस्मिन्निरोधविशेष-
 पक्षे योगइति संप्रज्ञातिः योगः । यद्यपि समाधिजड्वेदेनायतातिशयरूपं
 निरोधद्वयरूपयोगद्वयस्याङ्गमेव परिभाषिष्यते तथापि योगद्वयमङ्गुद्धिनोर-
 भेदविषयैव समाधिजड्वेदेनाङ्गमेवमुक्तरोक्तमूत्रेऽपि बोध्यम् । स च संप्रज्ञा-
 तारवर्तुर्बन्ध इत्याह । स वेति । न च विवर्तकानुगतार्थाद्विचक्रे सात्तात्कारजनक
 त्यादिकं सात्तात्कारास्ति अविद्यमलेकसंपर्कादिति वाच्यम् । सविवर्तकैर्द्विक्रमे
 यैश्च सात्तात्कारपट्टा धर्मभूमिकायामृतभरणोदयेन भूमिकावस्तुपट्टपट्ट
 सात्तात्कारसंप्रज्ञादिति । निरुद्धभूमेरपि तत्त्वत्वमाह । सर्वैरुक्तीति । संप्रज्ञा-
 तकाशीना सात्तात्काररूपिणी या वृत्तिः तस्या अपि वक्ष्यमाणपरवैराग्येण
 निरोधे ज्ञायमाने त्वसंप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । वृत्तिनिरोधश्च वित्तस्य वृत्तिम-
 स्कारोपायस्या अभावस्याधिकारकत्वस्याधिक्रियमात्ररूपत्वात् निरुध्यन्ते
 ऽस्यामवस्थावामिति व्युत्पत्तेर्यो, सा चावस्था संस्कारमार्गैः परिणामधारा ।
 निरोधकाले संस्कारसारतम्यरूपस्यैव वित्तपरिणामस्य सूत्रभाष्याभ्या वक्ष्य
 माणात्वादिति । ननु वृत्तिनिरोधो वृत्त्यभावमात्रमेवायतातिशयेऽपि या
 निरोधस्याभावाभावेवक्ष्यमाणसंस्कारजनकत्वानुपपत्तेरेकवर्तमानावक्ष्ये
 समाधिपट्टादङ्गात्संप्रज्ञाताच्च भेदानुपपत्तेः । “उत्काहस्ते यथा फरितु
 द्रव्यमसोऽस्य तास्यजेत् । बोधेन ज्ञानमालोक्य तथा योऽर्थं परित्यजे” इत्या-
 दिभ्युत्तिषु ‘यावद्दृष्टि गतं त्वय’मिति पूर्वोक्तवृत्तौ चासपञ्चातस्य सकलवृत्ति
 गून्यत्वप्रवणत्वं । ननु संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगैर्वागयोर्निरोधरूपयोः त्रि प्रयो
 जनं योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धित्वे ज्ञानदीप्तिराविशेक्यतातिरिति मूत्रेण योगा-
 ङ्गस्यैव ज्ञानहेतुताया वक्ष्यमाणात्वात् संप्रज्ञातयोगकाले ज्ञानस्योत्पत्तेरेव
 शास्त्रेणैवगमना न तु तद्धेतुताया । एककालकृत्येन हेतुहेतुमद्वायासभ-
 वाच्च । अन्तु वा विषयान्तरप्रवाराख्यप्रतिबन्धनिरुक्तिरूपतया ज्ञानहेतुत्वं
 संप्रज्ञातयोगस्य ‘लीकृत्तेरभिज्ञातस्येव मणेर्यहीन्यदृष्ट्याष्टौ तत्त्वतद-
 ज्ञानताममार्पति’ इत्यागामिमूत्राच्च न तु अमंप्रज्ञातयोगस्यापि तस्य ज्ञान-
 जन्यत्वात्, न च ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मोक्षायान्यत्साधनमपेक्षणीयं तस्य ताव-
 देव चिं पावच विमोक्षेऽय सपत्न्य इत्यादिवृत्तिभिरन्यनिरपेक्षज्ञानस्य यो

चहेतुत्वसिद्धेरविद्याफासकर्मोद्विनिरुतौ हेत्वभावेन पुन समानुपपत्ते
 रश्च । अत्रोच्यते । ज्ञाने नास्ति ऽपि प्रारब्धकर्मणा देहधारणस्यावश्यकत्वेन
 तदानीमपि वाह्याभ्यन्तररुतिभिष्यत् इव न जायते स्तद्व्यन्ततो योग
 वृत्त्यस्य फलमस्ति । तद्यति ब्रह्मति भाष्यकार सदाश्चेता वृत्त्य सुखदुः
 मोहास्मिन्ना चत यता मर्जा वृत्तयो निरोद्धव्य इति । किं न ज्ञानस्य यथा
 कर्मस्यहेतुत्वमस्ति तथा योगस्यापि ' विनिष्कसममाधिस्तु मुक्ति तत्रैव न
 न्मनि । प्राप्नोति योगी योगान्निदग्धकर्मवयोविनास्त इत्यादिवाक्यगतेभ्यः ।
 तथा च कर्मवत्तद्वारा ज्ञानस्यैवावप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्व सिद्धं तत्र
 चावप्रज्ञातयोगेनाविगतसंस्कारदाहकेन प्रारब्धकर्मोपपत्तिश्च्यत इति ज्ञाना
 द्विगोपः । ज्ञानस्य हि प्रारब्धनाशकत्व एवाधिगम्यते तस्य तावदेव विर
 क्तिपादित्युतिर्ज्ञानमिति युक्तिसमुत्पद्यते । येनस्य प्रारब्धनाशकत्वे वाध्यत
 नास्ति प्रत्युत दग्धकर्मवयोविनादित्यत्र स्मर्यते अतः प्रारब्धमपि कर्म कर्म
 विषयोक्तशयश्चिन्तादिवदेवातिशय्य भवति मोक्षमेष योगस्य फलम् ।
 अन्यच्च योगवृत्तेनाविगतसंस्कारस्ये योगसंस्कारस्यसहकार्यमावाप्त प्रारब्ध
 कमापि यत्कलातम भवति इदमपि योगफलम् । तदुक्तं मोक्षधर्मे, नास्ति
 भाष्यसम ज्ञान नास्ति योगसम यत्नमिति । यत्र प्रारब्धस्याप्यतिशयेन
 स्येन्द्रिया शीघ्रमोक्षहेतुः । अपि च वृत्तिनिरोधात्मको योग इव दुःखनिवृत्त्या
 त्मकमेवेति साक्षाद्हेतुः पुरुषे तु यस्य विसृष्ट्यैवाधिपत्यत्वात् उपाधिनि
 वृत्तिरैवाधिकनिरुतौ चपकारणमस्ति ज्ञानेन न योगस्यान्यथासिद्धि
 ज्ञानवोऽप्यकर्मवत्तयादीना वृत्तिनिरोधाव्यवहारमकारणद्वारैव दुःखान्त्यनोक्ते
 ब्रहेतुत्वात् वृत्त्यप्यन्तनिरोधस्तु चरमावप्रज्ञाते भवति यत्र संस्कारस्या
 न्यक्तवयो विसृष्ट्य विलयान्नोतो भवति । तथा च द्वातरदुःखिभावेनापि ज्ञान
 स्येव समप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्व सिद्धं यत्प्रज्ञातयोगस्य च मात्मान्मा
 र्जहेतुत्व तत्रा द्रष्टुं स्वप्नस्यानमिति सूत्रकार स्वयं धत्तति मुक्ति
 द्वित्वान्यथाभाव स्यद्वेषेण व्यवस्थिति रित्यादिवाक्यैरात्यन्तिकस्य स्वप्न
 पावस्यानसौषमोक्षत्वादिति दिक् ॥ सर्वत्र चित्तभूमिषु सत्यालक्ष्यविशेषरूपैक
 मसिद्धस्य योगलक्षणस्यातिशयिनि पदस्य योगलक्षणकादा उपपादिता, अतः

परं लक्षणपरतयोत्तरभूतमवधारयति । तस्य लक्षणाभिधित्वमेवेति । तस्य द्वि-
विधस्य योनास्य, उक्तानि न्यायानि निराकरणान्यथानुपपत्त्या सूत्रद्वयेनैव लक्षण-
समाधिर्भविष्यतीति सूचयितुमभिधित्वमेत्युक्तमन्यथा हि तस्य लक्षण-
सूत्रं प्रवृत्ते दृष्टेतावन्मात्रमुच्येत ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तमन्तःकरणसामान्यमेकमेवान्तःकरणस्य वृत्तिर्भेदमात्रेण चतु-
र्धात्र दर्शने विभागात् तस्य यावत्लक्ष्यमाणा वृत्तयस्तासां निरोध-
स्तासां लयाज्योधिःकरणत्वेवाऽस्याविशेषोऽभावात्सामान्यतेऽधिकारणा-
स्याविशेषरूपत्वात्, न योऽन इत्यर्थः । नन्यत्र लक्षणं सप्तज्ञातस्याद्या-
पत्र तत्र ध्येयकारणवृत्तिसत्त्वादित्याद्यदूरं भाष्यज्ञैरुच्यते । सर्वशब्देति ।
सर्ववृत्तिनिरोध इत्यवधारनादित्यर्थः । नन्येव पूज्यकानि न्यायानि विना-
दित्यपि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधादिति चेत् । तत्रा द्रष्टुं स्वल्पेऽवस्था-
नमिति दृष्टव्यमात्रमत्र साहित्येनैवाप्य लक्षणत्वात् । तथा च द्रष्टुं स्वल्प-
वस्थितिहेतुवृत्तिवृत्तिनिरोधं विष्णोः शब्दम्यासु नास्तीति नातिन्यायि-
मप्रज्ञातस्य च स्वल्पवर्षावस्थितिहेतुत्वमपज्ञातद्वाराभ्युपेयमिति । परं तु
विद्येति च क्रियामिति पूर्वभाष्यानुसारेण क्रेशकर्मद्विपरिपन्थित्वं निरोधवि-
शेषेण पूर्णाय तथा च क्रेशकर्मद्विपरिपन्थित्वे मतिं वित्तवृत्तिनिरोधस्य यो-
गसूत्रसाधारणलक्षणमित्याहुः । अस्य च लक्षणस्य विष्णोः द्विभूमिभवेऽतिन्या-
यिनां मत्तोऽप्यत्र हेतुः क्रमेण प्रतिपाद्यतेति । वित्तं हीनत्वादिनाः । मत्तोऽप्यत्र-
ज्ञानमनेन सर्वं सात्त्विका गुणा उपलब्धतां प्रवृत्तिं कर्म, अनेन सर्वं राग-
मा गुणा यावत् । स्थितिर्निराकरणमतिगुण्यतां निन्देति यावत्, अनेन सर्वं
तामसा गुणा यावत् । एते क्रमात् सत्त्वजस्तमकाराणां द्रव्याणां धर्मो परा-
श्रितत्वात् रूपादिवद्गुणा इत्युच्यन्ते तदवधारणस्तु सत्त्वादितद्रव्याणि रज्ज्या-
रम्भकतन्तुवदेव गुणा इत्युच्यन्ते, तथा च प्राण्यादिसंभावकत्वात् चित्तं त्रिगुण-
सत्त्वादियुग्यत्रयनिर्भरं रज्जुवदित्यर्थः । ततः किमित्यत आह । प्राण्या-
द्वयं हीति । हिशब्देन वाच्यत्वाद्दूरं अत्रधारणे वा । वित्तमस्यमिति । वित्तस्य

मत्त्वप्राधान्यवतिपादनाय पुनस्तत्, प्रत्यक्षरूपमिति च तैजः मत्त्वव्यावर्तना-
 योक्तं, तथा च प्रत्यक्षास्वभावं चित्तरूपं मत्त्वं स्वोपसर्जनमूताभ्यां रजस्तमो-
 भ्यां संसर्गेण तिप्तावस्थायामणिमाद्यैरन्यै शब्दाद्विविधये चानुरक्तं भवती-
 त्यर्थः । अतः तिप्तावस्थस्य वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपावस्थानाहेतुत्वात् रागादि-
 क्लेशा परिपन्थित्वाद्वा न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तिप्तावस्थायामतिव्या-
 प्तिं परिहृत्य मूठावस्थायामपि तां परिहरति । तदेव तमचेति । उपगमुन्मुखं-
 तत्त्वमिति न्यर्थः । भावस्तु पूर्ववत् । त्रिप्तावस्थायामतिव्याप्तिं परिहरति ।
 तदेव प्रचीलेति । मोहस्तमोद्वयं कार्यकारणभेदात् तदेव दर्पणस्य मत-
 त्वित्तमस्वस्यावस्थानं प्रतीकं यत्र तत्त्वदीयमोहावरणं सर्वतः प्रक्षोभमानं
 सर्वविषयाकारवर्तिमद् एवंभूतं हिरण्यगर्भादीनां चित्तं रजोत्प्रेषणं संभेदा-
 द्भित्तित्तं सद् धर्मोदित्तुष्टयमिव भवतीत्यर्थः । अत्रापि भावः पूर्ववदेव
 बोध्यः । अथस्यात्रोक्तिव्याप्तिं परित्यज्य एकावतिष्ठानस्य योक्तृत्वयोक्तृत्वं
 क्रमेण योजयति । तदेव रजोत्प्रेषणेत्यादिना । विवक्षिते तुना रजोत्प्रेषणापि
 मनेनापेक्षित एव स्वरूपमतिष्ठ स्याभाविकेन रूपेण प्रसादादिना सम्य-
 गवस्थित निमित्तदपेक्षित अतएव मत्त्वपुरुषयोर्गुणात्मनो विवेकाप्याति-
 भावं सम्प्राप्तवृत्तिरुक्तं मत्त्वधर्ममेव ध्यानमात्रमिव भवति न तु क्लेशमिषैरन्यै
 विषयमित्यर्थः । धर्ममेव ध्यानं किमित्याकाङ्क्षायाद्वा । तत्परमिति । तदुर्मि-
 चाप्यं ध्यानं परम धर्मध्यानं तत्त्वज्ञानं विवेकस्यातिरेकं पराकाष्ठेति योगिना
 यद्वन्तीत्यर्थः । तथा चेयमेकाग्रता मत्त्वपुरुषान्यताप्यातिरूपिणी दृष्टस्वरू-
 पावस्थाने हेतुः क्लेशकर्माद्विपरिपन्थिनी चेति योगलक्षणाक्रान्तेति भावः । धर्म-
 मेव सप्तमधिरव सूत्रकारणैश्च यद्वन्ति । यदाप्यस्मितानुगत एव संप्रज्ञातयोगे
 मत्त्वपुरुषान्यताप्यातिरस्ति न वितर्कानुगतादौ तथाप्यनेनेह तेषु प्रकृ-
 ष्ठीया एतदद्वैतमूलावस्थामिति । निष्ठानावस्थायामपि लक्षणं योज्यमेव
 सत्कारणस्य निरोधस्य स्वरूपमाह । चित्तवर्तिकरित्यादिना । संप्रज्ञातकाले
 सप्तावस्थानाद्विद्वत्तत्त्वज्ञानाद्वैतवृत्तिनिरोधो जातस्तस्माच्च सिद्धाया
 विवेकवृत्तिनिष्ठाय विवेकस्यातिरेक्यनात्मत्वसाक्षात्करणात् तत्त्वज्ञानसिद्धे-
 र्च तत्रापि वैराग्यं भवति ततः सर्ववृत्तिनिरोध इति प्रक्रिया । तत्र यादृशः ।

विवेकस्यातिनिष्ठा विवेकस्यातिवैराग्ये हेतुस्तामादौ दर्शयति । स्थितिरि-
तीत्यन्तेन । चित्तिशक्तिः पुरुषाख्या न परिणामिनी पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरो-
त्पत्तिः परिणामस्तद्वहिता कूटस्थानित्या परमार्थसत्त्विति यावत् । लोकैर्यम-
काशमरूपे फलस्य चैतन्यशब्द प्रयुज्यते चैतन्यफलोपधानं ॥ न सर्वत्र
सर्वपुरुषेस्तीत्याशयेन शक्तिपदेऽप्युक्तं, तथा च शक्तिरूपेणावस्थिता चित्ति-
रित्यर्थः । चित्तिश्च न गुणः किं तु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यमिति 'द्रष्टा दुश्मान' इति सूत्रे
यिस्तरतः प्रतिपादयिष्यामः । यतोपरिणामिनी अत एव चित्तिश-
क्तिरप्रतिमक्रमसंचारा, यथा बुद्धिर्विषय गच्छति तद्व्यवहार्यं नैव चित्ति-
रक्रियत्वात् । यद्य वा नास्ति प्रतिमक्रमः सद्गो विषयेषु यस्या इत्यप्रति
सक्रमः नित्येति यावत् । नन्वपरिणामिस्थे चात्मनो विषयाकारत्वाभा-
वात् कथं विषयस्फुरणं सञ्जाह । दर्शितविषया, दर्शितो बुद्ध्या निर्बोद्धितो
विषयो यस्ये इति शिष्यः । विषयैः सह बुद्धिश्चित्तिश्चित्तौ प्रतिबिम्बिता
सती भासतइति भाष्यः । वृत्तिसाक्ष्यमितरत्रेति सूत्रे चैतन्नृक्तं भविष्यति ।
यतो ऽपरिणामिनी अत एव शुद्धानन्ता च सूक्ष्मदुःखमीवाद्यात्मज्ञाशुद्धि-
हिता पूर्णोच, उक्तशुद्धेः परिणामरूपत्वात् सक्रियव्येध परिच्छिन्नाच्चेति ।
इयं विवेकस्यातिः धर्मधर्म्यभेदात्तद्वृत्तौ वृत्तिः सत्त्वगुणात्मिका सत्त्वगुणस्य
कार्यो अतश्चित्तिशक्तिः विपरीता परिणामिनी स्वयमेव विवेकाका-
रिणी प्रतिमक्रमवती दीपशिखावत् विषयेषु सर्वेषां सया जडा तथा
सुखदुःखाद्यशुद्धिमतो परिच्छिन्ना च इत्यतोऽनात्मत्यादिदोषदर्शनात्
सत्फलसिद्धेश्च विवेकस्यात्या विरक्तं प्रत्युत्पत्त्यालप्रत्यय चित्तं तामोप-
प्याति निरुणद्धि आरुणोति विलापयतीति यावत् । परवैराग्येण हेतुना
चित्तस्य सा वृत्तिः स्वयमेव विनीयते यथा निद्रादोषेण सुषुप्तौ जाग्रदादि-
वृत्तिरिति शर्करास्यादेनैव गुददोषा अभिव्यज्यन्तइत्यतो विवेकस्याते-
र्दोषदर्शने पुरुषगुणदर्शनमुपयुज्यतइति भाष्यः । तथा यावद्वृत्तिदोषालिप्त-
त्वेन वृत्तिवैधर्म्येण वृत्तिभेदत आत्मा न दृश्यते तावद्वैराग्येऽपि आत्म-
स्थमात् वृत्तिवैराग्यं न घटते आत्मस्थेनैव परमप्रियत्वात् अत आत्म-
वृत्त्योरुभयोरेव गुणदोषाणां विविच्य दर्शनं वृत्तिवैराग्ये हेतुरित्याशयः ।

तदवस्यं निरोधवस्यं चित्तं संस्कारोपमं संस्कारमात्रानुसारि संस्कारमात्र-
 रूपेण यथान्तर्वाहि भवति सेयं प्रशान्तवाहिता स पूर्वाक्तो निर्वाजः
 समाधिः निरोधयोगो न किञ्चित्तत्र योगे ज्ञायते इति विपश्चेष्टाप्रसङ्गात्-
 भामा चेति वाक्यार्थः । असंप्रज्ञातयोगे चित्तप्रीतस्य संस्कारस्य तत्त्व-
 ज्ञानजन्यपर्यन्तस्याशेषतोऽन्तर्वाहिवर्जितसंज्ञा तस्येति भावः । योज-
 दाज्ञादेशं चास्य निरोधस्य स्थवरायस्थितिहेतुतया क्रियकर्माद्विप-
 रिन्नमितया च लक्षणमङ्गुतिरित्याह्वय । सुषुप्तौ च निद्रागमवि-
 त्तवृत्तिसत्त्वाच्च मप्रज्ञातलक्षणमित्यादिस्तत्कालीनचित्तस्य केशाद्विपरि-
 पन्त्यावाभावाच्च । एतेन यदाधुनिकवैज्ञानिकैरुक्तं असंप्रज्ञातेऽपि निर्वा-
 फन्यमात्मज्ञान स्वरूपसद्बुद्धिरुक्तिरूपं तिष्ठतीति यदन्ति तदप्रामाणि-
 कत्वेनैतद्व्याप्यविरोधेन चेत्तत्तथोक्तम् । “युञ्जीत योगी निर्लिप्त्य चोक्तं गुणान्
 परमात्मनि । तन्मयश्चात्मना भूया चिद्रूपमपि सत्यज्ज्ञेति” इति माण्डूक्य-
 पुराणादौ । हेतुयुगेति चिद्रूपमप्युक्तं । निर्लिप्त्य स्यात्मात्मज्ञान
 समज्ञातकालस्य भवति शब्दापेक्षानविकल्पमन्यस्य मप्रज्ञातकालीनज्ञान
 स्यैव निर्लिप्त्यरूपस्य लक्षणं मानस्यान् । योगद्रव्यमुपसहरति । द्विविध इति ।
 ननु चित्तवृत्तिनिरोधे कः पुरुषार्थ इत्याकाङ्क्षया योगनसत्पूरणाय च प्रथ-
 मैमान योगस्य फलप्रतिपादकं सूत्रमधिकरणनमुदिनेत्याशयति प्रमत्ताद्वा
 त्मनः कैटव्यमपि प्रतिपादयितुम् । तदवस्य इति । ननु असंप्रज्ञातावस्थे
 सेतसि मति बुद्धियोगात्मा बुद्धिबिषयकरोधम्यरूपो बुद्धिसावी पुरुषः
 किंभवाव केन रूपेण तिष्ठति किं ह्युत्थानरथ तदानीमपि प्रकाशरूप
 एव तिष्ठति इत्याप्युत्तराभावादेशं तु न पश्यति अथ वा काष्ठरूपप्रकाश
 रूप एव चात्मा तदा तिष्ठति ह्युत्थानकाले तु निमित्तप्रियेवात् प्रकाश
 रूपेण परिणमते किं वा दशावधौ दीपवत्प्रतीत्यर्थं । एतेष्वप्यत्रपत म
 नेण सिद्धान्तयति ।

तदा द्रष्टुःस्वरूपेवस्थानम् ॥ २ ॥

तदा ऽसंप्रज्ञातयोगकाले द्रष्टु चित्तशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निर्दिष्ट-
 मचेतन्यभावे ऽवस्थानमित्यर्थः । यथा लयाभावे स्फटिकस्थानोद्दिष्टे

नम" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि पुरुषस्त्वित्मात्रो
 ऽधिकारी तथापि बुद्धेर्वैय्याकारवृत्तीनां पुरुषे धानि प्रतिबिम्बानि ता-
 न्येव पुरुषस्य वृत्तायः । न च ताम्रवस्तुभूताभिः परिष्कामित्व, स्फटिकस्य वा-
 सत्वतोऽन्यथाभावादिति । तदुक्तं साङ्ख्ये, जयास्फटिकपेरिव नोपरागः
 जि स्वभिमान इति । सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति 'चित्तेरप्रतिमक्रमायास्तादाकारा-
 पत्तो स्वबुद्धिसंवेदनमिति । एतेन सुखदुःखमोहयुगाद्वृत्तिसादृश्याद्
 व्युत्पाने चित्तरवि दुःखादिप्रतीकं यद्ववति तदेव चित्तैर्दुःखभोगो दुःखा
 भ्यधहरणरूपः, प्रतिप्रियरूपदुःखहानमेव चामप्रज्ञास्य कलामिति
 सूत्रद्वयेन सिद्धम् । चे तु अहं सुखोदुःखोत्पत्त्यादिप्रत्ययादात्मन एव पार-
 मार्थिकीं वृत्तिमिच्छन्ति तस्य प्रत्याप्तेयाः । स्वत एव चेदात्मनः परिष्का-
 मास्तर्हि सर्वत्रायथावच्छेदेन सर्वत्रा वृत्तिप्रसङ्गाद्विनिर्गतादिप्रसङ्गः ।
 यदि • मनःमयोगो विमिश्रं तर्हि लाघवादेकेन मनस्वेत्येव हेतुतास्तु
 आत्ममनस्तत्त्वयोगानां त्रयाणां हेतुत्वे गौरवात् । अनुमानं च अर्थकार-
 परिणाममुद्यादिकमन्त करलोपादानक बाधकाभावे सति तदव्यवस्थिति-
 रेकानुविधायित्वात् मन मयोगवदिति । भेदे व्यभिचारकारणाय
 सत्यन्त, बुद्धेः स्वभोगत्वे च बाधनं कर्तृकर्मविरोधं सूत्रकारो
 वक्ष्यति । अहं कर्ता सुखीत्यादि प्रत्ययास्तु अहं गौर इत्यादिधम
 शतान्त, पार्तिव्येनाप्राप्त्यपज्ञानास्फन्दिता नोक्तानुमानस्य बाधकाः
 प्रस्तुत 'महत्त्वेन च कर्मणि क्रियमाहानि सर्वेषुः । यः पश्यति तयात्मा-
 नमज्जतारं च पश्यति" इत्यादि व्युत्पद्योद्भूतितेवोक्तानुमानेनैव † बाधनी
 देहमिवात्मस्य धर्मैरनुमानैरहं गौर इत्यादिप्रत्ययवर्धयति दिक् । स्वात्मे बुद्धि-
 पुरुषयोर्बुद्धिः साहचर्ये पश्यतिधाचार्यसूत्रं प्रमाणयति । तथा च सूत्रमिति ।
 व्यातिर्बुद्धिर्दर्शनं पुरुषस्य इत्यन्तं च सूत्रम् । । तथा च व्यातिरेव दर्शनमित्ये-
 कमेव सत्ताकारमेव दर्शनं श्रुयो लोकानामिति सूत्रार्थः । इति शब्दत्रयान्यो
 भाष्योपपन्नार्थं पूरणीय । ननु सधिययस्तेः स्फुरणं चेतसस्योपादेयं भवतु

• यदि चेति बाधानां च ।

† तं बाधयन् इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

यथा सज्जलघटादिप्रकाशः भूयैसंबन्धात्, अतः क्रियं चैतन्ये दृष्टिप्रति-
 विम्बं दृष्टौ वा घट्यमाणचैतन्यप्रतिबिम्बं कल्प्यते । सुख्यहं जानामीति
 बुद्धिपुरुषोऽरेरुताधमस्तु परस्परप्रतिबिम्बं विनापि दूरस्थयनस्यत्योस्त्वित्वा-
 पदशब्देन समवर्ति तत्त्वयं बुद्धिपुरुषयोर्वृत्तिसारूप्यसिद्धिरिति । अत्रोच्यते ।
 चेतने तावद्बुद्धिप्रतिबिम्बमवश्यं स्वीकार्यम् । अन्यथा कूटस्थनिश्चिभवेत्
 न्यस्य सर्वसंबन्धात्सदेव संशं वस्तु सर्वज्ञयेत् नहि सूर्यमश्वमे सति
 घटाद्व्यपकाशो दृष्ट इति । न चाज्ञानात्वं ज्ञानप्रतिबिम्बं चैतन्ये
 कल्पनीयं, नित्यज्ञानस्य प्रतिबिम्बासमवात् 'दुःखज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते
 वात्मनः' इत्यादिभिरात्मन्यज्ञानप्रतिपेक्षात् । अतोऽयं भानस्य कदा-
 चित्कत्वाद्रूपपक्षेऽप्योकार्त्तव्यापेक्षया वाच्यं बुद्धेः तथा दृष्टत्वात्, बुद्धा-
 यपि हि संयोगमात्रस्यापेक्षया चेतोन्मिदस्याप्यपेक्षं बुद्धिवाक्यस्य
 प्रसङ्गात् । सा चाद्याकारता बुद्धेः परिणामरूपा स्वप्नदौ विषयाभावेन तत्र
 प्रतिबिम्बासंभवात्, पुरुषे च प्रतिबिम्बरूपा विद्यमानवृत्तिमात्रादने पुंसि
 प्रतिबिम्बेनैवोपपत्तिरिति । न केवलं तर्कादेव चिति बुद्धेः प्रतिबिम्ब
 कल्प्यते किंतु "तस्मिंश्चिद्वर्णे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः
 प्रतिबिम्बान्ति सरसीष तटद्रुमाः ॥ यथा सज्जलते रक्तः केवलं स्फटिको
 जने । रज्ज्काद्रुपधानेन तद्रूपरूपपक्षे" इत्यादिस्मृतिशतैरपीति । न
 चैव सस्कारोपा बुद्धिः, पुरुषे प्रतिबिम्बिता भावादित्यमवज्ञातयोगानुप-
 पत्तिरिति वाच्यम् । परमाणोस्त्वित्वात्प्रतिबिम्बिता प्रतिबिम्बसमर्पणासाम-
 र्थ्यस्य फलप्रतेन कल्पनात् । अनादिस्वस्याभिभावस्यैव प्रतिबिम्बनिधा-
 मरुतया वक्ष्यमाणत्वात् न परबुद्धिपक्षेभानम् । अत एव पुरुषार्थस्यैव
 बुद्धिः पुरुषस्य विषय इति साध्यसिद्धान्तो विवेकप्रातिविषयभेदौ च
 पुरुषार्थवृत्तिरिति । यथा च चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बमेव बुद्धावपि चित्प्रतिबिम्ब
 स्वीकार्यमन्यथा चैतन्यस्य भानानुपपत्तेः स्वयं साक्षात्स्वदर्शने कर्मकर्तृविरो-
 धेन बुद्धादुत्तयेवात्मनो घटात्रिचञ्च ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । तथा च ब्रह्मति
 मूढकारो द्रष्टृदृश्योपरक्तचित्तसंबन्धमिति । बुद्ध्यात्मप्रतिबिम्बमेव च
 तान्त्रिका बुद्धेः चित्कायापत्तिरित्यात्माकारमेति प्राहुः । प्रतिबिम्बोपाधौ

त्रिभ्यः कारो बुद्धे परिणाम एव म च सात्तिभास्य इति । एतेन नोदयत्वाह
 बुद्धिपुरुषयोरन्योन्य प्रतिविम्बन न सम्भवतीत्युपास्तम् । उभयत्रोभयकार
 बुद्धिपरिणामस्यैव प्रतिविम्बनत्वेनात्र विवक्षितत्वात् । जलादावपि मृगा
 द्याकारबुद्धिपरिणामस्यैव मृगादिप्रतिविम्बितत्वाच्च । तदेव पुष्टात्मने
 परस्परप्रतिविम्बनरूपेणादावैकताप्रमोदह कर्त्ता भुवी ज्ञानामीत्यादिरूप
 इति । तदेतत्परस्पर प्रतिविम्ब भास्यकारिकायामिदं श्रद्धाभ्यामुक्तं त
 स्मात्तत्संयोगादचेतन चेतनावद्विज निद्रम् । शुक्लकर्मस्य च तथा कर्त्तव्य
 भजस्युदासीन इति दि । यच्चैतच्चेतन्ये • बुद्धिरतिसाक्ष्यमुक्तं चैतन्यस्य
 बुद्धाकारताक्ष्यम् । इदमेव चैतन्यस्यार्थोपरक वृत्तिभाम तस्य चानारोप्य
 घट इत्यादिरूप एव अन्यथा वृत्तिसाक्ष्यानुपपत्ते । न तु वृत्तित्रोधस्य
 पृथगाकारोक्ति घटमह ज्ञानमि दु पित्तोदमित्यादिक तु बुद्धेरवाकारा-
 नार पुरुषस्यावशिष्टाविति याह कथन्तत्वाच्चेति । तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति
 वित्तैरप्रतिमक्रममापास्तदाकारपत्तेः स्यबुद्धिसंज्ञन मिति । ननु वृत्ति
 तद्गोधा यदि घटदीपादिजात्यन्तभिर्वा न तु विज्ञादात्मकम् धर्मकमेक
 धन्तु मर्णकान्तिजत तर्हि तत्तच्छिन्नरसीना प्रतिनियततत्तत्पुरुषमात्रयो
 धस्ये किं विषयमक्रमित्याकाङ्क्षाया प्रतिनियतयोरेव वित्तात्मनोरात्रि
 स्वस्यामिभावमत्रास्तविषयमक इति प्रतिपादयति । वित्तमयस्कान्ते
 त्पादिना सन्नयो हेतुवित्त्यन्तेन । तत्राद्यादावनादि स्वस्यामिभाव मुक्तयो
 पपादयति । वित्तमिति । यथापस्कान्तमणि स्वस्मिन्नेवैव तद्विधीकरणमा
 चात शस्यनिष्कपंजायमुपकारं कुर्वन् स्वामिन्न स्व भजति भोगसाधन
 स्वात् तद्यैव वित्तमपि अथ सद्रशविषयज्ञातस्य स्वास्मिन् तद्विधीकरणमा
 जात् दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वन् पुरुषस्य स्वामिन्न स्व भजति भोगसाध
 नत्वात् । अतश्चित्तपुरुषयोरनादि स्वस्यामिभाव सन्न इति शेषः । तत
 रितिप्यत आह । तस्यादिति । तस्मात् स्वस्यामिभावस्य सिद्धत्वात् म एषा
 नादिमत्रा पुरुषस्य वित्तवृत्तिद्वयं हेतुवित्त्यर्थः । एतेन न परचित्तेन
 परस्य वृत्तिसाक्ष्य भजति, कदापि तद्वृत्त्युपाधेन तयो स्वस्यामि। सन्नया

द्विजादीनां यात्रेनादिवत् । क्रिष्टारवाक्रिष्टारव क्रिष्टाक्रिष्टाः । निरोद्धव्य
 वृत्तयः क्रिष्टा वा अक्रिष्टा वा भवन्तु घट्यमाणाः पञ्चतण्यः पञ्चप्रकाराः
 एवेति सूत्रार्थः । वृत्तीनामसंख्यप्रकृतिया उच्यते अर्थः कृत्यानुपपन्त्या तययो
 सदृशयात्र प्रकारावोक्तत्वं 'ततः पञ्चधा वृत्तय' इत्यागाभिभाष्यात्* इति ।
 क्रिष्टवदक्रिष्टस्यापि हेयत्वमतिपादनाय क्रिष्टाक्रिष्टविभाषप्रदर्शनं, तत्र चाय
 प्रमोक्रिष्टा उपादाय क्रिष्टा निरोद्धव्यास्ततस्ता अपि परैरामेणेति ।
 'सत्येनान्यतमैः हन्यात्सत्य मत्वेन चैव श्री'ति स्मरणात् । क्रिष्टा व्या
 चष्टे । क्षेत्रहेतुका इति । चित्तुणास्मिन्नतया सर्वामामेव वृत्तीनां क्षेत्रत्वेन
 क्रिष्टाक्रिष्टविभागो नोपपद्यतइत्यतः क्षेत्रसम्यग्निर्दिष्टपक्षतया इत्य
 व्याख्यायते । अथ च हेतुः प्रयेजन, क्षेत्रत्वाच्च मुख्य एव शब्दो दु पार्यः ।
 तथा च क्षेत्रहेतुका दुःप्रकृतिका विषयाकारश्च इत्यर्थः । क्षेत्रजन-
 कत्वे हेतुः कर्मत्वादि । कर्मोक्तपक्षतया धर्मोपदेशात्तन्मसूहानां क्षेत्री
 भूता आनन्दमोक्षताः, क्रिष्टा इत्यर्थः । विषयाकारवृत्तिजन्यदुष्प्राज्ञाभि-
 हतस्तद्विनाशं यत्मानः परपीडानुपहाभ्या धर्मोपदेशादनुपविनोति तत्तत्र
 दुःप्रकारा भवतीति भावः । अक्रिष्टा व्याचष्टे । व्यातीति । अक्रिष्टा
 अक्षेत्रकृतिकाः : तत्रच गुणाधिकारविरोधिन्यः गुणानां सत्त्वादीनामधि-
 कारा कारोत्पन्नं तद्विरोधिन्यो उच्यते अक्षेत्रकर्मोदिरूपसारणनाग
 स्वात् । व्यातिविषया विषयस्यातिसिद्धा इत्यर्थः । व्यातिसाधनस्यापि
 सद्यहाप विषयपक्षमिति । ननु सूत्रकारेण साम्प्रतीनां सात्त्विकीनां च
 द्विविधानामेव वृत्तीनां निरोद्धव्यमुक्तं न तु राजसोमा क्रिष्टाक्रिष्टरूप
 मिश्रवृत्तीनामिति न्यूनत्वेत्याशङ्क्य मिश्रवृत्तीनामुक्तत्वेनान्नाभिधमाह ।
 क्रिष्टप्रजाहेति । क्रिष्टगेषोभूता अपि अक्रिष्टरूपास्तदृश पक्षापि क्रिष्ट
 क्रिष्टेषु भवन्ति तद्व्याप्यक्रिष्टा एव अक्रिष्टशब्देन वृत्तीनां भवन्ति । प्र-
 मक्रिष्टाक्रिष्टेऽपि क्रिष्टा- क्रिष्टशब्देन वृत्तीनां इत्यर्थः । तथा च राजस्या
 मिश्रसंस्काराभावाच्चित्तोः प्रवेष्ट इति न न्यूनता । इदानीं वृत्तिनिरोधस्य
 फलं यत्तुमादौ सप्तरात्रयं योज संस्कारं दर्शयति । तयाज्जतीयकारति ।

* पञ्चतण्यसंज्ञकता न तु तत्र वृत्तिव्याख्याने तत्र- प्रकारे स्मरण्यात् किं
 तु तत्र प्रपञ्चे शब्देति व्याख्यानं तत्राप्यत्र । २१ आ

क्रिष्टाक्रिष्टनातीयकाः संस्कारा इत्यर्थः । अस्य जीवधामकस्य दृष्टि-
संस्कारचक्रस्य स्तम्भेने प्रत्यये च निरोध एवोपाय इत्याह । तदेवंभूत-
मिति । तद्वृत्तिसंस्कारचक्रात्मकं चित्तमेवंभूतं निरोधावस्थामवसिताधिकारं
क्रमेण समाप्यमानाधिकारं सदात्मकत्वेनात्माविभागेन निर्दुःखतया ति-
ष्ठति ध्युत्थानपर्यन्तम् । अथ वाभ्यासपाटवेनापिलसंस्कारवृत्तये सति प्रलय-
माप्स्यन्तिरुलयमेव यच्छति विद्वेदकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । निरोधसमाधिः
पुनरनुत्थानमेव योगिना मुक्तिरिति भावः । पूर्वमूत्रेण सह योजनायै ताः
क्रिष्टाक्रिष्टाक्रिष्टावच पञ्चधा वृत्तय इति पूर्वपक्षोत्तरं सूत्रं पठति ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

सुगमं सूक्ष्मम् । तत्रेति पूर्वपक्षोत्तरसूत्रमवतारयति । तत्र, तासु
वृत्तिषु मध्ये ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अनधिगततत्त्वयोधः प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्य
लक्षणं सुगमत्वादकृत्येव विभागः कृतः । परोक्तानि चेतसाणि प्रमाणाणि
एष्वेवान्तर्भाव्यानीत्याशय इति । प्रत्यक्षं व्याचष्टे । इन्द्रियेति । इन्द्रि-
याण्येष नादौ* चित्तसंचरणमार्गः तैः संमुख्य सन्नेलकद्वारा बाह्यवस्तुपूरक-
स्य चित्तमेन्द्रियसाहित्येनैवार्थाकारः परिष्कारो भवति न जेवलस्य चित्तस्य
शुद्धपैस्वादाकारतायां नयनादिरतपित्ताद्यान्वयकातिरेकभ्यामतेरुपादि-
वृत्तिषु वस्तुतादीनामपि कारकत्वं शक्येयुज्यते । अत्रोपशमादित्यन्तेन ब्राह्म-
वृत्तेः कारणमात्रं दर्शितं न तु तत्त्वतश्च प्रवेशनीयम् । आत्मादिरत्यन्ताध्याप-
नादीश्वरप्रत्यक्षाव्यापनाच्च, तस्याञ्जन्यत्वात् । अथैवेत्यनेन समारोपित-
त्वप्रतिषेधाच्च विपर्ययेतिव्याप्तिः । विशेषणधारणप्रधानेति विशेषणादनुमा-
नागमयोक्त्यावृत्तिः । स्मृतिव्यावर्तनाय तद्वृत्तयेति । उपरक्तवस्तुविपर्ययेत्यर्थः ।

* उपरक्तभ्यामपुस्तकेषु इन्द्रियव्यापिष्वेति पाठदर्शनात् इन्द्रियाण्येष प्रमाणानि
केति धर्तुं युक्तम् । अथवा इन्द्रियव्यापिष्वेति धर्तुं कथंमतेरु मात्रपाठः ।

१ प्रदर्शितमिति चाटान्तरम् । रा. आ-

सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तमिव एवार्थे इत्येतच्चिरास्योक्तं सामान्यविशेषा-
त्मन इति । अनेन चावस्यी न निरात्मनः किं स्वव्यभिचिनि सामान्यविशे-
षयोरपिभागलक्षणं तदात्म्यमुक्तं पश्चादवयवविव्यक्तस्यापनादिति । “अनन्ता-
रूपमयस्तस्य दीपवत् । स्थितो ऽद्वि” । “बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्य-
सायिनाम्” इत्यादिस्मृतिभ्यो रश्मिशान्नादितुल्यतात्वात् । इतिः प्रभा-
षत् द्रव्यमेवेति प्रागेवोक्तम् । सा इतिरेव दीपप्रभावत् वाह्यार्थमुपलभ्य
चतुराद्वेजीभावेन घटाद्याकारा भवति । स्वप्रधानादौ घटाद्याकारतया
चित्तसंज्ञेतनुभूयमानत्वाद् बाह्ये ऽपि ज्ञानाकारः सिध्यति । अत्रांशे बोद्धा-
नामस्माकं चैक्यावयवत्वे ऽपि न साम्यम् । अस्माभिर्ज्ञेयार्थस्यापि स्वीका-
रादिति । प्रत्यक्षस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्य प्रमाकरणत्वेन प्रमाण-
त्वमुपपादयति । कृतमिति । इतिरूपस्य करणस्य कर्तुं पुरुषनिर्देशि-
त्वात्प्रविषयज्ञो बोधः, पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तेः । अयं च बोधो विषय-
देशस्य भवति विभुत्वात् । ननु अयं घट इति इतिर्बोधा घटमहं ज्ञाना-
मीति रूपस्तस्य च पौल्लेख्ये पुरुषस्य स्वतन्त्राकारेण परिणामित्वात्प्रतिरि-
तिः सत्ताह । अविशिष्ट इति । स च बोधश्चित्तस्य सदाविशिष्ट इति
इति साक्ष्यसूत्रे उपपादित इत्यर्थः । अयं घट इत्याकारा विषयरूपा इतिः
कारणं तस्या इव एतेरवैतन्ये प्रतिबिम्बवच्चैतन्यमवयवं घट इत्याकारमि-
दं सद्बोधधाम्यं कर्तुं भवतीति नात्रविशेषः शब्देन यत्तु शक्यते, विवेकिमिरे-
वेतुवीर्यादिमाधुर्यमेव स्वयं विशेषो ऽनुभूयते दृग्दृश्यादिवैधर्म्यादिति भा-
वः । पौल्लेख्यो बोध इत्याधाराधेयभावंश्वयमेव बोधमिति तद्विशिष्टाविशि-
ष्टभेदेनोपपादनीयः । करणलक्षणं चात्र कर्तव्योपलब्धवच्छिन्नकारणत्वमिति ।
ननु रूपादिषु चतुरादीनामेव करणत्वं युतिस्मृत्योरवयवमप्यत्रति चेत्सत्यं, किं
तु बुद्धिर्वास्तव्यप्रधानं प्रत्येव तेषां करणत्वं न तु पौल्लेख्यबोधरूपां मुख्य-
प्रमां प्रति, प्रमाद्वयं च साहचर्यं सूचितं द्वयेरेकस्यास्य बाध्यसत्त्वरूपायंपरि-
वृत्तिः प्रमेति । चतुरादीनां च इतो करणत्वं व्यापारवत्करणत्वद्वयं
कुठारादिविवेति शेषः । ननु विषयाकारतेव विषयसदृशं चित्तस्थे दृष्टं

पुरुषस्तु कूटस्थो न दृष्ट्याकारतां भजते ऽतः कथं पुरुषवित्तवृत्तिसाती
 स्यात् कथं वाविविशिष्टः पौरुषेयो बोध इत्याशङ्क्यामाह । प्रतिमवेदीति ।
 संवेदिन्या युद्धेः प्रतिमवेदी तत्समानाकारः पुरुष इत्यतश्चतुर्थपादे 'चित्ते-
 र-प्रतिसंक्रमायास्तदांकारापत्तौ स्वयुक्तिर्बोधेनमिति सूत्रे उपपादयिष्याम
 इत्यर्थः । यद्यपि चित्तेः स्वयमाकारो नास्ति तथापि प्रतिविम्बवशाद्-
 त्वाकारापत्त्या दृष्टिवोध इत्यस्माभिर्दृष्टिसारूप्यप्रसङ्गेन पानेय व्याप्ता-
 तम् । परित्तु दृष्ट्याप्यकारणसामानाधिकरण्येन युद्धावेष प्रमाणं
 यत्नं जायते, चैतन्यमेव हि बुद्धिद्रव्यप्रतिविम्बितं बुद्धिद्रव्यार्थाकार्या
 तदाकास्तामापद्यमानं यत्नं, तच्च विच्छायात्वं वित्तवित्तिव्यं बुद्धेरेव धर्म
 इति ध्वनति । तच्च । पौरुषेयशब्दस्य यथायुक्तार्थत्यागपत्तेः प्रतिविम्बस्य
 तुच्छताया ऽयंभानरूपत्वानुपपत्तेरेव प्रतिविम्बस्य प्रकाशाद्यर्थत्रिपानाति-
 तायाः क्लृप्तादर्शनाच्च । प्रतिविम्बं हि तत्तदुपाधिषु बुद्धेरिन्द्रियाकारपरिणाम-
 मानमिति । किञ्च परस्परं प्रतिविम्बस्य युतिस्मृतिसिद्धतया चित्तेरेव दृष्टि-
 प्रतिविम्बोर्षादतायाः फलत्वं युक्तं ज्ञानशब्देनात्मन एव प्रतिपादनात् 'सायं
 ज्ञानमनन्तां व्रत्त' 'ज्ञानमेव परं व्रत्त' 'ज्ञानं वन्द्याय वेद्यते' इत्यादिभ्युत्तिस्म-
 तिप्रवृत्तिः । बुद्धेरिविच्छायापत्तिरवाहमित्यादिरूपैरिवितो भानार्थमेवेत्यते
 युद्धारोहं विना साक्षात्कृत्यमाने कर्मकर्तृविरोधादित्युक्तमेव । अपि च बुद्धेरेव
 प्रमाणत्वे पुरुषो न सिध्येत् । दृष्टिसावित्तया पुरुषबुद्धिरिति चेत्, एवं
 सति दृष्टिद्रव्ये दृष्ट्याकृत्यैर्द्रष्टृत्वकल्पनेति चेत् न तु विम्बप्रतिविम्ब-
 योरुभयोरेव द्रष्टृत्वमर्थभेदेन कल्पयितुं युक्तं, पौरुषादिति । किञ्च सामा-
 नीयेव बुद्धिर्द्रष्टा भासमानं प्रतिविम्बचैतन्यं स्वप्नेयं न संभवति कर्मकर्तृ-
 विरोधादतो विम्बचैतन्ये भानमायारूपमिति । अत्रायं प्रमात्रादिधि-
 भागः ॥

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं दृष्टिरेव च ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम् ॥

प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेव उच्यते ।

दृश्यः सात्तिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥

साक्षाद्दर्शनरूपं च सावित्वं साध्यमूत्रितम् ।

अधिकारेण द्रष्टृत्वं सावित्वं चापरे जगुः ॥

इति दिक् । पुरुषे दृष्टिरोधरूपं च फलमनुमानादिसकलदृष्टिष्वपि
बोध्यम् । अनुमानं नतपति । अनुमानस्येति । साध्यविशिष्टः पक्षो अनुमेयः
तस्य साध्यरूपत्वेन तुल्यजातीयेषु सपक्षेषु अनुवृत्तो विजातीयेभ्यो विपक्षेभ्यो
प्यारुतो यः संघन्यो ऽयं सवैवानुमेये पक्षदृष्टिरिति यावत् । तद्विपक्षा तच्चि-
दन्वया, योऽन्वयेन इत्यनुशामनात् तद्विषयज्ञानजन्येति यावत् । एवंभूता
या सामान्यावधारणप्रधाना दृष्टिः सानुमानमित्यर्थः । संघन्यदृष्टि पाठोपि
संघन्यतदृष्टि संघन्यः पक्षा च स एवार्थः । सामान्येत्यादि प्रत्यक्षप्राप्तस्य
हृदयजनमानं न तु लक्षणान्तर्गतं वैधर्म्यादिति । अनुमानरूपेण दृष्टादृष्टमाह ।
यथा देशान्तरप्राप्तेरिति । अत्रान्यथयाप्यौ दृष्टान्तस्त्वेवमिति । व्यतिरेक-
व्याप्तौ च दृष्टान्तो विभक्त्यवस्थापितमिति । अप्राप्तेरिति पञ्चमीपाठ-
स्तु लेखनमदाह प्रत्यक्षसिद्धेनुमितिवैधर्म्यादिति । आगमाख्यां दृष्टिं
नतपति । आप्तेनेति । भ्रमप्रमाद्विवर्तिष्वारूपापाठ्यादिविपरिचितेने-
त्यर्थः । मूलवक्तृमिमांसेण श्रुतिर्मेति नेत्तं तद्विषयलक्षणीयम् । स्वरोधसंक्रा-
न्तये स्वरोधसदृशोपोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । श्रोतुर्दृष्टिरिति श्रुक्रमेणान्वयः ।
अत्राज्ञोक्तार्थविपरिचयो गच्छन्न्या दृष्टिरित्येवावयवप्रमाणस्य लक्षणं, शेषं तु
आगमशब्दश्रुत्युत्पत्तिप्रमाप्तादागच्छति दृष्टिरित्यागम इत्याशयः । तदर्थ-
विपरित्यन्तविशेषणश्चार्हस्यान्यप्रमाणमायमवृत्ति दर्शयति । यस्येति । दृष्टा-
नुमितार्थैकत्वाभावेनाप्यहेमाचार्यो ऽवेद्यप्रतिपादको यस्यायमस्य वक्ता स
आगमः आसत्तं चैव धन्देत स्वर्गकाम इत्यादिरूपं प्रपत्ते, प्रमाणदृष्टिजन-
नासमर्थ इत्यर्थः । नन्वेवं दृष्टानुमितार्थैकवक्तृनिर्मितस्य श्रुतिमूलत्वापु
निकाममस्याधि प्रवः स्यादत आह । मूलेति ।

प्रमाणं नतपित्वा विपर्ययं नतपति ।

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमनद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति सत्यनिर्देशमिथ्याज्ञानमिति नतवचं, मिथ्येत्यस्य

विहरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति । न तद्रूपो न स्वसमानाकारो यो विषयस्त-
त्प्रतिष्ठ तद्विशेष्यकमित्यर्थः । धर्मस्यते ज्ञानाकारस्यैव विषये समारोप
इति भावः । संशयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । अथ च शास्त्रे अन्यथाप्यातिः
सिद्धान्तो न तु सांप्रत्यद्विजेकमात्रम् 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु
नित्यशुचिमुद्रात्मव्याप्तिरविच्छेद'त्यागामिसूत्रात् । वैशिष्टिकास्वाचार्य वि-
शेषो षट्कारजतादेर्नारोपः किं त्यागस्मर्येति ज्ञानाकारमनुभवसिद्धं
शुक्लादिकं सचिद्वटं विहाय दूरस्यरज्ज्वादिविषयकृत्यकल्पने गौरवात्
स्यमे दृष्टमिदानीं नास्तीति स्वरूपतो वाधानुपपत्तेरव । तथा च प्रत्य-
सूत्रद्वयं 'संधे सुष्टिराह हो'ति 'तदभिध्यानादेव तत्तिरोहित ततो ह्यस्य
ग्रन्थविषयं'वा'ति चेति । ननु प्रतीतिरनेनैव विषयः सिध्यति तथा च
शुक्तिरजतादिस्थलेष्वतद्रूपप्रतिष्ठत्वमसिद्धमित्याशयेन पृच्छति । स कस्मा-
दिति । परिहरति । यत् इति । अथाधितानुभवेनैव विषयसिद्धिरिति भावः ।
ननु वाध्यत्राधिकभाव इव वैपरीत्येन कथं न भवति तत्राह । भूताद्येति । सत्-
त्वेविषयस्येन प्रमाणस्य घटजस्यात् तत्प्रपत्तपात्ते हि धियां स्थभाव इति ।
अत्रोदाहरणमाह । तत्र प्रमाणेनेत्यादिना । विषयं यत्तेरतिहेयत्वव्यापना-
याह । सेपमिति । पञ्चपर्यायाऽऽदित्रा सप्तारानर्थजैर्न सा । इयमेव, मिथ्या-
ज्ञानरूपा इतिरेव, एतद्विशेष्येति यावत् । अत इयमवश्यं निरोद्धव्येति
भावः । पर्याया गणयति । अविद्याऽस्मिन्नेति । क्लेशाः क्लेशाऽप्याः । क्लेश-
त्वादिति भावः । रागाद्रीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेपि अविद्यायानुगतत्वाद्-
विद्यापर्यंत्य विषयत्वत्वं च, यथादुरस्य धीजपर्यंत्य धीज्ञत्वं चेति बोध्यम् ।
नन्यविद्या विषययो मोह इति पर्याया एव च सति मोहदृष्ट्याभेदात् कथं-
ज्ञानधोरमूढत्वं एतीनामिति सिद्धान्तो घटतेति चेत्, न । धर्मधर्म्यभेदेनै-
वान एतीनां विषययोद्विरूपविभागकणात् । वस्तुतस्तु घटयो विषयवा-
दित्यस्य इवेति । अत्यन्तहेयत्वप्रतिपादनायान्वयसंज्ञापञ्चकं क्लेशाना-
माह । एतद्व्येति । स्वसंज्ञाभिः स्वानुरूपसंज्ञाभिः । तथा च शिष्णुपुराणम् ॥

तमो मोहो महाप्रोहस्तामिधे । ज्ञान्यसंज्ञकः ।

अविद्या पञ्चपर्येषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥

इति । एतेषामेव च प्राधान्येनाद्यान्तरविभागः सांख्यकारिकायामुक्तः ।

भेदस्तमसोऽद्विधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्यतामिस्रः ॥

इति । शब्दरूपरसवर्णरस्यसंज्ञानात्प्रधानात्मस्यदृष्टत्वात्मबुद्धिर-
विद्या च द्विधेः तमः, ज्ञानाद्यस्तत्त्वात् । एतास्त्वेष देहाद्यात्मबुद्धीनामन-
भेदः, देहादीनामेतद्वदककार्यत्वात् । शुक्तिरजतादिभिर्पर्ययाणां तु संसा-
राहेतुतया तात्र वणना, 'विपर्ययादिष्वेत्येव' इति पूर्वकारिकाया बन्धहे-
तुविपर्ययेऽस्यैव प्रकृतत्वादिति । मोहादिष्वप्येवं बोध्यम् । अष्टस्वर्णिमादौ-
र्ययेऽन्यतामसु आत्मीयबुद्धिरस्मिता स्वत्वास्मितयोः पर्यायत्वात् सैव
चाद्विपर्ययकतया चाद्विधेः मोहेऽमुष्यत उच्यते । येन पूर्ववत् । तथा
दृष्टानुशेषविभेदेन दशसु शब्दादिप्रियेषु रागो दशविधो महामोहः ।
येन पूर्ववत् । तस्यादेवमस्य विपर्ययकस्य च परिपन्थिनि द्वेष्टोऽष्टादशधा
तामिस्रः । येन पूर्ववत् । तथा हेममोहकं विपर्ययदशकं च नष्ट्यतीति
यस्मासः सोऽष्टादशधाभिनिवेशेन्यतामिस्रः । येन पूर्ववत् । एतदिति ।
अविद्यादय इत्यर्थः ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ६ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थः । शब्दरस-
वाग्दृष्टान्ते च ते अनुपासिनी यस्य स तथा । तथा च तदुभयजनकः
संप्रदेव प्राधाप्राधक्याविशेषेणोत्पाद्यविशेषणार्थः । ननु विकल्पस्य सव-
स्तुक्त्ये प्रमाणेनभेदः, निर्यस्तुक्त्ये ॥ विपर्ययेनभावानुपातीयप्रकारासं-
भवादिवाशङ्क्यं परिहरित्वं विशेषणपेक्ष्याऽप्यर्थमाह । स चेति । उद्यारो-
हेतन्तर्भावः । प्रमाणवैयर्थ्यनन्तर्भावे हेतुर्नस्तुक्त्यस्येपीति विपर्ययकोऽन्यन्त-
भावे च हेतुः शब्दज्ञानेत्यादि । प्राज्ञात्म्यं यावाप्यं, तथा ॥ यद्यप्येवमद्वेन
यद्यप्येवमनेन च यादृशो व्यवहारो भवति शब्दज्ञानरूपतादृश एव
व्यवहारो विकल्पादपि दृश्यते विवेकिनामपीत्यर्थः । विपर्ययस्तु नैवं,
आधोत्तरमिदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरप्राधादिति । यत्नेन विपर्ययतत्त्वो

शब्दज्ञानानुपातित्व विशेषणं देयमिति भावः । विकल्पस्योदाहरण-
माह । तद्वत्तत्त्वादिना । किं विशेष्य केन विशेषकेन व्यपदिश्यते अन्त्यन्ता-
भेदात्तात्पर्यं विकल्पज्ञाने विशेष्यविशेष्यभावरूपोऽर्थ इत्यर्थः । वस्तुगू-
त्त्वमुपपादय शब्दज्ञानानुपातित्वमुपपादयति । भवति चेति । वैव-
शोरिति यकार्यशब्दवत् अत्रापि विशेष्यविशेष्यभावव्यपदेशे सति तथा
वृत्तिर्गोचरे विवेकिनामपि भवति चेत्यर्थः । अन्यान्यपुत्राहरणमाह ।
तद्वत्तत्त्वादिना । शास्त्रैः प्रतिषिद्धा वस्तुभूताः सुखादयो धर्मा यत्रेति
प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा पुरुष, इयं वृत्तिकेमुदाहरणम् । यमाद्यस्याधिकरणमा-
त्ररूपत्वेनाधाराधेयभार्यावरहादिति । निमित्तं पुरुष इत्यन्यदुदाहरणम् ।
लौकिकक्रमपुत्राहरणप्रथमाह । तिष्ठतीति । तिष्ठति धाताः स्यास्यति
स्यति इति गतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्तिविषयकविकल्पे वर्तमानत्वादिविशिष्टं
स्याधात्वर्थमात्रं पारमार्थिकतया प्रतीयते कर्तृत्वं कर्तृत्वस्य वर्तमानत्वा-
द्विषयं च प्रत्ययचयार्थसु विकल्पित इत्यर्थः । यावे गतिविरुद्धगुणकृत्य-
भावादिति । उदाहरणान्तरमाह । तयानुत्पत्तीत्यादिस्य व्यग्रहार इतीत्य-
न्तेन । अनुत्पत्तिर्धर्मा यस्येत्यनुत्पत्तिर्धर्मा पुरुषः । स धर्मा, अनुत्पत्तिर्धर्मः ।
प्रमाणान्नपदैवातिरिक्तायां विकल्परत्नौ यदुदादिविषयितपत्तेस्तोचिरासाय
यद्वस्तुदाहरणानि । इयं तदुपपन्नप्रत्यया अपि विकल्पमध्ये प्रवेश-
नीयाः । तदुपपन्नमास्तीति प्रत्ययानुरोधेन तादृशप्रत्ययसिद्धेः । विकल्पप्र-
त्ययास्तु विशेषिकैराह्वयैकानविशेषतयैष्टया एव । विशेषस्तु, तैर्मिथ्याज्ञा-
नमध्ये प्रवेश्यन्ते अस्माभिस्तु सन्निकल्पनिर्वैकल्यरूपायां वृत्तिसिद्धयो-
गविभागाद्ये इयद् निर्दिश्यन्तइति ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

निद्राया वृत्तित्वस्फुटीकरणाय पुनर्वृत्तिवृत्तयम् । जाग्रत्स्वप्नप्रती-
नामभावस्य प्रत्ययः प्रतिसंक्रमस्थानं कालमिति यावत् । तच्च वित्तमस्या-
च्छात्रं तमोद्वयमभ्यस्यन्तद्विदत् तदेवातम्येन विषयो यस्याः सा तथा
तादृशी वृत्तिर्निद्रेत्यर्थः । बुद्धेर्हि त्रिगुणतया यदा सत्त्वात्मनी अभिभूय

समस्तकारणावर्कं तम आविर्भवति तदा मलिनस्य चित्तवृत्तस्य तम-
 आकारैश्च दृष्टिः स्वपिपीत्याकारा जायते, स्वापस्वान्न चावृत्तस्वप्रवृत्त्यभावः ।
 तां च निद्राख्यां दृष्टिप्रवृत्त्यमानः पुरुषः सुषुप्तस्थानोन्तःप्रवृत्तिरिति दृष्टिभि-
 रच्युत इति । न च चित्ते चित्तवृत्तौ कर्मकर्तृविरोधः । दृष्ट्या चित्तस्य बह-
 योऽन फलकत्वाभेदात् । न चेवमेकया दृष्ट्या दृष्टान्तरादवस्थासंभवे पुरुषकल्पना-
 वैयर्थ्यम् । नियमेन दृष्टिगोचरवृत्तिकल्पने ऽनवस्थायाः सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वा-
 दिति । ननु निरोधे * कैवल्यप्रलयादिविव दृष्ट्यभाव इव सर्वस्यां सुषुप्तेऽ
 कथं न स्थीक्रियते न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पर्यवेदिति
 सौप्तिकयुतावपि तदानीं ज्ञानभावस्यैवावगमादित्याशङ्काह । सा तु
 संशयोप इति । सा तु निद्रा प्रत्ययविशेष इव, जागरे स्मरणादित्यर्थः ।
 अत एव 'त्रिषु धामसु यद्रौप्यं भोक्ता भोक्स्व यद्रुचं' इत्यादिप्रत्ययः सुषु-
 प्तस्थानेपि भोग्यमस्तीत्याहुः । न वैवं सुषुप्तेर्निरोध इति वाच्यम् ।
 अर्धममपभेदेन सुषुप्तेर्द्वैविध्यम् । 'सुषुप्तेऽसंभवे' इति सुषुप्तिप्रकृत-
 स्यवेदान्तसूत्रात् । अन्यथा सुषुप्तेर्निरोधस्यापरिहायैत्वाच्च कदा विद्वा-
 ठतमसा चित्तसंशयस्य तमोगोचरवृत्तावप्यसामर्थ्ये च संभवत्येवेति ।
 यस्याधुनिका वेदान्तिप्रवृत्ता आहुः, सुषुप्तेऽ तमः साविभास्यमेव न तत्र
 दृष्टिरस्तीति । तत्र । वक्ष्यमाणस्मरणानुपपत्तेः साविध्यपरिणामिनि सं-
 स्कारस्मृतिरनुभूयमानात् । यच्च तद्वैकल्येन सुषुप्तावृत्तान्ताप्यग्रहणेरेव
 दृष्टिमाह न तु चित्तस्य, तदपि हेयम् । एवं सति जाग्रत्स्वप्नयोरेपि तस्या
 एव दृष्टिसंभवे चित्तकल्पनावैयर्थ्यादिति । तस्मात्ज्ञापस्वप्रयोगेपि सुषु-
 प्तेपि चित्तस्यैव दृष्टिः, 'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं च मुणतो बुद्धिद्वयः' इति
 स्मृतिभ्यश्च, तथा चित्तत्वेनैव दृष्टिसामान्ये हेतुतायां साध्याच्चेति ।
 स्मरणकारं पृच्छति । कथमिति । यस्यां सत्त्वसत्त्वित्वं तस्य आविर्भवति
 तस्याः साविध्यस्या निद्राया उचित्यस्य स्मरणकारमाह । सुषुप्तिरिति ।
 प्रसन्नं निर्मलं मनः स्वस्मिन् जायमानां प्रज्ञां यद्यार्थदर्शिनं विशारदीक-

रोति * मूक्षार्थप्रतिविध्योद्वाहिणीं करोतीत्यर्थः । विशारदां करोतीति
पाठस्तु माधुः । यस्यात्त्वसविद्यतम आविर्भवति तस्या राज्ञस्या निद्राया
वर्तितम्य स्मरणाकारमाह । दुःप्रमिति । स्यान्मकर्मण्य, तामस्या
निद्राया वर्तितस्य स्मरणाकारमाह । गाढमिति । अलमत्यन्तं मुषित-
मिव परैरपृतमिव तिष्ठतीत्यर्थः । अस्तमिति पाठे तु स्यान्मता चित्त
स्यातिवाञ्छत्येन कर्मोत्तमता, आलस्य तु समो धर्मगुणत्वेन कर्मोत्तमता
कर्मव्यनिच्छा चेति भेदः । ननु मय्यसु प्रत्ययमर्गेस्तथापि कथं मुषितो
प्रत्ययमिद्विस्तबाह । स पत्यति । प्रत्ययानुभवे सूत्रेण स्यात्प्रत्ययस्या
नुभवे सति सौम्यं प्रत्ययमर्गं, फलं न स्यादित्यर्थः । सत्कारासंभवादिति
भायः । ननु पुंनिं विनापि मुषादिषु मुषितो स्वापस्य सातिभास्य-
त्यमभ्युपगम्य तस्मिन्मुषपादनीयमित्याशङ्क्याह । तद्वर्णितं इति ।
तद्विषयाः प्रत्ययविषयिकाः स्मृतयोपि तद्वर्णितारित्वाश्रिता न स्युः-
दृष्टस्यान्येनास्मरणादित्यर्थः । न च स्मरणमपि भातिष्येवास्त्विति वा-
च्यम् । तत्र संस्कारासंभवात् स्मृत्याप्यपरिणामासंभवाच्चेति । ननु निद्रा
एतदपि समस्येकाया विषयदुःपगम्या चेति सा क्रिमये निरोद्व्येत्याश-
ङ्क्याह । सा चेति । इत्यद्वैतश्च सुषुप्त्युपमेहात्मकत्वेन समाधिप्रति-
पत्त्येन ॥ निद्रापि समाधौ निरोद्व्येत्यर्थः ॥

अनुभूतविषयासंक्रमयोः स्मृतिः ॥ ११ ॥

भाष्यानुसारेणाम्य सूत्रस्यायमर्थः । एवंमुभूतौ यौ विषयौ एति-
तदाहर्द्वौ तयोस्तंक्रमयोः स्मृतिमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वृत्तौ तदु-
भयविषयिणीति यावत्, एवंमूला एतिः स्मृतिरिति । अत्र प्रत्यभिज्ञा
दिव्यावृत्तये संस्कारमात्रजन्यत्वमेव स्मृतितत्वं, सूत्रकारेण तु स्मृतेः

* पाठस्यैव स्वकीकरोतीतिविषयत्वाद्दुपसंभवाप्यमुक्तं विद्यादो-
रोतीतिविशारदापाठस्य दर्शनात्त च्यन्ते । अथ पाठः माधुर्यः । प्रतिकारस्य तु
‘प्रतिविध्योद्वाहिणीं करोतीति द्वितीयांशे विषयत्वं दोषादोपाप्या अत्रादिमु पाठक
स्यने प्रमाणाभावेन पाठान्तरकल्पनं च ‘विशारदीम्’ इति द्वितीयांशपाठावगमेनेति
भाति । १० ॥ ॥

प्रापिक स्वस्ममेवोक्तं तेन न प्रमुदतत्ताकस्मरणाव्याप्तिः * । अथ वा
 भूवोक्तमेव ततश्च तच्च सस्कारमात्रजन्यत्वेन विशेषणीय प्रमुदतत्ताक तु
 सस्कारमात्रजन्यमपि ज्ञानमनुभवमध्ये प्रवेशनीय शब्दजन्यपदार्थापस्य
 त्यादौ स्मरामोति स्फुट व्यवहारादर्शनात् । प्रमाणेत्यादिरिति विभागमूत्रे
 ॥ सस्कारमात्रजन्यत्वमुक्तेन तादृश ज्ञान स्मृतिशब्दवृत्तिप्रवेनेन च भूवोक्त
 म्प्राप्तस्मृतिर्लोचितेति । स्मृतेर्ज्ञेयत्वद्वयार्थविषयकस्य भूवोक्तमत्र धारयितु
 भाव्यकारो विमुञ्चति । किं प्रत्यक्षमिति । स्मृत्यर्थेधातुयोगात् कर्मणि षष्ठी ।
 चित्तमि पूर्वानुभवरूप प्रत्यक्षमपि स्मरति बाह्ये स्थित्विषयमात्रमित्यर्थः । तत्र
 स्मृतेरुभयविषयकत्वरूपमात्रं पक्ष सिद्धान्तयितुमात्राद्यनुभवस्मरणे कारणमु
 भयोरौचित्यसंस्कारमुपपादयति । बाह्योपरक्त इत्यादिना । यतो बाह्योप
 रक्तो ज्ञानाजिघेयत्वतया घटादिभिरप्याकारितो ऽस्ति यादृशवृत्तेर्भावाका
 रनिर्भासस्तदुभयकारतया प्रसिद्धो यः प्रत्यक्षो घटं ज्ञानमौत्स्यनुव्यवसायः
 स तद्योजातीयक यादृशवृत्तेर्भावाकारमेव संस्कारं जनयति समानाकार
 त्वेनैव लाघवाद्भुवनसंस्कारस्मृतीनां कार्यकारणभावादित्यर्थः । नन्वत्र
 व्यवसायवृत्ते स्वप्रकाशत्वेनैव निर्भासान्तविशेषणार्थं कथं ज्ञेयतदिति
 चेत् न । कर्मकर्तृविरोधेन वृत्ते स्वविषयकत्वस्य सूत्रभाष्याभ्यां चतुर्थपादे
 निराकर्तव्यमाशङ्क्यात् । ननु किं व्यवसायस्य संस्कारजनकत्वमेव नास्ति । न
 नास्ति किं तु तत्संस्कारजन्य ज्ञान स्मृतिर्न भवति प्रमुदतत्ताकस्य परा
 भिन्नतस्य स्मरणस्याभ्याभिर्ययहारानुसारेणानुभवमध्यक्ष्य प्रवेशनादिति ।
 नन्वभूवविषयकसंस्कारस्ततः किमित्यत आह । स संस्कार इति । स
 होभयविषयकसंस्कारो यदा व्याधियञ्जकेन कालादिनाभिभूयते भवति
 तदा तदाकाशा स्वप्रमानाकारमेव यादृशवृत्तेर्भावात्मिका सदुभयविष
 यिणी स्मृतिं जनयतीत्यर्थः । अनुभूतविषयासम्भवेन भूवोक्त व्याख्याया
 नुव्यवसायतज्ज्ञतयास्मरणयोर्विशेषमप्याह । तत्र बह्वनरिति । पूर्वं प्राप्य विशेष
 यमिति यावत् । ततो प्रत्यक्षस्मरणयोरत्यन्त समानाकारत्वं न मन्तव्य
 यतस्तत्र तयोर्मध्ये पुनिरनुव्यवसायरूपा यवोक्तप्रत्ययो बाह्याकारविशेषि-

का भवति घटमहं ज्ञानमीत्यनुश्रवसाये ज्ञानस्य घटाग्रे विरोध-
त्वात्, स्मृतिस्तु बाह्यकारविरोधिका भवति स घट इत्येव स्मरणात् ।
तत्ता च पूर्णज्ञानावस्था । अतः स्मृता ज्ञानस्य बाह्यं विरोधमिति । अयं
वाकारभेदेऽनुभवसिद्ध इति भावः । स्मृतेत्वान्तर्भेद दर्शयति । सा च
दृषीति । भाषित उद्भाषितः सूचितः स्पर्शार्था यथेति भाषितस्पर्शार्था
तद्विषया बाभाषितस्पर्शार्था । तयोस्तदाहरणे दर्शयति । स्वप्ने इति । स्वप्नदर्शन-
मेव हि भाष्यसूचकतया शास्त्रे सिद्धं न तु जायन्कालीना स्मृतिरिति ।
ननु स्वप्ने पूर्वदृष्टत्वास्मरणात् संस्कारभाजन्यत्वभावाच्च कथं स्मृति-
त्वमिति चेत् । अंशतस्तदुभयव्यपत्यस्य स्वप्नज्ञानेऽपि सत्त्वात् तादृगस्य
स्वप्नज्ञानेऽपि बाभाषितत्वादिति । सर्वदृष्टान्ते स्मृतिरुत्पत्त्यन्यासस्य धीजमाह ।
सर्था इति । अनुभवात्, अनुश्रवसायात् । अनुभाषादिति पाठे प्रभाषादि-
त्यर्थः । यद्योक्तानां धृतीना निरोधत्वे धीजमाह । सर्वोपश्रिता इति ।
एताः सर्वाः प्रभाषादिपुत्तयो बुद्धिद्रव्यस्य सुवर्णस्येव प्रतिमादिवद्विषया-
कारा द्रव्यरूपाः परिणामाः सुषुप्त्यपमोहसुषुप्ता इत्यर्थः । बुद्धिपुत्तिर्हि
रूपादिमती भाव्यं सुषुप्तादिमती पुरुषस्य भेदमेति । अतो दुःप्रवच्येन पुत्त-
यो निरोधुष्या इत्युपमहरिष्यति । ननु सुषुप्त्येवोपादेयत्वमेव कुतो न
भवेदित्यत आह । सुषुप्त्येति । क्षेत्रेषु क्षेत्रव्याप्यानसूत्रेषु व्याप्येयाः ।
व्याप्यानमेवाह । सुषुप्त्यनुश्रयी रागइत्यादि । सुषुप्त्यनुश्रयी सुषुप्त्यनुश्रयी
पपन्नः । तथा च रागजनकतया दुःप्रवच्यपपत्तिरिति, मोहकत्वविश्वरूप-
तया शोकाद्विप्लवदुःप्रवच्यपपत्तिरिति इत्याशयः । एता इति । अतो दुःप्र-
वच्यत्वादेताः सर्वा निरोधुष्या इत्यर्थः । प्रवच्यार्थमुपसंहरति । आसामिति ।
तत्रैवं सामान्यतो योगस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्योपायं प्रतिपादयिष्यति
सूत्रकारस्तत्र सर्वेषां उपायसारसंघादकं सूत्रमयतारयति । अथासामिति ॥

अथासर्वैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अथासर्वैराग्ये व्याप्यास्येति । अथासर्वैराग्ययोत्वान्तराध्यापारभेदेन
निरोधजनने समुच्चय एव न विकल्प इत्याह । वित्तवदीति । यथा नदी
कदा पित् समुद्राभिमुखो वहति कदाविच्छ तद्वैपरीत्येन एवैवमभिमुखी

वदति । अन्यथा समुद्रागमनमार्गेण गुण्येतैव । एवं वित्तनद्र्यापि उभयतोवा-
हिनी । उभयतो वदन्त्युभयोन्नम्राह । वदतीति । कल्याणं मोक्षस्तदर्थं,
पापं संसारस्तत्फलत्वात्तत्कारणत्वाद्वा तदर्थम् । तच्चा धोक्तम् ।

प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय विप्रश्नाय परादृशम् ।

अपामार्गलतेष्टाय विष्टुफलद्वौ भवः ॥ इति ।

प्रकाष्टद्वयं विगिय दृश्यति । या स्थितिः । प्राग्भूता अभिभूती ।
विश्वेकविषयो विमोऽयमनमार्गो यस्या इत्यर्थः । जलस्य हि प्रवाहाभि-
मुखं घर्तं नीवं भवतीति । तत्र वित्तनद्र्यां वैराग्येण विप्रमार्गं
वृत्तिचोतः विलीकियते अल्पीक्रियते विश्वेकदर्शनस्याभ्यासेन च
विप्रमार्गं वृत्तिचोतं वृष्टावृत्ते वसत्रह् क्रियते येन निरोधाख्ये
कैवल्यसागरे विलीयते इत्येतद्यान्तराध्यापरभेदेनेभ्यधीनारिवत्तद्वृत्तिनि-
रोध इत्यर्थः । तदुक्तं वीतप्रियाम् ।

असंशय महायोहो मनो दुर्निर्बहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च दृश्यते ॥ इति ।

अत्र विश्वेकदर्शनमानस्याभ्यासः पाधान्येनोक्तः । आशामिभूचे नि-
रोधमाधनानुष्ठानसामान्यस्यैवाभ्यासस्वाद्ययमादिति । अत्राभ्यासवैराग्ये
क्रमान्तद्वयमिति भूतजातेन ॥

अथ स्थितौ यत्नो ऽभ्यासः ॥ १२ ॥

तत्राभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये । स्थित्येति । अद्वैतिकस्य दृष्टान्तरूपस्य
न ॥ एतिसामान्याभावप्रतः, स्थित्यनन्तरं संप्रज्ञातस्य समापत्तिमूत्रे
भाष्यकारैर्वाख्येयत्वात् । यथान्तवाहितेति । वृत्त्यन्तरमाधात् प्रशान्ता द-
र्शयोकादितादूर्वाहता वृत्तावृत्तिपरित्यग्यः । शान्तिश्च तन्नेष्टम् ॥

अुत्था स्मृता च दृष्टा च भुक्ता धात्वा शुभाशुभम् ।

न हृष्यति स्तायति च स शान्त इति कथ्यते ॥

इति । स्थितिश्च द्वाधे व्याख्याय सप्तम्यधे व्याचष्टे । तदर्थं इति ।

तथा च चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवद्वियं निमित्तसप्तमीति * । पञ्चशब्दं
व्याचष्टे । प्रयय इति । प्रययमपि पर्यायाभ्यां विशदयति । वीर्यमुत्साह इति ।
तथाप्यस्यष्टं मन्यन्ते ऽतिविशेषत आह । तन्मपिपादपिण्येति । तत्सं-
पादनेच्छया श्रद्धावीर्यस्युतिसमाधिप्रज्ञादीनां वत्त्वमाणां साधनानाम-
नुष्ठानमभ्यास इत्यभ्यासलक्षणं कृतम् । ननु व्युत्थानप्रकारेणमादिना
प्रतिग्रन्थात् कथमभ्यासः स्थिति संपादयतु इत्याकाङ्क्षायामाह सूत्रकारः ॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेविनो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

सत्कारासेवित इत्येतद्विदुषोति । तयसेत्यादिना सत्कारयानि-
त्यन्तेन । दृढभूमिरित्येतद्विदुषोति । व्युत्थानेति । व्युत्थानप्रकारेण
द्रागित्येव सदसा अमभिभूतः स्थितरूपो विषयो यस्य स भवतीत्यर्थः ।
अभ्यास कृत्योपरमे च कालक्रमादभिभवो भवत्येवेति प्रतिपादयितु द्रागि-
त्येवेषुक्तम् । अभ्यास लक्षयित्वा वैराग्यं लक्षयति ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

रागाभावमात्रं दोषदर्शनजन्यो रागाभावो वा न निरोधहेतुर्वैराग्यं
रोगादिनिमित्तकारुण्येति योगानुदयात् । दोषदर्शनजन्यवैराग्यादनन्तरमपि
विषयसान्निध्येन विलोभितः सौमर्षादेर्योगानिष्पत्तेरिव । अतोत्र वैराग्य-
स्य वैतृष्यमात्रं न लक्ष्य किं तु यथोक्तवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञेति । तदे-
तद् व्याचष्टे । स्थिय इति । दृष्टविषयवितृष्णस्येति व्याख्याय आनुश्रवि-
कविषयवितृष्णस्येति व्याचष्टे । स्वर्गेति । स्वर्गश्च वैदेह्यं च प्रकृतिलयस्य
च तेषां प्राप्तिरेवानुश्रवाद्यवेदोक्तो विषयस्तत्र च वितृष्णस्येत्यर्थः ।
सूतदेहविरहेपि लिङ्गशरीरेष्वेव येषां देवानां भोगस्ते विदेहास्तद्रूपता च
वेदेह्यम् । ये तु साधारणज्ज्ञाण्डादृष्टावरणे प्रकृताः लीनाः शिल्प्याः
लिङ्गदेहेन सह यता इति यावत्, तेषां भावः प्रकृतिलयस्य न तु प्रलय
एवात्रोक्तः, कारणं गतस्मैव श्रुतिस्मृत्योर्भागश्रवणात् । अन्यथा प्राकृतप्रलय-
-

* पशुतो घोरपक्षे आधारे सप्तमी न तु निमित्तसप्तमी कर्मयोगाभावादि
ति । २१० आ०

दपुरुषार्थसाधनम् । प्रकृतिजनानां च विद्वेहेभ्यो ऽयं भेदः । विद्वेहा साध-
रणप्रज्ञावदान्तर्गता ध्यात्यप्यैश्वर्यं प्रतिनं च विषयं भुञ्जते, प्रकृतिजया-
स्तु दार्ढ्यमेनेन विद्वेहास्तु प्रत्यपीयते स्वयंभूत्यप्येन तत्रैव निर्मनं
कारणमप्यनिमित्तं विषयं च भुञ्जते तद्वैराग्यकोटय उच्यन्तइति । उच्यन्तं
हेतुगर्भशिरपणपदं ध्याय्याय वशीकारमनेति विशेष्यपदं व्यावृत्ते ।
द्विष्यादित्येति । शयमयेः । आदौ विषयमात्रिध्यव्येवसरं दोषावरका-
भावाद् दोषदर्शनेन चैतृण्यं भवति 'विरक्तिर्दोषदर्शनमिति' स्मृतेः । तस्य
त्रिविधं यतमानमज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एवेन्द्रियसंज्ञा । एतारव परात्मा-
प्यास्यामः । एतस्माच्च त्रिविधवैतृण्यपदभ्यस्यमानाद्विषयसयोग-
कालेपि दोषदर्शनमप्रतिगृह्यमुत्पद्यते 'वैराग्याद्वैराग्यदर्शनमिति' स्मृत्यन्त-
रात्, कुतः पुनरप्रतिग्रहः । तत्रैकं, प्रत्यप्यनजलात् दोषसाक्षात्कारस्य
प्रत्ययत्वादिति । दोषसाक्षात्कारपञ्चलाभावात् सौभष्यदे. ध्यायिरक्तस्यापि
विषयसचिरूपेण दोषदर्शनेन प्रतिग्रह्य पुनराय उत्पद्यते इति । एतस्मा-
च्च दोषदर्शनेत्येकपद्विषयसयोगकालेपि या वितस्यानभेदात्मिका ऽऽभे-
दादिता एतस्य विवरणं हेयोपादेयगून्वा रागद्वेषगून्वा वशीकारसंज्ञा
या विवृण्वा सा वैराग्यमपरिमिति शेषः । उत्तरमूत्रे तत्परमिति यदनाद-
स्यापत्त्वम् । तथा च रागद्वेषगून्वा विषयसाक्षात्कारस्य योग्यता वशी-
कारसंज्ञायां वैराग्यमिति पर्यवसितम् । तेन सर्वदेतादृशविषयसयोगाभावेपि
न निरोधासंभ्रजः । तदेवमेनेन मूत्रेण हेतुहेतुमद्भावरूपतस्तन्वान्तरसिद्धं
वैराग्यवतुष्टयमेवेति । तत्र प्रथमभूमिका यतमानसंज्ञानास्त्री विवृण्वा
ज्ञानपूर्वकं वैराग्यसाधनानुष्ठानम् । द्वितीयभूमिका व्यतिरेकसंज्ञा सा च
जितान्येतानीन्द्रियाणि एतानि च सेतयानीति व्यतिरेकावधारणयोग्यता ।
तृतीयभूमिका च एकैन्द्रियसंज्ञा सा च बाह्येन्द्रियत्रयेषु रूपादिषु
रागादिष्वे सति एकस्मिन्नेव मनसि मानाप्रमातादिविषयस्वागद्वेषादि-
चयो रागद्वेषज्ञानपूर्वक इति । चतुर्थभूमिका तु वशीकारसंज्ञा स्पष्टमुक्ते-
वेति ॥

अपरवैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह ॥

तत्परं पुरुषस्यातेर्गुणवैतृष्यम् ॥ १६ ॥

तदिति वैराग्य परामृश्यते तथा चात्मद्वयान्यतरसावात्काराभ्या
सादृशेतरान्यद्वयमान सकलगुणेषु वैतृष्य पर श्रेष्ठ वैराग्यमित्यर्थः । पूर्वं
भूत्राक्तवैराग्यादस्य भेद दर्शयति । दृष्टेत्यादिना । पूर्वभूत्रे विषयदोषद्व
शानाद्विषयेष्वेव वैराग्यमुक्तं न तु ज्ञाने तदानीं ज्ञानेपि विनाशित्यादि
दोषदर्शनसाम्येपि भान्तुद्विरूप वैराग्यं सम्भवति अविद्यानिवृत्त्याप्यत्र
योजनधत्वात् अत्र तु भूत्रे ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यादौ शिष्टे तत्रैव दोषदर्श
नेनानात्मत्वदुष्ट्या च ज्ञानसाधारणेष्वपि कार्यकारणेष्वेवात्मसहस्योपेत्येति
वैराग्ययोर्भेद इति वाच्यार्थः । तच्छुद्धीति । पुरुषशुद्धिप्रविशिकश्चित्य
क्तिरपरिणामिनीत्यादिना दर्शितस्तेनाप्यायिता सुखा समानपुरुषार्थाः ॥
द्विर्यस्येति विग्रहः । व्यक्ताव्यक्तेति । व्यक्ताव्यक्ते स्मृतसूक्ष्मे कार्ये धर्मोष्ठा
श्रिते येषु सत्यादिगुणेषु तेभ्यः, सै कार्ये सहितेभ्यस्तेभ्य इति शेषः ।
तद्वयमिति । तत्तस्मादुभय परस्परभिन्न वैराग्यमित्यर्थः । द्वितीयवैरा
ग्यस्य परत्वे हेतुमाह । तत्र यदुक्तमिति । ज्ञानप्रसादमात्रं वैराग्यमि
त्यादिमिदमन्यथ । ज्ञानस्य प्रसादश्च स्वयं व्याप्यास्यते । ननु वैतृष्य
सृष्ट्याधिरह रूपं वैराग्यं भूत्रकारेणोक्तं तादृहाय कथं भाष्यकारेण ज्ञानरूपं
तदुच्यतइति चेत् न । शब्दभेदेऽप्यर्थभिदात् । नह्यभागेऽस्मन्मतेतिरिक्तो
ऽस्ति अधिस्तरणस्यावस्थाविशेषस्यैवाभावात्वात् । तथा च विसर्गैव
तादृशी ज्ञानावस्थैव सृष्ट्याधिरह इति । यदि च सुषुप्त्यादौ सृष्ट्याधिर
होपेतितस्तदा ज्ञानप्रसादयोग्यतैः परवैराग्यमुच्यता योग्यता च निर्मल
मत्त्यतेति । अपि च भक्षतु वैतृष्यमेव वैराग्यं तथापि ज्ञानप्रसादेनेज
वैतृष्यमिति विशेषेऽनुमीयतइति तिष्ठतिद्वितीयोऽभेदोपचारात्सूत्रभाष्ययोर्न

* भूत्रे पुरुषपदं शुद्धरूपमज्ञानं तद्वद्विः । आत्मद्वयमिति । आत्मद्वयं शुद्धिपुरुषरूप
शुद्धिश्च शुद्धिमुत्पन्नमिदं शुद्धिप्रसादकता । तथा च प्रकृतिसुखा । पुरुषस्य वा सावा
त्कारित्यर्थः । ॥ ॥ शिदन्त्यतरसावात्काराभ्यामन्यथ तत्परं ज्ञानस्यानुक्तं आत्मद्वयप्राप्त्यर्थं
शुद्धिरूपान् पुरुषस्य च सावात्कारा विषयेकं दर्शयमित्यर्थमुपपद्यमानं । कश्चित्काम
देवान्तरतिपाठं प्रकल्प्य हण्यतेन सुखादेः शब्दश्च इति वक्ष्यमिति । आत्मसावात्कार
तिपाठस्तु सूत्रभाष्यप्रकारणव्यातिरिक्तत्वेन प्रमाणानुगुणं न कल्प्य इति परेः ॥ १० ॥ ॥

विरोधः । विरामप्रत्ययव्याप्तपूर्वं इत्यागामिमूर्ध्वेऽपि परवैराग्यस्य प्रत्यय-
 स्थलाभावेति । ज्ञानप्रसादस्य लक्षणमाह । यत्सोदयरति । यस्य ज्ञान-
 प्रसादस्योदये सति । एतस्मैव विवरणं प्रत्युद्दिष्टप्रातिनिध्यत्वात्प्रज्ञानो-
 योगीति । प्रायश्चीयं ज्ञानं प्राप्तं सिद्धं यतः क्षीणा अविज्ञादयः हेतव्याः
 हेताः । अतश्च श्लिष्टानि निःसंधौनि पर्वाणि यस्य स रिक्तपर्वः । भव-
 संक्रमो देहादेरुद्दान्तरसंचाराख्यः संसाररिक्तवः, पुनर्न भवितेति यावत् ।
 यस्य संसारस्याधिक्येदात् सन्मरणपश्चादो ऽतिदुःखदो भवतीत्येवं प्रत्य-
 तस्तत्त्वयः । ज्ञानप्रसादमात्रमित्युक्तं शब्दान्तरं विश्लोति । ज्ञानस्यै-
 वेति । ज्ञानस्य परः कदाचिच्च विवेकप्राप्तावसंश्रययो दुःखात्मिकेयमपि
 शाम्यन्तीतिरूप इत्यर्थः । यस्य ज्ञानमाप्तात्वे हेतुमाह । एतस्मैवेति । एत-
 स्मैव यति ज्ञानप्रसादस्य केवल नान्तरीयकं निपत्यम् । एतस्मिन्नेव सति
 कैवल्यमाश्रयकं नान्यस्मिन् ज्ञाने यमनियमादौ वैराग्ये वा तत्सत्त्वेऽप्यसं-
 प्रज्ञातानुदयेनाशेषतः प्राचीनकर्मसंशयानियमतः कदाप्यसंभवतश्च मोक्षे
 विलम्बसम्भवादिति । तदेवं सामान्यतया योगस्तत्त्वाधने चरतमिदानीं
 विशेषतया योगतत्त्वाधने वक्तव्यं तत्रादौ योगयतमवान्तरं विभागं दर्शयि-
 ष्यति सूत्रकाः । तत्सूत्रावसाराय पृच्छति । अथोपायेति । उपायद्वयेन
 आध्यात्मवैराग्याभ्यां, निरुद्धराजसतममरुतैः पुरुषस्य कथं कैः प्रकारभेदैः
 संप्रज्ञातयोगः शास्त्रेषु कथ्यत इत्यर्थः । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम् ॥

वितर्कविचारानन्दाः क्षतानुगमात्संमत्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

अस्यार्थः । शास्त्रात्कारविशेषरूपैर्वितर्कैर्दिभिरनुगमात् हेतोः सम्यक्
 प्रज्ञात्रयत्वेन योगः संप्रज्ञातनामा भवति । वितर्कादिभूमिभेदेरनुपूर्वा-
 धिभक्त इत्यर्थोऽदिति । अत्र रूपानुगमादिति पाठः प्रामादिकत्वादुपेक्ष-
 यीयः । भाष्ये वितर्कविरक्तः सविचार इत्यादिप्रयोगेषु रूपवद्वाप्रयोगात्
 आद्यामूर्त्रेऽपि भाष्यहता वितर्कानुयतो विचारानुयत इत्यादरेव प्रयोगाच्च ।
 यच्च तत्र पाठे वितर्कादीनां रूपैरनुगमादिति कस्य विद्वत्प्राप्तं तदपि
 विपर्यादुपेक्षणीयम् । वितर्कादिरनुगम इत्युच्यते । वितर्कविरक्तस्येत्यादिना ।

येनिजे वा विराजं वा चतुर्भुजादिकं वा स्थूलं पाण्डुरयतितत्त्वसंघातमा-
श्रित्य प्रथमं भायना प्रवर्तते स आत्मन्यन, मृदुष्टजातीयेषु चैतन्यपर्यन्तेषु
विवेकेन पूर्वं चिन्तनासम्भवात् । योगजलद्वये हि तानि परवात्साक्षात् क्रिय-
न्तइति न तान्यात्मन्यनानि । तथा वैकुण्ठेश्वरालम्बने क्रमेण चतुष्कारः
संप्रजातो भवति । तत्रालम्बने विराट्शरीरादौ प्रथमं परिश्रुतस्य स्थूला-
कारस्यास्थूल आभोगः परिपूर्णता । स्थूलयोर्भूतान्द्रिययोरुदृष्टाश्रुतामता-
शेषविशेषसाक्षात्कारः सजितर्क इत्यर्थः । विशेषेण तर्कसमवधारणं चित्तर्क-
स्तेनानुगतो युक्तो निरोधो चित्तकानुगमनामा योग इति भावः । सचित्तर्क-
निर्बन्तर्कसाधनारभेदो यत्नयति । तत्र च चित्तर्कशब्दे विपरीततर्कणा-
र्थकः । शब्दार्थज्ञानविकल्पस्यैव तस्मिन्मूत्रे विकल्पशब्दार्थाजगमात् ।
मूत्रो विचार इति । तत्रेवालम्बने कारणात्वादिनानुगता ये प्रकृतिसह-
द्वकारपञ्चतन्माषकषा भूतेन्द्रिययोः मूत्रा अर्थास्तदाकारस्यात्सूक्ष्मा
परिदत्तस्याभोगः सूक्ष्मगतगोपविशेषसाक्षात्कारः स विचार इत्यर्थः ।
विशेषेण चरणं सूक्ष्मवस्तुपर्यन्तमिति विचारस्तेनानुगतो युक्तो निरोधो
विचारानुगतनामा योग इति भावः । सविचारनिर्विचारौ चास्य विचार-
स्याधानारभेदो यत्नयति तत्र च विचारशब्दे मन्त्रवरणार्थकज्ञानाच्छिन्नपरि-
भाषा वा । तद्व्याख्ये सूक्ष्मविषयज्ञसमाधौ कार्योक्तुपरागस्यैव विचारशब्दा-
र्थस्याधगमात् । ज्ञानन्दो ल्हान्द इति । तत्रेवालम्बने परिश्रुतस्य विचा-
रानुगतभूम्यारोहस्तत्प्रकर्षेण जायमाने ल्हान्दाप्यमुदविशेषे आभोगः
साक्षात्कारो भवति स ज्ञानन्दविषयज्ञसाक्षात्कार इत्यर्थः । तेनानुगतो
युक्तो निरोधो ज्ञानन्दानुगतनामा योग इति भावः । तदानीं ज्ञानन्दगोचर
एवार्थं सुधीति चित्तश्रुतिर्भवति न सूक्ष्मवस्तुष्वपीति विचारानुगतात्
विशेषः । तथा च गीता ।

मुपमास्थान्तिकं यत्तदुद्दिष्टाहमतीन्द्रियम् ।

येति यच्च न चैवायं स्थितस्त्वतीति तत्पतः ॥

तं विद्याद् द्रु, यमयोग विधेर्मां योगसजितम् ।

इति । ज्ञानन्दस्य च ज्ञानन्दजिज्ञानन्दत्वेन भेदो नास्ति सूत्रभाष्य-

योरवयवमात्रमिति । अत्र कश्चित् ल्हादो ल्हादवानिन्द्रियगणः ।
 तथा च इन्द्रियाकारत्वाद्विन्द्रियरूपे । यन्विततस्याभिपः साक्षात्कारः स
 चानन्द इत्यर्थे घटति । तत्र । एतादृशतदभावां प्रमाणादर्शनात् ।
 इन्द्रियस्यापि स्थूलतया तत्राभेदस्यापि चित्तकर्मध्यस्य प्रवेशः स्व कारण
 स्वमेव मूलत्वमिति भावे वक्ष्यमाणत्वेन केवलविकृतित्वरूपस्यास्तृत्य-
 येन्द्रियमाधारत्वादिति । किं च । इन्द्रियगोचरमप्राप्तस्यानन्दानुगतत्वे
 अति परोक्षरीत्या तत्रापि दृष्टुपरामानुषतागम्या सानन्दनिरानन्दरूपा-
 वान्तरङ्गिभिरसंभवात्तदवचनेनागामिभूतभावाद्यन्यूनता स्यात् । अस्मद्व्या-
 प्यानि चात्रान्तरङ्गिभागे न सम्भवतीति न तदवचनमन्यता । यत्तु वही-
 त्पदहणयास्तेषु तत्त्वतस्तदवचनतासमावर्तितिरित्युक्ते वाह्यात् दृष्टान्निषेधे
 संप्रकाशे इत्येते तत्त्वकान्तराण्येव संप्रकाशस्यावितविषयसंकलमार्यमेव
 न तु चित्तकानुगतविचारानुगतभ्यामिन्द्रियसमापत्तेरानन्दानुगतद्वयभेद-
 मभिधेयं तथा तात्पर्यग्राहकनिर्गुणाभावादिति दिक् । एकात्मि-
 का संविदस्मितीति । एकशब्देन केवलयाची एकात्मिका एक एवात्म ।
 अस्यां विषयत्वेनास्तीत्येकात्मिका । तथा चेत्तम् । एकात्म्येन या चित्त
 स्य केवलपुरुषाकारं संवित् साक्षात्कारो ऽस्मीत्येतावन्मात्राकारत्वाद
 स्मितीत्यर्थः । सा च जीवात्मविषया परमात्मविषया चेति त्रिविधा इत्येते
 तेनानुगते युक्ते निरोधे । स्मितानुगतनामा योव इति भावः । अस्य
 अस्मिताया अपि भास्मितामिरस्मितरूपे विभावो नास्ति सूत्रभावाद्योक्त-
 ह्यभावात् । केवलपुरुषाकारस्य निर्विकल्पकमात्ररूपतया द्विविधत्वात्-
 भवात् । देहेन्द्रियाद्युपरागे तु सन्निरूप्यानां योगानां चित्तकानुगता-
 दिभूमिप्रवृत्त्यान्तर्भावादिति । अथ चास्मिताशब्दे विद्यतचेतनाकार-
 तामानोपतदकस्तेनोदासीनभावेन य ईशत्वेतन्सत्साक्षात्कारस्यस्यापि
 संभवः सोपाधिकेयस्यप्रसक्तस्य च विचारानुगते प्रवेशः । एताश्च
 संप्रकाशप्रमथ चानन्दानुगते विचारानुगते प्रवेश्य मोक्षधर्मवास्येमोक्षाः ॥

जिनक्रेतव जिनक्रेतव जिनक्रेतवसोपपन्नान्ते ।

मुने- समादधानस्य प्रथम योगमादितः ॥

इति । प्रथमं योगं समज्ज्ञातं समादधानस्य कुर्वतः । आदितः
क्रमान्नाशतदत्यये ॥

योगारम्भे मूर्च्छादिममूर्च्छामयं चिन्तयेत् ।

स्यते विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे शनैर्नयेत् ॥

इति । सृष्टिद्वय चास्मिन्नैव निर्गच्छमे प्रमाणमिति । इदानीं सर्वत्र
केचन ध्यान न कुर्याद्व्युत्पन्नत्वे स्यादिति स्मृत्यनुसारेण पूर्वपूर्वभूमिमासूतरो
कारभूमिजिपणस्य चिन्तनमुत्तरोत्तरभूमिषु च पूर्वपूर्वविषयस्य परित्याग
विदधाति । तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगत इत्यादिना । तत्र प्रथम सचित्तकौ
चित्तकानुगत समाधिश्चतुष्टयानुगतौ चित्तकौ द्विचतुष्टयेनानुगतौ भवति ।
तत्ताप्यपि पृथक् द्वेकीभावेन सूतमादात्कारे पुरुषपर्यन्तामा सत्त्वामेव
भानात् । अथ च विचारादित्रयविषयताहङ्कसामावेशा विचारादित्रयानुग
तस्य विज्ञितमन्यथा साक्ष्यापत्तेः । चित्तकानुगते समाधौ केवलात्म
पर्यन्तसाक्षात्काराभावाच्च । अमुत्तरेण्यपि बोध्यम् । द्वितीय इति । द्वि
तीये विचारानुगते चित्तकं विफल चित्तकं भूमिज्ञया सत्परित्यागेन तद्वि
षयविकृतः । तृतीय इति । तृतीये आनन्दानुगते विचारविषयेणापि
विकृतः । चतुर्थे इति । चतुर्थास्मितानुगतस्तद्विकृत आनन्देनापि विकृत
इत्यतोस्मितामात्र इत्यर्थः । यस्य प्रज्ञातात्सप्रज्ञातस्य भेदमाह । सर्व
यत इति । साक्षात्तया साधारणा एकावर्त्तियुक्ता इति यावत् । समाधये
योगा. कार्यकारणयोरोधेदादिति प्रागेव व्याख्यातम् । क्रमधात्मसप्रज्ञात
मवसारयितुं पृच्छति । अथेति ॥

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः सुस्कारशेषोऽन्य ॥ १८ ॥

इत्यापि विराम्यतामिति प्रत्यये। विरामप्रत्यय पर वैराग्य ज्ञाने
फलश्रुतिज्ञानमपि शान्त्यस्वित्येव ह्या तस्या आध्यासात् येन पुन्याज्जायत
इत्यादाविशेषणार्थः । तथा सादाविशेषणेनेपायकथन मध्येन लक्षण-
कथनमन्त्येन लक्षणकथन मन्यो ऽसम्भ्रम इत्यर्थः । अन्त्य विशेषणद्वय
व्यासटे । सर्व्वेति । समाधिर्मात्रम् । आदाविशेषणस्य पर्यवसितार्थमाह ।
तस्य परं वैराग्यमपाय इति । अन्त्येकाग्रतारूपोऽध्यासो ऽप्यत्र सादात्कारण

कथं न भवति संव्रजत इत्येत्याकाङ्क्षायामाह । सान्त्वयन इति । पुरुष-
पर्यन्तं कस्मिन्नाप्यन्तमन्वे वित्तस्यैक्यतादृशो ऽध्यासो नासंव्रजतस्य
साक्षात्साधको भवति आत्मस्वनवृत्त्यभिरोधित्यात् । अतः पुरुषाव्याति-
पर्यन्तास्यस्वितरुत्तिष्ठु चतुर्द्विरूपो विरामप्रत्ययः परवैराग्याय सञ्ज्ञां
प्रज्ञातेन साधनतपालम्बनीक्रियते प्राप्नीयते । स यतो निर्वस्तुको
नास्ति क्षप्तु चिन्तनीयं यथेत्यर्थः । मनु तस्य निर्वस्तुकत्वं कथं तदा-
क्षणे हेतुस्तत्राह । सर्वार्थशून्य इति । शेषसंप्रज्ञातो ध्येयार्थशून्यः
अतोऽजितध्येयवैराग्यमेव तत्र हेतुर्गुण इत्यर्थः । सूत्रस्य कर्तितार्थ-
माह । तदभ्यासेति । कृतवैराग्याभ्यासं चित्तं निरातम्यनं निर्विषयम-
भावमाप्तमिष वृत्तिरूपकार्योकरणात् मृतमवद्व्यति इत्येवौघस्याविशेष
इत्यादेरयमर्थः* । निर्वीज इति । संस्कारद्वारा जन्म बीजं ज्ञानजमे
तच्छून्यावस्येत्यर्थः । संस्काराख्यमसावक्षीजोन्मूलक इति धार्यः । अमं-
प्रज्ञासम्प्रापि निमित्तभेदात् द्वैविध्यं सूत्राभ्यासूत्रकारो वक्ष्यति । तदेष
द्वैविध्यं युक्तिमिहेन पूर्वाचार्याक्तक्रमेण दर्शयति तयोः सूत्रयोरप्यन्तर-
भावः । स वक्ष्येय द्विविध इति । सोऽयमसंप्रज्ञातः, आगमिमूत्रेभ्य प्रज्ञा-
पूर्णकत्वदर्शनात् । । उपाधप्रत्ययो यत्प्रमाणश्रद्धाशुभायकारणको योगि-
नामिह लोके भवति । इह लोके योगप्रयत्नात् च देवताविशेषतापचानां
देवलोके भवप्रत्यये । जन्ममात्रस्वरणक इति क्रमः । तत्रोपाधप्रत्ययं वि-
सारेण वदित्वा सूत्रकारः सूचीकृताह्न्यायेनादौ भवप्रत्ययं वदित्वातीति
सूत्रभाष्ययोः क्रमभेदो न दोष्ययेति मन्तव्यम् । उत्पत्तिक्रमानुसारेण
मैत्रं क्रममुल्लङ्घ्य पूर्वापत्त्या सूत्रमुत्थापयति । तत्रेति । तत्रोपाधप्रत्ययो
योगिना प्रकृतयोगिना भवति । स ॥ परत्वादुत्पत्तइति शेषः ॥

भवप्रत्ययो विदेचप्रकृतिलयानाम् ॥ १८ ॥

* इत्यादेरयमर्थ इत्यत्र भवति इत्यर्थे इति वाच्यम् ॥ पुनश्च । यथापुनरादे
इत्यादादेरिति व्युत्पत्त्या तत्रोपाधप्रत्ययित्वस्यास्य अयमर्थः निर्वीज इति यन्वदय इत्यर्थः ।
॥ चित्तु इत्यादेर्पूर्वाक्तव्याख्या अयमर्थः इत्यर्थे इति दर्शयति । रा० आ० ॥

॥ चक्षुर्नादीति यादवन्तराम् ॥

भवेत्तन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येति विषयः । विदेहप्रकृति-
लपानामिति विभक्त्य व्याचष्टे । विदेहानामिति । शरीरनैरेत्येण वृद्धि-
वृत्तिप्रतो विदेहा इति विभूतिपादे स्पष्टीभवियति । ते च महदादयो
तेवास्तोषा साधनानुष्ठानं विनैवाध्वंज्जातयोगो जन्ममात्रनिमित्तको भवति
येनिसानुष्टयैवेत्यतिसंज्ञानात् । ते हि दैनन्दिनप्रलये कदा चित्तं सर्ग-
फालेपि स्वप्नस्कारमात्रोपगतेन चित्तेन संस्कारगोपेण मित्रोधावत्येन
चित्तेन कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्तेः व्युत्थानकाले च स्वप्नस्कारस्य द्वेषभाष-
प्रापकसंस्कारस्य विषादो फलमैश्वर्यं भोगं प्रारब्धकर्मण्यन्तिता कतिवाहयन्ति
शक्तिप्रामन्ति ततो मुच्यन्तइति शेषः । तथा च प्रकृतिलया इति । ईश्वरो-
पासनया प्रकृतिश्रेयोपासनया वा ये दृष्टावहं साधरणं त्यक्त्वा तिकृ-
शरीरेण सह प्रकृत्याशरणे गताः तेषां प्रकृतिलीनाः तेषां च अप्रमात्तकार्यं
चेतसि स्वेच्छयैव प्रकृतिलीने संस्कारशेषे सति असंप्रज्ञातयोगो कैवल्यप-
दमिव प्राप्नुवन्ति यावदधिकारशेषवशात् वित्तं पुनर्व्युत्थितं न भवति
तस्यापि भयप्रत्यय इति शेषः । अधिकारसमाप्तौ च तेषां मुच्यन्तइत्याशयः ।
के वित्तु भगवत्प्रत्ययमिति भवो ऽविद्या, तथा चेदं मूर्जमिन्द्रियादिप्रकृत्यन्त-
विन्तकानामविद्याकारणकमसंप्रज्ञातं यदन्तोत्पाद्युः । तच्च । परब्रह्मण्यस्या-
संज्ञातहेतुतया तस्यादियुज्यं सभवात् । यच्च वायुपुराणे

दश मन्यन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियविन्तकाः ।

भौतिकारव शत पूर्णं सहस्रं त्वाभिप्रानिकाः ॥

यौटु। दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यध्वक्तविन्तकाः ॥

निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंप्रया न विद्यते ।

इति याज्ञं, तद् इन्द्रियाद्युपासकानामनुत्पत्त्युत्थानां कर्मदेधानां
तत्तत्प्रदायस्त्विति कालमेव परिच्छिनत्ति न तु तेषामसंप्रज्ञातममाधि-
कानान् देहाद्यभावेन वृत्त्यभायकालान् वा इन्द्रियादिचिन्तामात्रेणासंप-
ज्ञातानुपपत्तेः वृत्त्यभायस्य कदाचित्कस्य प्रत्ययमरणादित्युत्पत्त्येनापुन-

पार्यत्वाच्च इन्द्रियाद्युपासकानामिन्द्रियाद्यभिमानिसूक्ष्मद्रव्यमाप्तेरेवा-
न्यत्र फलसत्त्वथवाच्चेति ॥

उपायवत्ययमसंप्रज्ञात तदधिष्ठाणि चाह ।

अहोवीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

इतरेषा विदेहमृत्तितयातिरिक्तानां देवानां वा मनुष्यादीनां वा
न चान्ममात्रादसंप्रज्ञातो भवति किं तु यद्व्यादिभ्यः^१ प्रज्ञापर्यन्तेषु इत्यर्थः ।
सत्त्वैततः सूत्रवाच्यमस्मात् । उपायेति । उपायः^२ यद्व्यादिः । यद्व्यादीन् पञ्च
क्रमेण व्याचष्टे । यद्व्या चेत्तस्य इत्यादिना । संप्रज्ञादः पीति योगो मे
भूयादित्यभिज्ञाया । सा च समर्था मासिद्ध योनिन याति इतिउन्मसह-
सापि तिरस्कृत्य रक्षति, यथा योगभङ्गे । न भवतीत्यर्थः । यद्व्यातरव
वीर्यं भवतीत्याह । तस्य हीति । यद्व्याधनस्य विवेके जीवैरन्यतरपु-
रुषतत्त्वज्ञाने योगसाधने ऽप्येतया वीर्यं प्रयत्नो धारणादूपै भवतीत्यर्थः ।
ममुपजातेति । वीर्यंतरव स्मृतिर्ध्यानं ततरव समाधिर्यागस्य चरमाङ्गं भवति ।
तदेव यद्व्यामृतकाद्व्याधनान्तरङ्गमात्मसंप्रज्ञातयोरेवायमाने पञ्चा जीवन्-
मुक्त्यान्तरात्मतत्त्वमावात्काररूपे विवेके उपायर्तते उपप्रायते येन विवे-
जेन यथायं वस्तु जानाति विषयीकरोति विद्वानित्यर्थः । तदेवं यद्व्या-
दीन् व्याख्याय तत्पूजैकत्वमसंप्रज्ञातस्य व्याचष्टे । तत्राध्यासादिति ।
प्रज्ञाया अध्यासान्तिसिद्धा तद्विषयकादपि विरामप्रत्ययवृत्तादलमुद्गा-
र्याद्वैराग्यादसंप्रज्ञातो भवतीति सूत्रार्थः । सासक्तमार्गसिद्धौ त्वति-
शयेनापायानुष्ठानं हेतुरिति सूत्रद्वयेन प्रतिपादनीयं, तयोरात्रिमूत्रमवता-
रयितुमुपक्रमते । ते चत्विषति । उपायः यद्व्यादिः । तस्य सृष्टुस्त्वमन्यता,
मध्यम्य प्रसिद्धमेव, अधिमध्यम्यप्रतिप्रमायता अतिशयितत्वमिति यावत् ।
भवेतरवेपायानुष्ठाने श्रेयम् । करिष्ये महेनो वैराग्यमिति व्याचष्टे । तत्र ।
योगिनो नवधात्यानुपपत्तेः^३ । उपायकार्यतया वैराग्यस्यापायवृद्धत्वादिकं
विहाय स्वातन्त्र्येण सृष्टुस्त्वादसंभवात् सवेगशब्दस्य वैराग्यवाचकत्वाभावा-

चेति । तथा मध्येति । मृदुसंयोगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः । तथाधिमा-
त्रोपाय इति । अधिक्रममाणकोषाणोपि मृदुसंयोगत्वादिरूपैस्त्रिविध
इत्यर्थः । तत्र तेषु नवसु मध्ये, सूत्रेण सहान्वयः ॥

अधिमात्रोपायानां तीव्रसंयोगानामासन्नः ॥ २१ ॥

नवयोगिमध्ये चरमाणामेवासत्त्वो ऽनंप्रज्ञातो भवतीत्यर्थः । समा-
धिताभः, सचिष्यतिः । न केवलं समाधिरासत्त्वो ऽपि तु मोहोपायोत्याह ।
समाधिकृतं चेति । 'चिनिष्यन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि' इत्यादिवि-
ष्णुपुराणद्विष्य इति भावः । अत्र कश्चित् अधिमात्रोपायानामिति
सूत्रमध्ये न प्रवेशयति । तत्र । तथा सति संयोगस्य त्रिधा विभागेनैव
सूत्रोपपत्तौ भाव्ये नवधा विभागपददर्शनवैयर्थ्यापत्तेः ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः ॥ २२ ॥

पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टेन्तर्गतस्य तीव्रत्वस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वेन त्रैवि-
ध्यात्ततोपायत्वादपि विशेषस्तरतमरूपो भवति । पूर्वसूत्रोक्तस्य नवम-
योगिन इत्यर्थः । एतदेव व्यावृत्ते ततोपि विशेष इत्यन्तेन भाष्येण ।
फलितार्थमाह । तद्विशेषादपीति । तस्माद्विशेषादपि नवमस्य त्रिविध-
स्यान्तिमानामासन्नतम इत्यर्थः । अपिशब्द आगामिसूत्रस्यसाधना-
पेक्षया । अत्र तीव्राधिमात्रसंयोगस्येत्यपवादः । अधिमात्रतीव्र इत्युक्त-
भाष्यतोऽधिमात्रतीव्रसंयोगस्येत्येव पाठादिति । सूत्रान्तरमवतारयितुं वृ-
च्छति । किमेतस्मादेवेति । किमेतस्मादेव तीव्रसंयोगस्याधिमात्रत्वादेवा-
सन्नतमः समाधिर्भवतीत्यादिरर्थः । न वेति वैकल्पिकत्वार्यः । विकल्प-
मेव सिद्धान्तयति सूत्रेण ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

विशेष इत्यनेनान्वयः । प्रणिधानमत्र ॥ द्वितीयपरदवत्प्रमाणं किं
तु असंप्रज्ञातकारणीभूतसमाधिर्भाष्यनाविशेष एव । तत्रापस्तदर्थभाष्य-
मित्यागामिसूत्रेणैवात्मप्रणिधानस्यात्र तद्वर्णीयत्वात् । तथा च सूत्रद्वयस्या-
यमर्थः । इद्वान्तो यो यतोपायो जीवात्मपरमात्मसाधारणविषयक उक्तः

तत्र जीवात्मप्रज्ञान्तस्योपायस्याधिमात्रतीव्रसंवेगत्ये सन्त्येवासन्नतमो ऽसं-
 ज्ञातो भवति । परमात्मप्रज्ञान्तस्योपायस्य तु अधिमात्रतीव्रसंवेगत्वाभा-
 येऽपि चासन्नतमो ऽसंज्ञातो भवतीति । एव च सति मुख्यकल्पानुकल्प-
 भेदेन परमात्मजीवात्मप्रज्ञयोर्व्याप्यमोहहेतुस्य बोध्यम् । उभयप्रज्ञयोरेव
 हेतुद्वयभिभाननिवर्त्तयत्येव परचेरप्यद्वैतकालसाम्येऽपि अतिसीमाभ्यासे
 द्विनारिं परमात्मप्रज्ञाया चासन्नतमयोगहेतुतया श्रेयसात् । 'ततः प्रत्यक्ष-
 तनाधिगमोप्यन्तरायाभावेऽखे'त्यागदमिभूनेषाधिकद्वैतकीर्तनात् । अत एव
 युतिस्मृतीतिहासादिषु भाष्येण द्रष्टव्यज्ञानमेव मोहहेतुतयोपदिश्यते कदा
 चिदेष तु स्वातन्त्र्येण जीवतत्त्वज्ञानमिति । यदि च उभयोरेव तुल्यवद्वि-
 कल्पः स्यात्तर्हि "तमेव विदित्यमिति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽप
 नाय" "तमेवैवं ज्ञानय चामानमस्या वाचे विमुञ्चयामृतस्यैव सेतु"-
 रित्यादिप्रतयो व्याकुर्वेत् । तथा

स रंशरो व्यष्टिभमष्टिरूपे ऽव्यक्तस्वरूपावकटस्वरूपः ।

सर्वेश्वरः सर्वविशेषयेशा समस्तार्थकः परमेश्वरात्मा ॥

प्रज्ञायते येन उदस्तदोष शुद्धं पर निर्मलमेकरूपम् ।

संदृश्यते वाच्यवगम्यते वा तज्ज्ञानप्रज्ञानमतेत्यनुक्तम् ॥

इत्यादिस्त्वेषां व्याकुर्वेत् । मुख्यरूपत्वे तु राज्ञमार्ग एव मम
 इति वाच्यम् तादृशवाक्याना मुख्यसाधनपरतयोपपत्तिरिति द्विक् । ननु
 जीवप्रज्ञा चासन्नतमयोगेभ्योऽन्यद्वैतार्थमध्यामस्यातिसीमस्यमपेक्षते ईश्वरप्रज्ञा
 ■ नापेक्षते इत्यत्र का युक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह । वक्षिषामादित्यादि ।
 द्रष्टात्मना विमलवद्वयस्य विमलतत्त्वभक्तिरूपाद्वैतमाशात्पक्षिधानादा-
 र्थाज्जैताभिमुनीकृत ईश्वरस्य ध्यायिनमभिधानमात्रेण अथ समाधिमेवो
 चामचामो मवेतामिसीच्छामात्रेण रेगाशतपादिमिष्यायानुष्ठानमान्द्री-
 प्यनुष्ठति चानुक्रम्य भजते अतस्तत्त्वादभिधानादपि पक्षिधाननिमित्त-
 विद्वारो योगिनामामचतमो समाधिमेवो भवत इत्यर्थः । ननु प्रधान-
 पुरुषार्थितिक तस्य नास्तीति त्वयाप्यमुष्णायते सत्र चेश्वरो न प्रधानं
 घेतनत्याकाङ्क्षायामाह । नापि पुरुषः, सर्वेषां पुरुषाणां चिन्मात्रस्वरूपत्वे-

नेररत्थानीशरत्तयो ह्येतो ऽसम्भवात् । नहि वैशेषिकादिवत् नित्ये
च्छादिमान् स्वत एवैश्वरस्त्वयाप्यभ्युपगम्यते । ज्ञोपाधिकृत्ये तूपाधि
मुक्त्या पुरुषाध्यजोवानमेवैश्वर्यमस्तु तत्परत्वेनैव श्रुतिस्मृत्युपपत्तेः । अत
प्रधानजोयतिरिक्त ईश्वरो नास्तीति साप्यावेपनिरासकृतयोत्तरसूत्रमव
तापयति । अथ प्रधानेति । क इत्यावेपे । अथ वा महतिपुरुषातिरिक्त
एश्वरस्य किं सत्त्वमिति प्रश्नेन लक्षणसूत्रमुत्थापयति । अथ प्रधानेति ॥

क्लेशकर्मविपाकाश्चैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

पुरुषविशेष एवैश्वरः, तथा चेष्ट्वरस्य पुरुषेन्तर्भावस्तदुपाधे प्रधान
इति भावः । यच्चाक्त सिद्धज्जीवमादायेररत्तपतिपादकश्रुतिस्मृत्योक्त्यपत्ति
रिति तन्निराकरणार्थमपरामृष्ट इत्यन्त विशेषणम् । क्लेशादपरामृष्टतया
श्रुतिस्मृतिगीत ईश्वरो न सिद्धज्जीवो भवितुमर्हति कादाचित्कक्लेशादिस
बन्धादित्यर्थः । अपरामृष्टान्त विशेषण व्याचष्टे । अविद्यादय इति ।
अविद्याऽस्मितारामद्वेषाभिनिवेशा क्लेशा इति वक्ष्यति । कुशलाकुशलसा
धनत्याह कुशलाकुशलानि धर्मोधर्मौ तयोः क्लेशधर्मणो क्व विपाकः स
च आत्माधर्मणा । भोगश्चात्र विषयसत्त्वादिभिरित्तपोषण शब्दाद्व्या
कारवृत्तिर्ज्ञेयं न तु सुखाद्यनुभवः ते च मनसि वर्तमाना इति दध्यमा
णात्स हि तत्फलस्य भोक्तृत्वेन विपाकफलयोः मुपद्रु पयोर्भोगस्य पुरुषे
यत्त्वमाद्यत्वाच्चेति । चित्तभूमौ शेरते इत्याशया घासनास्ताश्च विपाका
मुपगुणा तत्कारणानि, यतस्तत्तच्छरीरसाध्यभोगवासनामुद्बोधैश्च कर्मणा वि
पाको दीयते इति । ननु क्लेशादपरामृष्टस्य सर्वपुरुषसाधारणमित्याश
ङ्काह । ते च मनसीति । एकस्यैवान्त कारणस्य वृत्तिभेदाच्चातुर्विधमि
त्याशयेन पूर्णं चेत्युक्ता अजिज्ञास मनस्युक्तेति बोध्यम् । तथा चायमर्थः ।
ते चाजिज्ञासयो यदपि मनस्येव सन्ति न कुनापि पुरुषे तथापि पुरुषे
सासारिके व्यपदिश्यन्तरिति । व्यपदेशशीलं च स्वामित्वापरनामक भोक्तृ
त्वमित्याह । स हीति । हि यस्मात् स पुरुषस्तस्य क्लेशादेः फलस्य मुपद्रु
सयोः स्वस्मिन्नतिविभिन्नयोर्भाक्ता भवतीत्यर्थः । स्वामित्वसम्बन्धेना

धारत्ये दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा च राजा सयी पुरुषो धनीत्यादिवदेव
पुरुषं क्षेत्रादिमान् सुयी तु यो मूढ इत्यादिविद्वद्बुद्धद्वार इति भावः ।
समग्र यत्तन्नेन पुरुषे बुधादिमान्बुद्धिरेवाविद्येति । स्य च सत्त्वात्मेन
क्षेत्रसपर्येष गूढता नान्यपुरुषेस्ति जि त्वीयपरवेत्याह । यो ज्ञानेनेति ।
ज्ञानेन भोगेन क्षेत्रादिकनभोगेनेत्यर्थः । ज्ञानेनेनेति विशेषणादौख्यस्य
भोगोत्तीत्यवधारणेति । सर्वत्रिडेकवहणे सन्त्येव स्वोपाधिमुपसाहितानामा-
त्र विद्वद्वसाने भोग इति भाष्यमूत्रात् । तथा च

उपद्रष्टुमन्ता च भक्तो भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्ते देहेष्मिन् पुरुषः परः ॥

इति गीताद्युक्तः परमेश्वरं भोग उपपद्यतइति । अत एवेश्वर-
स्यापि भोगप्रतिपादिका अतं विद्यन्ताविति श्रुतिः यथाश्रुतैवोपपद्यते । अत्र
एवमन्ये अभिवाक्यवीति श्रुतिस्तु गुणमेव भोगं प्रतिबोधति मुख्यभोग-
इवाभिमानपूर्वकं मुपाद्यनुभवा, लोकैस्तत्रैव भोगव्यवहारात् सत्प्रपुरुष-
योऽन्यन्तात्मकीर्णयोः प्रत्यवाधिशेषे भोग इत्यागामिपूत्रेण तस्यैव सत्-
मित्यवत्वात् । अथ वा जीवभोग्यदु तादिभोक्तृत्वमेवानवधितिवाक्येन
प्रतिविध्यते । एककरीरस्थत्वेन तद्वेगस्यैव प्रसक्तत्वादिति जीवन्मुक्त-
स्यापीश्वरसदृश एव भोगो दुःखभोगमात्रमीश्वरं द्वितत्त्वमिति । अपरा-
सृष्टत्वं परामर्शगूढता, तत्र परामर्शशब्दकन प्रतिपादयितुं शङ्कते । कैवल्य-
मिति । यदि क्षेत्रादिगूढं ईश्वरः श्रुतिस्मृतिभ्य एष्टव्यस्तर्हि कैवल्यं ज्ञानं
प्राप्ता यद्वेषो हिरण्यगर्भादपोकिबलिनः कैवल्याना जीवन्मुक्तानामभ्युत्थाः
क्षेत्रादिगूढा भवन्ति तद्वेश्वरत्वेन श्रुत्यर्थाः सन्त्येति पूर्वपक्षिणो भावः ।
तथा च मांज्यमूत्रं मुक्तात्मनः प्रगसासिद्दस्य वेति । “आद्यस्तु मोक्षे ज्ञानेन
द्वितीयो रागमलपात् । छद्मत्वात्तृतीयस्तु व्याध्यात मोक्षतत्त्वज्ञम्” इतिपञ्च-
शिवाचार्यपुरुषाख्ये ॥ ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात् हिरण्यग-
र्भादपोपि कैवल्यमुत्तरादियन्त उच्यन्ते । वैयलिनइतिपाठे कैवल्यस्यायमिति
कैवल्यो ऽत्र द्वितीयमोक्षो रागादिकेगूढान्येति । परिरुहति । ते हीति । ते हि
हिरण्यगर्भादयः धातुविक्रानि वन्यनानि पूर्वस्थितानि द्वित्येव मुक्ताः न

तु क्लेशादिपरामर्शशून्याः, ईश्वरस्तु सर्वदेव क्लेशात्मकबन्धनत्रयशून्यतया
शून्यादिसिद्धे इत्यर्थः । ईश्वरस्य सदा क्लेशादिशून्यत्वे भानं

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्रुतः ।

कर्मोन्मा पुरुषो योसौ मोक्षधन्यः स युज्यते ॥

इत्यादिवाक्यशतानि । निर्गुणो गुणाभिमानशून्यः योतायां गुणा-
भिमानशून्यतयैव गुणातीतस्त्वचननात् । 'परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो दारुहकारयुतो
ऽपर' इति नारदीयादिव्यापि ईश्वरकीर्तयोरिच्छादिसाम्येपि तदनभिमाना-
भिमानाभ्यां निर्गुणसगुणत्वसिद्धेश्च । यन्धनत्रयं चोक्तं साम्ये, प्रकृतिलयानां
प्राकृतिको बन्धः । विदेदानां वैकारिको बन्धः । दिव्यादिव्यधिपयभातां
द्विषायायन्ध इति । तत्राद्यो दुष्टप्रकृतित्वविमानरूपः । द्वितीयः शब्दा-
दिविषयपरायः । तृतीयो बृहस्यानां कर्मदक्षिणादानाध्ययनादिव्यनुरागः ।
तथा चोक्तम् 'प्रकृतेयैत बन्धेन तया वैकारिके च । द्विषाभिस्तृतीयेन
ग्रहे । जनुविषयसं' इति । ईश्वरस्य तु ईश्वरोभ्यो वैतत्तयं बन्धापरामर्श-
रूपं विद्वेष्टोति । यथा मुक्त्येति । निरस्ताविद्यस्येत्यर्थः । प्रज्ञापते
निश्चीयते संभाव्यतइति प्रकृतितीनस्याभिमानसंबन्धेन परादुन्धसंभा-
धनेति भावः । सर्वैव मुक्त इति । दुःखशून्य इत्यर्थः । सर्वेश्वरइति ।
सदैवाप्रतिहतेच्छया युक्तः । अत्र के वित् सर्वेश्वर ईश्वरशक्तिमानित्यर्थः ।
नहि वेदान्तिभिरपि प्रलये येनैरपि ईश्वरस्य नित्यमिच्छादिक्रमभ्युपगन्तुं
शक्यते प्रकृतेर्गुणमात्ररूपत्वाभ्युपगमविरोधात् इत्येकदेशिनः । तत्र । यतो
'मैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मन' इत्यादिवाक्यशतैरीश्वरसत्त्वस्य
नित्यमेव ज्ञानेच्छादिकं यथाशुभभाष्यनुरोधाच्च विमनुशपरिणामा-
भावकृताच्च साम्यावस्थानिच्छेत्वादिमन्त्रित्वसत्त्वव्यक्तिसत्त्वेभ्युपपन्नतइति
स्वकार्याकरणमेव च तस्य द्विषाहान्तलय इति, किं बहुना 'आत्मा
वा इद मेक एवायमासीवान्यत् किं चन मिषदि'ति श्रुत्या प्राग्लये
परमात्मनोर्धृष्टत्वसिद्धमत ईश्वरोपाधेर्ज्ञानलवणा वृत्तिः प्रलयेष्यति न
चोपाधिर्ज्ञानं विनैवेशस्य ज्ञानस्वमेष्टव्यं बाधकं विना, दृष्टानुसार-
त्यागानौचित्यात् । ज्ञानशक्तिर्ज्ञं परेत प्रकृत्यभिमाननिवेद्यतावान्यविरो-

धात्व । किं चेत्ततो वा इदमेकमात्रं तत्परे स्यात् तत्परेष्विति त्रिषयास्व
पपातो'त्यादिश्रुतिष्वेव परमेश्वरप्रत्ययेनैव गुणवैयर्थ्यं श्रूयते, तथा :

प्रकृतिं पुरुषं चैव ब्रविश्यास्मिच्छया दृष्टिः ।

सोभयाम्यास संवाप्ते सर्वकाले व्यग्राग्र्यौ ॥

इत्यादिना प्रकृतैर्वैयर्थ्यहेतुः स भोषीश्वरेच्छात एव । स्मर्यते च,
अतः साम्यावस्थायामप्यगन्तेऽरौपाधिर्ज्ञानादि स्वीकार्यमिति । अपि च
एवं सति प्रत्यये स्वसकल्पेन स्वीपाधिं स्वस्माद्विद्योन्नेश्वरः चेति पूर्वसर्गाय-
सकल्पसत्काराभ्यां च सर्वादावुपाधिरीश्वरेण सह स्थवं समुच्यते इत्य-
भ्युपेय, तज्जामुक्तं तस्य हेतुरविद्योत्पायामिमूर्तेणाविद्यायां वृद्धिपुरुष-
सयोगहेतुत्ववचनेनेऽरस्याप्यविवृत्तापनेः । न चाहामंज्ञानरूपोविद्यया
संयोगः स्यात् भा वाविद्या मायेति न कस्याः ज्ञेयत्वमिति वाक्यम् ।
सयोगहेत्वविद्यायां विधेकाग्रातिनाम्यत्वबोधरूपमूखविरौधात् । किं च
मूर्धकारण

ज्ञेतरुमेविषाकाद्यैर्वाप्तनामिस्तथैव च ।

अपराश्रुष्टमेवाह पुरुष हीश्वर श्रुतिः ॥

इति योगियानव्रत्यवादिभिरन्तेऽरौपाधौ संस्कारस्य प्रतिपिदृत्वात्
तदभ्युपगमे । अत्र तेषामप्रतिपद्वान्त एव, तथा आगामिमूर्धप्रतिपिदृत् काला
वच्छिन्नं चेति स्यात् उपाधिपुरुषभावेनैव चेतनस्य कालानवच्छिन्नत्वात्
इत्यादीन्वच दूषणानि सन्ति, तस्मात् प्रत्यये निरुद्धोपाधि पूर्वसर्गाय
सकल्पवासनाभ्यां व्ययं व्युत्पत्तौ भवतीति यस्मात्स तद्देनदिनप्रत्यये योग-
निद्रया ज्ञानस्य स्थयभेदोपाधिपरमेव न परमेश्वरौपाधिपरमिति दिक् ।
शास्त्रप्रामाण्यमिदं शास्त्रादयोक्तेऽरौपाधिरीश्वरमिदं चेत्तत्पुरुषप्रत्यय-
तया शास्त्रप्रामाण्यमिदं त्रित्यन्योन्याश्रय मन्वानो वास्तविक ईश्वरे प्रमाण
मस्ति न चेति पृच्छति । योसाविति । सर्वपुरुषाणां स्यत एकरूपतयैश्वर्य-
मुपाधिधर्म एवेति प्रतिपादयितुं परुष्टसत्त्वापादनादित्युक्तं, परुष्टसत्त्व-
मग्राग्रासदौपाधिकः शारंगतिका निम्न उक्तये ऐश्वर्यमित्यर्थः । ईश्वरस्य
उपाधौ प्रमाण 'कार्योपाधिर्य जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति व्युत्पादयः ।

'तदेतत्' 'सौकाम्यत' 'तदात्मान स्वयमकुरुत' 'स एको ब्रह्मण आनन्द'
इति श्रुत्यादुक्तस्य आनन्दान्तस्य ब्रह्मणि स्वतोनुपपत्तिश्च । साती चेता
केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य निर्गुणत्वाच्चिन्मात्रत्वसिद्धिरिति ।
सन्निमित्तकं सप्रमाणकं । उत्तर तस्य शास्त्र निमित्तमिति । शास्त्र श्रुति
स्मृतीतिहासपुराणानि । पुन एवञ्चति । शास्त्र पुनरिति । शास्त्रस्यैव
प्रामाण्यं कुत इत्यर्थः । उत्तर, प्रकृतसन्निमित्तमिति । ईश्वरस्योपाधिर्न
तत्रकृतस्य तत्प्रत्यक्षरूपज्ञाकार्यज्ञानजन्यत्वाच्चास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।
तन्वैश्वर्यमन्याश्रयाः शास्त्रप्रामाण्ये सिद्धे प्रकृतसत्त्वसिद्धिं तत्सिद्धौ च
तन्मूलकतया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरिति चेत् । मन्त्रापूर्वदप्रामाण्यत ईश्वर-
सिद्धेः प्रागेव शास्त्रस्य प्रामाण्यसिद्धेः प्रकृतसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनि-
र्वाह्यतामात्रमत्रोक्तमिति । तथा च न्यायभूत मन्त्रापूर्वदप्रामाण्यप्रक-
तप्रामाण्यमिति । एतयोरिति । विषयत्वेन समवायसम्बन्धेन च यस्मैश्व-
रस्यैव वक्ष्यमानयोरित्येः शास्त्रोक्तपरोक्षेनादिनिमित्तवैमर्शित्यभावात् । अथ
न्य शास्त्र वैमर्शिक सत्त्वाकर्षण निमित्त कारणत्वादित्यर्थः । तत्
किमित्यानाहुषामाह । तस्मादिति । सदैवेश्वर प्रत्येयि आनेच्छात्र
सिमाह सदैव मुक्तेः इनादिकाले क्लेशादिमुक्तश्चेत्यर्थः । ईश्वरस्याद्वितीय
त्वमपि प्रतिपादयति । तच्चेति । नास्ति साम्यमतिशयश्च यस्मात् तादृ-
शमित्यर्थः । अतिशयनिर्मुक्तौ हेतुमाह । न तावदिति । उक्ते हेतुमाह ।
यदेवेति । यस्माद्वैतोऽयं देवातिशयि निरतिशय तदेव तत् ऐश्वर्यं स्यादिति
योजनम् । सातिशयत्वे सत्यैश्वर्यमेव न भवति अतिशयतेच्छत्वस्यैवभावात् ।
अतो यदेव निरतिशयि तदेव मुख्यमैश्वर्यमित्यर्थः । उपसहरति । तस्मा-
दिति । ऐश्वर्येण यत्र काष्ठा प्राप्यते स ईश्वर इत्यर्थः । साम्यनिर्मुक्तौ हेतु-
माह । न चेति । द्वयोरिति । नक्रमस्यकालस्यापि पुराण दीर्घकालस्यापि ।
एवमस्त्वित्येव रूपेणैकस्मिन्चर्चे क्व विदुष्या तुल्याभिमतार्थां कामिते
सति एकस्य सिद्धौ सकृत्सिद्धावितरप्येच्छाविधातादूनत्वं नूनत्वं स्या-
दतो न समानान्तेऽश्वरसमय इत्यर्थः । नूनमयो सकृत्वाच्यत पुराणस्य
चेभयमेव भवतु तत्राह । द्वयोश्चेति । तस्य पुरुषविशेषत्वमुपमहरति ।

स चेति । स्य देवत । यदि बहुवचसोपादानादेव शब्दार्थको जीवेभ्य
 उत्कर्षश्चेन्नविशेषस्य स्वभाष्यभ्युपगतस्तथा जीवानामप्यपकर्षा मलिन
 कार्यमत्त्वनिमित्तक इत्यर्थादायत । तथा च शुतिरपि कार्योपाधिरप्य
 जीव कारलोपाधिरीश्वर इति । तर्हि किमर्थं पुरुषविशेष ईश्वर इत्यु
 च्यते वस्तुस्थित्यस्य चाकाशस्योपाधिभेदेर्जीवेश्वरादिति भागमभवेत्
 ताद्यथाद्वैतात्म्यकल्पनार्थोपाध्यात् 'तत्त्वमसि ब्रह्म स्यासि आका
 शमेव हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तत्त्वमेवो ह्यनेकैव जलाधारोऽपि वा
 शुभाग्नि स्यादित्युक्तिस्मृतिशतैरात्मैक्यस्यैव प्रतिपादितत्वात् । भेदाभेदा
 मप्युक्तिस्मृतिमध्ये भेदनिन्दया ऽभेदज्ञानस्य मोक्षफलकत्वकथनेन चाभेद
 चाक्षपान्नेव स्वार्थपराणि भेदवाक्यानि त्वनुवादमात्राकीति । अत्रोच्यते ।
 जीवेश्वरयोरेकात्मिनेस्मावद्वयव्यपकभावस्वीकारेण जीवेशोपाधिनाबध्ये
 द्वास्यात्मभेदशेषेश्वराभाष्यच्छिद्यत्स वक्तव्यं तथा च यथा ब्रह्माण्डा
 काशस्य गर्वभमुपाध्वेदेन दुस्स्वरत्वं यथा वा पाप्यवच्छेदेनैवापाधिक
 दुर्गन्धत्वमेव कारणमत्वाच्चिद्विदाकाशस्यापीश्वरस्य जीवेशोपादयच्छे
 देन समागम्य स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यैवाशौ न तु जीव
 ईश्वरस्य साक्षादशौ ऽतो घटकुण्डाकाशवदेवान्योन्यायुक्ता जीवेश्वरौ
 स्वीक्रियेता तदापीश्वरस्य जीवान्त्येयमित्यनुपपत्ति जीवप्रदेशेरीश्वरा
 सत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्येव न समवति एकस्यैव विदाका
 शज्यैकान्त करणादिमुक्तेषु प्रदेशे समार्येन्त कलांतरमश्रन्धात् बन्धप्रस
 ङ्गेन द्रुत्युक्तान्यमोहादिव्यवस्थानुपपत्ते नशाकाशस्य भग्नघटप्रदेशे
 म्यघटसमन्तो न भवतीति नियम समवति प्रत्यक्षविरोधात् पर्यायेरैव
 कस्मिन्चैव देशेनेकालकूटशस्रान्धस्य समानदेशीयभोगेनानुमानात् । तत्रै
 तदुक्त कथितार्था । जन्मादिव्यवस्थात पुरुषवदुत्पत्त उपाधिभेदेत्येकस्य
 नानाधेन आकाशमेव घटादिभिरित्यादिसूत्रैरिति । ननुपाधिभिर्निशे
 योरेव जीवेश्वरात्ये वक्तव्ये इति चेत् न । विरूपामहस्यात् । विशिष्टान
 तिकां जीवेश्वरस्य बन्धमोहादिसाक्यं तादवप्यात् । अतिरक्ते तु तदन्तस्य
 नित्य वा । अतो विनर्गताया तस्य बन्धमोहादनुपपत्ति । अन्ये वृत्ति.

कभिषा एनायमानस्याशीघ्रमुपनिपातः । यदि हि विगिहृत् अनेक्यात्मानः
 कन्यनीयास्तर्हि अस्मासृष्यस्तगौरवं भवतामप्यार्पिततमधिकं तु सामान्यै-
 क्कात्मरूपत्वमिति । न चात्माद्वैतशून्यनुरोधेन तदप्युचितमिति वाच्यम् । वि-
 गिहृतात्मभ्यः सामान्यात्मनोऽन्यन्तमेवे तत्त्वमस्यादाभेदवाक्यानुपपत्तिता-
 दयस्यात् । अत्यन्तमभेदे च विगिहृतातिरिक्तताविरोधात् । भेदभेदे चास्म-
 न्नतरप्रेषादिति, अस्माभिपरि हि सामान्यरूपेणाभेदे वैधर्म्यतत्त्वभेदनि-
 रासायेयते विरोधतस्तु भेद इति । तथा चोक्तं कपिलाचार्यैः । माद्वै-
 तश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति । एवं सायणरुक्मेदवादा निरस्तः ।
 प्रतिग्रिह्यवाक्यस्यत्यन्त विरुद्धासहः । प्रतिग्रिह्यस्य तुल्यत्वे प्रतिग्रिह्य-
 रूपजीवस्य अन्तर्गा अन्तर्भावेदानुपपत्तिः सदमतोऽभेदानुपपत्तिः । अतुल्य-
 चात्मनानात्वस्य शब्दभेदेन स्थोकारार्पिताद्वैताद्यनुपपत्तिरनेति । अथ
 च मूढानामुपपत्तिर क्ताः अन्तर्मीमांसाभाष्येस्माभिर्निराहताः । तत्त्वम-
 स्याद्विद्याख्याति तत्र विस्तरेण व्याख्यातानि मत्तेष्वस्त्यत्रापि व्याख्या-
 स्यामः । व्याख्यानस्यैव अन्तर्गतादिस्फुटिभिरिति चोक्तं । विरो-
 धादाकारमूर्त्यादिद्रष्टाना अयत्नरतापरा न भवन्ति किं तु प्रत्यक्षेण
 संपर्तजनितमविभाजनतत्त्वभेदस्य सर्वकालमप्यपि तथा चार्थाधिक्येति
 प्रसिद्धिद्वयभेदेन केनद्रुष्टवादिवत् अतर्ह्यस्य विभाजनतत्त्वभेदस्यापार-
 माधिक्यस्यैवाधिक्यत्वमात्रं प्रतिपादयन्तीति । इतेन भेदनिन्दावाक्यानि
 प्रकाशभेदेर्विभागवैधर्म्यादिभेदपराण्येव । यत्तत्त्वमभेदज्ञानान्मोहः शू-
 यतरति तत्परंपरयेयं न तु भावात् । अथात आदेशो नेतिनेति मन्त्रे-
 स्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति

अध्वानुरूपव्यक्तकालानां परमं हि तत् ।

परयन्ति सूरयः शुद्धं सद्भिणोः परमं पदम् ॥

इत्याद्यैः श्रुतिस्मृतिवाक्यैर्विवेकाभेदज्ञानस्यैव मुख्यत्वात् ॥

परमात्मानमोर्गोः परमोर्ग इतीष्यते ।

मिथ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति न द्रव्यतां यतः ॥

इति विष्णुपुराणादिष्वन्यन्ताभेदस्यापि निन्दितत्वाच्चेति । किं वक्तुना
अन्यत्र राजन् प्रशस्तवान्यः सत्यविज्ञकः ॥

तस्यात्वाच्चापुपश्यन्ति एक एवेति साध्यः ॥

इति मातृधर्मोद्विष्यन्त्याभावादिभामहपतयैश्च भेदाभेदयोर्जा-
त्यातत्वेन भेदवाक्याभेदवाक्ययोरर्थान्तर्ये नापुनिक्रतुर्कायेति द्विक् ॥
सुखान्तरस्य ईश्वरस्य निरतिशयसाधैक्यविशेषान्तरं प्रतिपादयन् सूत्र-
मवतारयति । किं चेति ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

बीजं लिङ्गं सदैवानुमापन्नं यत्प्रमाणं यत्सातिशयज्ञातीयं ज्ञानं
तत्रेश्वरस्य निरतिशयमित्यर्थः । साधैक्यबीजमिति पाठेष्वप्यभिप्रायः । यत्तु
बीजं कारणं, तथा च सर्वज्ञस्य कारणं सत्यमिति तस्यार्थ इति कश्चित् ।
तत्र । ज्ञानस्य बहुत्वतयोरैव बीजतयात्र भाष्यकारैर्व्याख्यासमानत्वादिति,
व्याचष्टे । यद्विदमिति । यत् कर्तृत्वनामकत्वेमानत्वा प्रत्येकममुच्छिता-
नामतीन्द्रियार्थानामस्य बहुत्वं गृह्यं ज्ञानमिदं सर्वज्ञबीजमित्यर्थः । कथं
बीजं तत्राह । इदिति । यत्तत्सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं त्रिउपैमानं यत्र
निरतिशयं भवति स सर्वज्ञान्यज्ञानवस्थानादिति युक्तिरुक्ता । प्रयोगमप्याह ।
अस्तीति । सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं कृत्वित्वास्तकाद्य सातिशयत्वात्
परिमाणवदित्यर्थः । अत्र बाधरूपभावे अस्तीति हेतुविशेषणीयत्वेन गृह्य-
संस्काररूपादिषु न व्यभिचारस्रोतां चैकैव काष्ठानां चार्थमात्रे सातिश-
यित्वमेव बाधकं सामान्यास्तारतम्याप्यवस्थित्या जायंतेतारतम्ये व्यपस्यानु-
पपत्तेः । ज्ञानेच्छार्थपरिमाणानां तु नित्यानामपि मिदृशेषा क्वचित् काष्ठा-
पाप्ता नास्ति बाधकम् । तस्तुतस्तु यथाश्रुतमात्रादहनवस्यापत्तेस्तत्र गुरु-
त्वादिव्यप्यतिशयानां क्वचित्काष्ठानुमीयते सामर्थीतारतम्यकाष्ठानां ज्ञान-
नवस्थापत्तयेवानुमानसाम्यत्वं ज्ञेता न हेतौ विशेषणार्थेति । अस्मिन्नुप-

माने श्रुत्यादिस्मृते इति सूत्रतात्पर्यमाह । यजेति । ननु कानुमानेन सामान्यत सर्वत्रपुरुषसिद्धिरपि तस्य सत्ताविशेषः कथमवधार्यतइत्याकाहुयामाह । सामान्येति । सामान्यमन्त्रिणोपसंहारे निरवये कृतपर्ययसानमनुमानेन सत्ताद्विविशेषप्रतिपादनत्तममित्यत इत्यादिदरवे । सत्तासत्तात्पर्यामिपरमात्मादिरूपा आदित्यन्वेन पूर्वोक्तवत्त्वपरमकाशीकृत्यपारमार्थिकात्मात्त्वप्रयत्नाधारकारयत्वाद्भयो बाह्या । हरिहरादिसत्तामूर्तयस्तु शक्तिशक्तिमदाद्यभेदोपासनाद्यैमेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु साक्षादेव ॥

ग्रन्थविष्णुशिवो ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मजगत्प्र ।

ततो मूनाश्च मैत्रेय देवा दत्तादयस्तत ॥

ग्रन्थविष्णुशिवोदीना य. पर. स महेश्वर. ।

इत्यादिवाक्येभ्य । आगमतो वेदान्तात् । यत्तु आधुनिका केचन परस्य साक्षादपि लीलाशिवह कल्पयन्ति । तत्रप्रामाणिकं विष्णुशिवोदीनामेव लीलावसारचक्रात् । विष्णुवादीनां च परमात्मन्येवाहभावात्तेषामवतारा इव परमेश्वरावतारतया श्रुतिस्मृतिपूज्यन्ते तेन तु ते भान्ता । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्य कार्यकारणाप्यशरीरद्वयवर्तिषेधात् । 'अनादिमत्परं ब्रह्म सर्वदेहविवर्जितं' मित्यादिस्मृतिभ्यश्चेति द्विक ॥ ननु नित्यमुक्ताचेदीश्वरस्तर्हि पुरुषार्थभावात् तस्य प्रवृत्तिर्न घटते । तथा च सांख्यसूत्र 'स्वोपकारादधिष्ठानं ज्ञातव्यं' इतीति पूर्वपक्षः । तत्र । प्रवृत्त्यादिनित्यत्वात् तत्र निमित्तपेक्षा नास्तीति मुख्यसमाधाने सत्यपि मैत्रेया प्रकारान्तरेणापि समाधानमाह । तस्मात्तेति । आत्मानुषह स्वोपकारः । तस्येश्वरस्य स्वोपकारभावेऽपि भक्तापुरुषानुद्वुरिष्यामीत्याशयेन ज्ञानधर्मयोरुपदेशतो भक्तभूतानुषह प्रयोजन, पुरुषाणां विशेषण कल्पेत्यादि । कल्पप्रत्ययेषु दैनंदिनप्रत्ययेषु महाप्रत्ययेषु प्रकृतप्रत्ययेषु च समारिख स्वकारणगमिने । उक्तस्तदा मरणदुःखभाज इत्यर्थः । ननु स्पष्टसाधनताज्ञानाभावे कथं व्यापार स्यादिति चेत् ।

तृणारणिप्रकिञ्चायेन स्वेष्टसाधनताज्ञानपटुं सज्जनपरिव्रजतायेन्द्राद्वयं
प्रत्येव फलवलेन हेतुतायाः कृतत्वात् । तथा च ब्रह्ममूत्रं 'लोभयतु
हीताकैवल्यम्' इति । ननु तथापि भक्तानेवानुश्रुतिं नान्यान् प्रत्युत
तानिश्चिद्गुणान्यपि स्वभक्तैस्वर्णशानेनेत्यतो वैषम्यादिना नेश्वरस्य त्रित्य-
मुक्तत्वं भवतीति चेत् । मीमां । कर्मरक्षणस्य भाग्यवत् किमुक्तस्यैव भक्त-
वशात्तत्त्वसाध्यापर्वनुयोज्यत्वात् । वैषम्यं च रागद्वेषाभ्यामेव भवति न
तु प्रवृत्तिमार्गेणेति । अत एव गीता

समेवं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्टोक्ति न प्रियः ।

ये भवन्ति तु मम मत्स्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

इति । यच्च हिरण्यभार्गोऽश्वत्थानात् सन्नेपां दुःखं भवति तन्नापि
हिरण्यभार्गदीनामेव वैषम्यं योज्यम् । ईश्वरस्य तु परबुद्ध्यप्रहाणेच्छा
विद्यमानापि भक्त्यगतया कुण्ठिता स्वभावाय विलम्बतइति तत्रैव सम-
त्वसम् । यच्च सर्वेश्वरस्य कर्मतापेक्षतया वैषम्यं नैष्टेयं च ब्रह्ममीमां-
सामुच्येयापाकृतं तत्राप्यपमेधागम्य । ज्ञेयानां विहितनिर्दिष्टवृत्तपाणि
कर्मणि देवानां सुषट्पञ्चमधनानि अत ईश्वरेण स्वभक्तदेवेषु
अरादाव यत् दुःखं दीयते ऽनपरादाव सुखं तद्वत्तत्पारवश्यमि-
मित्युक्तिरिति । स्वप्रयोजनभावेपि विदुषां प्रवृत्तौ पञ्चशिखाद्यप्यवार्थ-
साध्यस्य प्रमादयति । तथा वेत्तमिति । अत्रिदिवृत्तान् स्वप्रेम्भः समोदा-
हतिभूनेन विष्णुर्नेत्रैणचित्तं योगशब्देन स्वनिर्मितं वित्तगधिष्ठाय स्वाशेन
प्रविश्य कपिलाज्यपरमर्षिभूत्वा काङ्क्षयाग्निघ्नासत्रे आसुरये तत्त्वं प्रावच-
त्ययेः ॥

परमेश्वरस्यापरे विशेषेण प्रतिपादयति सूत्रकारः ॥

स एव पूर्वपामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

पूर्वेषां पूर्वपूर्वसर्गोद्गुणवानां ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामपि गुरु-
धितान्तयामो विदम्यः ज्ञानस्तु-प्रदश्च । कुत । कालेनानवच्छेदात् । ब्रह्मा-
दयो हि द्विपरादुर्गदकालेनावच्छिन्नाः कालानवच्छिन्नं गुरुं विना न संभ-

यन्तीत्यर्थः । यो प्रत्यक्षं विदधाति पूजयेत् वै वेदाश्च महिरोति तस्मै
इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः । न च प्रतीत्यातन्व्यतति । निमित्तमप्रयोगात्
प्रतीनामित्यागामिसूत्रात् निमित्तकारणस्यैव तदेतत्स्यातन्व्यादिषु
तत्कत्वात् । एतदेव व्यावर्धे । पूजं रीतिः । अथच्छेदव्यावर्धनाय छेदप्रयो
क्तनेन कलनापायतेने न मथध्यते । तात्पर्यं यन्माह । यथाव्यति । अथ
वसंभवात्स्य सगंव्यादौ पूजं प्रकर्षणत्वा काने त्वर्पमास्या स्तुत सिद्ध
इत्यर्थः । अथेत्थस्य भवेत्त्रोषेयत्वम्यत्रवनं तु शुश्रूषातिमिदं स्तुतिस्तु
ष्टान्तं नुसारेण च जीवश्चतुर्गोशायिमावस्तपोरभेदश्च पितापुरश्चदेयेति
भावः । तथा च स्मृतिः ।

येषा दीपमहर्घाणि दीप एव प्रसूयते ।

तथा जीवमहर्घाणि स एवैव प्रसूयते ॥

सलिले करकाशमेव दीपेऽम्नाविव तन्मयः ।

जीवो मे आत पृथग्बुधुः युक्तो ब्रह्मणि लीयते ॥

इत्यादि । अथ चाभेदे नाप्यदत्ता अपि त्वविभागश्च अविभागे
वैरादिति चेदन्तमूत्रेण नोद्याना ब्रह्मव्यविभागलक्षण भेदव्येव धवनत ।
अविभागश्च दुःख घनमभूदित्यादिप्रत्ययनियामन स्वरूपमवध आधारे
तादित्यत किं वा लक्षणमन्यत्वमिति । अनेन विवृत्तान्तवामित्यद्वयेन
युक्त्यैव जीवानामप्यात्मेश्वर इति वेदान्तमहावाक्याणां वि सूचितः ।
मो हि यस्यशी अधिष्ठाता वा भवति स तस्य स्मेति इष्ट, यथा सूर्य
श्चक्षुष यथा वा जीवो देहस्मेति दिक् । ईश्वरग्राह्यं विनाशेण
छाप्यात इदानीं तत्प्रणिधानं छाप्यातुमादौ प्रणिधानाद् अन्य दयं
धति ।

सस्य वाचकं प्रमाणं ॥ २० ॥

तामेवग्रस्य प्रणयो नामेत्यर्थः ।

अदृष्टविषयो देवो भावयाद्देवो मनोमयः ।

तस्योकार स्मृतो नाम तेनादृत मयीदति ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यादिभ्यः । अदृष्टविषयोऽदुतशरीरे द्वे पर
मात्मा भावयत्यो मक्तिमात्राद्यो मनोमयो मनस्तुल्यकारकोपाधिशब्तो
ऽयं यत्तामित्रादित्यादिरर्थः । कर्तृव्यविचारोपयोगिनमर्थं पूरयति । वाच्य
ईश्वर इति । नित्य एव प्रणवेन सहेश्वरस्य वाच्यवाचकभाव इति ।
अदुतिशयोक्त्यादनाय सशयपूर्वमवधयति । किमस्येति । ईश्वरप्रणव
योगोच्चशक्तता शक्ति किमस्येश्वरस्य सज्जितेनाकार्यान्वयोऽन्याध्यामरूपेण
कृता आनन्तुको यथा पिबतिशेषे देवदत्तादिनामवाच्यता पितृसंकेतकृता
तदुत् । अथ वा प्रदीपस्य प्रकाशवत्स्वाभाविकी यादृश्यभाविनीत्यर्थः ।
विशुष्य सिद्धान्तमाह । स्थित इति । अर्थसंग्रहमेवाभिनयति प्रकाशस्य
सीत्यर्थः । स च शतपापमग्नय आधाराधेयवत्स्यरूपमग्नयोऽतिरिक्त
पदार्थ एव वास्तु घटादिनामव्येज्यो योऽप्य देवदत्तादिभिरान्ना तु नैव यत्
पुरुषसंकेतभेदेनाभेदा भवन्तीति । सज्जितेनेति । अथमस्य पितृत्वाद्भेद
रूपेणेत्याशयः । ननु शक्तिमित्यप्येव कदा चित्संकेतभेदादेवदत्तादिगच्छ
यदर्थभेदेऽपि प्रणवस्य स्वादित्याद्युपायमाह । भगान्त्वप्यपीति । अथ
संकेतो शैतिकेन न भवति अपि तु सर्वज्ञास्वेतनाशक्तिं पूर्वमिदमनुसृत्यैव
संकेत कुत्रेन्नीत्याशयः । सङ्गान्नित्यस्यैव मयतिपत्त्यास्यकार्येनित्यत्व प्रमा
णयति । सप्रतिपत्तीति । देवदत्तादिगच्छवद्वाच्यवाचकत्वस्यानित्यत्वे
कदा चित्संकेतवैपरीत्येन व्यवहारवैपरीत्यमपि स्वादित्याद्यम् । तथा च
सति सर्वत्र यद्व्यय नाशवास स्वादित्यागमिनः शक्तिज्ञानते अत्रधारयन्तीति
समप्रमाणवार्त्तनान्यथ । पण्डितानाहुमन्त्र प्रत्यक्ष सादृषण्डितानस्य स्वहृष
मूयक रौ वत्यति तत्सूत्र पूरयित्वातथापयति । विधानेति । सूत्रेण
सद्धान्यम् ॥

तज्ज्ञापस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

सूत्रार्थे व्याचष्टे । प्रणवस्यति । प्रणवज्ञेनेन सह ध्यानध्यान शक्ति
धान तज्ज्ञाप्यवाचकत्व ज्ञात्वा कर्तृव्यमिति समुदाधाय । प्रणवेन
परं ध्यान ध्यायति नियतो यति इति स्पष्टादिति । प्रणवाधेयवाचान्तर
भेदे बुक्त्यादिषु बहुधाक्त भवेयान् वास्तविकोपाय कथ्यते । यथा गार्हपत्ये

अथाप्येते च पुरुषस्तिष्ठो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ।

अथमात्रा पर ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तके ॥

इति । प्रणवार्थचिन्तनं च मुख्यतो द्विविधं तत्रैकमंशाधिकार्यकार-
णशक्तिशक्तिमदाद्यभेदेन तस्यायः पितृवदविभागलक्षणैकीभावादहं ब्रह्म
सर्वं फलु ब्रह्मेत्यादिरूपं भवति तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य
ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकृत्येत्यादि श्रुतेः । सर्वं कस्मिदं ब्रह्म तज्जनतानिति
शान्त उपासीतेत्यादियुतेरव ।

एकः समस्तं यदिहास्ति किं चित्तद्रव्यतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।

सोऽहं स च त्व स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

इत्यादिस्मृतेरव । अथ प्रकृतितत्कार्येषु रूपेभ्यो विवेकेन भेदने
ब्रह्मचिन्मात्रे आत्मत्वचिन्तनम् । योमित्येव ध्यायथ आत्मनं स्वस्ति यः
पारायतमसः परस्मात् । अथात आदेष्टो नेतिनेति नष्टैतस्मादिति तेत्यन्य
त्परमस्ति तमेवैकं जानथ आत्मान आत्मैवेष्टोपासीतेति श्रुतेः ॥

प्रकृति पुरुषे स्वाय पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।

अहं ब्रह्म पर व्योतिः प्रसंग्याय विमुच्यते ॥

यः सर्वभूतविशिष्टः यश्च सर्वद्वि स्थितः ।

यश्च सर्वान्तरं • ज्ञेयः सोऽहमस्मीति विनश्येत् ॥

इति गारुडादिभ्यश्च । तथा 'आत्मेति तूययन्ति यादयन्ति चे'ति
ब्रह्ममीमांसामुवाच । अत्र गारुडवाक्ये पुरुषस्य ब्रह्मणि न्यासो लय
एव न त्वभेदः ॥

विज्ञानात्मनि सयोग्ये स्वेवमे प्रयिताण्य तम् ।

ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरं ॥

इत्यादिवाक्येषु लीवखिलापनेन ब्रह्मात्मचिन्तनस्य स्मरणात्
प्रकृतिस्थापनसादृश्येण । अम्बरदृष्टान्तरव माखण्डस्ये

यद्यन्विरमौ सविष्टः समानस्त्वमनुब्रूवेत् ।

तथात्मा साम्यमध्येति योगिनः परमात्मना ॥

इत्यादिवाक्योक्त्याभिवायुज्जनादिजडुनदृष्टान्तस्य साम्यस्य च विरोधात् न्यायानुब्रूहेणाम्यात्म्यादिदृष्टान्तानामेव यत्नवत्त्वाच्च । किं तु एकवृत्तौ वार्धकीमध्यादिभाषनिरुतिमात्रे इति, विलापनेन च प्रकृत्या-
दिपञ्चोक्त्यानामनात्मत्वमेव सध्यते । तदुक्तं भाष्ये

तस्यैव सपादित भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविशकः ।

ईश्वरेक्यवशात्सोमि ब्रह्मात्मा कथ्यते बुधे ॥

इति । विरोधमेव च

ते सैन नाभिमतइति पञ्चविशकमप्युत ।

वर्द्धितमनुपपद्यतां शुचयस्तत्परायणाः ॥

इति । एतेन प्रकृतिपुरुषौ विज्ञाप्य शक्तिद्वयं ब्रह्म तस्मिन्नेवाह-
भावे यवनाख्यं न लोपे मुद्रियः । इहयन्त इति, ध्यानयोगश्चित्तनयोर्योगो
प्रथमचित्तनयुपासना द्वितीय तत्त्वज्ञानमिति । ब्रह्मात्मज्ञानं चाति
दुर्लभं, मोक्षधर्मो लोका

भवन्तो ज्ञानिनो निर्यं सर्वतश्च निरामयाः ।

देवात्म्यं नाम कश्चिद्वि कदा चित्तमिति पठ्यते ॥

इति द्विकः । ईश्वरवर्णनादिति पञ्चम्युक्तमसंप्रसातपदेनयोग-
हेतुत्वं तत्त्वप्रतिष्ठानस्य येन द्वारेण तद्वद्वाह । तदस्येति । प्रकृतिधारा
दिभिर्वैकल्ये भवति ततश्च परमात्मसाक्षात्कारः ततः परवैराग्यादयम
प्रज्ञातयोग इति शेषः । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशतइति
सत्यमाप्तवाच्यमपरमत् । वक्तव्यं स्वमित्यर्थे कथं शिष्यापुराणस्य प्रज्ञा-
यति । तथा लोकात्मिति । योगप्रपयोरैकता न सम्भव इति योगस्याग्रा-
न्तयोग्युत्थानकाले ह्यप उक्तः । यत्तु परमात्मसाक्षात्कारान् परवैराग्य
भवतीति यदुक्तं तच्चापपठ्यते आत्मसाक्षात्कारत्वेनाभिमाननिरुद्धा परवै-
राग्यसम्भवादिति । अत्रोच्यते । ब्रह्मज्ञानं तादृश्येनाह न विवर्जितं किं

त्वात्मस्थेनैव, तथा च जीवात्मतत्त्वज्ञानात् बुद्धिपर्यन्तमभिमाननिवृत्तिरुत्तरमात्मज्ञानात् जीवपर्यन्तेष्वभिमानो निवृत्तते, अत्रावशतितत्त्वानि त्रिलाप्यैव सोऽहमित्यात्मतया ऽधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारादिति । नन्वेव जीवस्याप्यनात्मत्व प्रसक्तमिति चेत् न । व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनात्मदृयाभ्युपगमात् । आत्मस्थ हि सदासाध्यवृत्त्युत्पन्नत्व च । तच्चेन्नरस्यैवास्ति ईश्वरत्ववत् जीवात्मना परतन्त्रत्वात् धर्माधर्मोद्भासामृत्याच्च । जीवानां च चितिशक्तिमत्तामात्रेणैवात्मत्व गौणं बुद्ध्याद्यापेक्षिकं च यथा हिरण्यभादीनामोद-रात् तदुज्जीवानामात्मस्य बन्धमोक्षभेदादिभिरिति या सिद्धौ लोकव्यवहारगोचरतया च व्यावहारिकमेव । एवमेवाहत्वशब्दोऽपि परमात्मन्येव मुख्यो न तु जीवे, प्रयोगादिषु स्वतन्त्राभावेन प्रयोक्तात्मत्वादिरूपस्याहमादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवेण्यभावादिति । तथा चोक्तम् ।

स्वामात्मानं परं मत्त्वा परमात्मानमेव च ।

आत्म। पुनर्वाहिमुंयं अहोऽज्जनताज्ञता ॥

इति । परमनात्मानम् । यद्यपि जीवो मुख्यआत्मा न भवति तथापि तज्ज्ञानादपि धर्माधर्मरागादिनिवृत्त्या मोक्षस्तु भवत्येवेति । एतेन व्यवहारपरमार्थभेदादौकाल्यनानात्मतायादौ श्रुतिस्मृतिदर्शनेष्वविरुद्धादित्यपि सिद्धम् । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये विज्ञानामृते ब्रूयमिति त्रिकम् । तद्विदमीश्वरसिद्धान्तद्वयविमूढगणोक्तमर्थज्ञातं तिरुपुराणे स्पष्टं प्रदर्शितम् । यथा ।

अवित्रयेणस्य योमो जातौतो नाप्यनायत ।

नाप्यस्यमितया चैव रागेणापि त्रिधातता ॥

कालेषु त्रिषु सद्यन्वस्तस्य द्वेषेण नो भजेत् ।

तथैवाभिनिवेयेन सज्ज्यो न कदा चन ॥

कुशलाकुशलेखेय सज्ज्यो नैव कर्मभि ।

भवेत् कालचये श्रमोऽपिद्व्यापतिऽर्जनात् ॥

विपाकै कर्मणा तस्य न भवेदेव समय ।
 कालेषु त्रिषु सर्वस्य शिवस्य शिवद्राणि ॥
 सुषुप्त्यैर्न समृश्य कालत्रितयवर्तिभि ।
 तथैव भोगसंस्कारैर्भगवानन्तकालतः ॥
 एविशेष परे द्वयो भगवान् परमेश्वर ।
 चैतनाद्येतनोन्मूलक प्रपञ्चादपिलाभ्यः ॥
 लोके सात्त्विकपञ्चने ज्ञानैश्वर्यं विनोक्तिः ।
 शिवे नास्तिशक्तिरेव । स्थिते आहुर्मनीषिण ॥
 प्रतिमां वस्तुभान् द्रष्टृलोकान्द्राव्यस्तराम ।
 उपदेशात्स एष्टव्यं कालावच्छेदवर्तिनाम् ॥
 कालावच्छेदयुक्तानां गुणधामण्यसौ युः ।
 सज्जगामपि सर्वेषु कालावच्छेदवर्तिनाम् ॥
 एनादिरैव सज्जगो विज्ञानोत्कण्ठयो परे ।
 स्थितयोरीदृश शब्दे परिरुद्ध स्वभावतः ॥
 ध्यात्मप्रयोगप्रभावे परानुबन्ध एव हि ।
 प्रयोगेन समसत्ता क्रियाया परमेश्वरे ॥
 प्रत्यक्षो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।
 शिवद्रादिगच्छानां प्रत्यक्षो हि पर स्मृतः ॥
 श्रुतेः प्रत्यक्षवाच्यस्य भावना तज्ज्ञेयादपि ।
 आहुः सिद्धिं पराप्ताया भवस्थेन न मशयः ॥
 एकं द्रष्टव्यमथ ध्यायितव्यं विप्र परावरम् ।
 चराचराविभागं च त्यजेद्ब्रह्ममिति स्मरन् ॥
 सप्ताष्टाक्षरान्याहुरगच्छन्त्यात्मामनुनामन् ।
 कोटिकोट्युत्तानीशे चागच्छानि कथितानि तु ॥
 तज्ज्ञेयं चतुर्थं द्वा प्रमाणो हरयो भवाः ।

अपानतिशक्तिवत्त्वात् पाठः कल्प्यः । नास्तिशक्तिरेवेति विलक्षणं ब्रह्ममिति ।

सृष्टा प्रधानेन तथा प्राप्य शंभोस्तु सतिधिम् ।
 असंख्याताश्च इन्द्राख्या अभयप्राताः पितामहाः ।
 हरयश्चाप्यसंख्याता एक एव महेश्वरः ॥
 प्रह्मेन्द्रविष्णुब्रह्माद्यैरपि देवैर्मोक्षम् ।
 आदिप्रधानतरहित भेषजं भवरोचिणाम् ॥
 शिवतत्त्वमिति स्यात्तं शिवादपि परं यदम् ।

इति । तदेवं जीवप्रज्ञायाद्वैश्वरप्रणिधानादपि प्रज्ञाद्वारा योग-
 स्तत्फलं भोक्तृत्वं भवतीत्युक्तमिदानीं तयोर्मध्ये ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्य-
 कल्पत्वं प्रतिपादयितुं तत्र द्वाराधिस्य भूत्रेण प्रतिपादयति । किं वाच्येति ।
 अन्यज्जास्य प्रणिधानिनो भवतीत्यर्थः ॥

तमः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च ॥ २८ ॥

तत ईश्वरप्रणिधानासम्पत्तात्कारद्वारा तद्वृष्टान्तेन जीवतत्त्वम-
 यनायासेन पूर्णतया साक्षाद्विगतमिति प्रथमद्वैतार्थः । अपिशब्द आसव-
 तमसमाध्यपेक्षया । यदपि प्रति प्रतिष्ठस्तु चञ्चलं अनुगच्छतीति व्युत्पत्त्या
 उत्पन्नचित्तसर्वानुगतः परमात्मैव मुख्यः प्रत्यक्शब्दार्थः । प्रत्यक् प्रज्ञान-
 भगवच्छब्दभजनं यदुक्तमुदेवं कवयो यद्वन्तो'त्यादिष्वपीश्वरे प्रत्यक्प्रयोग-
 इत्येनाच्च । तथापीश्वरादिशब्दवदेव प्रत्यक्शब्दोपि जीवे गौणो विभु-
 त्वात् । अत एव प्रकृतिव्यावर्तनाय चेतनेत्युक्तम् । यदि च प्रत्यक्शब्दः
 पश्चिमवादी तथापि सर्वप्रत्ययावधिभूते ब्रह्मण्येव मुख्योऽन्यत्र गौण इति ।
 अन्तरायाभाव एकाग्रतासामान्यत्वेन फलमिति धत्तते 'तत्प्रातिषेधायेमेक-
 तत्त्वाभ्यास' इति सूत्रेणेत्यतो विशिष्येश्वरप्रणिधानस्यान्तरायाभावफल-
 कत्वयचनमनुवादकतया व्याचष्टे । एतावदिति । अनुवादस्य च फल-
 माधिर्येन विप्रनिर्घर्षकत्वलाभः । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत
 आत्मा ह्येषा स भवतीति श्रुत्या ब्रह्मात्मतादर्शिन इन्द्राविघाते
 देवादीनामप्यसामर्थ्यप्रतिपादनादिति । अत एवाक्तं नास्त्येयादिष्वपि ।

तस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः ।

भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविच्छे-

पास्तेऽन्तराधाः ॥ ६० ॥

चित्तविच्छेपकत्वमेतानि ते पूर्वमुच्यन्ता अन्तराधा इत्यर्थः ।
 व्याचष्टे । नञेति । अन्यथेत्यातिरेकाभ्यां चित्ते विच्छेपकत्वमेव साधयति ।
 सहेतव इति । सूक्ष्मकालानाकलनेन सहेतुकम् । एतेषामव्यवधानेनैव व्या-
 धादिगोचरा वा तन्निवृत्त्युपायगोचरा वा चित्तस्य दृश्यो भवति यो ध-
 शिका इत्यर्थः । व्याध्यादौष्ठ क्रमेण व्याचष्टे । व्याधिरिति । शरीरधारक-
 त्वात् धातूनां वातरुफपित्तानां रसानामाहारपरिणाधानां करणानां चतु-
 रादिमनसादीनां च वैषम्यं त्रिसदृशभावे व्याधिः । अकर्मण्यता योगा-
 नुष्ठानादवमता । शामशास्तादिना देहस्याकर्मण्यत्वेऽपि चित्तस्य योगाविरो-
 धाच्चित्तस्येत्युक्तम् । सशयाकारमाह । स्पष्टादिति । इदं गुह्यमात्रेण
 ज्ञानतत्त्वधनादि । अभावमनननुबधानम् । कायपुंस्य कलादिना चित्त-
 गुह्यं समस्तं, ताभ्यां हेतुव्यामर्शति समाधिसाधनाननुष्ठानम् । मम
 योगात्मा सद्विकर्षेभ्यो गर्भोऽभिज्ञाय । त्रिपरीत ज्ञानं गुह्यं त्रिपरीता
 येतिपरीतमिच्छयः । समाधिभूमेरिति । अल्पमात्रेण मनुमत्यादिभूमी-
 नामेकतमस्या अपि साधनानुष्ठानेऽप्यलाभ इत्यर्थः । अत्रतिष्ठतामेपि
 धयः । मनु जमेतर ध्ये का सतिरित्याशङ्क्यामाह । समाधिरतितमे
 हीति । प्रतिलम्भा निवृत्तिर्धैर्यसाक्षात्कार इति यावत् । अथ भागः ।
 साक्षात्कारपर्यन्तमेव चित्तस्य तत्तदुभयस्थानमपेक्षितमती ॥ अतसाक्षा-
 त्कारस्य योगकृतापि ध्येऽनर्वासातत्त्वमेकभजतीति । आकृष्टयो-
 गेऽपि निवात्यतेऽथ सङ्गेन योगो किमुतास्वसिद्धिं दिव्यादिस्मृतिश्चात्र
 प्रमाणमिति । एतेषां तान्त्रिकान् सन्नामेदानाह । एतदिति । न केवलमेते
 व्याध्यादयो योगान्तराधा अपि तु दुःखादिरूपेभ्यस्तथापि न्तरेऽपि हेतवो
 भवन्तीत्याह ॥

दुःखदौर्मनस्काङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विच्छेपसहभुवः ॥ ६१ ॥

दुःखादीन्यत्र क्रमेण व्याचष्टे । दुःखमिति । आत्मानं स्वसंघात

मधिष्ठान्य वसेत इत्याध्यात्मिकं, तत्र द्विविधं शरीरं मानसं च । शरीरं
 व्याप्याद्विजनिते मानसं कामादित्रयम् । भूतानि प्राणिना व्याप्तादीन्
 लतीह्य व्यापत इत्याधिभौतिकं व्याप्याश्रुत्यम् । देवानधिष्ठ्य व्यापत इ-
 त्याधिदैविकं शीतोष्णाश्रुत्यामित्यर्थः । यद्यपि सर्वमेव विपक्षोद्भवं दुःखं
 मानसं तथापि बाह्यान्मन मज्जोविकारजं न्यत्वात्रन्यत्वाभ्यां मानसत्वाभा-
 नसत्त्वविभागः विषयगतदुःखेषु चित्तविशेषाणामहेतुन्यात् दुःखसामान्यस्य
 त्रिधा विभागो न घटने घटपटादिदुःखानामसंघात्, एवमन्यथापि ।
 दुःखसामान्यत्वमुच्यते । येनेति । तत्रैव शब्दस्य । यदुक्तानीति ।
 यदुक्तमित्युक्तमेतत्त्वमिति । प्राण्येति । मुख्यमर्थं त्रिना स्वयमेव प्राणो
 यदुक्तं वायुमतिगुणेनावामति पिबति शरीरान्नः प्रवेगयति स श्वासनामा
 विहार इत्यर्थः । कोष्ठमुदरस्य वायुं निःसारयति वदति करोति ।
 शेषं पूर्वोक्तम् । सूत्रवाक्याद्ये व्याचष्टे । एतदिति । चित्तेषामनुभूते व्याप्या-
 दिचित्तेषां प्रत्ययः । नच हेतुमाह । चित्तेष्वेति । चित्तेषामन्तरमेव व्याप-
 न्ते चित्तेष्वनिरस्येति निवर्तन्त इत्यर्थः । नन्वेतन्तरायाः भक्त्याः किमो-
 पकारप्रतिष्ठानमनिरस्येति अथ वा अन्यथाप्येनापि निरसितुं शक्या इत्या-
 काङ्क्षायामुक्तं प्रयच्छति सूत्रान्तरावतारणाय । अथैतदिति । अथ चित्ते-
 वेत्यस्य नन्तरमेति चित्तेषां व्यापस्यैराभ्याभ्यामस्यादिमूत्रोक्ताभ्यां सामा-
 न्याभ्यामिश्रणस्यैराभ्याभ्यां निरस्य न त्वीश्वरप्रतिष्ठानाद्वेति नियम
 इत्यर्थः । एतस्मिन्पादकतपोभरसूत्रप्रवृत्तारयति । तत्रेति । तपोभ्यास-
 वीरागयोर्मध्ये ऽभ्यासविषयं लोकेष्वपदिसाधारणं पिबतीह लोपसंहरन्
 इदं प्रयोगं यत्प्रमाणमूत्रेणाहेत्यर्थः । यदि हीनशक्तिप्रधानमेव केवलम-
 न्तराभावात् हेतुरिति प्रवृत्तप्रमाणमन्येः स्यात्तदा एकत्वत्वाभ्यास इति
 सामान्यापसंहरणे न युज्येत निरसदेहाद्यमीश्वराभ्यास इत्येव यत्तु युक्त-
 त्वादिति भावः ॥

तन्मतिपेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ २२ ॥

एवं सूत्रादि किं वित् । यत्तु एकत्वशब्देन न परमेश्वर एवोक्त
 इति तत्र । बाधकं त्रिना सामान्यशब्दस्य विशेषणत्वमनौचित्यात् ।

पूर्वसूत्रप्रत्यक्षेन पौनहत्यापत्तेस्त । सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव त्रित्ति-
 पत्तिमित्यागामिभाष्यानुपपत्तेरिति । उक्तयोर्वैरयेकाग्रतयोर्वैश्रमाणापरि-
 कर्मेणान्वेषपत्तये चित्तस्य स्थिरतां साधयिष्यन् चित्तस्य तद्विकल्पादिकं
 दूषयति । यस्य स्थितिः । यस्य तु चैनाशिकस्य मते चित्तं प्रत्यर्थनियत-
 मयं त्रयान्तरं न गच्छति तथा प्रत्ययमात्रं निराधारवृत्तिमात्रं तथा तद्विकं
 व भवति तस्य मते सर्वमेव चित्तमेकाग्रमते । त्रित्तिपत्तिनानुपपत्तिरि-
 त्यर्थः । तदनुपपत्तौ च तेषां स्वशिष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाधुपदेशो
 विकल एवेति भावः । एकस्य चित्तस्य क्रमेण नानार्थप्रियकल्पस्वीकारे
 तु नायं दोष इत्याह । यदि पुनरिति । ततः किमित्यत आह । अतो
 नेति । येऽपि चैनाशिकविशेष उक्तदोषपरिहाराय मन्यन्ते सद्रुशप्रत्यय-
 प्रवाहद्वयैव चित्तस्यैकाग्रता प्रवाहमध्ये त्रिसद्रुशश्च च विवक्षेय इति तस्य
 मतं योदीप्तादिनानूद्य विकल्प्य दूषयति । तस्येति । मत इति शेषः ।
 त्रिशिकल्पादिति । अत आश्रयभावेनैकाग्रतानुपपत्तिरिति शेषः । तन्मयी-
 तानागतधर्मेयानासु सद्रुशप्रत्ययशक्तिषु चित्वादिब्रह्मासज्यवृत्तिरैकाग्रता
 भवति चेव । अन्योन्यासमानज्ञानीनेषु व्यासज्यवृत्तिव्यासभवात् ।
 त्रिशिकल्पादिनां सामान्यधर्माभावेन सद्रुशस्य दुर्वचत्वाच्चेति । प्रवाहाश-
 स्य प्रत्यक्षशक्तिरित्यर्थः । दूषयति । स सर्व इति । स सर्वः प्रवाहाशः
 सद्रुशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा त्रिसद्रुशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा भवतु
 उभयपक्षे एकाग्रः चित्तस्य प्रत्यर्थनियतत्वादित्यादिरर्थः । अतः स्वमिदु-
 ल्लभपक्ष इति । तस्मादिति । अवस्थित स्थिरम् । परमते दूषणान्तरमाह ।
 यदि चेति । स्थभावमिद्वत्त्वेन त्रित्तिमिद्वत्त्वेन स्वभावाभ्युपगताः प्रत्यया
 यद्वैकचित्तानाश्रिताः स्युर्नित्यः । अशब्दः प्रज्ञे । अन्यप्रत्ययदृष्टस्येति ।
 तन्मते चित्तातिरिक्ताभावाद्बुद्धम् । उपचित्तस्य अजितस्य कर्मण्यस्या-
 दृष्टमित्यर्थः । नन्वेकग्रतः प्रत्ययवृत्तेरानुपपत्त्यस्यैकाग्रतयादीनां कार्य-
 कारणाभावाभ्युपगमेनायं दोषः परिहर्तव्य इत्याशङ्क्यामाह । समाधी-
 यमानमिति । गोमयं पायसं गृह्यत्यादित्यादि न्यायमतदूषणं समाधीय-
 मानमप्याक्षिपति तिरस्करोति । तस्याप्यपेक्षयापेक्षदूषणोदुराग्न्यः आभा-

मौभूत इत्यर्थः । तत्र हि यत्त्वं हेतुः प्रसिद्धो ऽस्ति अत्र स्विकृतानी
यत्वरूपो हेतुरप्यप्राप्तः संज्ञानमैकतानिर्बह्वज्जात्याद्यनभ्युपगमादिति
भावः । दूषणन्तरमाह । किं चेति । स्वस्य बौद्धस्य य आत्मविषयता-
नुभवेनस्याप्यपलापस्वित्तस्य प्रतिष्ठानमन्यत्वे सति प्रसज्यत इत्यर्थः ।
पृच्छति । प्रार्थामिति । कर्तृ, यद्विनि । अत्रापमहमो विशेषणम् । तथा
च यो ह्यमद्रास सोऽहं सृष्टात्मीत्यादिप्रत्यये ऽहमिति य. प्रत्ययान्तः स सर्वस्य
प्रत्ययस्य दर्शनस्य संज्ञादिरूपस्यान्योन्यभेदे सति तद्व्याप्ये प्रत्ययिनि
धर्मिणो अभेदाकारतया अनुभवादिहेतुः ऽस्तीत्यर्थः । यान्मानुभवं व्या-
प्याय सद्रूपद्वयं व्यावष्टे । एकमन्यतेति । कार्यं चैकप्रत्ययविषयः प्रत्य-
यव्यक्तिमात्रगीचरको भवन्मते ऽतो भेदाकारेऽहमिति प्रत्यय कथं भव-
न्मते ऽत्यन्तविषयेषु छलिकचित्तेषु विषयत्वेन कर्तृमानः सामान्यमेकं
विषयीकुर्वन् इत्यर्थः । सर्वप्रत्ययानुगतधर्मिणः स्थिरचित्तस्यानभ्युपगमा-
दिति भावः । ननु अभेदाकारिः ऽतएवत्यथ ह्यव्याप्यमात्राधिक इति, तत्राह ।
स्यानुभवेति । अभेदाकारः अभेदाकारः । ननु यत्सत्तत् छलिकमिति
सत्त्वेन छलिकत्वात्मानामादुक्तप्रत्ययैः बाधनोपस्तबाह । न च प्रत्ययेति ।
माह. तस्य स्वार्थसाधकत्वं न तस्माद्विबुध्यन्मालान्तरेणाभ्युपयते प्रतिष-
ध्यते उपजीव्यजातीयत्वेनावलक्ष्यदित्यर्थः । तदुः पीता इत्यादिप्रत्ययं
तु सर्वेयेमेव यत्सत्तानुमानेनैव बाध्यते । एवं देशाद्यत्मताभ्युपगमापि
निर्णीतप्रामाण्येन शास्त्रेण सद्विप्रप्राभाषयतया दुर्धनेन य. ध्यत इति । ननु
चित्ततिरिक्तात्मानभ्युपगमिमात्रं द्वौषे । य आस्तिकानाम् आहं प्रत्ययस्य
स्थिरात्मविषयकस्याभ्युपगमादतः स्वमते कार्यं चित्तस्यैव मित्रिरिति चेत्.
पूर्वाह्नाः स्मृतिस्तस्मात्कारोरेकः पक्षस्तानि यम. द्रित्यर्थेहि । तद्विदं चित्तस्यैव-
मुपगहति । तस्मादिति । परिकर्मापदेशः न्ययानुपपत्त्यापि चित्तस्यैवम-
नुमीयते इत्याह । यत्प्रेति । हेतुमन्विशेषणम्, यत् स्थिरचित्तस्येदम-
यामिभूतवत्त्वमात्रपरिकर्मेवित्तमसाधनं स्थितिदर्शनेः परिकारः आ-
स्तेषु निर्दिश्यत इत्यर्थः । भूतान्तमुत्वापयितुं पृच्छति । कथमिति ।
विमुपायजं विस्वरूपं चिक्कने वा परिकर्मे अतीत्यर्थः ॥

अत्र सूत्रेणोक्तम् ।

मैत्रीकरुणामुदिनोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविपाधाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ७३ ॥

प्रसादनं स्थितिनिवन्धनमिन्द्रियाणामिन्द्रियसूत्रस्येव नव्य । अन्यथा
तत्र सूत्रे वागच्छन्नेवयं स । निवन्धनत्वं च स्थित्यधश्चेत्युक्तं तच्च
स्थितिहेतुसुखदुःखमतिप्रवृत्तां तत्रैव आनामिसूत्रे भाष्यस्याप्यनाह ।
प्रवृत्तादीपेभ्यस्तिसमाधीनामेव स्थितिहेतूनामुक्तं नान्व । अत्र सुखादिशब्द-
स्तद्वानुलभावाय धर्मधर्म्यभेदत्सुप्रति धार्या । भावना सौम्यादन प्रसादन
समाधिप्रतिबन्धनकारणद्वेषाधर्मोदितलक्षणकारण ते चादिप्रसादशक्तिर्यथै ।
तत्र सेवेति । मैत्री सौहार्दं करुणा निर्दग्धिपरदुःखप्रदाणेच्छा मुदिता
प्रीतिमुपेक्षासौहार्दसौख्यं सर्वेषां भावयेदित्यन्वयः । भावनानां चित्तप्रसादे
द्वारमाह । इत्यन्वयेति । शुक्लं वापासमिव ततो धरे, इतस्तम इति चित्त
निर्माणं भवतीत्यर्थः । अष्टद्वारकत्वं चेतस्युच्यते अत्र रामद्वेषनिवृत्ति
रूपदुष्टद्वारकत्वमपि बोध्यम् । तदुक्तं गीतायाम् ।

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैस्त्वनु ।

आत्मवर्ण्यैर्विज्ञेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिं पर्यवतिष्ठते ।

इति । ननु चित्तस्य प्रसादादप्यवर्त्मनोऽपि जि कार्पमिच्छासाह
यामिह । प्रसन्नमिति । प्रसन्नं चित्तमेवाह भूत्वा स्थिरपदमधश्चयोग्यता
सम्भवरत्यर्थः । स्थितिपदमिति पाठे स्थितिः स्थैर्यमित्यर्थः । एकं सर्वत्र ।
प्रसादस्य साधनान्तरमाह ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा ग्राह्यम् ॥ ७४ ॥

वागच्छेत्तु यैः । अत्रापि चित्तस्य प्रसादनं कुर्यादित्यर्थः । नास्ति
कापुटाभ्यामिति । एकस्मिन्पुटेनेत्यर्थः । प्रसन्नविशेषादिति । सूत्ररूपेण
योगशास्त्रोक्तरीत्या वचनं रेखनमित्यर्थः । विधारणा कुम्भक तन्त्राद्येत्यूर
धत्तन्तरमिति बोध्यम् । रेखनोत्तरं पूर्णं विना विधारणासम्भवात् ।

प्राणायाम इत्युत्तराच्च । प्राणायामश्च चित्तयो रचकपूरकक्रमभक्ता इत्यादिस्मृतिभिस्त्रयाणामेव मिलिताना प्राणायामत्वकथनादिति । प्राणायाम इति । एतद्वयं पूरणमत्र प्राणायाम इत्यर्थः । प्रवृत्तेन विचारणे व्याख्याय समयसूत्रार्थमाह । ताभ्यामिति । स्थिति भावयेत् । प्रसादद्वारेति शेषः । अत्र प्राणायामो यमादिनिषेध एवोक्तमाधिकारिणो योगसाधनतयोक्तः । द्वितीयपादे च मन्दार्थकारिणो क्षुत्विषचित्तस्य यमाद्यष्टाङ्गमध्ये प्राणायामो वक्तव्य इत्यप्येतन्निरूप्यम् । तथा च स्थितिः । प्राणायामैर्देहेन्द्रियधारणभिश्च क्लिप्तिय मिति । प्रसादात्प्रेषया स्थितिनिवन्धनं धर्कमोक्षरमाहः ।

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनस स्थितिनिवन्धनी ॥ ६५ ॥

प्रवृत्ता इति प्रवृत्ति सात्तात्काररूपा विषया गन्धादयः पञ्च विषयत्वनाम्ना सन्तीति विषयवती । सा च स्वसाधनादुत्पन्ना स्वाविषयेष्वपि विवेकपर्यन्तपु श्रुताद्यप्रतिबन्धहेतुतया स्थितिप्रयोजिका भवतीत्यर्थः । वाशब्द समुच्चये व्याख्येयस्तथा भाष्ये व्याख्यात्वात् । अत्र च मनस इति वचनात् मनश्चित्तपरोक्तमिति बोध्यम् । विषयवती प्रवृत्तिरप्यप्रकारं दर्शयति । नासिकावदिति । नासिकादे तन्वोपलब्धिस्याने धारणा कुर्वता योगिना यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारो उत्पन्नैव कालेन भवति सा गन्धप्रवृत्तिरिति तान्त्रिकपरिभाषा । एव सर्वत्र व्याख्येयम् । तात्त्वादयोः इयाद्युपलब्धिस्थानमिति शास्त्रधामाख्यादयश्च रक्षणीयम् । स्थितिनिवन्धनीति व्याख्येयः । चित्त स्थितौ निवन्धनीति वधान्तरेष्वतिसूक्ष्मेषु दृढस्थितियोग्यं नृप्यन्ति सस्कारद्वारेण्यर्थः । अन्यच्च कुर्वन्तीत्याह । मध्यमिति । शास्त्रीयेत्यान्तरे मध्यम निराकुर्वन्तीत्यर्थः । मध्यम विधमनप्रकारश्च वक्ष्यति । समाधिप्रज्ञायामिति । समाधौ जायते या प्रज्ञा मत्तपुरुषान्यतः सात्तात्कारस्तत्र सत्तमागधैरभ्यस्यतुरोपसृज्यन्ति चेत्यर्थः । एतेनेति । यतो रूपप्रवृत्तिर्विषयवती एतेन हेतुना रूपप्रधानत्वाच्चन्द्रादिप्रवृत्तयोऽपि स्थितिहेतुतया सात्तात्कारेषूच्यमाना अप्यामेव विषय

घट्यां प्रवेशनीया इत्यर्थः । अतो न न्यूनतेति भावः । संशयं विध-
मन्तीति यदुक्तं तत्र शङ्कां निराकुर्वन्नेव तद्विश्लेषोति । यद्यपि हीति ।
तैस्तेः शास्त्रैः स्वानुमानैराचार्योपदेशैश्च निर्णयितव्यतत्त्वं परमार्थभूतमेव
भवतीति निश्चयाच्च तत्र संशयः संभवतीति शेषः । संशयमुपपादयति ।
तथापीति । यावच्छास्त्रार्थरूढेशः स्वकारणैश्चक्षुर्मनसादिभिर्न साक्षा-
त्स्मर्यते तावत्सर्वं शास्त्रादि परोक्षमिव ध्याजोक्तिवत् संदिग्धतात्पर्यकं
भवति इत्यतो नापवर्गोद्विग्न निश्चयं जनयतीत्यर्थः । तात्पर्यसंशया-
हितो हि संशयो निर्णीतेऽप्यर्थं भवति । अत एव शास्त्रमूलजेऽनुमा-
नेपि संशयो भवतीत्याशयः । संशयमुपपादय तद्विधमनवकारमाह । तस्मा-
दिति । दृष्टोद्गममत्र पूर्वोक्तभूततात्पर्यं संशयापसाराणं, तत्र शास्त्रेषु
यद्विद्यते इदमित्यनेवेति विरुद्धत्वतद्व्यर्थः । इतदर्थं निश्चयाख्यशब्दोत्पाद-
नार्थं समाधिप्रज्ञायाः श्रुता द्वारीभवतीति यदुक्तं तद्विश्लेषोति । अन्ति-
ताम्यति । अजियतासु अज्यवस्थितासु वित्तवृत्तिषु मध्ये तत्तद्व्यादि-
प्रवृत्त्या गन्धादीनां द्रव्यद्वयानां तद्विषयके यथोक्तसंज्ञावैराग्ये जाति
सति विवेकप्राप्तात् तस्यतत्त्वोक्तभूमिरूपस्यायस्य साक्षात्काराय चित्तं
समये स्यादित्यर्थः । वैराग्यस्य द्वारं विवेकाद्यवतिवन्धनिवृत्तिं स्वयं
विश्लेषोति । तथा च गतीति । ज्ञयीकारसंज्ञावैराग्ये च सतीत्यर्थः ।
चित्तस्यैवेतिग्रन्थानं परिकर्मान्तरमाह ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ६६ ॥

विगतः शोको यस्या इति विशोकेति हेतुपरमविशेषणं तथा च
यतो विशोका अतो वक्ष्यमाणज्योतिष्मती चेठा स्थितिहेतुरित्यर्थः ।
द्विविधां विशोकां विश्लेषोति । हृदयेत्यादिना एषा द्वयो विशोके-
त्यन्तेन । हृदयपुण्डरीकालम्बने चित्तं धारयते या बुद्धिसंयुक्तत्वात्ता-
त्कारो भवति यच्च यद्व्यापरीत्याऽस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारं
चित्तं भवति एषा द्वयो विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते इत्यन्वयो भवि-
ष्यति, तत्र बुद्धिसंविदि ज्योतिष्मतीसंज्ञाया अन्वयतत्त्वमाह । बुद्धिसत्त्वं

होति । धृष्टिरूपं सत्त्वं भास्वरं स्वपरप्रकाशं तेषोऽवत् आकाशवद्विभुं च
 भवति तत्र घट्टो स्थितिर्वैशारद्याद् निर्मलैकाग्र्यात् धृष्टिप्रवृत्तिं मूर्धादि-
 प्रभान्तसदृशाकारेण चिरकल्पते विशेषेणोत्पद्यतइत्यर्थः । अतो विषयस्य
 ज्योतिष्मत्त्वेन विषयिणी प्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतीति भावः । अत्र चान्न-
 फलस्य विभुत्यमात्रार्थेण चिद्वान्तितम् । अन्नफलस्य संपदं यो-
 शास्त्रोक्ता प्रक्रिया । उदरोरसोमंघ्रे यत्पद्मं तिष्ठन्मधोमुखमष्टदलं तद्व-
 चकपादायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तस्मिन्नालम्बने विस्त धारयेत् । तत्र हि
 विस्त तिष्ठति । तद्वया । पद्ममध्ये मूर्धमण्डलमकारो जागरितम्यानं
 तस्मिन्परि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्यानं तस्मिन्परि बह्ममण्डलं प्रकाशः
 मूर्धुन्तिस्थानं तदुपरि परं दृश्यं व्योमात्मकं नादस्फुरीयस्यानमस्ति यम
 हेमाचमुदाहरन्ति योगिनः । तत्कालिकाया विष्कन्ध्यापिशयाप्राप्तहृदयस्या
 मनोऽवहनाद्या मूलं तिष्ठति तस्या अलागुलतिज्ञायादयं अर्धंनुरी एका
 शाया मूर्धुनेति शीयते तथा च शापाह्वया लक्ष्मणाद्या द्वाह्याम्यपि
 मूर्धमण्डलानि वेतामि सैय मनोपदा नाही विस्तस्थानं भवति तस्या
 विस्त धारयन्ती योगिनश्चित्तसत्तात्कारो जायते इति । तद्यास्मिताया
 मिति । अस्मिता उच नाहकारं किं त्वात्मतत्त्वं तमशुमात्रमात्मानं
 मनुष्येतित्युक्तारयाग्यात् । अस्मितान्मताहन्ताना ययावत्स्वाच्छ । भाव-
 प्रत्ययस्य निर्विशेषमामान्यमात्रताव्योधनाय प्रयुक्तः । तथा चास्मिताया
 विशिक्तविन्मात्रं पुरुषे ममायस्य तदुपसायप्रसत एव निम्नतद्गमहेदधि
 कल्पं पुरुषाकारत्वात् स्वयमपि तत्कल्पं तथा शान्तं शोकादिनिमित्तं
 होमरहितमन्नलं सर्वतोनाश्रुतमस्मितामात्रमस्मोत्पत्ताश्मन्नाकारमन्या
 काराशून्यं भवतीत्यर्थः । आत्मनरिवज्ज्योतिर्मयत्वात् तद्वत्कारस्य ज्योति-
 ष्मत्त्वं स्पष्टमेवेति पुनर्नातम् । अन्यजनेनात्ममात्रात्कारणेन कृतार्थं
 त्यात् कथमस्य न्यतिशेषतयोपन्यास इति चेत् न । कृतात्ममात्रात्कार-
 णापि ज्ञाननिष्ठया परवैराग्यायैमाभ्यासापेक्षणादिति, यन्धादिप्रवृत्ति
 भवत्यायमस्मिताप्रवृत्तिर्विशेषो यद्वन्धादिप्रवृत्तयोऽर्थान्तरेषु विस्तस्येयं
 हेतवोऽस्मिताप्रवृत्तिस्तु स्वविषयव्यति । अपि ज्योतिष्मत्तात्कारस्य

परमात्मनि चित्तस्थितिहेतुत्वमस्तीति । अस्मिताशब्दार्थं पूर्वोच्य-
मुपेन विवृणोति । यचेदमिति । अणुमात्रं सूक्ष्मतममनुविद्धा श्रवण-
मननाभ्यामवधार्य अस्मीत्येतदन्मात्राकारेण साक्षात्करोतीत्यर्थः । एषा
दृशीति । विषयवती अस्मितामात्रा चेति द्विविधा विशेषज्ञा ह्येति-
ष्यतीत्युच्यते शास्त्रहृद्भिः । अनया योगिनश्चित्तं स्थितियोग्यतां प्राप्नोती-
त्यर्थः । ननु गन्धादिप्रतिबद्ध्युद्भिर्बुद्धिर्बुद्ध्यापि विषयवतीत्येव पूर्वभूत्रेणैव
तद्वृत्तं युक्तमिति चेत्, न । गन्धादिप्रत्यक्षस्य विषयप्रत्यक्षस्य भुङ्क्त्वा-
त्तत्प्रत्यक्षेण मुख्यविषयप्रत्यक्षाः पूर्वभूत्रेणोक्तत्वात् युद्धा च पुरुषमाश्रितया
विषयशब्देऽगौणं सद्यः असद्स्य पुरुषस्य बुद्धिबद्ध्यन्मात्रेण सिधात्यर्था-
योगात् । अतो बुद्धिर्बुद्धिः गौणं विषयप्रत्यक्ष-मत्र भूत्रे प्रोक्तमिति विशेष-
कत्वं चास्मिताशब्देः साक्षादेवास्ति 'सति शोभनात्मवि'दिति श्रुतेः ।
बुद्धिर्बुद्धिस्तु विशेषकत्वं संकल्पसिद्ध्या चिं वा विवेकप्राप्तिद्वारेति
योध्यम् । चित्तस्त्वैवकारणं परिक्रमोन्तरमाह ॥

धीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

ध्यावष्टे । धीतेति । धीतरागं यत्समसादीनां चित्तं तदेवा-
लम्बनं निरोपकृतं तद्वारण्यः तद्वारण्यतापत्वं योपिचित्तं विरक्तं सदा-
लम्बनामारेण स्थितियोग्यता लभतइत्यर्थः । तथैव परिक्रमोन्तरमाह ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानासम्बन्धं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानं स्वप्नरूपं ज्ञानं तदालम्बनरूपं चित्तं प्रपञ्चज्ञाने स्वप्न-
दृष्टिमिश्रितमिति यावत् । तथा चोक्तम् ।

दीर्घस्वप्नमिमं विद्वि दीर्घं वा चित्तविषयम् ।

इति । इयं च दृष्टिः कामदुष्टयात्रिगुणैर्जाघ्रं घेनुदृष्टिषत् तत्तद्भु-
रविषयकत्वाद्विगुणैर्जाघ्रत् ज्ञाने स्वप्नदृष्टिरूपेति । एतदपि वीरायद्वारा चित्त
स्वैपहेतुर्नित्याशयः । निद्राज्ञानालम्बने चेति । निद्रारूपं ज्ञानमेवालम्बनं

यस्य तत्तथा सर्वज्ञीयेषु विस्मृतात्मकेषु सुबुद्धदृष्टिमन्त्रितमिति यावत् ।
तदुक्तम् ।

ब्रह्माद्य स्वायत्तान्त च प्रसुप्त यस्य मायया ।
तस्य विष्णो प्रसादेन यदि कारित्व प्रमुच्यते ॥
साधार तपइव प्रसुप्तमिह पश्यताम् ।
किं मृषा व्यवहारेषु न विरक्त भवेन्मनः ॥
इति । भाष्य च सुगमम् ।

यथाभिमतध्यानादा ॥ ३८ ॥

किं षडुना यदेवाभिमत हरिहरमूर्त्यादिक तदेवादी ध्यायेत्
तस्मादपि ध्यानात्तत्र लब्धस्थितिकस्य चित्तस्यान्यत्रापि विवैकपर्यन्त
मूर्त्तेषु विनैव साधनान्तर स्थितिप्राप्तता भवतीत्यर्थः । इत्यत्रैव
व्याचष्टे । यदेवेति । हरिकर्मनिष्पत्तेरन्तराभावे ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

यस्य परिकर्मसत्त्वतः । परम महत्त्व येषां पुरुषादीनां ते परम
महत्वा । व्याचष्टे । मूलमिति । मूलमेतत्परिमाणे चित्तस्य नियोजनमव
स्थानमभीक्ष्णोरित्यर्थः । तत्रते यामीति शेषः । स्थूलमिति । स्थूले मह
त्परिमाणेऽन्यत् पूर्ववत् । एव तामिति । इतत् स्थूलमूलरूपं कोटिद्वय
वत्तद्वयं धरती । अस्य चित्तस्य योऽपतिघातः केनाप्यप्रतिबन्धता स वशी
कारश्चित्तस्य विधेयत्व भवतीत्यर्थः । पराशर्यद्वयरोऽपि वशीकरोति
देवगदर्शनत्रयो वशीकारसत्कारूप इति भावः । तद्वयस्य परत्वे हेतु
माह । तद्वशीकारादिति । तस्माद्वशीकारान्तरिषुणं समस्तस्यैवसाधना
काद्व चित्तमध्यासान्तरसत्त्व परिष्कारं नापेक्षतइत्यर्थः । वशीकारसत्ता
वैराग्यानन्तरमपि तु चित्तमध्यासकृत वशीकारमपेक्षतएवेति तदपर निरुद्ध-
मिति भावः । तदेवमध्यासवैराग्यादिक परिकर्मान्त योगसाधनमभिहित

सामान्यते। येषाद्वितयं च प्रोक्तमतः परं योगयोः फलं वक्तव्यं, तत्रादौ
संप्रज्ञातस्य फलं ध्यानादिव्यावृत्तं प्रतिपादयन्मूत्रमवतारयति । यथेति ।
अथशब्दः प्रश्ने । समापत्तिः सम्प्रणालम्बनाकारत्वापत्तिः प्रत्यक्षवृत्ति-
रित्यर्थः । चित्तस्य चेयं प्रज्ञाप्यायस्या संप्रज्ञातेष्वेव भवति न तु धारणा-
ध्यानसमाधिषु तेषु सामान्येणात्मनोऽवस्थात् साक्षात्कारस्यैव विशेषा-
कारत्वादिति ॥

लीणवृत्तेरभिज्ञानस्यैव मणेर्यद्दीप्तग्रहणया ह्येषु
तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

लीणवृत्तेरपगतवृत्तान्तरस्य चित्तस्येत्यर्थः । अभिज्ञातस्य निर्मलस्य
मणेरपि यद्दीप्तादिषु तस्मिन्ततया सदञ्जनता सम्पन्न तदाकारता
लायते, सा च समापत्तीति* शब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । अत्र संप्रज्ञातफल-
भूतायाः प्रज्ञायाः समापत्तिरिति तान्निजौ परिभाषापि त्रमङ्गादुक्ता ।
सा चासंप्रज्ञातव्यावृत्तस्य संप्रज्ञातस्वरूपस्य परिवायकतयैव संप्रज्ञातयोग
इति पश्चादुच्यते तत्रा एव सञ्चीकृतः समाधिरिति सूत्रे इति । लीणवृत्ते-
रिति हेतुगर्भविशेषणस्यायमाशयः । चित्तस्य स्वत एव सर्वार्थसाक्षात्का-
रसामर्थ्यमस्ति विषयान्तरव्यासङ्गदोषादेव तु सत्प्रतिबुद्धमते। एतन्त-
रप्रतिबन्धस्य निःशेषतो विगमे स्यत एव ध्येयस्तुसाक्षात्कारस्तद्रूपाय-
त्वाच्चो भवतीति भाष्ये प्रत्यस्तमितेति । प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरस्येत्यर्थः,
समापत्तेरपि प्रत्ययत्वात् । उत्पत्तिक्रमानुरोधेन सौत्रं पाठक्रममुल्लङ्घ्य
शास्त्रादिसमापत्तीः सदुष्टान्ता ध्यायानायादौ स्वयं विवृणोति । यथेति ।
उपाश्रयभेदान्नपाप्सुमाश्रुपाधिविशेषात्तद्रूपोपरक्तस्तत्प्रतिबिम्बोद्वादीसत्
स्फटिक उपाधिवृत्त्याकारतयैव निर्भासते प्रतीयते तथा शास्त्रेणात्मवने-
नोपरक्तं समर्पितप्रतिबिम्बं वृत्तेः प्रत्यक्षरूपतालाभाय शास्त्रसमापत्रमिति
शास्त्रगतविशेषाकारमित्यर्थेकप्रेषंभूतं चित्तं शास्त्रानुनाकारणैव साक्षादपि

निर्भासतइत्यर्थः । यत्र समापत्तिरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यस्य बाह्य-
 ह्याकारेण निर्भासतइत्यनेन तत्फलमुक्तं पौरुषेयबोधस्यैव प्रमाणफल-
 स्यादिति । एवं सर्वत्र बाह्यसमापत्तावधानां त्रैविध्यमाह । भूतेति ।
 अत्र भूतमूल्यशब्देन तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं यद्दीप्तं मूल्यशब्दस्य कार-
 बाधस्य भावेन्द्रियग्रहणं स्थूलशब्देन च महाभूतानि यद्दीप्तानि विश्व-
 भेदशब्देन च स्यात्परब्रह्मादयो ज्यान्तरभेदा बाह्याः । अन्यत् पूर्वज्ञत् ।
 एकमेवेति ग्रहणमिन्द्रियं तत्र समापत्तौ मूल्यस्थूलविश्वभेदरूपं त्रैवि-
 ध्यमतिदिशति । तथा ग्रहणेष्वपीति । इन्द्रियाणां मूल्यं युद्धादकारादिति
 भाष्यकारो घटति । स्थूलं च चतुरादिकं विश्वभेदश्च स्यात्परब्रह्मादयो
 चतुरादिविधेया इति । यद्यन्तर्यभागमतिदिश्य ग्रहणसमापत्तिं सामा-
 न्येन दर्शयति । ग्रहणालम्बनेति । पूर्ववद्भाष्येयम् । यद्दीप्तसमापत्तिं
 पूर्ववद्भाष्ये । तथा यद्दीप्तिरिति । यद्दीप्त्यं कुतरेपि व्यपदिश्यतइति त-
 द्भाष्येनान्य पुरुषपदम् । अत्र ग्रहणफलोपहितत्वं यद्दीप्त्यं स्वरूपयोग-
 तापत्त्ये मुक्तपुरुषेषु पृथक्प्रवृत्तानौचित्यात् ईश्वरस्य चात्रैव प्रवेशः । ग्रहण-
 स्वरूपयोगमात्रेणैव समापत्तिं व्यावृत्ते । भूतेति । मुक्तं चात्यन्तिकजन्यं
 यताः शुक्रादयः । समग्रमूत्रार्थमाह । तद्वैमिति । सामान्यतः समापत्ति-
 रक्ता तत्र यद्दीप्तसमापत्तौ स्थूलमूल्यविषयस्वरूपविशेषाभावात्सा एकवि-
 धैव । बाह्यग्रहणसमापत्त्योक्तु तद्विशेषसत्त्वात्तयोर्विशेषानाह त्रिभिः सूत्रैः ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सविस्कर्ता

समापत्तिः ॥ ४२ ॥

युतीयसूत्रे मूल्यविषयकसमापत्तेर्यदप्राप्यतयास्य सूत्रद्वयस्य स्थूल-
 दिव्यशब्दं परिगोपालम्ब्यते । स्थूलं कार्यं मूल्यं करणम् । तत्र स्थूलं
 द्विविधं, भूतानि तन्मात्राणां कार्याणि इन्द्रियाणि चार्हकारस्य कार्या-
 नीति । तत्र च स्थूलमूल्यसमापत्तौ द्विविधे भयतः । तामु घटस्युप समा-
 पत्तिषु सविस्कर्त्तव्याः स्थूलविषयकसमापत्तेर्लेखकमिदं सूत्रं, तदेतद्
 व्याचक्षते आदौ शब्दार्थज्ञानविकल्पमुदाहरति । तद्वद्वैमत्यादिना

वृष्टमित्यनेन । इत्यविनिर्माणेन एवमभेदेन विभक्तानां वस्तुतो भिन्नानामपि यत्रापि विकल्पाख्य लोके द्रष्ट पूर्वाह्नविकल्पतत्त्वज्ञानतत्वादित्यर्थः । ननु वस्तुशून्यस्य सति विकल्पः स्यात् प्रतीतिप्रलात्तमेवात्र वस्तुमवेज भवतु तत्राह । विभज्यमानास्वेति । अन्वयगतिरकाख्या परीक्षैर्विवक्ष्यमाना विशिष्यमाना अन्यैर्यज्ञानधर्मैश्चा भिन्ना शब्दार्थोक्तास्त्यमन्दत्वादयः । श्चमर्थधर्मा जडत्वमुक्तत्वादयः । शब्दज्ञानधर्मोभ्यामन्ये । एवं ज्ञानधर्मो प्रकाराणामुक्तत्वादयः शब्दार्थधर्मोभ्यामन्ये । इत्यपमेतिहा शब्दार्थज्ञानानां विभक्तौ अन्योन्य भिन्नः पक्षा स्वरूपभेदाद्यनयाग्रे इत्यर्थः । समापत्तिरेव विकल्परूपेत्यतो विकल्पसजीर्णज्ञानुपपत्तिरित्याशयेनान्यथा सूचार्थ व्याच छे । तच्चेति । तत्र गवद्दी स्यलभूतेन्द्रियेषु समापदस्य समाहितस्य योगिन समाधिप्रज्ञाया समाकृतो यो गजाद्वार्ये स यदि शब्दार्थज्ञानविकल्पेन गौरिय भाषते इत्येष शब्दार्थज्ञानानामभेदधर्मेणानुशिद्धे । यिपयीकृता भवति तत्रा सा सक्रीणां विकल्पमिश्रिता विकल्पविषयीभवदर्थेविषयिणीति यावत् । समापत्ति सचित्तजसजा भवतीत्यर्थः । अत्र हि गौत्य मित्यथै शब्दार्थयोरेवधिकल्पः । भासतइत्यथै चार्थज्ञानयोरेवधिकल्पः । चार्थद्वारा च शब्दज्ञानयोरेवधिकल्पः । एवं नापयजे । उय भासतइत्या दिङ्परिच सचित्तर्का समापत्तिर्भवति । अत्र शब्दाद्विकल्पेयंप्राप्तभ धमन्येव विकल्पा उपलतनीया । इय च समापत्तिरपर प्रत्यक्षमच्चित्राले शमग्रन्थादिति । सूत्राकार योजनायितु प्रथम तावद्विहितर्का स्थूलसमापत्ति व्याचछे । यत्र पुनरिति । अथ भावः । शब्दमकेतस्मरणपूर्वके तावत्क्रमेणागमानुमानज्ञाने भवत । सकेतरस्याय गौरिति शब्दार्थयोरेवितरंतराधासात्मकः । एतन्नैतत्परामपर च ग्रहण यदोकार' इत्यादिस्मृतिषु 'अकारोकारमकरा ग्रहणविष्णुमहेस्वरा' इत्यादिस्मृतिषु अमरा निर्जरा' इत्यादिकेशिषु च सकेतस्य विकल्पिताभेदरूपत्वावधारणात्) तत्तत्र सकेतपदसमानाकारैश्चैव शाब्दबोधस्तन्मूलकानुमान च भवतीत्यत आग मानुमानज्ञानयोरेपि श्वक्षणमनुरूपयोर्विकल्प बौत्सर्गिक तत्तत्र तन्मूलिका या प्रथम जायते समाधिप्रज्ञा सापि विकल्पजाप्तिरस्यैव भवतीति सा

सर्वतर्का भवति । यद्वा पुनरर्थमात्राद्वर्यमात्रप्रवणेन चेतसा संकेतस्मृ-
तिसूत्र्यज्यते तदा समाधौ तन्मूलको विकल्पो न ज्ञायतदिति निर्धि-
तर्को भवतीति । तदिदमाह । शब्दसंकेतोति । शब्दसंकेतस्य स्मृतेः
परशुद्विरपगमस्तस्या सत्यां तन्मृतिनिमित्तकेन श्रुतानुमानज्ञानकानीन-
विकल्पेन श्रुत्याणं समाधिप्रज्ञायामर्थस्वरूपाकारैवावधार्यतइत्यादिरर्थः ।
आरोपान्वेस्थापि संपर्को नास्तीति प्रतिपादनाय स्वरूपमात्रेणावस्थितार्थे
इत्युक्तम् । परमिति । आरोपसंपर्काभावादिति भावः । अद्यहीतवार्तिकस्य
निर्णेतृक्रममापत्तेः प्रामाण्यप्रयोजकं दर्शयति । तत्त्वोत्पादना दर्शन-
मितीत्यन्तेन । श्रुतानुमानयोः यत्राप्यनन्योर्लोचनीयशब्दाद्ये व्याचष्टे ।
तत इति । प्रभवतः प्रवर्णेन भवतः मुहुरा उपपदिविशेषावात्कार विमा-
जसदिग्धादिपदैस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादनासंभवात् । अतः सधितर्कानधि-
मतेति विशेषे । उस्या विषय इत्यर्थः । मन्वेष्टं सर्वश्रुत्या श्रुतिस्मृतिव्या-
मेवविशेषविशेषप्रतिपादनं स्यादिति चेन्न व्यर्थं निर्वितर्कसमापत्तिरिति
तत्राह । न चेति । सहभूत तत्कालीनं गुरोर्विशेषज्ञत्वेपि स विशेषः शब्देना-
शेषो वक्तुं न शक्यते इत्युच्यते इति विशेषतः 'इदं तदिति निर्देशु गुरु-
णापि न शक्यत' इति स्मृतेः । अतः सर्वश्रुत्यादपि निर्दिष्टत्वप्रसमा-
यत्तिसमानाकार ज्ञानं न संभवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । तस्मा-
दिति । संकीर्ण एहीतमात्रादवगाहि । तत्रैवमुक्तमूरस्य लयप्रवधार्य भूत-
प्रवत्तायति । निर्वितर्कत्वा इति । स्पष्टम् ॥

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४२॥

यतः स्मृतिपरिशुद्धौ सत्यां व्यायते तथा स्वरूपशून्येव भवति
अतोपमानस्य निर्भासो यत्रत्यर्थमात्रनिर्भासा द्यमित्तविकल्पशून्या वा समा-
पत्तिः सा निर्वितर्कतत्त्वार्थः । यदानीं क्रमशो व्याचष्टे । या शब्देति । शब्द-
संकेतात् श्रुतानुमानरूपज्ञाने या विकल्परूपा स्मृति विन्त सधितर्क-
काले उप्यनुवर्तते तदप्यमे सतीत्यादापदार्थः । शब्दसंकेतव्यात्र स्मृति-
हेतुत्वं व्योपचरज्ञानद्वारा बोध्यम् । संकेतप्रच शब्दार्थयोः कल्पितामेव-

मात्र इत्यतः संकेतस्मृतौ तन्मूलकज्ञाने चाभेदविकल्पश्चैतत्सर्गिक इति ।
 शब्दविकल्पशून्यत्वे हेतुमुक्त्या जनविकल्पशून्यत्वे हेतुमाह । स्वमिवेति ।
 इयकारो भिन्नक्रमेण त्यज्येतिपदानन्तरं योजनीयः, त्यागसादृश्यं चायं
 दशमिति । तृतीयपदस्यार्थमाह । पदार्थमात्रेति । तत्प्राप्यर्थमाह । यास्त-
 स्यरूपापत्तेव भवतीति । सा निर्वर्तकीति । एष निर्भासा या समापत्तिः
 सा निर्वर्तकैत्यर्थः । तदेव मूत्राभ्यां प्रतिपादितौ सञ्चितकानिर्वर्तकयोर्नौ
 सञ्चितकनिर्वर्तकत्वगुह्याभ्यामपि शास्त्रेपूज्येते । चित्तकेशिचारेत्यादिमूत्रे
 च यः स्थूलविषयक्रामो नो विसर्ग इत्युक्तं स एवात्र सञ्चितकनिर्वर्तक-
 समापत्तिरूपेण द्विधाकुरुति । नन्वस्य निर्वर्तकसाक्षात्कारस्य विषयः
 त्रिभूतविधाः त्रिधात्रयी, आद्ये वक्ष्यमाणनिर्विचारसमापत्त्या सहैक-
 विषयस्यापत्तिः । अन्ये उच्यन्तिनः कल्पितत्वेन तद्गोचरनिर्वर्तकत्वाया
 विज्ञानशून्यत्वानुपपत्तिरित्याहुर्गुणवर्णनं ध्वन्यापन्नं चक्षुषविशिष्य-
 ज्ञत्वमेवास्य दृष्टवाक्यादवधारयति । तथा चेत्यादिना लोक इत्यन्तेन ।
 व्याप्राप्तं पूर्वाचार्यैरिति शेषः । तस्या निर्वर्तकत्वाया गवादिचण्डादिवान्
 लोक आत्मस्वर्गमित्यन्तरः । नन्ववयविनि किं प्रमाणं तत्राह । एक
 बुद्ध्युपक्रम इति । एका गौरिति बुद्धिमुपक्रमेति आरभतरन्त्येकबुद्ध्युपक्रमः ।
 अतो नायपदानामनेकतया अययविग्रहहारनिर्वाहकत्वमिति भावः । नन्वे-
 वमप्येकमप्ययानुरोधाद्रेक विज्ञानमानमेवावयवविव्यवहारहेतुरस्तु तत्राह ।
 अर्थात्मेति । अर्थात्मा द्रव्यस्वरूपः । विज्ञानमात्रत्वे स्वस्य स्थदृश्यत्वा-
 नुपपत्तिः कर्मरूपविरोधादिति भावः । नन्वेवमवयवैर्भ्यो उच्यन्तिनोऽति
 रिके कपालं घटो ज्ञात इत्यादिरुपवयवव्यवयविनोरभेदप्रत्ययो न स्याद्वि-
 त्याशङ्कामपाकरोति । अणुप्रचयविशेषात्मेति । अणुनामैव प्रवयाप्य-
 संयोगनिमित्तको यो विशेषः परिणामरूपसहस्ररूप इत्यर्थः । तथा च
 सामान्यविशेषयोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् अभेदप्रत्ययोप्युपपन्न एवेति भावः ।
 न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् । भेदस्यान्येत्याभावरूपत्वात्
 अभेदस्याविभागरूपत्वादिति । अयं चाविभागे न लक्षणान्यत्वं लक्षण
 भेदकालेपि अभेदप्रत्ययात् किं त्वाचाराद्येवभाववत्स्वरूपसंज्ञाविशेष

एव दुग्धजलवोतिरेति । एतन्मये परिणाममूत्रे विशिष्य प्रतिपादयिष्यति
 भाष्यकारः । ननु यद्यवयवी स्वीकृतार्ताहिं तस्यैकावयवघनाये नाशायत्या
 अनुपलब्धिप्रसङ्गः । किं चावयविनो नित्यत्वे सर्वदा कार्यकारिताप्रसङ्गः,
 अनित्यत्वे ऽसदुत्पादतः अशङ्क्यामपि कारणापारादुत्पन्नेतित्याशङ्का-
 मपाश्रोति । स चेति । स च स्थूलोवयवी ह्दकारणामां भूतमूल्याणां साधार-
 ण एत्येकं परिममोति ननु द्विस्वादिवद्भासज्यशक्तिः, एकावयवव्यवधाने-
 व्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अत एकावयवघनोवयवघनान्तरे अवयवव्यवधाना-
 तदुपलब्धिः । अवयववर्तिभायविशेष एव चावयविनाशकः । स च विशेषो
 जातिरूपः फलघनात् कल्पयतइति भावः । तथा आत्मभूतः सदैव भूतमू-
 ल्येष्वनुपगतः नातः शरीरो शृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः । स च प्रमाणमाह । फलेन
 व्यक्तेनानुमित इति । अभिव्यक्तिलक्षणजायमानुमितः । अमदभिव्यक्तौ
 सर्वेषां सर्वाभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । ननु तर्हि सर्वदेवाभिव्यक्तिः कुतो न भवति
 तत्राह । स्याद्व्यञ्जकेति । स्वाभिव्यक्तिहेतुयत्त्वरणं सदेवाञ्जनमभिव्यञ्जनं
 कारणं यस्य तद्व्यभूतः सवाविभवति यत्तमानावस्थां ग्रहीति न सर्वदा ।
 तथा धर्मान्तरेद्व्यवस्थे च मुद्रयात्तादिना तिरोभवति अतीतवस्थां प्रप्ति-
 ति । स एव अवयवानां धर्मावयवीत्युच्यते इत्यर्थः । अतो नैकशङ्कावकारः ।
 कार्यनित्यत्वेऽभिव्यक्त्यस्यैव कार्यस्य स्वकार्यकारित्वादिति भावः ।
 स्यादेतात् । अभिव्यक्तिरपि क्रिया अनित्या वा । आद्यो सर्वदेवाभिव्यक्ति-
 कार्यप्रसङ्गः । अन्नेययन्त्रादिरैवानित्यत्वमभिव्यक्तियदस्तु व्यर्थमभिव्यक्ति-
 कल्पनमिति । उच्यते । अतीतानागतवस्थावस्थारूपमनित्यत्वं घटादाव-
 भिव्यक्तौ देयताएव आद्यन्तयोः कार्यस्यात्यन्ताभिसम्पत्तिरेषाव धर्मादिप्र-
 तियोगित्यस्यैव निषेधात् अतीतानागतवस्थयोर्व्यसंपागभावस्यलाभिव्येक-
 मात्रपदास्माकं विशेषात् । अभिव्यक्तिरूपत्वाच्च न व्यर्थो घटोत्तानागतो घटो
 ऽतीत इतिव्यवहारवत् घटो वर्तमान इति व्यवहारस्यापि घटमानेया-
 समवात् घटस्यावस्थान्यसाधारण्येनातीतादिकालेपि वर्तमानत्वप्र-
 द्वाप्यप्रसङ्गात् । न चैवमभिव्यक्तेर्यत्रात्रयञ्जना भवत्येवेति वाच्यम् ।
 योजादुरादिवत् सामाजिकव्यवहारोपायस्य सांप्रमूत्रेणोक्तत्वात् । किं च

सत एवाभिव्यक्तिरित्येष सत्कार्यवादिनो नियमः । अभिव्यक्तेरवाभिव्य-
क्त्यन्तरास्योक्तरेख तस्या असत्या एवेत्यादेषि न वर्तिः । कार्योपानमा-
गतायस्येवाभिव्यक्तेरप्यनागतावस्था सै व चाभिव्यक्त्युत्पत्तिः नियमिका
यतः शशशङ्कादिवैलक्ष्यम् । यद्य परैस्त्यक्तेस्त्यत्तिभावे चाभावः स्वह-
पमेवेत्येते तथैवाभिव्यक्तेरभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेत्यस्माभिरप्युपार्क्यम् ।
घटादेरतीतानागतावस्थे तत्रभिव्यक्तेरप्यतीतानागतावस्थे इति । अद्वैत-
भिव्यक्तिरपि घटस्वरूपमेवास्त्विति चेन्न । अतीताद्वयस्य घटेनाभि-
व्यक्त्यवधारणसद्व्योक्तत्वादिति द्विः । यत्तु वैशेषिकाः प्रागभावमेव
कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति । तदसत् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने
लाघवात् । भावानां दृष्टत्वात् अन्यानपेक्षत्वाच्च । अपि चाभावेषु स्वतो-
विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताज्ञाने नास्ति
अतोभावस्याविशिष्टतया सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसङ्ग एवेति । अत्रपक्षेभ्यो वि-
ज्ञानाच्चातिरिक्ततया हेतुभूतं ताभ्यां वैधर्म्यज्ञातमवधारिणि दर्शयति ।
योस्तर्हि । पद्विशेषणानिययासंभयमवधारणानाभ्यां वैधर्म्यं वि, वैशेषिकै-
र्यगुक्त्यन्तेनोच्यते यः परिणामविशेषः स एवाभाषणोपानित्युक्तः कार्येषु
परममूल्यत्वाभावादिनि । अवयवादिद्वितत्त्ववज्जलादरणादिव्यवहारका-
रित्वाप्यतिरिक्ताधरणीति प्रतिपादयति । तेनावयवमिति । अवयवाति-
रिक्ता उच्ययी नास्तीत्यवयवा एव निर्विकल्पमावात्कारविषय इति येना-
शिकमतमपाकरोति । यस्य पुनरिति । यस्य मते स अवयवनिमित्तो
विशेषः उच्यय्याप्योऽयस्तुक्तस्तुक्तः सूत्रं वावयवाख्यं कारणं न प्रत्यक्षगोचरं
तस्य मते उच्यय्यभावात् प्रायेण सर्वमेव मिथ्याज्ञानमित्यायातम् । यतो
उत्तद्रूपप्रतिष्ठमेव मिथ्याज्ञानमिति, तद्वा च सर्वस्य मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्-
ज्ञानमपि किंस्यात्, न स्यादेव विषयाभावेनक्वापि ज्ञानस्य सद्रूपयकत्वासि-
द्धेरित्यर्थः । तत्र हेतुः यद्यदिति । नन्ववयवज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं स्यादि-
ति चेन्न । मूलमं चेत्यादिना अवयवानामवयवत्वस्योक्तत्वात् । यप्रत्य-
क्षेवयवेषु सिद्धं वावयवेव तस्याभावात् पूर्ववयवज्ञानं प्रमाणभावादेषा-
मितृमित्याशयः । ज्ञानज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं कदा कित् स्यादित्याय-

येन प्रकटीभावात् । यथा यत्र काण्डादिभिर्जीव्यतविशेषाभिञ्जित्वा
 दुरमात्रेणेति । अलिङ्ग प्रधानम् । अकार्यत्वेन कस्याप्यनुमापकत्वादिति ।
 अलिङ्गपदसामान्यं व्याचष्टे । न वा लिङ्गादिति । चेदर्थः । नान्यति ।
 ननु पुरुषः प्रकृत्यपेक्षयापि सूक्ष्मोऽस्ति निर्धर्मकत्वादिति पूर्वपक्षे परि
 हरति । सत्यमिति । यद्योपादानतया लिङ्गापेक्षितं सौख्यं प्रधानमस्ति
 तत्रैव पुरुषस्य तत्सम्पत्तिरिति तत्वात् उपादानतया च सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितं
 तमित्याशयः । ननु यदि पुरुष आरब्ध न भवति तर्हि 'यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते येन ज्ञातानि लोभन्ति यत्प्रपन्नमभिमधिगन्ति तद्ब्रह्म'
 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिं वसुतां पुत्राणां'त्यादि श्रुतमस्ति
 शतधितोष इत्याशङ्क्य परिहरति । किं तु लिङ्गज्येति । हेतुस्तु भवति
 किन्तु लिङ्गस्यान्यधिकारपदमुपादानकारणं पुरुषो न भवतीति व्युत्क्रमेण
 नयः । तत्र यस्यात्मनोऽधिष्ठानत्वेन निमित्तकारणत्वं 'यथाऽध्यक्षेण
 प्रकृतिं भूयते सचराकरम् इति गीताउच्यते ।

प्रधानपुमोरत्रयोर्यतः शेषः प्रवर्तते ।

नित्ययोगाधिपिनोऽथैव जगदादौ महात्मनो ॥

तत्सोभकत्वाद् दृष्ट्वाण्डस्तुष्टौ हेतुनिर्गजनः ।

अहेतुरिति मयात्मा ज्ञायते परमेश्वरः ॥

इत्यादि सकलमृतिषु तथा निर्णयाच्च । यत्तु ईश्वरस्याधिष्ठा
 नत्वव्यपमुपादानतया यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्याद्युक्तयुतिषु
 त्योर्गोपिते । आकाशस्य व्याप्युपादानतया, तदप्यत्र द्रगेव निमित्तकारणता
 मध्यस्थ प्रवेशयते पुरुषाणां विचारितवधमनिरासायेति पुरुषार्थं प्रकृतिं
 प्रवृत्त्युपगमेन च लोभपुरुषाणामपि महदात्मैकत्वकृष्टिहेतुत्वं नयेतां
 मात्रेण नोपादानत्वेन । तथा चेत्तम् ।

पुण्यादयो विशेषान्ता अश्वत्थाद्रीश्वरच्छया ।

पुरुषाधिष्ठितादेव जितरे मुनिपुण्याः ॥

सत्यं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।

मया प्रतोभ्यमायायाः पुरुषानुमतेन च ॥

इत्यादिस्मृतिभिः । जीवानामधिष्ठानसंयोगमात्रम् अनुमतिस्तु
 पूर्वकृत्योपकामकर्मोदिरूपेति द्विक् । तदेव यादृशतत्त्वसमापत्त्योः स्थूल-
 सूक्ष्मविषयभेदेन विशिष्टाविशिष्टरूपतत्त्वतुर्विधविभाग उक्तः यहीवृ-
 समापत्तौ च यः सन्निकल्पस्थो विद्येयः स एतास्त्रैव चतसृष्यन्तर्भूतः
 चेतनोपरागैर्गौवाचेतनेषु योगस्य व्यवस्थापितत्वात् । अतो यहीवृत्तमा-
 पत्तौ सन्निकल्पाधिकृत्यादिविभागो नास्त्यः । वितर्कस्यादिमूलेण पूर्वं
 संप्रज्ञातस्याधान्तरविभाग एव कृत इदानीं यथोक्तसमापत्त्यावकाश-
 मुपेत सन्निकल्पाभावापूर्वकं संप्रज्ञातस्य सामान्यलक्षणमनेनैव प्रसङ्गेनाह ॥

ता एव सवीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एव यहीवृत्तवृत्त्याद्येषु समापत्तय एव सवीजः समाधिः
 संप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । समापत्तिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वाद्योगस्य समा-
 पत्तिस्त्वमुक्तम् । योगे स्थितोऽधान्तरविद्येवाभावादिति । ननु यहीवृत्तवृत्त-
 यादृशसमापत्तिर्भाविताऽविचारस्मितानुगतास्त्वयः संप्रज्ञाता एव संप्र-
 ज्ञाने न पुनरानन्दानुगत इति कथन्ता एवेत्यवधारणमिति चेन्न ।
 ध्यानन्दस्य वृत्तिधर्मत्वेन बाह्यमध्ये प्रवेशात् । ननु बुभ्वीजसंस्कारहेतु-
 तया समापत्तय एव सवीजाः न तु वृत्तिनिरोधोऽत्मको योग इति कथं
 मुच्यते ता एव सवीजयोगे इति तत्राह भाष्यकारः । ताश्चतस्र इति ।
 बहिर्धस्तून्यतात्मधर्माः संस्कारधर्माश्चैव दुःखवीजानि ज्ञायन्तन्मात्र-
 इति बहिर्धस्तुवीजाः, संप्रज्ञातनिष्ठाया अपि संस्कारहेतुत्वात् धर्ममेव
 त्वाच्च । तथा च वितर्कादिमूलाकरीत्या चतस्रः प्रकृते तु त्रिधा विभ-
 क्तास्ता यहीत्रादिविषयिकाः समापत्तयो बहिर्धस्तुवीजा इत्यतस्तत्ताभिः
 संवन्धात्ममाधेः संप्रज्ञातायो वृत्तिनिरोधोऽपि सवीज उच्यतइत्यर्थः ।
 ननु स्थूलसूक्ष्मसमापत्तेरेव चतुर्विधत्वादानन्दास्मितासमापत्तिभ्या सह
 षट् समापत्तयो भवन्ति तत्कथमुच्यते चतस्र इत्याशङ्क्यामपराकरोति । तत्र
 स्थूल इति । तत्र चतसृषु समापत्तिषु मध्ये स्थूलोऽयं एक एव समाधिरधा-
 न्तरभेदेनैव सन्निकर्तनीर्जितकैरुपेतो द्विधा । तथा सूक्ष्मैर्येषु एव समाधि-

एवान्तरभेदेनैव सविचारनिर्विचाररूपतो द्विधा प्रोक्त इत्येतो वितर्कानु-
यतादिरूपेः पूर्वं च सप्रज्ञातयोगारवतुषां उपसंख्यातः परिमणित इत्यर्थः ।
केचित्तु सूत्रस्य व्यवहारो भिन्नक्रमः । तथा च ताः सवितर्कनिर्वितर्कस-
विचारनिर्विचाररूपारवतसः समापतयः मञ्जोजसमाधौवेति सूत्रार्थः,
तेन न यहीनादिसमापनेरापि सवीजस्य भाष्ये प्रागुक्तं विवक्ष्यतइत्याहुः ।
तत्र । यहीनादिसमापत्तेः सवीजस्यानुगत्याच सूत्रकारस्य न्यूनतापत्तेः ।
एवमात्रेयप्येव । यथात्राप्येव व्यवहारस्योपपत्तौ भिन्नक्रमत्वानौ
विन्यास्येति । यत्तान्यतेवैकं शास्त्रविषये स्थूलसूत्रभेदेन सवितर्कादि-
रूपारवतसः समापतयः ग्रहणाज्येषु चेन्मिप्येषु सानन्दनिरात्मरूपे
द्वे समापत्तौ यहीवृषु च सात्मितनिरात्मितरूपे द्वे समापत्तौ इत्यदौ
समापतयेः बोध्या युक्तिसाम्यादिति तदपि न । प्रमाणादयं नास्ति ।
यानन्दाभुषतात्मिताभुषतयोर्निरात्मन्दनिरात्मितत्वरूपविवेकासंभवाच्च ।
यानन्दो हि स्थादभाजो ऽस्मिता च सैतन्यमानसंविदिति भाष्यकृता प्रोक्तम् ।
न त्विन्द्रिय द्वावशब्देन व्याख्येयं, तत्तथाप्रसङ्गात् । नापि अहङ्कारोपरक
सैतन्यमस्मिताशब्देन व्याख्येयं तत्तथापत्तेः । अतः कथं स्थादवत सं-
ज्ञातस्य स्थादगून्यस्य कथं वा विविक्तविन्नारवसयिदुक्तस्य सप्रज्ञातस्य
तच्छून्यत्वमिति दिक् । तस्मादवतन्तरभेदेन एवैव समापतयः, शास्त्र-
ग्रहणयोः स्थूलसूत्रभेदेन सवितर्काद्यास्वतसः पञ्चमी च यहीवृषिति
सप्रज्ञातयोः सत्त्वानन्दानुगतमादायादान्तरभेदेन वेतिवेति । उक्तानु समा-
पत्तिषु निर्विचाराणां विशेषः कः विदाह ॥

निर्विचारनैश्वर्ये ऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

सामान्यतो वैश्वर्यमादौ व्याचष्टे । अगुह्येति । रजस्तमोऽदृष्टिकारणं
यापादिरगुह्यं नैवावस्थानवशो मलस्तस्मादपेत्येति हेतुभेदितेष्टम् ।
प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिरूपसत्त्वस्य कारणापादादेव रजस्तमो-
भ्यामनभिभूतो ऽतः स्पष्टः ध्येयगताज्ञेयविवेकपतिविषयोऽदृष्टी नित्यतिप्रसाद
इकावतभाषा वित्तस्य वैश्वर्यमित्यर्थः । समग्रसूत्रार्थं व्याचष्टे । यदेति ।

आत्मनि बुद्धौ वर्तत इत्यध्यात्म तादृश । प्रसादशब्दार्थे विवृणोति । भूता
 र्थेति । यद्यार्थविषयक क्रमानुसारेण युगपत्सर्वार्थबोही स्फुटपत्त्यस्य
 स प्रज्ञाय आलोक इत्यर्थः । अत्रैव परमर्षिणाप्यमुदाहरति । तथा
 चेति । तस्मिन् शेषमात्मजिदिति श्रुतेरशेष्य अहं दुःखी पापीत्यादि
 कस्यै स्वस्याशेष्य सन् सर्वज्ञेय जनान् शोचतो दुःखितान् परमनि ।
 स्वयं शोचो हि पुरुष स्वपेक्षया कश्चित् सुखिनमिव पश्यति मौढ्यात् ।
 अशेष्यस्तु परमार्थतो दुःखममुदम्य सर्वं जीवज्जातं पितृमेव पश्यति
 अमृतत्वादित्यर्थः । लोकानन्तरिमितिशब्द पादपूर्वार्थः । तथा च निर्वि
 चारवैशारद्यो जाते स्वयमेव प्रकृतिपुरुषविज्ञेयो वा परमेश्वरतत्त्व वा साक्षात्
 विद्यते न तु तत्साक्षात्काराय पुनर्यत्न वेष्टेति निर्विचाराया उत्कर्षः । पूर्वं
 भूचोक्तमयोजनमाधौ जायमानाया समापत्त्याप्याया प्रज्ञाया अन्वया
 सान्निर्जो मन्त्रार्थो दर्शयति ।

अतमभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निधि । तत्रेत्यस्य विधरण तस्मिन्ममाहितचित्तस्येति पूर्वोक्ते
 सजीवयोगइत्यर्थः । न चाव्यवहितभूत्रोक्त वैशारद्य प्रसादो वा कस्य तत्र
 त्यनेन परामृष्यतरति वाच्यम् । द्वितीयमूनतो ऽत्र समाधिप्रज्ञासामान्य
 परत्वस्य लक्ष्यमानत्वं तु । सुगममस्यत । ननु सन्नकथनमात्रेण हि प्रयोजन
 मित्याशङ्काह । अन्यथेति । विषयोऽसकृपञ्चम यद्यपि सचित्तक्रेपेऽगत्तम
 ज्ञाया शब्दाद्यञ्जनजिक्लपेस्ति तथापि अतमभरातीत्यस्यैवात्र विवृति
 तस्यात् न तस्यामश्याप्तिः, साक्षात्त च समाधिप्रज्ञात्वेन । अथ वा तत्र
 समाहितचित्तो जायमाना या प्रज्ञा सैव अतमभरोऽव्यतइति सूचार्थः । नैजि
 कज्ञाने ऽविद्यमलेशप्रकावश्यभावादिति योगकाले प्रकृष्टः प्रज्ञा भजतीत्यत्र
 स्मृति प्रमाणपति । तथा चेति । ध्यानस्य चिन्तनस्य योऽध्यास योन
 पुन्य तत्र यो रस आदरस्तेन तथा च अज्यमानननिदिध्यासनैस्त्रिभिर्
 तुभि सजीवयोगकाले प्रज्ञा प्रकल्पयन् प्रकल्पं विषयामराहित्येनोत्पाद्य
 यन् तन्प्रज्ञात परत्वेऽव्यवहारा वक्ष्यमाणमुत्तमयोग निर्वाज सम्भतइति

योगोऽप्येव । ननु योगमानुमानयोरेव प्रमाणत्वात्ताभ्यामेव तदर्थे तस्य एव
ता त्रिषु येनेत्याशङ्कानिरासामोक्षर मूत्र प्रसंसते तद्व्योचयति । सा धुनिरिति ।

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४८ ॥

सा तु समाधिमात्रायाः प्रज्ञा श्रुतानुमानरूपप्रज्ञाभ्यां प्रथम
मनाभ्यामन्यविषया अतिरिक्तविषया विशेषार्थत्वात् विशेषोऽर्था विषयो
प्रथमा सा तथा तादाहृत्यर्थे । समाधिप्रज्ञायां प्रथममनाभ्यामतिरिक्त
विषयस्य विद्वद्वोति । श्रुतमात्रमेति । नहि विशेषेणेति । यदायं तादाहृत्य
दृष्टव्येति यदायं शास्त्रे चैव भावते इत्युक्तमिदमनुरक्तम् । यदायं तादाहृत्य
दृष्टे तु घटोऽतिमात्राभ्यामेव न तु तत्तद्विशेषास्तेषामनन्यत्र न संप्रपञ्च
दाऽनुपस्थितेस्सत्तद्वै शक्तिपदासम्भवात् विशेषाद्यनन्यत्र व्यभिचाराच्च
मात्राभ्यामन्य श्रुतेष्वेव विशेषमवधारणं चेति । इत्युक्तिरिति । यन्मम ममि
त्यस्य विशेषत्वम् । अत्र हि व्यापकतायाम्भेदोक्तं नतिस्त्वादिसमाप्त्यन्येनैव
नुमानं भवति न तु जिघांसिनामिति चेन्नैवैति । यन्नुमानेन चेति सामा
न्यापनम् इत्युक्तं इत्यनुवृत्तम् । ननु श्रुतानुमानयोरेव विशेषो
सौकरिकप्रत्ययेष्वेव बाधोऽस्तु त्रिषु योगप्रत्ययेष्वेति तच्चाह । न चाप्येति ।
नन्वेव तस्य विशेषत्वात्प्रमाणत्वात् यथाज एवास्तिव्यापकता प्रति
पद्यति । न चास्य विशेषेति । नहि निर्विशेषेण सामान्यमस्तीति न्यायेन
मद्वैतं यन्मुनि विशेषमिदमेति भावः । अतः परिशेषात्ममाधिप्रज्ञायास्त
प्रथमः विशेष इत्युक्तमस्ति । इति समाधीति । स्थूलस्य विशेषेण कदा
विज्ञेतिरुक्तप्रत्ययवरोऽपि स्यादिति स्थूल परिशेष्य भूतसम्पत्त
इत्युक्तम् । पुष्पगतं चेति । एतेन पुष्पेष्वाप्य विशेषादिधर्म स्वीकृत
धर्मनिषेधस्य विशेषगुणद्रव्यादिष्वेव । अथ वा स्वयं व्यापकप्रतिविद्या
प्रज्ञातीतानामतःप्रमाना मुक्तमुक्तप्राध्यापनपुष्पेष्वाभ्यां विशेष
इति बोध्यम् । स्यादेतत् । व्यभिचारादिषु सचिदर्थं द्रव्यात्मकस्य समाधिप्र
त्ययप्रत्ययस्यैव स्यात् । अथ येन ज्ञानमस्यापि सचिदर्थं च प्रत्ययमिति
चेन्न । मयोऽतिरिक्तमनुमानात् प्रत्यये विषयस्य कारणत्वेनातीतादिप्रत्यय

मयामभवान्नेति अत्रोच्यते । अस्माकमस्त अखण्ड विभुत्वेनातीतादीना
 स्वरूपतः प्रत्येन च मदा सर्वार्थसन्निर्वाहः, योगजधर्मैश्च च व्यग्रहिता
 तीत, विज्ञानप्रतिपञ्च तम एव निरूप्यत इति तदेतत्माह्वभावे लीन
 उन्मुक्त आतिशयमग्न्याद्वा न दोष इति सूत्र इत्यादि प्रपञ्चितम् ।
 उपसर्गामुपेन सूत्रायावर्धमाह । तस्मात्कुरुतेति । एतेन दशमस्कन्धमर्मा
 तिगत अज्ञादेव सावात्कार चात्मनो भजति निर्जिगेशत्वेन चात्मनो न
 विशेष्यद्वाप्यपि योगनप्रत्यक्षापेक्षति तर्वावज्ज्ञानिप्रलापो उपसिद्धान्त
 एव व्यशास्त्रानुक्तेऽयं समानतन्त्रसिद्ध न्त्येव सिद्धान्तत्वादिति । यथाक्त
 मञ्जया सत्कारचनकत्वमुत्तरमुच्चेपयोगितया प्रतिपादयति । समाधीति ।
 तनु तथापि प्रज्ञात्पत्तिपर्यन्त ये गायेतास्तु प्रज्ञात्पत्त्यनन्तर तु पुन सप्रज्ञा
 तपरधरायाः किं फलमित्याशङ्क्यामाह ।

तज्जं सत्कारोऽन्यसत्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

प्रतिग्रन्थ कार्यैर्विरोधित्वम् । इदमेव बाधशब्देन भाष्यकारो
 वदति । सर्वथा च मस्काराणां विसृजनाशब्देन वाच्य इत्यपि भाष्ये व्यक्ती
 भविष्यति । सूत्राय व्याचष्टे, बाधसदस्यत्वेन । आगेति इत्याशयः सस्का
 ररक्षाम आशयश्चेति विषयज्ञात सस्काराशयमनुद्विगुसस्कारमित्यर्थः । उद्वि
 गुसस्कारस्य च बाधो न सम्प्रति उद्विगुप्रतिग्रन्थस्यैव बाधश्चाद्यर्थत्वादिति
 भावः । ननु श्रुतिनिरोधमस्कारस्य व्युत्थानसस्काराभिभवकत्ववत्यति
 तत्त्वस्य सम्प्रतिप्रज्ञासस्कारस्यापि व्युत्थानसस्काराभिभवकत्वमित्यतस्त्विति
 चेत् । श्रुतिव्याख्यात्वाभावात्तस्यैव वत्यमाणाश्रयत्वात् सस्कारजननकत्वसिद्धेर्न
 तु सप्रत तत्कालीनस्य यत्किञ्चिदुभिनिराधस्यापि, स्मृतिहेतुमया सिद्धात्
 त्तसस्कारादेव व्युत्थानसस्काराभिभवस्य वत्यमाणाश्रयान्ननस्यापपत्तः ।
 ननु यद्यपि प्रज्ञाश्रयत्वात् तत्सन्तानश्रयत्वात् चोत्पादितेन मस्कारेण व्युत्थान
 सस्काराद्यधस्तमये क्रिमर्थे पुन पुन सम्प्रज्ञातानुष्ठानं तत्राह । व्युत्थानसस्का
 राभिभवश्रुत्यादितत्तत्तत्त्व सस्कारादस्यत्वेन । अभिभवधातः । तत्तत्तत्त्वात् ।
 शेष स्पष्टम् । अयं भावः । नैकदा सम्प्रज्ञातो व्युत्थान सस्काराद्यध श्रुतिसृ

तिमिदुष्य पुन पुनर्युत्थानस्यानुपपत्तेः । उपदेशाद्यनुपपत्तेरिव । किं तु
 मप्रज्ञातपरपरान्त्येन दृढत्वसंस्कारिणैश्च तदुद्धाद्य अदृढैश्च प्रारम्भिकैः
 मप्रज्ञातसंस्कारैस्तस्य बाधयन्तनुतापरंपरैश्च क्रियते तथा च संस्कारदा-
 ट्याय प्रज्ञासंस्कारवत्त्वमेवैव्यस्यति । अनेन प्रज्ञायाः सात्तादेव व्युत्थानस-
 ष्कारबाधकत्वमनुद्धाप्यपाक्ष्यते । एकप्रज्ञावैत्र संस्कारबाधे व्युत्थानासंभ-
 वात् । प्रज्ञासंस्कारे तु दृढत्वकपञ्चैज्ञान्यसंभवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कार-
 बाधकतायैवेदृढत्वकल्पनया व्युत्थानाद्यनुपपत्तिरिति । व्युत्थानसंस्कारेषु
 मध्ये वा विज्ञासंस्कारस्यायं विशेषः यत्प्रज्ञातया जनितेष्वसंस्कारिणां वि-
 द्यासंस्कारो बाधयते न तत्र प्रज्ञासंस्कारवत्त्वापेक्षेति । एतत्त्व 'न प्रतिप्रम-
 वहेयः सूक्ष्मा' इत्यागामिभूतदुष्ये वक्ष्येति विधायि । इदमत्राद्यपेक्षम् ।
 यस्मिन्नुच्चोपसृजे चावितसंस्कारदाहव्य योगफलत्ववचनात् प्रार-
 ण्यक्रमेणोपसृक्तमेवगतमेव । केवलज्ञानासाधो योगयोगसंभारण-
 कर्तामिति । नहि योगसंस्कारस्य नि जेयते दाहे प्रारभ्यक्रमेणैव फलाभावात्,
 दृढकारणमावात् । योगाग्निद्वयक्रमेणैवोपसृक्तदिव्यादिवार्ये मद्भूतक-
 रमाणाभावात् । ज्ञानाग्नि मूर्तक्रमेणैव दिव्यगत्या मद्भूतः क्रियते तस्य
 तादृशेव विरामित्यादिज्ञानविषयकश्रुतेः उपदेशाद्यनुपपत्तेरिव । माहू-
 चेदानीमुक्तयोश्च जनितामिषं प्रारभ्यमाणं वक्ष्यते । ननु दृढभूतप्रारम्भ-
 कमेवा नाशे तत्कालस्य कालप्रतिनिधयमानुपपत्तिरिति चेत् । यः स्त्रीकृताग्न-
 नाशकमेवैव कालप्रतिनिधयमात् । अन्यथा कर्मविषाकैकतयावित्तस्य
 शान्तिकर्मदेवबाधेभूतपापनाशकस्यानुपपत्तिः न स्त्रीकृताग्ननाशक-
 र्मणां तु स्वावस्थितियर्थमेवैव फलदातृत्वमिति दिक् । नन्वेव प्रज्ञास-
 ष्कारातिशयस्वीकारे ततो ऽपि पुनरेवमर्थविषयः । न चासप्रज्ञातयेनेन
 तस्य नाशो भवेति यावत् । यद्यप्रज्ञाताभ येऽपि प्रारभ्यतमाप्तिनन्तरं
 केवलज्ञानतो मोक्षायुपपत्त्यादित्याश्रुतेः । कथममार्गमिति । माधिका स्त-
 काप्यजननवपम् । परिहरति । न तदिति । न प्रज्ञासंस्कारवित्त स्रवणं
 तत्र न कुर्वन्ति स्रवणकृताम्यावित्तार्थक्यस्य विनाशनादित्यर्थः । कर्म-
 प्राशनादित्यपि बोध्यम् । कर्मव्यसमापनादपि माधिकृत न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

चित्तं शीति । स्वकार्यादवस दयान्ति कर्तव्यशून्यदुर्ध्वेति तत्र हेतुः ग्यातीत्यादि । हि यस्माच्छित्तस्य व्यापारो विवेकव्यातिपर्यन्तः विवेकव्यातिनिवृत्तौ सत्यां प्रवर्तमानपुरुषार्थसमर्थात् सा च विवेकव्यातिरूपा यज्ञा तत्संस्कारातिशयेनानिगम्यत्वा परवैराग्यजननद्वारेण समायतइत्यर्थः । बोधरुतेरित्यादिभूत्वा मपेक्षास्य कलाविकमुक्तमिदानीमसंप्रज्ञातस्य कलादेः सूत्र प्रवर्तित्यते । तन्मैव प्रज्ञाव्यवहारानिगम्य पुनर्ज्ञानात्तेतुल्ये हेत्वन्तरेणतया दुवतारयति । किं वाच्येति । यस्य प्रज्ञासंस्कारस्यान्यच्च कलं सर्ववृत्तितत्संस्कारयो निरोधो भवतीति न पुनर्ज्ञानसंभावनेत्यर्थः ।

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

पूर्वपूर्वमपेक्षाते तावत्पक्षेव निरुध्यते प्रज्ञासंस्कारस्य तु तावत्प्रमात्रं भवति । इय क्रमेण तु तस्यापि प्रज्ञासंस्कारस्याप्यमपेक्षातपरंपरया निरोधेऽत्यन्ताभिभवे जायमाने चरमासंप्रज्ञाते निर्बीजयोगस्य परा क्राष्टा भवत्यपुनर्व्यायानेत्यर्थः । सर्वनिरोधादिति सूत्रावयवेन निर्धोक्तत्वे हेतुलक्षः । यतः प्रज्ञा तत्संस्कारश्च सर्वोपपत्तं विलपितोऽतो निर्बीजः । कुलधीनैः संस्कारादिभिः शून्य इत्यर्थः । पूर्वपूर्वमपेक्षातव्यक्तियु च क्रमेण धीजतानवाद्वायं निर्बीजत्वमपेक्षातलवये पूर्व भाष्यकृतोक्तमिति स्मर्त्तव्यं तथा च चरमासंप्रज्ञाते सर्वे प्रज्ञासंस्काराः क्षीयन्तइत्यतो न ते चित्त साधिकारं कुर्वन्तीति भावः । एतेमासंप्रज्ञातपरंपरया प्रज्ञासंस्कारात्यन्तलयः कलं सूत्रेणोक्तं, सूत्रस्यापि शब्दस्यापि भाष्यकारो व्याचष्टे । स न केवलमिति । स सामान्यनिर्बीजयोगः न केवलं समाधिप्रज्ञाया निरोधो भावाभावरूपेण चापि तु क्रमेण प्रज्ञातसंस्काराणामपि प्रतिबन्धी अत्यन्तमभिभावक इत्यर्थः । ननु यदि प्रज्ञातसंस्काराणामप्यसंप्रज्ञातो बाधकस्तर्हि सङ्कटसंप्रज्ञातादेष सर्वे संस्कारबाधे धृत्याने कदापि कस्यापि न स्यादित्याशयेनातिरपति । कस्मादिति । परिहरति । निरोध इति । न निरोधः साक्षादेव प्रज्ञासंस्कारान् विलापयति किं तु निरोधपरान्नन्यो दृढतः संस्कार एव प्रज्ञासंस्कारा-

नन्यत्वं विनाप्यतीत्यर्थः । दृढतत्त्ववत् प्रातिग्रिणेव इत्युक्तम् । ननु ज्ञान
 मयेव सत्कारजनकत्वं दृढ निरोधस्तु न ज्ञान सत्कारजोऽप्यवितावस्थाविशेष-
 यावत्स्य इतस्तस्य सत्कारजनकत्वं हि प्रमाणाभिमत्याशङ्क्याह । निरोधस्य-
 तीति । निरोधस्थितावमप्रज्ञातावस्थाने यो मुहूर्तोद्देराचमाभादिरूप का-
 लक्रम इमेव कालरहितस्तद्वर्णनेन निरोधायस्पर्शसत्तत्त्वस्य सत्कारोऽनु-
 मेष समकारदृष्टिर्व्यतिरेकेण तद्विषयकावभावादित्यर्थः । समज्ञातस्य तु
 कालरहितं प्रज्ञातसत्कारतारतम्येनैवेवैष्यद्व्यतरत्यतो न समज्ञातस्य सत्का-
 रहेतुतेति । ननु वज्ञापसत्कारश्चरमासप्रज्ञातेनात्यन्त बाधता निरोधस-
 स्कारास्तु कृतं समुच्छिद्यन्त तदनुच्छेदे च साधिकास्त्वमेव चित्तमेति
 ने चानुपपत्तिः । हि च प्रलीनानामपि सत्काराणां कदाचिद्विशीरवरसक-
 स्पादिना वाग्रीजस्यैव पुनस्त्वोद्योऽपि सम्पाद्यतेत्याशङ्क्यामपाकरोति ।
 व्युत्पाननिरोधेति । व्यसप्रज्ञातापेक्षया समधिप्रज्ञापि व्युत्पानम् । यतो
 व्युत्पानं ज्ञानसामान्यं निरोधसमाधिस्त्वस्तवत्तत्त्वतुभयपथैः सह न
 हितैः कैवल्यभागीयैः कैवल्यहेतुक्रमेसत्कारैर्विच्छिद्यं चित्तं स्वामीयमकृतौ
 नित्याया स्वयमेव प्रसीयते दध्यन्वाननलवदात्यन्तिकलयं गच्छति परि-
 णामस्याभावात् तत्त्वामिषुष्यस्य भोगहेतुविमदुधपरिणाम एव हि पुन
 नैवभवति तद्वृत्ते पुरुषार्थस्याभावादित्यर्थः । यद्यवा कैवल्यप्रभागीयैः कैवल्य
 पथेनैवस्थाधिभिर्द्युत्पानसत्कारैः सहेति चित्तविशेषणम् । यत्नेन मूर्च्छेण गदू ।
 तिराकरणमुपपादयति । तस्मादिति । तस्मात्किरोधसत्कारस्यापि तत्प्राप्ते
 निरोधसत्कारा इत्यादिरर्थः । ननु भवतु येनदुपार्जितसत्वात्तन्निरुलपस्त-
 दादि पुरुषार्थं क तिष्ठती याकाङ्क्षायामाह तस्मादित्यादि । तस्मात्तन्नि-
 निवर्ततेतत्तस्मात्तन्निवर्तते सति पुरुषो मुक्त इत्युच्यते तत्र हेतुपमप्रियेयणानि
 स्वल्पेत्यादीनि । स्वल्पमात्रप्रतिष्ठ पररूपे षतिप्रियितदुपार्जितमिमुक्तं
 गुह्यस्यत्वमन्त्रेण पुण्यपापमुक्तं । भोगसाधनत्वम्येव सत्त्वतया कूट
 म्यस्यापि सभारद्वयाया स्वन्वाभ्युपगमात् । वृत्तादुक्तमुक्ते साधनत्वमुपपन्न
 केवल उपार्जितयोगाद्यव्यवस्थामुक्तं इत्यर्थः । एवरूपो मोक्ष एव योगस्य
 मुख्य फलमित्याशयः । पारमार्थिको दुःखकर्मादिमन्त्रेण तेषां व्यसयोगश्च

संयन्त्रो वा लोके यन्त्र इत्युच्यते तन्मुक्तिरव बुद्धेरिव न कूटस्थस्यासङ्गस्य
पुरुषस्येति प्रतिपादयितुं मुक्त इत्युच्यत इत्युक्तं शास्त्रेषु मुक्त इति अथ-
हारमात्रं क्रियत इति तस्यार्थः । तदुक्तं साङ्ख्यसूत्रेण 'वाङ्मात्रं न तु तत्त्व
चित्तस्येति' इति । पुरुषे बन्धादिकं वाङ्मात्रं विततव्यं बन्धादिवस्तुना-
दित्यर्थः । पुरुषार्थत्वं च पारमार्थिकमेव दुःखं भुञ्जीयमिति मार्घनादिति
भावः । साङ्ख्यप्रवचन इति । साङ्ख्यशास्त्रस्यैव प्रकरणं यवनं साङ्ख्यप्रवचनं
सङ्ख्ये सङ्ख्यपदमत्रादेनेत्यर्थं प्रतिषिद्ध्यासंप्रज्ञातयेनैरपेक्ष्येण च लीयत
स्वज्ञानाद्वेय मोक्ष उक्तेऽस्मिन्नु शास्त्रे निरुपद्रवापान्दार्थैर्विद्वत्कृत्स्ननि-
माय परमेश्वरविद्या आनुमोक्षहेतुरसंप्रज्ञातयोगश्च प्रदर्शित इति भावः ।

इति श्रीवातःफलभाष्यवार्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते प्रथमः
समाधिपादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अनु प्रथमपादेनैव योगः सोपायः प्रकृतस्वाभावान्तरभेदैः सह योगः
तस्मिन्परमार्थशिष्यते यदर्थं द्वितीयपादं आरब्धम् इत्याकाङ्क्षावामाह ।
उद्दिष्ट इति । समाहितचित्तस्य योगाच्छिष्यस्योक्तमाधिकारिणो ऽभ्या-
सवैराग्यमात्रसाधनेनैव क्रियायोगादिसकृत्तद्वाज्ञा नैरपेक्ष्येण पूर्वपादे योगः
प्रदर्शितः तेषां यद्विरुद्धत्वं वक्ष्यति 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वार्थ' इति सूत्रेण तद-
भावेऽपि भावादिति भाष्येण च । तथा वेत्तमात्रमधिके ।

अपेक्षप्रतर्कमा तु केवलं ग्रन्थेन स्थितः ।

ग्रन्थभूतत्वेन लोके ग्रन्थचारीति कथ्यते ॥

इति । तथा आह्वयेऽपि ।

आसनस्यान्तर्धियो न योगस्य प्रसाधना ।

शिशुपान्, सिद्धिमापस्मरणाभ्यासगौरवात् ॥

इति । ते चाभ्यासवैराग्ये न सर्वेषां द्वाभित्येव भवतः, अतो व्युत्प-
त्तचित्तो यद्विमुक्तयेऽपि योगात्कृतः क्रमात् केनापानेन योगयुक्तः प्यादिति

तमुपायं लक्ष्मिस्तस्मैवज्ञातमाश्रित इत्यर्थः । तदेवमधिकारभेदेन साधनभेदे
पारुडादिविष्णुः ।

आरुह्युपतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते ।
आरुह्योपगृह्णाणां ज्ञानयोगो परो मतौ ॥
इति ।

त्यागो धातुकर्मज्ञानम् । गीतायामपि ।
आरुह्योमुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमं कारणमुच्यते ॥
इति । कारणं योगस्य ॥

तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः ॥ १ ॥

योगोपायस्वाद्योग क्रिया चासौ योगश्चेति त्रिवचं तपश्चादीनि
त्रीणि क्रियायोग इत्यर्थः । ईश्वरप्रणिधानरूपो भक्तियोगोऽप्यत्र क्रिया
योगमध्यस्थ प्रवेष्टितः । अतो 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता भक्तिज्ञानक्रिया
त्मका' इत्यादिस्मृतिषु च ह्य येनोपायस्वाद्योगा उक्ता तत्र चान्येभ्यो
धारणाध्यानमप्राधिरूपं पूर्वपादे प्रोक्तं विस्तरस्त्वस्यापि भविष्यतीति ।
यद्यपि यमादयोऽपि क्रियायोगास्तथापि वक्ष्यमाणपमनियमादियु मध्ये
तपश्चादिकं प्रकृतवादेः पूर्वद् निर्दिष्टं केवलैतेनापि तीव्रतरं योगो
भजतीति सूचयितुमिति बोध्यम् । ननु स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानं च तत्तद्वा
नेश्वरानुग्रहाभ्यां योगोपकारकं स्यात् तपस्यु देहेन्द्रियशेषात्मकं केन द्वा
रेण योगस्योपकारकं भवतु प्रत्युत चित्तलोभकत्वेन योगविरोधेनेत्याशङ्क्य
तपसोः द्वारमाह । नातपस्विन इति । असिद्धौ हेतुमाह । अनादीति ।
अनादिक्लेशकर्मबामनया हेतुना विचरानानाविधा अशुद्धि पापाभ्यां
प्रत्युपस्थापितविषयजालतया योगविरोधिनी तपो विना न समेदं तनु
तामापन्न इत्यर्थः । इतीति । इत्यस्य साधनमध्ये तपस्यो वर्णमित्यर्थः ।
योगविरोधशङ्कामपकारेति । तच्चेति । तस्य तपश्चित्तमसादाविरोधि
मुद्देशानेन योगिना कर्तव्यमिति पर्यावर्तिभिरन्यतरुत्तरं । पञ्चिनाद्या

पापक्षयहेतूनाम् । प्रथमपादोक्तप्रतिष्ठानादतिरिक्तमत्र प्रतिष्ठानमाह ।
सर्वश्रियार्थमिति । लौकिकवैदिकासाधारण्येन सर्वकर्मणा परमेश्वरन्तर्धा
मिति अपेक्षमित्यर्थः । तदुक्तं गीतायाम् ।

यत्करोषि यदस्नासि यज्जुहोषि ब्रह्मसि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुर्वीष्य मदर्थेणम् ॥

इति । अपेक्ष ध

कामतो ऽक्रामतो ह्यपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि सन्यास्त त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहम् ॥

इत्यादिस्पृतिमिर्ध्याख्यातमिति । त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहमिति विन्त
ममेव सन्यास इत्यर्थः । अत्र प्रयोक्तृत्वमन्तर्ध्यामिविधयेन न तु श्रुतिद्वारा
अशुभकर्मभुङ्गत्यधीयोदिति । एतदपेक्षयापि प्रष्टव्यं द्विविधं कर्मैषान्तरं
कैर्मि प्रोक्तम् ।

ब्रह्मणा दीयते देव ब्रह्मणे भवदीयते ।

ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मैवैणमिदं परम् ॥

नाह कर्त्ता सर्वमेतत् ब्रह्मैव कुर्वते तथा ।

एतत् ब्रह्मोपेण प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति । तत्करोमि एतदपि कैर्मि प्रोक्तम् ।

यद्वा कलानां सन्यासं प्रकुर्योत्परमेश्वरः ।

कर्मणामितदप्याहुर्ब्रह्मोपेणमनुसमम् ॥

इति । कर्मकलानां शरीरयोः भोक्तृत्वविन्तः कर्मफलसन्यासः ।

भोक्तृः यज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरमित्यादिवाक्यात् । तदुक्तम् ।

'करोति यज्ञात्सकलं परस्मै नारायणयेति समर्थयेत् तदि'ति । यज्ञा

दीना हीन्द्रादिभाषापचस्पन्तर्योमिणो भोग इव मुख्यं फलं 'यिष्यन्त्य

देवताभक्ता यजन्ते यदुयान्विता । तेषु मामेव कौन्तेय यजन्त्यस्मिन्निधूयैव' ।

मित्यादिशब्देभ्य इति । नन्वत्र वाक्ये विष्णुवाक्यदेवताविशेषस्यैवतरदे
 यतायत्नेन यत्ननं योक्तुं न परमात्मन इति चेत् । परं हि ब्रह्म कथितं
 योगपुद्गेन तन्मयेत्यनुगीतावाक्यतः श्रीकृष्णस्य भयङ्गुरीक्षायां परमात्मोपदे-
 शस्यैव ताभादिति । यत्तुपीरारस्य भोगो नित्यः तथापि तिसृताद्युत्पत्ति-
 यतः तदुत्पत्तिर्गोचरी । यत्तादिसहस्रकारैश्चैव फलदासृतयेरप्रतीतिरभिप्रेयते ।
 तन्वीररप्रमाणधानमत्र पूर्वापदोक्तभावनारूपमेव कथं न भवति तत्राह । स
 हि क्रियायोग इति । स हि स एव फलसन्ध्यास कर्मैवेण च क्रियाये गो-
 भवति कर्मयोगस्य तत्त्वफलद्वयेभावनमिति पूर्वाक्तं च भावनारूपं प्रति-
 धानं ज्ञानमेव कर्मसंस्कारस्योत्पत्तिरिति । उत्तरभूतज्ञं सहास्ये
 सुहृदन्तरेण्येति धोध्यम् । तेषां योक्तुमाह ॥

समाधिभावनार्थं क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ ९ ॥

उभयाधेयं हेतुमाह । स हीति । या सम्यक् निष्कामादिकपेक्ष
 सेव्यमानः स हि स एव कर्मयोगः । कर्मोत्तरित्वविशेषेभ्यो निरुद्युत्पत्ति-
 निव्याधं च चित्तं करोति ततः क्रमेण सन्वेदिकदेकाग्रमन्यवर्ति करोति ।
 यद्विद्यादिकं च प्रकर्षणानामनेन तनूकरोति सत्त्वगुह्यादिद्वारेण्यर्थं ।
 हतमाधिकारिकश्च समाधियोग्यतां क्लेशतनुतां च निरुदेत्यतः पूर्वपदे
 तदुभयं योगसाधनायां योक्तम् । ननु यद्विद्यादीनां क्लेशानां नाशेनैव समा-
 रोच्छेदः प्रतनूकरणेन तु किं प्रयोजनमित्यान्वाह्यायमाह । प्रतनूकृतानि
 ति । प्रतनूकृतारश्च शुद्धेन तनुत्वात् क्लेशानां क्लेशानां क्रियायोगः स्वयमुद्गी-
 रितेन प्रसव्यनाग्निनः विवेकव्यातिवन्धिना दग्धोद्भवद्वयसत्प्रमिणो
 प्रसव्यभयात् सत्काराजमज्ञानं कर्षयति औघनमूर्तद्वयाधमिति शेषः ।
 प्रसव्यानाग्निज्वालने तनूकरणस्य द्वारं घटनं पूर्वाक्तायेमुपसहरति । तेषां
 मिति । अपरासृष्टा यन्मभिमूला, तथा चान्मिमस एव तनूकरणस्य द्वार-
 मिति । मूल्यात् । मूलमधिपत्यत्वात् मूल्यां मातात्मकारिणी प्रजा क्रमे-
 ण समाप्तरुत्तरेण मतीं चामासृजत्तत्ते पतिप्रसवाद्यं प्रतयाद्यं कर्षयत्ये-
 विदेहकैवल्यदशाधमिति शेषः । तदेव क्रियायोगस्य मोक्षसाधनद्वयायां

रक्तधनात्ममेवेति ज्ञानादिमाधनतया ज्ञानाद्वक्तुमेव न सात्त्विकोत्पत्तेरु
रिति सिद्धान्त इति । उत्तरसूत्रावताराय पृच्छति । अयेति ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

पञ्च विपर्यया इति पूरयित्वा सचेयत सूचयिमाह । क्लेशा इतीति ।
इति शब्देऽऽजिह्यादिपरामर्शे तथा चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा इति
पञ्चविपर्ययाः क्लेशा इत्यपे इति योजना । अत्र विपर्यय इति प्रत्ययस्योत्तरं
पञ्चेत्यनेन । के तदस्य सौत्तर विपर्यया इत्यनेनाह । पञ्च विपर्यया इति ।
यत्र पञ्चेत्यपेदेव सत्यं विपर्यया इति च पूरित विशेषणतया च मा
मात्यतत्त्वपुरुषस्योचित्यात् विपर्ययश्चर्या च ससारहेतुविपर्ययार्थेन
यतो न शुक्तिरजसविपर्यये क्लेशतत्त्वतात्पर्यादि रागादीनां च विपर्यये
यकार्षतया विपर्ययश्च श्रेष्ठम् । अतस्तस्य ससारहेतुविपर्ययस्य सत्त्वम
दृष्टसामान्यहेतुमनोविशेषगुणत्वमिति । मनु क्लेशशब्दे तु ज्ञवादी
किमित्यविद्यादिषु परिभाषितं किमर्थं वा तेषामुच्छेदोपेक्षित इत्याका
ङ्क्षयिमाह । ते स्थन्दमाना इति । ते क्लेशा स्थन्दमाना लब्धवृत्तिका दृष्टा
दृष्टद्वारा गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिभार कारणरम्भसामर्थ्यं वृत्तयन्ति
यत्तद्वत् कुर्यन्ति तथा मुक्तानां परिकाम वैषम्यरूपमप्रस्थापयन्ति निवर्त
यन्ति ततश्च महदादिरूपकार्वाकारणप्रवाहमुपमयन्ति प्रवर्तयन्ति । यद
यमेतत्सर्वं कुर्यन्ति तद्वर्तयन्ति । परस्परंति । क्रमविषयक जात्यायुर्भाग
चाभिनिर्वहन्ति निव्यादयन्ति । क्रि स्थित्वा एव, वेत्याह । परस्परानुपह
तत्वा भूत्वेति अविद्याते । रागो रागाद्याविद्योन्मेषमादिरूपान्मोन्यानुप
हाधीना भूत्वेत्यर्थः । अन्योन्यसाहित्येनैव हि क्लेशानां स्येव भवति येन
स्येदेव विषयपरपरान्वयेदतीति भावः । तथा च क्लेशाग्रदुःखदन्वादि
विद्यादीनां क्लेशपरिभाषा तान्त्रिकी तथा दुःखनिदानतया ऽजिह्यादय
भमुच्छेदतया इति भावः । क्लेशानां स्मृतमूलभाषा सर्वेषामेव ज्ञाननारायण
वत्तम एवमुपपादयितुम् अजिह्यामूलकत्वमन्यक्लेशानामाह ॥

अविद्याक्षेपमुत्तरेयां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

निमित्तकारणत्वापि प्रसवभूमित्वं प्राधान्यमात्रेण गौणं व्याख्या-
स्यते । अचेति । यत्र यत्तु क्लेशेषु प्राप्य चतुर्भेदानामस्मितादिक्लेशानामि-
त्यादिरूपः । प्रसुप्तादीनां सर्वेषामेवाविद्यासत्त्वे सत्त्वं तदभावे तदभावं
इत्याशयः । सेयां चतुर्विधमेवं विवृणोति । तत्र का प्रसुप्तिरिति । चेत्तत्र
शक्तिमात्रेणानागतत्वस्यवाञ्छितानामस्मितादीनां बीजभाषिण्यमः । अ-
कार्यजननसाधयं प्रसुप्तिरित्यर्थः । अस्मादुक्त्यात् कार्यस्यानागतत्वस्यैव
कारणे कार्यशक्तिरिति तस्यैव च उपादानकारणतैति भावः । दग्धवी-
जभावां पञ्चमीमन्त्रस्योक्त्यावर्तयितुं बीजभाषिण्यम इत्युक्तं दग्धबीज-
भावानां नास्मितादीनां पुनरुपपत्त्यादिविद्या न चेन्निति सा पञ्चम्यवस्था
न नश्येति भावः । कदाचित्प्रबोधसत्त्वे एव प्रसुप्तिः संभवतीत्यतः प्रबो-
धमपि दृष्टेयमिति । तस्येति । तस्य सुप्तक्लेशस्य स्वस्वविषये संमुखीभावेभि-
व्यक्ति प्रबोध इत्यर्थः । पञ्चम्यवस्थायामतिव्याप्ताभावं प्रतिपादयति ।
प्रसप्तमानेति । सप्तम्यानवति । विवेकसत्तात्कारिणो जीवन्मुक्तस्य दग्धक्लेश-
धीक्षतया संमुखीभूते सचिद्रूपे विषये यस्यैव क्लेशानां संमुखीभावः पुनर-
भवति । तत्र हेतुवैयर्थ्यबीजस्य कुतः प्ररोहश्चेति । कारणभावादित्यर्थः ।
तत्र तस्य पुनः क्लेशप्ररोहे शान्तप्रसिद्धं चरमवेष्टकत्वं प्रमाणयति । अत-
इति । पुनः प्ररोहे सति देहान्तरात्पत्या ज्ञानिदेहस्य चरमस्थानुपपत्तिरिति
भावः । तथा च स्मर्यते ।

बीजव्यन्यवदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्न तमा सपद्यते पुनः ॥

इति । ज्ञानदग्धैः क्लेशैरुपवीजेर्हेतुभिरात्मा देहो न पुनरुत्पद्यत इत्यर्थः ।
क्लेशात्प्रबोधदाहोदित्यर्थः । दग्धवीजभावाया चरमस्थाया अपरिणमने
बीजमाह । तर्जयेति । तत्रैव चरमवेष्टकं दग्धवीजावस्था नान्यत्र पुन-
र्ज्ञेयमात्रादित्यर्थः । अतः नास्ति दग्धवीजावस्थस्य प्रसवो नापि तत्र-
प्रसवभूमिरिति भावः । जीवन्मुक्तानां विषयसर्विकारोपि क्लेशानभिव्यक्तिः

क्लेशसंस्कार एव तदा नास्ति विवेके वैयर्थ्यद्वयेति ध्रुव निरस्यति ।
 मतामिति । सूक्ष्मरूपेण सतमिव क्लेशानां तदा चरमदहे धीज्जगामर्थ्य
 कायलननसामर्थ्य दग्ध नाशितमित्यादिरर्थः । अन्यादौ दाहादिशक्तेर्भाष
 हृदयभाषितादर्शनात् चित्तेन सहैव क्लेशशक्तेर्येषतो नाशसंभवात् । ततश्च
 ते प्रतिपसङ्गत्रेया सूक्ष्मा इतिभूते व्यक्तीभविष्यति । उपसहृति । इत्यु
 क्त प्रसुप्तिदेशध्रीजानामप्ररोहश्चेति । शिष्यावधानाद्य क्रमपात्त तनुत्वस्य
 निर्धेवन प्रतिज्ञानीते । तनुत्वमुच्यते इति । प्रतिपठेति । क्लेशप्रतिपठ
 क्रियायोग तस्य भावनमनुष्ठान तेनोपहृता क्लेशास्तनो विविकल्प्याति
 प्रतिपठ्य चाना भवन्ति, एतदेव तनुत्वमिति शेषः । के वित्तु सम्पादनीन
 श्रवणादिदृक् परोक्षमविद्यायां प्रतिपठ एव भेददर्शनमस्मितायाम
 क्षेयानुपदेयताज्ञानरूप माध्यस्थ्य रागद्वेषयो उपरूपात्तानुपन्यस्युनि
 निवृत्तिरभिनिवेशस्य एतेषां भावनेनानुष्ठानेनैव पठता इत्यर्थमाहुः विच्छि
 ति व्याचष्टे । तथेति । क्लेश नाशयतमेनाभिभवात्तन्वत्विषयस्यै
 वनाहुः विच्छिद्यविच्छिद्य तेनतेनात्मना पूर्ववदतनुभावेनेव पुन समु
 दाहयन्ति आधिभेदन्तीत्यतो विच्छिद्यगच्छाद्या भवन्तीत्यर्थः । अत्र
 धीमया विच्छिद्यसमुदाहारयो वैत पुन्य दर्शयता प्रमुप्तात् भेद उक्त
 प्रसुप्तिहि क्लेशानां अत्र कश्चित्त्वैकद्विचिन्त्यादिबहुकाल व्यापारान
 भिन्न्यक्ति विच्छिद्यता तनुत्वप्रतिपठ्यत क्लेशप्रवादस्याप्यत्र तमन्तात्त
 शनभिन्न्यक्तिरिति भेद तेनतेनात्मनेत्यनेन च तन्वत्वस्यते । भेद उक्त
 इति । विच्छेदे प्रमाद पृच्छति । कथमिति । उत्तर, रागेति । रागराजे
 लाधस्यादर्शनात् आधस्य विच्छिद्यता सिध्यतीत्यर्थः । तदा क्रोधाभावे च
 पुन क्रोधात्यस्यसमय असतकार्गानभ्युपगमादिति भावः । एवं क्लेशान्तर
 पि द्रष्टव्यम् रागकाले आधस्य विच्छेदे च विरोधो योजनमिवाह । तर्हीति ।
 कानिर्काजिच्छेदं क्लेशानाम उदाहृत्य द्वैशिकविच्छेदमप्युदाहरति । रागराजे
 ति । विषयान्तरे न नास्ति अपितु विच्छिद्यत्वान्तरापि अन्यथाऽसदु
 प्यादासंभवादित्यर्थः । यतो विषयान्तरे तदा रामेण विच्छिद्य इति भावः ।
 तत्रैव लोकाग्रहारेणव्यवधारयति नैकम्यामिति । तत्र एकस्या ज्ञिया

मित्यर्थः । स हीति । स हि रागस्तदा अन्यत्र प्रसुप्तो जातनुवा विच्छिन्नो
वैकृतोऽयस्य भवति तत्र विच्छिद्यतामादायचिदावृत्त इत्याशयः । उदा-
हृता व्याचष्टे । विशेष्ये इति । सञ्चरतिर्नञ्जस्वाभाविकरूपविरहित्यर्थः ।
तेन तनुयावृत्तिः । ननु प्रमुत्तारिविच्छिद्ययो कथं क्लेशस्य दुःखान्ननञ्ज-
विच्छिद्यशङ्काहः । सर्वज्ञैतदिति । क्लेशविषयस्य क्लेशजननये यस्य ना-
तिक्लामस्ति उदाहरणस्य या प्रमुत्तारिविच्छिद्यस्य धर्मिणी तु चतुर्थादित्यर्थः ।
नन्वेव सवाक्यमेवैकव्यक्तीनां ज्ञानभेदोऽप्यानुद्वेग्ये कथं प्रमुत्तारिरूपेण
क्लेशानां विभाग इत्याशङ्कते । कस्तर्हीति । परिहरति । उच्यते इति ।
प्रमुत्तारिविरूपेण चतुर्थो क्लेशानामेकत्वमिति सत्यमेतत् । तथापि अत्रस्या
भिर्निगदितामेव क्लेशानां विच्छिद्यवदित्य विवक्षितं यथैकमेव पुरुषस्य
ज्ञानकतत्त्वाद्वाविरूपो विभाग इत्यर्थः । उक्ताया उदाहरणस्या
कारणं प्रदर्शयति हानाद्यः । यथेति । व्यग्रस्वप्नेन विषयधातेनाऽपनेना
भिव्यक्त उदाहरे भवति क्लेशः, यतो मुमुक्षुणा प्रतिपक्षभाजनावद्विषयसङ्-
ख्यायोपि कार्य इत्याशयः । निमित्तज्ञः क्लेशे चेतस्योऽप्येन गुणेनात्र नैता-
त्तमाहः । सञ्चरति । ननु रागादीनां ज्ञानस्याभावतः कथमविद्याविशेष-
त्वमित्याशङ्कते एकवृत्तिः । कस्मादिति । उक्तं, सञ्चरति । सर्वत्रैव स्येति
रक्तेष्वपि तैव व्यापिका भवति तत्र हेतुर्वा इति विषयविरूपते । चतुर्गति-
प्रमुत्तारा भवन्ति ईदं सुषम, तथा च वेगेव्याप्तदुःख इति स्वादेनापिद्या
पानुपेति अविद्यामिश्रितेषु सर्वत्रैवैव्यापित्यभेदत्वं सुषमं यथा सुषमां
त्रिषु पार्श्वप्रायमिश्रितेषु तेनैवैवैव्यापित्यभेदत्वमिति भावः । अविद्येव
मूलं तु प्रकीर्तयन्त्युक्तमिदानीं पञ्चक्लेशान् पञ्चभिः सूत्रैः क्रमेण ननुयति ।

अनित्यामुचिदं खानात्मसु नित्यमुचिसुखात्म

स्थानिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्यादिवत्तुल्ये क्रमेण नित्यादिबुद्धिरविद्येत्यर्थः । अविद्या
चतुष्टय क्रमेण व्याचष्टे उदाहरणानि च दर्शयति । अनित्यइति । अनि-
त्यत्वमसत्त्वं कालनिष्ठभावरूपतयाविरहितमिति यावत् । तस्यैव स्वरू-
पाभ्यान् कार्येति । नित्यत्व च सत्यम् । तत्रुक्तं गारुडः ।

यनात्मन्यात्मविज्ञानमसतः सत्स्वरूपता ।

मुपभावे तथा सौख्यं माया विद्याविनाशिनौ ॥

इति । मगधद्वीतायां च ।

नामसो विद्यते भाषो नाभाषो विद्यते सतः ।

अभयोरपिदुष्टोन्मसयनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति । असतः प्रागभाषप्रतियोगिनो ऽभाषो विनाशित्वं नाप्सि सत्-
स्वरानादिभाषस्य अभाषो विनाशो नास्तीत्यर्थः । अविनाशितु तद्विद्वीत्याद्यु-
त्तराख्यात् अत्राभाषप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वमेवासत्त्वमुक्तमिति । इमामि-
द्यामति सद्गुह्यरूपामविद्यामादाय प्रपञ्च आविद्यारु इति श्रुतिस्मृतिहिंदि-
मः । तथा प्रपञ्चज्ञानस्य सति सदाकारकस्यात् भ्रमत्वमपि शुक्तिरघतादि-
ज्ञानवद्गीयते इति उक्ताविद्यायाः प्रपञ्चमेवोदाहरणमावाप्येषः ध्रुवेति ।
याधारमन्तं चिकारो नामधेयं श्रुतिहेत्येव मन्थमित्यादियुग्यपि प्रपञ्च-
स्येदृशमेव सत्यत्यमुक्तम् । परमशीभत्मरतिः कुत्सितेऽप्येव रति पावत् ।
कायम्याशुचित्ये श्रुति प्रमाण्याति । उक्त चेति । म्यान मूत्राद्युपहत मातुस्वरं
वीत्रशुक्रशेषिते उपष्टम्भे मातृमुक्तात्रादिरस । निस्यन्दो नयद्वारौम-
कृपादिभिश्च चरणं, निधन मरणम् । व्यवस्येऽशुद्धिहेतयः स्पष्टाः । तथा
स्वानादिभिः शैवाधनदपि सदा स्वतेऽशुचित्यमनुमीयतइत्याह ।
आधेयगौक्त्यदिति । ननु भवतु शरीरेणशुचि तथापि तत्र शुचित्याति । किं
प्रमाजमित्याहुः दुःखाभाह । अशुचौ शुचित्यातिदुःखतेरिति । नवीनशरा
दूषद्रिप कन्या कमनीया मधुनो, मृतस्य वायव्यैर्यैर्निमित्तेव दृश्यते । हेतुः
गङ्गा रक्षा तीला कस्य स्त्रीकायस्य निःश्लक्ष्ण केन चन्द्रकजादिन, तिनिमित्तेना-
भिमंश्र्यः माधर्म्यम् । नाभ्येव विश्वितसाधर्म्यमित्यर्थः । दृश्यते इति । अय-
तीति । एतेनेति । एतेनाशुचौ शुचित्यातिदोष्यानेन दुःखेण तत्तत्तिलारोद-
गादौ हिंसादौ वा पुण्यपत्ययात्तयः नये अज्ञानरचनादिना दुःखदुःखमया
अदुःखार्थं धनादावर्थप्रत्ययोष्यदिद्वयात्वेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिदृष्टयो
यैर्मातृदृष्टमाधनामाधनमात्राफलवत्त्वादित्यर्थः । आध्यात्मप्रत्ययिद्वया-

ह्यमन्यातामपि सुसारहेतूनामविद्यानामुपलवकमती न न्यूनता । तत्रेत्युन
 रण्येन वृत्तीयामविद्या व्याख्यातुमादौ । त्वत्प्रमाणमूत्रमुन्नेन तस्योदाहरण
 प्रदर्शयति । तथा दु चर्दति । तथेत्यप्य तत्र सुवर्णानि शिरोत्यनेना
 न्यय । वृत्तमीति । अर्थे दिति शेषः । तत्रेति । अत्रादौ चर्दत्यर्थः । अत्र
 च दु त्रैमय मयं विवेकिन इत्यागामिमूचे दु मसाधनतया दु खबहुततया च
 दु त्वत्त्ववचनात् दु त्वसाधने दु अनिरुत्पत्त्यतामिक्तमुत्तमाधनत्वबुद्धि
 तथा दु अपचुरे सुखधुरत्वबुद्धिश्च श्रुतीया अविद्येति वैयाक्यम् । अन्यथा
 किन्नलदु खे दुःखभमस्यासिद्धिरिति चतुर्थमविद्या व्यावृष्टे तथानात्ममीति ।
 उदाहरण बाह्येति । साक्ष्यस्य हेतस्य उपकरणेषु पुत्रादिषु अत्रबुद्धितया
 विषयभोगाच्छेदकतया अन्तःकरण्योपकरणे अतीरेऽहबुद्धिस्तादा भोग्य
 तया मातात्पुरुषभोग्योपकरणेन करणेऽहबुद्धिरित्यर्थः । इमामेव चतुर्थमवि
 द्यामादाय प्रपञ्चविद्याकायंदत्तुष्यते । अत्र कर्तृत्वात्प्रभिनान्त्यैव
 धर्मोपसंत्तुतिद्वाराऽपि विनश्वरेषु स्वात् इति । अत्र पञ्चशिक्षाचार्यमहाद
 माह । तथेति । यथा मयेक तथा । अत्र चतुर्थं अविद्या वचने पञ्च
 शिखिनायेतदुक्तमित्यर्थः । व्यक्ताव्यक्त व्याहृतारव्याहृत स्मृतसूत्ररूप बुद्धि
 सत्त्वमात्मतया वहीत्या तस्य सत्त्वस्य सर्वात् सत्त्वस्य रूप्यादिक शुभवामना
 दृष्टादिक चानुनन्दन्यात्मभवेत् सत्त्वानन्तया तस्य विपत्तिम् इच्छादि
 पातादिरुपादिक चानुशोचन्यात्मविपत्तिं मन्वान एवविधेः । य स सर्वोऽ
 विद्वान्निपेतदुक्तमित्यन्यथ । ननु शुक्तिरज्ज्वादिधर्मरूपाणामविद्याना कथ
 मय गणना न कृतेत्याशङ्क्याह । श्वेति । पौरोहित्यव्यवहारे पशूनि पादा
 वया वस्या इति चतुर्थ्या यवभूतैवेया वस्यारस्य मूल भवन्तीत्यर्थः ।
 तथा च मम गच्छेतुतया मान्यासामत्र गणनमिति भावः । ननु विषयहेतोः
 विद्याशब्दस्य विद्यामिवत्त्व विद्याजन्यत्वमप्युक्तमविद्यात्व या अपे
 म्यात् न तु विपत्तेरप्यतिरित्याशङ्क्याह । तस्याश्वेति । तस्याश्वाभि
 द्याया मन्त्रस्य तस्य वस्त्वस्य विज्ञेय न तु अभावोऽपि विषयदादिकष्ट
 वदित्यर्थः । दृष्टान्त विभजते । यथा नामिदति । न मित्रभाष इति ।
 अत्रभाषाशब्देन सप्तमन्योन्यायाये वाह्ये न मित्रभावमिति । नार्तत्

मित्रं यस्मादिति व्युत्पत्त्या केवलमित्रमित्यर्थः । त्रि ॥ तद्विहो मित्रवि-
रुद्ध इत्यर्थः । तथा च निरुदलत्वमेति भावः । किं तु देश इवेति । विपुलो
देशविशेषो ऽप्येष्वदिति परिभाषितः । श्रमाद्यं विद्या । ज्ञानान्तरमिति । एते
नाधिद्याशब्दस्य ज्ञानविशेषे रूढत्वावधारणादाधुनिकवेदान्तिनामन्यार्थ-
ह्योपपत्तेन स्यात्तत्त्वमात्रमधयेयम् । क्वाचित्कस्तु त्रिगुणात्मरूपकृताश्च
विद्याशब्दो गौणः । अविद्याधर्मकत्वात् अविद्यायात्मन्यरोपितत्वात्
सहस्राक्षम् । विद्याविद्याशब्दयोर्ज्ञानाज्ञानावचित्वेनात्मानात्मद्वयविद्या
इति । अस्मिन् च दर्शने साप्यनामिदादिवैको नाधिद्याशब्दार्थः । त्रि
तु धैरोपिज्ञादिवत् विशिष्टज्ञानमेवेति सूत्रभाष्याभ्यामवगत्यम् ।
अधिद्यानन्तरं तत्कार्यमस्मिता सत्तयति ।

दृग्दर्शनशतयोरैकात्म्येवास्मिता ॥ ६ ॥

दृग् दृष्टा दृश्यतेनेति दर्शनं कारणं बुद्धिः प्रत्ययादौ फलोपधानं
नास्तीति एकविषयत्वं तयोरैकात्म्येनैव स्वरूपतो धर्मतरवात्यन्तमेकाकारो
विपर्ययोऽस्मिताऽद्वयकार इत्यर्थः । एतदेव शब्दान्तराणां । पुष्पप्रत्ययादिना ।
एकस्वरूपापत्तिरिव एकाकारः । य स्तेश्चोस्मितोऽप्यतद्व्यत्ययः । अविद्या
तत्त्वास्मिताया अयं भेदो यदुद्भावावाद्यौ वा सामान्यतोऽर्थाद्वयं च भेदा-
भेदनायुपपद्यते आत्यन्तभेदावहणत्वं सैवाविद्या न तु तदुत्तरकालीनः
पुष्पे बुद्ध्यादिगुणद्वयोपरोप दृश्यरोहमह भोमीत्यादिरूपः । न वा दूरस्य
धनस्यत्यारिदं तयोरत्यन्तमेकताश्चम् । अस्मिता तु एतदुभयरूपिणीति, धर्म-
स्याविशेषेपि कार्यकारणरूपावन्तरविशेषादविद्यास्मितयोर्भेदेनोपन्यास
इति । अनयोऽप्यकारणभावेनोक्त्यनुसारेणावधार्यते, तौ केनैव
कलत्रपुत्रभृत्यादिषु आत्मभावेन जायते पश्चादेव तु तेषां भुवदुःखादिक-
मात्मन्यभिमुख्यते तथादौ जलादिषु उपाधिषु प्रतिबिम्बादिरूपेण चन्द्रा
द्वारेणो भवति पश्चादेव तु चन्द्रादिषु तद्वत्तां कल्पमालिन्याद्वाराणोपो
भयतीति । अयं च कार्यकारणभावः पूर्वसूत्रभाष्यस्येन पञ्चविंशद्वयावधेनाप्युक्तः ।
तथा साध्यकारिकायामपि पाठक्रमेणाक्तः ।

१ अद्वयद्वयं च भेदेनाप्युपपद्यतइति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे । परंतु 'दृग् च
भेदाभेदेनैव त्वयादिपुस्तकान्तरे पाठान्तरम् ।

तादृशाद्योर्देशनात् । धन मे वा नश्यत् सदैव भूषादिति । अत एव तया-
 शिष्या पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवंस्तत्कारणतया प्रतीयते चनुमीयत
 इत्यर्थः । एतेन लीवस्मानादित्यमपि प्रसङ्गान्तराभित, जन्म तु कृतस्य-
 चिन्मात्रस्य तैस्तेर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनादिभिराद्यः सञ्जन् इति । यत् न ज्ञायते
 न विद्यतइत्यादिवाक्ये तद्वान्मन उत्पत्तिविनाशवित्तद्वेष्टादेरिव प्रति
 प्रेधतीति बोध्यम् । ननु इह जन्मज्येष्ठानुमानादिना मरणदुःखानुभवेनाभि-
 निवेशाय भय भवत् किमर्थं पूर्वजन्मानुभवः कल्प्यतइत्याशङ्कामपाक-
 रेत्येति । स चाप्येति । स चायमुक्ताशीरुपोभिनिवेशः स्वरसवाही स्वाभा-
 धिकोत्यन्तमूढस्य ह्यमेरपि मरणदुःखप्रत्यक्षादिभिरसमाजो मरणवास उच्छे-
 ददृष्टगन्तक उच्छेददृष्टिकायः पूर्वजन्मानुभूत मरणदुःखमनुमापयति ।
 पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवंमनुमापयति । यदनुभवोत्थेन मरणभासेन ज-
 नितया वासनयेह जन्ममरणवासो भवतीति शेषः । मरणमवस्य द्रुपदस्यमपि
 सत्कारजनकस्य निरोधध्वजामन्या कल्प्यतइति । अभिनिवेशे सत्कारण-
 च व्याख्याय सूत्राख्यायं व्याचष्टे । यथा चेत्यादिना इदमन्येन । विज्ञा-
 तेति । विज्ञाता सप्रज्ञातमोघेन साताहृतः प्रपञ्चस्य पूर्वोक्तोपरान्तरा-
 दानौ येन स तथा तस्य तत्त्वज्ञस्येत्यर्थः । कुशलाशुशतयोरिति वक्त-
 माणस्यात् इति । एतेनाद्यन्तयोरवगम्यमाण्येव वस्तु प्रपञ्चस्य तत्त्व तज्ज्ञ-
 पर द्रष्टुं त्रिकारस्तु मध्ये वाच्यारम्भमात्रमित्यध्याक्रमपि सिद्धान्त इति
 सिद्धम् । तथा चेत्तर्थापि ।

अन्नेषु रमिरे धीरा न ते मध्येषु रमिरे ।

अन्तर्धापि सुखमाहर्तुं धमन्तरमेतयो ॥

इति । सुखमाहर्तुमित्येत्यम् । सुखायाहुरिति पाठस्तु साधुः । ननु
 तत्त्वज्ञस्याविद्यास्मितप्रमादमाजस्य ययोक्ताशीरित्याशयेनाहर्तुते । कस्मा-
 दिति । सम्प्रदायमात्रजन्यत्वेन परिहरति । समाना इति । इयं वासना एतदा-
 शीर्हंतुधमनेत्यर्थः । अप च धरावत्तरा धमना चित्तन मह नश्यतएव ज्ञानेन
 न द्रष्टव्यतइत्यतः शक्तिदादिसंस्कारेभ्यो विशेषः । ननु कुशलाशुशतमित्य-
 त्वनिरुपपात्कय मानमूत्र भूयासमितोक्ता स्यात् सिद्धत्वज्ञानस्य प्रसिद्ध

न्यक्त्यादिति चेत् । त्रिषद्वर्गानि सत्यपीदृशिकादृष्टा फलजलेन तादृश
मस्कारस्य उत्तेजकत्वात् । एतेन यदाधुनिकेद्वान्तिपुत्रा आहुरात्मा
मुपगच्छन् निरुपधिपयोक्तृद्विषयत्वात् द्वात्रिंशद्विषयानुमाननात्मन
मुपगच्छता मिथ्यतीति तदप्यपास्तम् । पूर्वपूर्वजन्मासु यस्यासौ जातस्तेन
तदा ज्ञातायाम्बुद्वामनातो निरुपधीष्टाभयत्वात् । अन्यथाप्यात्मन्येनैव प्रि
यन्त्यक्त्यनैविष्यत्वेति । क्रियायोगे क्लेशतनूकरणाद्यं द्रव्यम् तत्र क्लेश
तनूकरणस्य फलं यत्तुमाह ।

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूत्राः ॥ १० ॥

प्रतिप्रसवहेयः प्रतिप्रसव प्रसव । तथा च प्रतिप्रसवेन दितस्य प्रस
येन सूत्रा दग्धग्रीवभावा क्लेशाहेया इत्यर्थः । तदेव भाष्यकार आह । ते
पञ्चेति । पञ्चमध्ये अभिनिवेशो मरणातिरिक्त एव योगिने दग्धग्रीव
त्वा भवतीत्युक्तमेव । ननु तनूकरण दग्धग्रीवभावा प्रसववेत्येव रूप ।
अतो दग्धग्रीवभावातिपादकमुत्तमसूत्रमेवात्रावुचितमिति चेत् । मुख्यकल
तया प्रसवस्याभावे निर्वनात् तत्र द्वाराकाद्वया च दग्धग्रीवभावास्य परवा
वृत्त्यमाणात्वादिति । ननु क्लेशतद्वामनयोर्धर्म्यमाणप्रसव्यानेनैव नातोस्तु
किमपि तत्र चित्तनागोपेयतदिति चेत् । ज्ञानदग्धेभ्यसा क्लेशैरित्यादिशास्त्र
प्रामाण्येन ज्ञानाग्निदाहस्येव सिद्धेर्न तत्वागम्य । युक्तिश्चात्र प्रागेयोक्ता
कारणेषु कार्यगत्केष्वप्यदृष्टव्यभाविन्यद्वयमिति । तथा च योगाग्निना व्यु
त्थानमस्कारदाहयज्ज्ञानाग्निनापि क्लेशमस्कारयोर्दाह एव भवति न तु
तदाश । तन्वेद्यमपि क्लेशमस्कारदाहेनैव समतान्यस्मोच्छेदप्रसवे मस्का
रमहितचित्तनाग किमिति मोक्षाप्येव्यतरति चेन्मेद्यम् । योगिमरुन्वेन
दृष्टग्रीवादिपुत्र दग्धग्रीवगतिरुदधि क्लेशादित्युत्तराङ्गुतोत्पत्त्यापत्तेरिति ।
तनूकरणस्य द्वारा दग्धग्रीवभावा प्रतिपादयन् सूत्रं पूर्णत्वा यदिति । स्थिता
नामिति । तदुक्तम् इति । यमामानागततच्छब्दस्यार्थं क्लेशे भदान्यप ।
स्थितानामित्यस्य त्रिंशत्तु धीजभावेपगतानामिति । एतच्च सूत्रेण
व्याख्यास्याम ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्षेत्रानामिति । ध्येतानां बीजभावोपगतानां क्षेत्रानां वा वृत्तयः
 सूत्रा अभिप्रेक्ष्यावस्थाः ताः प्रथमं क्रियायोगेनाल्पीकृताः सत्यः प्रसङ्गा-
 नेन समाधिप्रपञ्चादपेक्ष ध्यानेन ध्यानकारिण्यं ज्ञातव्यः प्रतिबद्धोऽस्यतिज्ञाः
 कर्तव्याः यावत्सूत्रोक्तताः, अल्पैश्च विवरणं दाबद्वाधबीजकल्या भवन्ती
 स्यर्थः । सतश्च प्रतिप्रसवहेया इति पूर्वसूत्रेणैवेतिमिति । तनूकरणादिषु त्रिषु
 सुकरस्वदुष्करस्वरूपं विधेयं दृष्टान्तेनाह । यथा वृत्त्याणामिति । निर्धूमते
 वाताहृत्या निराक्रियते । यत्रेन यायाप्यमहारादिना, उपायेन चारमयोगा-
 दिना । अनेन दृष्टान्ते साधनचयं दाष्टान्तिकेपि साधननिस्वभाभिप्राये-
 णोक्तम् । स्वत्येति । स्वत्यः क्रियायोगः प्रतिपदस्तमुता हेतुर्मासां सूत्रानाम-
 तनूकृतानां तास्तथा महान्तिदुष्करः प्रपञ्चानाद्विरसंभवात्तयोवसाधधि-
 तवाशश्च प्रतिपदौ दाहकनाशकौ यामामिति महान्तिपदा इत्यर्थः ।
 अनेन सूत्रेण बीजन्मुक्तानां वृत्तिरूपेण्यविद्यातिशस्तिष्ठति इत्यभ्युपगम-
 णाधुनिकानां वेदान्तिप्रवाहामपि सिद्धान्त इति निर्णयम् । तथा सति
 सूत्रानामपि प्रतिप्रसवहेयत्वापत्तेरिति । इदानीं क्षेत्रः किमर्थं हेया इत्या-
 काहुपां क्षेत्रानां धरण्या दुःखनिदानस्त्वं सूत्रत्रयेण वक्तव्यं तत्रादौ
 क्षेत्रानां दुःखोत्पादने साक्षाद्वारमाह ।

क्षेत्रमूत्रः कर्मोद्यो हृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

दृष्टादृष्टजन्मनी वसंमानमधिप्यती वेदनं भोगः कर्मोद्यो धर्मा-
 धर्मा तौ च दृष्टजन्मभोग्यो वा अदृष्टजन्मभोग्यो वा उभययैत्र क्षेत्रमूत्र-
 जौ । क्षेत्रे सत्येव भवत इत्यर्थः । 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिरस्य न नि-
 प्यते । इत्यापि स इमान् लोकाश्च हन्ति न निवर्ष्यते' इत्यादिवाक्यशतं
 इति भावः । यथा वाधिकातिविशेषतया क्षेत्रानां धर्मादितनकत्वं योवा-
 दिवत् एवं तज्जनककर्मादिषु रागादिरूपैः प्रवर्तनादपोत्यापि बोध्यम् । क्षेत्र
 मूलकत्वं विश्रुतेति । तत्रेति । तत्र विस्ते लोभातिरूपदोषचपसत्त्वे एव प्रवृ-
 द्वावस्था कर्मोद्यो भवत इत्यर्थः । रागद्वेषमोहाद्यानां च दोषाणामदृ-

ष्टनियामकत्वं कौर्मं दर्शितम् । 'एषद्वेषादयो दोषाः सर्वे धान्तिनिग्रन्थनाः ।
कायां शस्य भवेद्वेषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः । तद्वशादेव सर्वेषां सर्वद्वेष-
मुद्वेग इति । दृष्टजन्मवेदनीयमुदाहरति । तत्र तीव्रेति । सदा इति । इदं
जन्मनोत्पत्त्यर्थः । परिपच्यते कालेन परमेश्वरेण वा फलोपहितीक्रियते । अदृष्ट-
जन्मवेदनीयं पुण्यमुदाहृत्य दृष्टजन्मवेदनीयं पापमुदाहरति । तथेति ।
य इत्यनुपपत्तेः । यथाक्रममुक्तयोः पुण्यशेषयोर्दृष्टान्तावाह । यथा नन्दोश्य-
र इति । अदृष्टजन्मवेदनीयं च कर्म प्रसिद्धत्वाच्चादाहृतम् । प्रसङ्गता व्यति-
रेकावप्युदाहरति । तत्र नारकाणामिति । नारकिपुरुषार्था धर्मादनु-
त्पत्तेः । ननु स्वर्गाणामपि कर्म नोत्पद्यत इति कथं नारकिश्चनमात्रमिति
चेत् न । स्वर्गाणां भारत्यपेक्षामात्र्य लोतामानुषङ्गिणोश्च प्रयागादौ
कर्मोत्पत्तस्य तत्फलस्य च श्रवणादिति । शेषं सुगमम् । न केवलं कर्माशये-
ष्वेव क्लेशाः कारकावपि तु तत्फलैष्वपि यतस्तान्यपि दुःखोत्पादने क्लेशानां
साक्षात्परपरया द्वाराणीत्याह ।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १२ ॥

क्लेशरूपे कर्माशयस्य मूले सत्येव कर्माशयस्य विपाकः फलं भवति
क्लेशाश्च धातनाह्या एव जन्मादिविपाककारणम् । विपाकस्य स्वरूपमाह ।
जात्यायुर्भोगा इति । जातिर्जन्म आयुर्जीवनकालः भोगः सुखदुःखात्म-
कशब्दादिभूतिरित्यर्थः । न तु सुखादिसाक्षात्कार एवात्र भोगः, ते लब्धादपरि-
तापजला इत्युत्तरमूले तस्य विपाकजन्यतावचनात् इति । स्यादेतत् ।
क्लेशानां कर्मसङ्कारित्वे प्रमाणं नास्ति । ज्ञानाग्निः सर्वैर्कर्माणि भस्म
मात्कुरुतेजुर्नेत्यादिवाक्येभ्यो हि ज्ञानस्य क्लेशव्यहेतुत्ववत् कर्मव्यहेतुत्व-
मपि सिद्धम् । यतः क्लेशमात्रकाले कर्मभावस्यावश्यकत्वात्त एव विपाका
भावः स्यादिति । अत्रोच्यते । विविधयोगिहेतुगुणाशुभकर्मसु सन्तु यत्र
रागादिजन्तकाले उद्बुद्धास्तप्यति मरणोत्तरं तामेव योनिं जीव. प्राप्नोति नेत
रमित्यन्यथार्थितेकाग्र्यां कर्मवद्वागादिदोषोपि विपाकहेतुः । तथा च श्रुतिः
"तदेव सक्तः स ह कर्मणोति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्ये"ति । "तं विद्याकर्म-

यो समन्यारभेते पूर्वपञ्चा चे 'ति च । तथा गीतापि । 'पुरुषः प्रकृतिस्यो हि
 भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसङ्घोष्य सदस्योऽनिजन्मस्य'ति ।
 न्यायसूत्रे च । 'वीतरस्यजन्मादशंनात्' । नरकादिष्वपि रागाद्यनुसारैव
 विपाको भवति । निषिद्धस्यादिसक्तानामेव सत्त्वोद्भवयत्नारीसमानिद्र-
 मादिकलत्रशृणात्, असः क्लेशोपि स्वातन्त्र्येण विपाकारम्भे हेतुः, ज्ञानोत्तरं
 चारणविपाकः समाप्यतएव न स्वारभ्यतदिति न तत्र क्लेशोपेक्षेति ।
 अपि चात्रैव सूत्रे भाष्यहस्ता कर्मोपशयस्यापि प्रसव्यानदरध्वनीभाष्य
 वक्तव्यतया कर्मोपशयस्य दाह एव ज्ञानेन क्रियते न तु नाश इत्यव-
 धायते । न च क्लेशाभ्यसहकार्येच्छेद एव । ज्ञानस्य हि व्यापारद्वयं
 क्लेशाभ्यहेतुच्छेदेन कर्मानुत्पादः प्राचीनकर्मणा दाहश्च न तु कर्म-
 नाशः प्रारभ्यकर्मलोपि नाशप्रसङ्गात् । न च प्रारम्भातिरिक्तकर्मत्वेन
 ज्ञाननारायता कल्प्येति यावत् । नाप्येन क्लेशाभ्येव विपाकारम्भहेतुत्व-
 कल्पनौचित्यात् । प्रारम्भफलस्य कर्मलोः बीजशक्तिनाशोपि फल इमा-
 प्यतएव बीजदाहेष्यत्वबाधुरवदिति । अत एव ज्ञानाग्निदग्धकर्मोप-
 तमाहुः पण्डित बुधाः । योगाग्निदग्धकर्मवदोचित्यदिति बीजादिष्व-
 पुराणयोगैर्नयोगाभ्या कर्मलोः दाह एव श्रूयते न तु नाश इति । तदे-
 व वक्तव्यतया च हीयते चास्य कर्मोपशयविपाकस्याप्यपि दाहपरायण्येव ।
 तथा तद्विधिगम उत्तरपूर्वोपशयोरन्तिविनाशायिति द्रष्टव्यमचेति विनाश
 शब्दो निष्कलतायैव एव मन्तव्यः । कर्मोपशयनाशस्तु ज्ञानवामनानाशवत्
 दित्तनाशविधे भवति 'धर्मिनाशस्य धर्मेनाशहेतुतायाः सामान्यत एव
 क्लृप्तत्वादिति । सम्मानसामेन क्लेशाभ्यहेतुदाहात् कर्मानुत्पादश्च प्राची-
 नकर्मविपाकानारम्भोपि भवति क्लेशाभ्यदृष्टसहकार्यभावात् । अतो
 ज्ञानान् क्लेशाभ्यसहकार्येच्छेद एव कर्मदाह इति सर्वं सुप्रसङ्गम् । तदेतन्मत्रं
 प्रभिद्रेष्य भाष्यकारः सूत्रमिदं व्याचष्टे । सस्य क्लेशोपि । विपाकार-
 म्भीति । चारणशब्दज्जीवन्मुक्तप्यारण्यविपाकेषु न क्लेशाः कारणमित्युक्त-
 तस्य प्रारम्भ एव विपाक कर्मणा समाप्यतदिति । एतेन जीवन्मुक्तस्य भोगा-
 धेयविद्यातेजस्कल्पनमज्ञानामुपेतगीयम् । प्रारम्भविपाकक्लेशानामहेतुत्वा-

द्विति । क्रियाणां कर्मागमसहकारित्वं ज्ञानादुत्थकर्मागमस्यैव विधाकार-
 महेतुत्वं च द्रष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा तु चेति । क्रियाद्यन्तु इति । सा
 भावाप्यधीजभाव इत्यपि बोध्यम् । द्रष्टान्तानुभवात् न प्रसंग्यानदधधीज-
 भावो वेत्युत्तरावास्याच्च । नापनोतक्येय इति । मधिपारुणोत्तक्येगूय
 इत्यर्थः । चेति न प्रसंग्यानदधधीजभावा वेत्यस्य क्रियासामान्याभावात्ता-
 लीनः कर्मागमो ऽसंकीर्णोद्वाहरणमिति । ज्ञात्वापुर्भावा इति यावदे । स
 च विचार इति । कर्मणो जन्मकारणत्वे कं चन विशेषमप्रधारयितुमाह ।
 तत्रेदं विचार्येत इति । तत्र जन्मलक्षणविपाके, अस्य च विचारस्य प्रयो-
 जनं स्वयमेव व्यति । तत्र चत्वारो विकल्पाः कर्मैकवचनं ध्रुव कृत्या
 जन्मेकवचनेकवचनं प्रथमं विकल्पद्वयं कर्मैकवचनं च ध्रुवं कृत्या जन्मा-
 नेकवचनेकवचनं विकल्पद्वयमिति । चातिपत्तीति । कनदानार्थः
 मुत्पादयतीत्यर्थः । क्रियानेकमिति । अनेन कर्म मिलित्वा अनेन जन्म
 करोतीत्यर्थः । चाद्याविकल्पे तु न मितनमुक्तमिति ततो विशेषः ।
 तत्राद्यं विकल्पमपाकरोति । न तावदेकमिति । एवमिति । कस्मादिति ।
 उत्तम् । अनाद्येति । प्रचितस्य संवितस्य चरशिष्टस्य चभुक्तस्य । अविशि-
 टस्येतिपाठे अन्योन्यभुक्त्येनाविशिष्टस्येत्यर्थः । सापत्तिकस्यैहिकस्य,
 कनक्रमानियमादुनागम इति यथोक्तानाममन्यकर्मणां मध्ये किं कर्म
 प्रथमं फलं द्वाप्यति किं वा परत्वादितिकतकमे नियमो नास्ति चेति ।
 ज्ञानानां पुण्यानुष्ठाने कनानागमः स्यात् । भाग्यनन्तकालमध्ये
 भाविपापादिनानुष्ठीयमानकर्मणो विनागमंभवात् भट्टिति भेद्यकाम-
 दैव कर्मानुष्ठानात्तेत्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति । न चैक
 मिति । अनेकजन्मसु क्रियकृत्या कनदानाधानेकजन्मनः कारणमे-
 कैतं कर्मैकवचनं भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुं एवमिति । कस्मादिति ।
 उत्तम्, अनेकव्यति । अनेकेषु जन्मसु क्रियमाणं कर्मैकं प्रत्येकमे-
 यानेकस्याभावाज्जन्मनः कारणम् अतोऽविशिष्टस्य तद्विपर्यय तद्विपर्यय-
 लस्य कर्मण इति यावदिति । तृतीयं विकल्पं निराकरोति । न चा-
 नेनैकं कर्ममिति । एवमिति । कस्मादिति । उत्तम्, तदनेकमिति । तथा चेति ।

प्रथमपक्षोऽत्रोपस्थानादस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्रैव प्रसङ्गे दूषिते चतु-
र्थेऽपि सिद्धान्तयति । तस्मादिति । तस्माज्जननारम्भाप्रमाणपक्षेऽन्तर्काले
विहितनिमित्तयोः धर्माधर्मसमूहो गुणप्रधानभावापव उत्पादितः स मरण-
कालशारङ्गकर्मभोग्यमाया लयावसरः सवेकप्रयत्नेन मितित्वा स्वयं
लक्षणाद्यं मरणं प्रसाध्य धर्माद्विहितं प्रवृत्तवैराग्येण एकमेव जन्म गुणप्रधान-
भावापवः स्वफलवैराग्यं करोति नानेकमित्यर्थः । मरणं च निवृत्तेऽप्य-
स्युतदेहादुत्क्रमणं न तु नाशो गमनश्रुतेः, नाशस्य भोगाहेतुतया कर्माज-
न्यत्वस्याभावात्कृत्योभावेऽवश्यमाप्तत्वाच्च । ननु केऽतस्तन्मना किं प्रयोग-
जनं तत्राह । तज्ज जन्मेति । आप्नुवोऽपि न स्वतः पुनरुत्पत्त्यस्य साह ।
तस्मिन्नापुषीति । यथावदिति । जन्महेतुरित्यर्थः । अन्यो हि द्वैकमात्र-
विपाका भवतीति वक्ष्यति । यौत्सर्गिकमुपसहरति । यत इति । एको भवो
ऽस्मिन्कार्यतयास्तीति एकभक्तिः कर्मोपसमूहः । पूर्वोक्तवैराग्य इत्यर्थः ।
एकभक्ति इति पाठे द्वैकभक्तिः कर्म तज्जन्मादृष्टं द्वैकभक्तिमित्यर्थः ।
नन्वेव स्याद्विनाशिका फल पुनर्जन्मादि स्यात् स्वर्गाद्विशरीरे धर्माद्य-
नुत्पत्तेः प्राचीनमर्थकर्मणा च तत्रैव समापनादिति । चेत्, न । स्वर्गादि-
जनककर्मणांमेव प्राप्नोत्यप्यत्रादियोनितोऽभयपक्षेऽन्यथात्वात् दास्या-
मुक्तकालविशेषस्यैव फलस्यैकभक्तिस्त्वनियमादिति । चिद्विपाकं कर्मोत्पा-
दकद्विविपाके कर्मयोः साह । दृष्टजन्मेति । नन्दोश्चरत्तदुपपन्नोति
दृष्टान्तद्वयं पूर्वोक्तसामग्र्येणोक्तम् । यच्च तु व्युत्क्रमेण योजनीय-
प्रतिज्ञाक्रमेणोदाहरणोक्तिवत् । नन्दोश्चरत्तदुपपन्नोति । नन्दोश्चरत्तदुपपन्नोति
नन्तः पुनरप्यत्रोपपत्त्यामुपपन्नं विपाकद्वयं देवसत्त्वमुत्पन्नं ननुपपन्नं वेत्-
त्यस्यपादकर्मणैव दीर्घाद्युत्पन्नं तामात् पापविशेषेण केवलं संप्रभोग-
रूप एक एव विपाक उत्पद्य इति । तत्र च नन्दोश्चरत्तदुपपन्नमुत्पन्नो-
त्पन्नैव बाहुकादिवद्वैराग्यसंपन्नपरिणामान्तरात् न जन्मान्तरमप्युत्पन्नो-
त्पादादिति । नन्वेव कर्मोपसमूहं प्राप्नोत्यप्यत्रादियोनितोऽभयपक्षेऽन्यथा-
त्वात् तत्र च तामाप्नोति त्वं चादित्येव नित्यत्वादित्यागामिभूतं दासतानाम-
नादित्युत्पन्नं तेषामप्युत्पन्नोत्पादोदाहरणं । कर्मकर्मैति । कर्मकर्मलो-

विषाकस्य योनुभवश्चित्तवृत्तिनिवहो ज्ञानरूपस्तेर्निष्पादिताभिज्ञानरू-
पवासनाभिरनादिकालेषु संमूर्द्धितमुपचितं पुष्टमिति यावत् । अत एव
विविधरूपाभिस्ताभिः पटवत् सर्वतश्चित्तमित्येव चित्तं वन्तिभिरापतं
मत्स्यजालमिव वर्त्तते इत्यत एता वासना अनेकवर्षपूर्विकाः स्वीक्रियन्ते
अन्यथा मनुष्येयोन्यनन्तरं देवतिर्यग्योमियोयानुपपत्तेः मनुष्यजन्मनि तद्वास-
नानुपपत्तेः । एवं भवधासवानां च मनुष्यजन्ममेव तयादित्यर्थः । अत्र
यामनानां कीदृशमस्यवन्मूर्द्धितजालवर्त्तितस्येव रूपतात् । भिद्यते हृद-
यमन्यिच्छिन्नान्ते सर्वसंशया इत्यादिश्रुतावपि हृदयमन्यिच्छेत्तनैव न स्वा-
धुनिरुक्तत्विसाहंकारादिरिति सिद्धम् । कर्माशयाद्यादृग्मार्धर्मरूपात्संस्का-
राद्वासनानां घेतृत्वमप्याह । ये संस्कारा रति । ताश्चानात्रिकास्तीना
इत्युपसंहारः । औत्सर्गिकमेकमधिकत्वं क्व चिदप्यवित्तु भूमिकां रचयति ।
यत्स्यसाविति । नियतः स्वाभाविको विघ्नशून्यः सादृशो विषाको यस्य
स तथा । स चात्यन्त्योन्यश्रेयः कर्मान्तरानभिभूतरव कर्माशयस्तद्विपरीत-
रवानियतविषाक इत्यर्थः । अयं चार्थो ऽनियतविषाकश्चैवध्रुवाये
व्यक्तीभविष्यति । तत्रादृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविषाकस्यैव नियम
इति । एकमधिकत्वनियम इत्यर्थः । न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविषा-
कस्य चेति, सुगमम् । दृष्टजन्मवेदनीयस्य भयादेतुत्वेनैकमविरुत्वाभायः
स्पष्ट एवेत्यतो ऽनियतविषाकस्यैकमविरुत्वनियमाभावे हेतुं पृच्छति ।
कस्मादिति । उत्तरं, यो ह्यदृष्टेति । दृष्टजन्मवेदनीयस्यैकमविरुत्वाभाय-
तास्तीत्याशयेनैवाह । दृष्टजन्मवेदनीयस्येति । स्वहृषास्वानमाम्रं न
तु दृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविषाकस्य नास्तीत्यादिः कश्चिदशयः
संभवति प्रयोजनाभावात् । यो हि ह्यदृष्टजन्मवेदनयोग्यो नियतवि-
षाकमिवः स त्रिविध इत्यर्थः । यथाशुते सत्त्वमाणसाविपक्वनष्टस्य
संशदानुपपत्तेः । तिसृष्वेकां गतिमाह । कृतस्येति । चपरिपक्व्याह-
नकलरूपस्य विनाश इत्यर्थः । तथा च तस्य नास्त्येकमविरुत्वात्तित्या-
शयः । द्वितीयमाह । प्रधानेति । प्रधानकर्मणा यागादिना सहैव तद-
ङ्गानां पशुहिंसादीनां स्वकृतप्रणाय च कृतमाप्तिः प्रधानकर्मण्युपगमनं,

यथा धान्यजीने सहेत्येतानां नृण्यजीनानां ते सहेव कुमूलमस्यार्थि-
 तानां धान्यजीनेन सहेव वपनप्राप्तिः न स्वातन्त्र्येण तद्वत् परीषमर्जनतया
 नुदितत्वात् न स्वातन्त्र्येण फलदानमिति । तथा च प्रधानकर्मप्रतिशयस्य
 यद्वा घनवचनपरमान्तरेणाभिभवस्तत्रा तदुपसर्जनमपि नैकप्रधिकत्वमि-
 त्यारथ । तृतीया गतिमाह । नियतविषाकेति । तत्र प्रधानं नास्ति
 किं तु यतवत्तरम् । नियतरिषाकेन प्रधानकर्मणा स्याद्विरुद्धफलद्वेनाभिभूतस्य
 प्रतिप्रवृत्तस्य विरमवस्थानं त्रिभिन्नचतुरादिजन्यमु प्रमुपसतयावस्थानमित्यर्थः ।
 तथा च तस्य नैकप्रधिकत्वमित्याशयः । एतास्याद्यामुदाहरति । तत्र कृतं
 स्योतिः । शुक्रः कर्मोपाय धर्मं कृण्वन्वाधर्मं, तयोराश्रयोत्तरस्य नाथे
 नुतिमुदाहरति । यथेदमिति । पुण्यपापकृपे द्वे कर्मणि पुण्येऽर्पितत्वे
 चयधारयितव्ये । द्वेद्वेति बोध्या पुण्यभेदात् कर्मभेदमभिधेयत्वात् । यतः
 पुण्यकृतं पुण्यमिति ह्येको मुनयो राशिः समूहस्य समूहिकार्यत्वात्
 पापकृत्य पापरागेरपहन्ति चोरस्य निहन्तीतिवत् कर्मणि यद्वै तन्मा
 स्तुष्टतानि कर्मणि कर्तुमिच्छत्य तस्य कर्मं दह जोजयते ते तुभ्य
 कर्तव्यो वेदयन्ते प्रतिपादयन्ते न तु जोजयन्तेति श्रुत्यर्थः । दह्यन्तेति
 क्षान्तमत्याद्यात्मनेपदम् । द्वितीया गतिमुदाहरति । प्रधानेति । यच्च यस्मि-
 न्निषये पञ्चविंशतिवार्येष्वेव सत्यमात्रमुक्तं तदेव प्रधानकर्मण्युपाधाय तत्र
 ममित्यस्य । स्यात्स्वल्पद्वयत्वादियथाश्रयस्थायमर्थे । त्रिसाद्विजन्त्यपि न
 यागाद्यपूर्वस्य स्थलं ०३ सक्तं स्यान्मोषि सपरिहारः स्थलेनैव प्राय
 श्चित्तेन परिहर्तुं शक्यते यद्वि च प्रमादतः प्रायश्चित्तं न त्रिपते सप्तत्य
 धर्मम् । बहुमुपमये चतुर्दश वर्षणयोस्य भोजननान्तरीयकद्वयवत् ।
 अतः कुशलास्य कर्मलोपकर्णाय द्वेयत्वाय नास्ति न पर्याप्तम् । सक्तं रतिः ।
 शेषं करिष्यतीत्यन्तं पञ्चविंशत्यस्य सुवाम् । तृतीया गतिमुदाहरति ।
 नियतेति । उक्तत्वरूपं घनवत्त्वमेव प्रधानतया । नन्वेव कर्मविशेषस्य
 विरमवस्थाने मतिः पूर्वोक्तमप्यंशकर्मणामेकद्वैव प्रायणादमित्येति कथमुप
 पद्यतइत्याशयेन शङ्कते । कथमिति । विद्वान्माह । शङ्कतेति ।
 कर्मणः कर्मसामान्यस्य समाजमेकम् । न शङ्कतेति । शङ्कतेत्यन्तरेणोप

येति प्रमद्वदुक्तम् । चक्रानियतविपाकस्य चेति वाशब्दश्च क्वचित्पठ्यति
स वाशब्दोऽप्यर्थः । गतिवयमुपसहरति । यत्स्थितिः । उपासीत प्रतीतेत
विपाकं विपाकारम्भश्च स्याद्विहृत्कर्मोत्तरमिति शेषः । उपासनस्यावधि
माह । याजदिति । अथ समानमविहृत्कर्मोभिज्यक्तौ निमित्तं याज्येन
स्फोटोन्मुपीकरोतीत्यर्थः । 'यद्यस्त्रन्मष्टत पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तस्मै रोगं च शोकं च माकरोहति सप्तमी त्वादिजाग्यानि । तथा कर्मगतदु
र्जिज्ञातत्वरचनानि चैतादृशकर्मविषयाण्येवेत्याह । तद्विपाकस्येति । अभि
भूतकर्मविपाकस्यैव क्वच कदा केन निमित्तविशेषेण भविष्यतीत्यवधारयि
तुमशक्यस्य । द्विष्यमभिभूतकर्मगतसिद्धिर्वा अद्वुतत्वा दुर्विज्ञाना चेत्यर्थः ।
नन्वेतमेतद्विपाकस्य उत्तमित्याशङ्क्याह । न चेत्सर्गस्येति । निरति सति
रित्यर्थः । क्वचिदपवादेष्वेकभविष्यत्त्वमौल्यमिति प्रमेयानुमन्यनेऽस्माभिरि
त्यर्थः । न चैतदप्यवपादाशङ्क्याऽनारजामतादऽप्यस्यम् । अपवादस्य स्थानु
ष्ठानमात्रनिमित्तकत्वा तद्विष्येव शक्यपरिहारस्यादिति । यज्जाधुनि
कौदादिभिरेकभविष्यत्त्वमप्यभिवर्तते दूषितं तदज्ञानादेव चैत्सर्गिता
मात्रस्य भाव्यकृताक्तस्य दिति सर्वं सुस्यम् । इदानीमुक्तव्या कर्मतद्विपा
काभ्यां क्लेशानां मुख्यफलमाह ।

ते ह्यदपरितापफला पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते विपाका सर्वेऽव समुच्चितमुपदुःखफलका समुच्चितपुण्यपा
पहेतुकत्वादित्यर्थः । अत्र सुसाधकत्वेन पुण्यहेतुका दुःसाधकत्वेन
पापहेतुका इति विभज्य प्रतिपादयति । ते कर्मापुरित्यादिना । सुप
दुःपण्याश्च फलस्य भोग्यतेति प्रागेऽव्याख्यातं विपाकान्तर्गतभोग्यश्च
शब्दाद्व्याकार्यत्वमेति तस्यापि सुपदुःपहेतुत्वमुपपन्नम् । तद्वैश्वमेकमूर्त्रे
प्रोक्तमग्निद्राया दुःपनिद्रानस्य न्यायाचारैरेकमूर्त्रेणैवाशङ्क्यं, दुःपन
न्मप्यग्निद्रोपमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादप्ययं इति ।
कारणवादादेव हि कथमैतुत्याह इति । तत्रैव दुःपनिद्रानतया क्लेशानां
हेतुत्वमुक्तम् । ननु सर्वे विपाका कथं सुपदुःखफलका इत्यनेनादि

दुःखमभिधुमुपसत्त्वादित्यामूढं परिहरति । यथा चेदमिति । यथा हेतुं
परिदृश्यमानं रोगादिदुःखं प्रतिकूलात्मकद्वेषस्यभावं भवति एवं सर्वत्रैव
विषयसुखकालेपि दुःखं योयिनं प्रतिकूलात्मकं तिष्ठतीत्यर्थः । दुःखत-
त्माधनपौरुषरूपेण यद्विषयं प्रतिकूलात्मकमित्युक्तम् । मूढानां दुःखसमुद्भूत-
त्वानां सुखमान्तरोपकमूत्सवुं खेपु दृष्टिर्नास्तीति योयिन इत्युक्तम् । तथा
च तैत्तिरिक्तदुःखमिदं विषयसुखमपि दुःखशब्दतया दुःखत्वेन हेयमेवेति
भावः । यद्यपि स्वर्गादौ सुखमधिकं तथाप्यन्यमपि दुःखं बलवत्तु प्रविश्यो
भवति । यतस्तत्त्वं च सुखाभिज्ञायाभिभावकतयम् । तथाच सांध्यमूत्रम् ।
यथा दुःखाद् द्वेषः पुरुषाय न तथा मुखाद्भिलाप इति । अस्मिन्मूर्खे
मुखदुःखयोरेव कर्मविपाकफलत्ववचनात् लोचनमुक्तानामपि धारश्चविधा-
केषु मुखदुःखे शरीरे भवत एव चाभिमानिके तु न भवतः तत्कारण-
केशभावादिति सिद्धान्तः । तथा च श्रुतिः । 'न ह वै सशरीरेभ्य विद्याप्रिय-
योऽपहतिरस्ति' इति । 'आत्मानं चेद्विदानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमि-
च्छन् प्राणं ध्याम्य शरीरमनुसंहरति' इति च । स्मृतिश्च 'वीतरागभयक्रोधा
स्थिरीधीर्मुनिरुच्यते' इति । सूत्रान्तमवतारयितुं मुखस्यापि ज्ञानिदृष्ट्या
दुःखत्वे हेतुं पृच्छति । कथमिति । तदुपपादकतयोत्तरमूत्रमवतारयति ।
तदुपपद्यत इति ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामरश्च तापरश्च संस्कारश्च तन्त्रानि दुःखानि तैः संबन्धात् त
त्कारणत्वादिति यावत् । तथा गुणवृत्तिविरोधाच्छायेतो दुःखसंभिवत्त्वाच्च
प्रकृतितत्कार्यमुद्योगादिकं सर्वं दुःखमेव विवेकिनः । सुखदुःखतत्त्वसाक्षात्का-
रिणो मतामिति वाक्यार्थः । प्रतिपदं च ध्याम्य भाव्ये भाविष्यति एवकारेण
सानुकूलात्मकमुपपत्त्या व्यवच्छिन्ना । यदाप्ययोगिनिपि दुःखमेव सर्वं
तथापि च मूढावामुखकाले दुःखतया न जानाति योगी तु मुखकालेपि
तस्य दुःखात्मकत्वं पश्यतीति प्रतिपादायितुं विवेकिन इत्युक्तम् । ननु मुख-

साधनतया सुखसंभिततया च सुखमेव कथं सर्वं न भवतीति चेत् न ।
 दुःखेषु घलवद्वेषस्योक्तत्वात् । सामान्यतो वास्तवस्याप्यत्र निषामकत्वाच्च
 वैशेष्यात्तद्वद इति न्यायात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे । अलत्रमित्रपुत्रार्थं
 एहवैत्रधनादिकैः । क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथा ऽसुखं मिति । संसारे
 च सुप्रापेत्तया च दुःप्रशादुष्यं जैगीपद्यावलयसंवादे व्यक्तीभविष्यतीति ।
 तत्रपरिणामदुःप्रहेतुतया सुखस्यापि दुःप्रतां प्रतिपादयति । सर्वम्याय-
 मिति । उत्सर्गैः सर्वलोकस्य सुप्रानुभवकाले तत्र सुखे रामो ज्ञायते
 रागाच्च सुप्रामदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर मानस्यत्वित्यादि संकल्पा-
 त्मनो मानसः कर्मोशयो धर्मोधर्मैक्यो भवति कर्मोशयाच्च जन्माद्विदुःख-
 मिति प्रागेष्टोक्तमित्यर्थः । सुखभोगकाले रागजकर्मोशयद्वहेतुपमोहजोषि
 कर्मोशयः परिणामदुःप्रहेतुस्सीत्याह । तथा च द्वेष्टीति । तथा च सुप्र-
 भोगकाले तद्विरोधितया दुःप्रसाधनानि द्वेष्टि सुखधरो दुःप्रं मे मा भूयात्
 शत्रुत्वं मे नश्यत्वित्यादिहृष्येण । तथा दुःप्रसाधनानि परिहर्तुमशक्नो
 मुह्यति चेत्यतो द्वेषमोहज्जोष्यस्ति कर्मोशय इत्यर्थः । रागद्वेषमोहानां
 च प्रवृत्त्यादिद्वारंकेषु सावादप्यद्वष्टहेतुत्वमस्तीति । तथा चोक्तमिति ।
 सुखस्य रागानुबन्धत्वं च मयैवोक्तं सुखानुशयो राग इति सूत्रे सुप्राभिन्न-
 स्येत्यादिभाष्येणैवार्थः । मानसकर्मोशयद्वारा सुप्रस्य परिणामदुःखत्वं
 प्रतिपाद्य शरीरकर्मोशयद्वारापि तदाह । नानुबद्ध्यतेति । शरीर कर्मोशय
 इति । सुखभोगकाल इति शेषः । एताभ्यां च मानसशरीराभ्यां कर्मोश-
 याभ्यां वाचनिकोपि कर्मोशयः शाखाशेखरद्वज उपलब्धयोः । सुप्रस्यापि
 परिणामदुःप्रसंबन्धेन दुःखत्वे ऽविद्यामूचं प्रमाणीकृत्योपपादयति । विषय-
 सुखं चेत्यादिना ननु सर्वदुःखान्त एवेदं वक्तुमुचितमिति चेत् । सुप्रस्था-
 विद्यात्वात्पपादनकालस्य दृष्टद्वारापि परिणामदुःखमुपदेष्टुमादावेव विषय-
 सुखस्याविद्यात्वप्रतिपादनात् अत्र च सत्यमाणपारमार्थिकसुखस्याव-
 र्जनाय विषयेत्युक्तम् । अविद्याविषयपदार्थानां बुद्धिमान्तया सुखमविद्यो-
 त्यभेदनिर्देशः । भोगेन सुखं भवतीत्येव ह्यप्य भोगवदुःखे सुप्रबुद्धिर-
 विद्या, सा चाविद्या ॥ तस्मिन्ने विवेक्षिता अतोत्र तामविद्यां प्रतिपाद-

नानारूपेषां चित्तवृत्त्यां चित्तनिष्ठया चैविक्रयानुवृत्तौ लिङ्गमिव ।
 अत एव हातयेऽपि देहेन्द्रियादावहंकारममकारवन्तमिवेत्यर्थः । आत्म-
 नेऽपि द्वास्मितादभाववर्तितादनाय इवेत्याद्युक्तम् । शेषमतिरोहितम् ।
 परिणामाद्विदुः सद्यस्य साविनी । ज्ञानेन यत्फलं तदपि प्रसङ्गादाह ।
 तत्रेष्टमिति । सुखमम् । गुणवृत्तिविरोधात्वेतिहेतुं व्याख्यातुकामे । योजयति ।
 गुणेति । गुणानां सत्त्वादीनां ये वृत्त्यतिशयास्तेषामिव विरोध एकदान
 वस्तुतः न तु व्युत्पादकभावेन वृत्तीनां विरोधास्ति अत आध्यात्मिक
 सत्त्वपरिणामे सुखात्मकचित्तवृत्ताद्यपि तदुपपन्नमसौ रजोगुणपरिणामभूत
 दुःखमप्यस्यमस्येवेति तु सत्त्वमिच्छात्मात्मनं सुखाद्यापि दुःखमेव त्रिवेदशु-
 ष्णेति तस्य दलस्यार्थः । गुणवृत्तिवितेधादिति प्रामादिकपाठे तु गुणवृत्ति-
 त्वस्यैव विरोधादित्यर्थः । तदेतद्व्यास्ये । प्रप्याप्रवृत्तीति । प्रप्या प्रकाशः
 प्रवृत्ति क्रिया स्थितिः सत्त्व धर्मधर्म्यभेदात्तदूपा सत्त्वव्यये वृद्धिरूपेण
 परिणता मुखा । परम्परसाहाय्या सन्तः शान्त्यादिरूप प्रत्यय वृत्ति त्रिगुण
 सुखदुःखमोहप्रवृत्तमेवधारमने सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वात् । ॥ करचन
 प्रत्यय शान्ते वा पोरो वा मूढो वा भवति स सर्वोऽपि त्रिगुण एव
 नैकैरुमात्रगुण इत्यर्थः । शान्ताद्विपरिमाणाय च सुपदुःखमोहाभि-
 यपमात्रेणेति । तथा च सुपद्व्यपि प्रत्यये तु प्रमत्तये । अत एकप्रत्यये
 पादान्तेन सुपेऽपि दुःखस्याधिभागतत्त्वभावेनो हृतीतस्यामिष पण्णा
 रत्नानामिति । प्रत्ययस्य वृद्धेति धर्मीपशिखावत् वृद्धे गित्वा द्रष्टव्या
 भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तर वृत्ति सबन्धाच्च मर्षतीति भाष्यपूर्वात् । अथ
 प्रत्ययस्य सुखादिगुणवत्ता घटते इति । ननु सुपद्व्यपि सत्त्वे । दुःखात्मने
 रजः परिणामो विषमेन भवतीत्यत्र किं मानं तत्राह । अथ चेति । प्रती
 पादप्रवृत्तानामिव वृत्त्यव्यवस्था गुणानां एत क्रिया वस्तुता प्रतिवृत्तव्यवस्था
 च भवति न तु त्रिगुणायां गुणानिष्ठान्ति अवस्थास्त्रिवेचित्त तत्रैव
 रिणानुक्तमित्यर्थः । यद्यापि सर्वं खद्वलु प्रतिवृत्तपरिणामि तथापि
 स्ववृत्त्याभिप्रायेण वित्तमिति विशेषवचनम् । तथा च वित्तव्ययस्य सत्त्वस्य

वृत्तिकाले रजसो वृत्तिरावश्यकीति भावः । नन्वेक एव प्रत्ययः कथं
विहृदुसुपात्रित्रयात्मकः स्यात्तत्राह । रूपातिशया इति । वृद्धे रूपाव्यष्टौ ।
भावा धर्मोदयो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्मेन्द्रावावैराग्यनैश्वर्याणि वृत्तयश्च
ब्रह्मरूपाः शान्तादिनामकाः परिष्कारास्तेषामतिशया उत्कर्षो परस्मा
विश्रम्भन्ते यदा धर्म उत्कृष्यते तदा माधर्म उत्कृष्यते एव यदा ज्ञानादि
तदा नाज्ञानादि तथा शान्ताद्युत्कर्षकाले घोराद्युत्कर्षश्च विश्रम्भन्ते
सामान्यानि स्वपङ्क्तानि अतिशयैः सह प्रवर्तन्तश्चेत्यर्थः । ननु भवतु
चित्तस्य सुषात्मकप्रत्यये दुःखस्य सुखात्मकेषु शब्दादिष्विष्येषु कुतो
दुःखात्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह । एवमेतदिति । यथा चित्तस्य
प्रत्यया एवमेव सर्वं पञ्चायोः सर्वरूपा सुखदुःखमोहधर्मेणा भवन्ति अत
एते गुणा सत्त्वादयो घटादिरूपेणापि परिष्कृतः परस्परसाहचर्येणेत्यादित्त
सुषुप्तदुःखमोहात्मकप्रत्यया इतोत्यर्थः । नहि विषयगतविशेषं विना विष-
यतत्त्वभ्रमविशेष सुषात्मात्मकचित्तवृत्तिरुदेतुमहन्ति अज्ञावस्थापतेः । विषय
गतविशेषस्य चित्तगतसुषात्रिनिर्णायकत्वं वाक्यविशेषः सुषादिरूप एव
विषयेषु कल्प्यते ॥ यानुरूपत्वैव कारणस्योचित्यात् । अतो विषयेषु सुषा-
दिधर्मानां सुषादिवत्सिध्यतीति भावः । ननु सुषुप्तदुःखे रूपादिशब्द
प्रथमैः स्याता मोहस्तु ज्ञानरूपः कथं विशेषधर्मः स्यादिति चेत् । अत-
स्मिन्नज्ञातात्मकस्यैव मोहशब्द ईश्वरात् । सा च विषयेयमस्ति
महदादित्रिकाराकारतायाः प्रकृतवपारमार्थिकत्वात् । तदुक्तं मे. उ. धर्मैः ।

जगन्मोहात्मकं विद्धि अयत्नयत्नमज्ञम् ।

इति । अर्थाच्च सर्वकार्याणां सुषात्मात्रिगुणात्मकमवृत्तत्वस्य परिष्का
मत्स्यादपि मोहवत्त्वमिति । ननु सर्वं यदि सर्वरूपास्तर्हि सर्वसुषात्मकमपि
स्यादिति न दुःखस्यापि हेतुत्वं स्यादित्याशङ्क्यामाह । गुणप्रधानेति । तथा
च दुःखग्रहणतया दुःखाध्यायान्यात् दुःखमेव सर्वमित्रं सुखं वैरोप्यतद्वृत्ति
इतिन्यायेनेति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात् परिणामेत्यादि
सौचहेतुज्ञानादित्यर्थः । तदेवमत्र ध्यानादेव्युत्थितचित्तस्य योगमामनं क्रि-
यायोगमुक्त्यः तत्फलप्रसूनेन ज्ञानास्तद्वृत्तानापायाश्च तेषां हेतुत्वाय दुःख

निदानस्य दुःखं च प्रतिपादितम् इदानीं संतरेषोक्तः समवायात्वाद्यौ वि-
 स्तरात् सूत्रकारः पुनर्यदस्ति सूत्रज्ञातैः शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तेः तान्यवतार्य-
 तु तेषां विषयज्ञातमादौ सामान्यतः संकल्प्य दर्शयति । तदस्येति । त-
 तस्मादस्य दृश्यसामान्यरूपस्य दुःखममूहस्येत्येतर्थात् मुख्यनिमित्तकारण-
 मविद्या प्रथमशेषः तस्याश्चाविद्यायां अत्यन्तोच्छेदहेतुस्तत्त्वज्ञानप्रतारि-
 त्वात्साक्षात्कृतं योगशास्त्रं चतुर्थ्युद्दं चातारो व्यूढा हेवादीनां राशयः
 प्रतिपाद्याः अस्मिन्निति चतुर्थ्युद्दमित्यर्थः । रागादित्येत्यर्थं प्रतिपादयन्नेव
 तेषां व्यूढानां स्वरूपाण्यह । तत्र दुःखेति । संसृत्यस्मिन्निति संसारो-
 च प्रपञ्चः । ननु दुःखमेव हेयमिति वक्ष्यति तत्त्वायं संसारो हेय इत्यसि
 तत्राह । दुःखमदुःख इति । दुःखवदुःखत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः । प्रधा-
 नेति । ननु अविद्या दुःखहेतुरित्युक्त्याच संयोगः कथं दुःखहेतुः साध्यत-
 इति चेत्, व्यापारकधनायेत्येहि । अविद्या ॥ बुद्धिपुरुषसंयोगाव्यग्रम्-
 हारैव दुःखहेतुः कार्यकारणभेदेन च सैव बुद्धिरत्र प्रधानशब्दाद्यैः दृष्टदुः-
 श्यदोः संयोगैः हेयहेतुतिपाणामिसूत्रादिति । संयोगस्येति । उक्तमयोग-
 स्यात्प्राप्तिर्ही निवृत्तिरिव ज्ञानं दुःखहानमिति यावत् । तत्त्वमकारणत्वादिति-
 त्यर्थः । हानोपाय इति । सम्यग्दर्शनरति मूर्तिपुरुषविशेषकसाक्षात्कारो दुः-
 खहानोपायोः मोक्षोपाय इत्यर्थः । असप्रज्ञातयोगस्तु यागुतरमोक्षार्थमेवावे-
 स्यतरत्याशयः । येन योगो हानोपायतयाच मोक्षः । ये तु नास्ति ता प्रत्यने-
 सयोगहान न मोक्षः किं तु तत्तद्व्यवस्थात्मनस्तथा एव मोक्षः । किं चासंसारि-
 विज्ञानमन्तानोच्छेदेन जीवन्मुक्तविज्ञानमन्तानन्ता एव मोक्षरति तन्म-
 त्तिरसन्नपूर्वकं स्वशास्त्रस्यैव सम्यग्दर्शनत्वमवधारयति । तत्र हीति । तत्र
 चतुर्थ्युद्दमप्ये आत्मनो ज्ञानमुपादानं वा न पुरुषार्थे इत्यर्थः । इतिशब्दस्य
 हेतुत्वाद् इत्यनन्तरमन्वयः । उक्तार्थं हेतुमाह । ज्ञाने तस्येति । तस्य ज्ञाने
 स्वत्यागे हि स्याच्छेदवचनं प्रसज्येत मुख्यत्यागस्य भेदतत्त्वत्वेनात्मन्यप्रमत्ता
 त तत्त्वापुक्तं स्याज्ज्ञानं लोके पुरुषार्थत्वादर्थेनात् स्वीयतयेव मुखदुःखाभा-
 वयोगः पुरुषार्थत्वात्त्रित्यर्थः । स्वयं प्रियमणोषि दुःखहानार्थमेवादिप्रवेश-
 दो प्रवर्तते न तु स्वनाशार्थमित्यर्थः । हेतुत्वादिति । हेतुः स्वरूपस्य मत्ता-

रणात्वाद्दः स्यात् । तथा च भावकार्यत्वेन विनाशित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उभ-
येति । इत्यन्तो हानेपादानोभयनिषेधे स्वर्पनिवृत्त्यात्वाद एव परिच्छेपात्सि-
ध्यतीति । अत एतदेव यथोक्तवतुर्ग्रहणं सम्पददर्शनं सम्पददृश्यतेनेनेति
व्याप्यत्वेत्यर्थः । इदानीं यत्प्रमाणसूत्रगणनवताप्यति । तदेतदिति । तदे-
तच्छास्त्रं घतुर्ग्रहमितिक्रमेणामिधीयते प्रतिपाद्यते सूत्रकारेणेत्यर्थः ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अनागतमिति विशेषणस्य फलमाह ॥

दुःखमतीतमित्यादिना । अतिशक्तिमतिक्रान्तमतः सिद्धतया
तद्वृत्तं न पुरुषार्थः तथा वर्तमानमपि स्वसत्ताकाले भुज्यतएवेति त्वया
यत्तु न शक्यते । स्यात्तरोत्पद्यमानेन च स्मृतीयवणे स्वयमेव भुज्यतीति
तद्वृत्तार्थः प्रयासो विफल इत्यर्थः । नन्वेवमनागतस्यापि हेयत्वं न घट-
ते परस्मिन्तदुःखस्य स्वचित्ते स्थित एवाभावात् । स्वचित्तवृत्तिरधानागत-
दुःखस्यावश्यंभावितात् । अन्यथा सत्यप्रमाणभावादिति चेन्न । स्वचित्तस्यै-
धानागतदुःखस्य कारवोच्छेदेनानुसृत्या हेयत्वात् वर्तमानसत्त्वमप्राप्त्या-
प्यनागतदुःखस्य चित्तनाशेन नाशान्कद्राघिदृक्तेमानोपि वानागतधर्मेनुमा-
नात्सिध्यति सर्वे सर्वोत्पत्तिमिति भाष्यकारेण तृतीयपादे सर्वत्रैव परिणा-
मिषस्तुनि विकारजननशक्तेः कार्यानायतावस्थापथा जलभूम्यादिदृढा-
नैः शान्तादिताम्रपट्टेरेत्यादिमूलेनुमेयत्वादिति, शेषं पूर्वसूत्रे व्याख्यात-
मायम् । अस्माच्च सूत्रादत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम् ।
अस्मिन्सूत्रे दुःखं प्रप्यमेव दाहं प्रप्यस्यैव स्वतो हेयत्वात् । तद्वृत्तं च
समवायसम्बन्धेन यद्यपि पुरुषे नित्यमितुं तथापि भोग्यत्वरूपस्यत्वसंश्लेषेन
धनादिनामिव तद्वृत्तं न नित्यसिद्धमिति । तेन संबन्धेन तद्वृत्तं पुरुषार्थं
इत्याशयः । तथाहि वक्ष्यति 'तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः पुनरिदंतापत्रय न भुङ्क्ते'
इति । तदेतदुक्तं सांख्यन्याययोः त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तित्यन्तपुरुषार्थं
इति । दुःखात्यन्तविमोक्षोपपत्ति इति च । यत्तु आनन्द ब्रह्मणो, रूपं
तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्येवंविधवाक्यजातं तत् दुःखनिवृत्त्याव्यसुखप-
रमेव तदानीमप्राप्त्यसुप्रत्यापुष्पार्थत्वात् । सुखं दुःखसुखात्ययवृत्तिपरिभा-

यया कृतिशोधनाच्च । हेयस्य भूय ध्याप्याय क्रमशः ज्ञेयहेतुप्रतिपादक
भूयमवतारयति । तस्माद्वदेव हेयमिति ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो ज्ञेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टृपदार्थमाह । द्रष्टेति । बुद्धे प्रतिषेधेन सज्जेदनस्य बुद्धिबले
प्रतिश्रित्य । प्रतिध्वनिउदयप्रयोगः । सोऽस्यास्तीति बुद्धिसत्तीति ज्ञातता
र्थः । दृश्यपदार्थमाह । दृश्या बुद्धिस्त्येति । बुद्धिसत्त्वात्प्राप्यदृश्यत्वेनात्र
विशेषणविशेषितधर्मोपपत्तिश्च बुद्ध्याकृतत्वेन बुद्धिधर्मत्वमभिप्रेत्याह । न
तु बुद्धिजायंत्वमभिप्रायेण प्रधानादिरपि दृश्यत्वेन तत्प्राप्तानेति तस्यात्
उत्तरमूले प्रधानत्वेन मुख्यतो दृश्यत्वप्रधानाच्च । यद्यपि बुद्ध्याकृतो भवत्
पुरुषोऽपि दृश्यः तथापि तस्य भिदुंशतया तद्वर्ज्येन न ज्ञेयहेतुत्वस्याप्ये
नात्र दृश्यमध्ये मुख्यं न यथापिप्यतीति । तथा च बुद्धेः प्रमोहात्मकदृश्य-
वत्या बुद्ध्या सह द्रष्टृभातिशयकाद्यानिवत् सन्धेः । यन्मात्रं पुरुषस्य
दुर्लभहेतुरिति सूचार्थः न तु बुद्ध्याकृतैर्दृश्यैर्द्रष्टृज्ञानरूपसंयोगो ज्ञेयहे-
तुत्वं विवक्षितं स्वस्याभिप्रायेण व्याकृत्योपलब्धिहेतुः संयोग इत्यागाभि-
सूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वमेष सव्ययीकत्वात् न तु ज्ञानरूपत्वेनेति ।
तस्माच्च सूत्राद्बुद्ध्यात्मकसंयोगवत् घटाद्यात्मकसंयोगोऽपि भोगहेतुर्गोचरः ।
भोक्तृभोग्यसंयोगस्यैव सामान्यतो भोगहेतुत्वात् तावदेवैवचित्वात् । विप्र-
थभोगे च बुद्ध्याकृत्येन विषयसंयोगस्य हेतुत्वात्वातिप्रसङ्ग इति । अस्य च
संयोगस्य पुरुषार्थो हेतुरिति शक्तुं सकलपुरुषार्थैस्तत्त्वैश्च स्वत्वबुद्धेः पुरुषस्य
प्रतिपादयति । तदेतदिति । न च तस्य हेतुर्त्रिज्योत्यागमिमूत्रेणैव संयो-
गस्य कारणवत्पतदिति नास्ति संयोगकारणत्वेनेति वाच्यम् । अत्रिज्यायः अपि
पुरुषार्थसमाप्तिद्वारेण बन्धहेतुतायां वक्ष्यमाणत्वात् इति । तदेतदित्यादि-
रयमर्थः । तत्र बुद्धिसत्त्वं तत्त्वज्ञानरूपं यनास्तीत्येतदृश्यम् अतोऽयस्त्वान्त-
र्गतनिधिमन्त्रेणोपकारितया स्य च दृश्यतया च ज्ञानमात्रस्य रूपस्य स्वा-
मिनः पुरुषस्य स्वमात्मीयमवतीति । ननु बुद्धेः कथमन्तः । स्वामी स्वीक्रियते

सैवापरतन्त्राः स्वयंद्रष्टृस्वायं भवतु तत्राह । अनुभवकर्मणादि । यतः कर्म-
 फलोपरोधेन स्वद्रष्टृस्थानुपपत्त्या अनुभवशब्दो यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतामा-
 प्य सदेवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिपद्यमानं सिद्धसत्तां, अन्यरूपे
 शान्यप्रयोजनेन तथ्यस्थितिः वा यत् स्वतन्त्र पुरुषानाश्रितमपि पदार्थं
 त्वात् परतन्त्र परस्य स्वमित्यर्थः । तदेव द्रष्टृशब्दोऽप्यात्मज्ञापितपुरुषा-
 र्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वे सिद्धे स एव पुरुषार्थानागतत्वस्यो बुद्धिपुरुषयोः
 सयोगे हेतुरिति घटत् भूतवाक्यार्थमाह । तयोरिति । तयोः स्वस्वा-
 मिनोः दृश्यतेनेति दर्शनं बुद्धिः । अनादिश्चात्र प्रजावरूपेण पुरुषार्थ-
 इत्यस्त्ववचनात् । ननु पुरुषार्थस्योपादौकारं सम्पत्परिणामित्वमङ्ग इति चे-
 द् । सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तेरेव व्यग्रहाराधुसारं परिणामगुणार्थ-
 त्वावधारणात् । घटाद्यसयोगादौराकाशस्य द्वित्वादिभिश्च पुरुषस्य परि-
 णामव्यवहाराभावात् । यद्वपञ्चस्योपायेन यद्वपञ्चस्यापरिणामासयोगादिव्य-
 ग्रशब्दः । सयोगविभागसंख्यादयस्तु द्रव्यसागान्यगुणा इति । अपि च
 श्रुतिस्मृत्याः सुपादिभूतः परिणामा एव पुरुषे नाभ्युपगम्यन्ते, मनोऽन्वय-
 व्यतिरेकेण मनस्येव साधनसत्त्वत्कल्पनात् मनसोवच्छेदकस्य परिकल्प्या-
 न्यत्र तत्कल्पने गौरवात् । सयोगादिकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतया पुरुष-
 स्वापि सत्सम्भवात् । पुरुषस्य द्रव्यत्वं चानाश्रितसत्त्वतः परिमाणतरश्च सि-
 द्धमिति । यद्यपि कारणवस्य बुद्धिः पुरुषश्च विभुः । तथापि तयो-
 सयोगः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन सभक्त्येव प्रवृत्ताद्विपरिणामाना-
 त्रिगुणसयोग विनानुपपत्तेः, स च सयोगज्ञः सयोगः न तु कर्मज्ञः, चक्षयस्तयो-
 गाद्वयविसयोगप्रदवच्छेदकीभूतगुणसयोगादेव विभुनोः सयोगो-
 त्यक्तेः । भूतस्य घटसयोगेन घटावच्छिन्नाकाशसयोगोत्पत्तिश्च वैशेषि-
 कशास्त्रे विभुनोः सयोगश्च साक्षादेव निश्चितः न सयोगज्ञः सयोग-
 इति । यदि चात्मनः सयोग एव नास्तीति स्वीक्रियेत तर्हि प्रकृतिपुरुष-
 सयोगात्सृष्टिस्तद्विषयतश्च प्रलय इति श्रुतिस्मृतिसूत्राणि नोपपद्येरन् । न
 च भोक्तृभोग्यभोग्यतैवोपचारिकोऽसयोगो वक्तव्यः तस्याः स्वस्वामिभाव-
 रूपत्वेनानादितया कार्यत्वस्याज्ज्ञानानुपपत्तेः । किं च तस्या च विनाशित्वे

ज्ञाननारयस्त्वचनविरोध नाशित्वे परिणाम पुरुषस्य स्यादिति । ननु
 सयोगस्वीकारे पुरुषस्यावगतावतिरिति चेत् । पुष्करपत्रे पुरुषदृष्टान्ते
 सयोगसत्त्वेऽपि अवगताभ्युपगमात् । स्वाश्रयविकारहेतुसयोगस्यैव भग
 स्वात् । पुरुषे च तादृशसयोगास्वीकारादिति । तस्मात् पुरुषार्थनिमित्त
 तमे बुद्धिपुरुषयो सयोगो भवति स एव च जन्मरूपतया दुःखहेतुरिति
 सिद्धम् । स ॥ सयोगविशेष इत्येवमस्य योगभाषा योगीन्द्रैरपि अचिन्त्या
 युतिसूक्तिगम्या न विशेषतस्तत्कथोच्यते भवति । यथा खलु नित्यमुक्तमसङ्ग
 मधिष्ठादिरहित विभु विन्मात्रमात्मन जीवजातमीश्वरे निवर्धति । तथा
 चोक्तम् । अचिन्त्या खलु ये भवन्ति न तास्तर्कं योजयेदिति । सैव भगवतो
 माया यत्र ये न विरुध्यन्ते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्यण्यमुत बन्धनमिति
 च । सयोगस्य दुःखहेतुत्वे पञ्चशिखाचार्यस्य स्यादत्रमाह । तथा चोक्तमि
 त्यादिना प्रतीकार इत्यन्तेन । तयोर्बुद्धिपुरुषयो सयोगो दुःखहेतुस्तस्य
 परिवर्तनाद्व्यक्तोच्छेदात् दुःखस्यात्यन्तिक प्रतीकार उच्छेद स्यादिति
 न्ययः । नन्वनादिकातप्रवृत्तस्य दुःखहेतुसयोगोच्छेदो न शक्यसमाधन
 इत्याशयेन एवमेति प्रसङ्गात्तत्त्वज्ञत्वमवधारयितुम् । कस्मादिति । उत्तरम् ।
 दुःखहेतोरिति । परिहार्यस्येत्यनेन शक्यादित्यव्याज्यते । तथा च दुःख
 हेतुस्त्वनित्यवर्जितेन सयोगस्य अव्ययोच्छेदस्तत्र अनुमेयमित्याशयः ।
 दुःखहेतोः प्रतीकावच्छेदो नैकिकमुदाहरणमाह । तदप्येति । भेदात्त्व भेद
 कदु यभागतत्वं भेदतत्त्वं च भेदद्वारा दुःखहेतुस्य पदानधिष्ठान पादेनाना
 रोहणम् । पादेनाश्रयमुपानत् । तद्व्यवहितेन वा पदा कवटकस्यातोहणमि
 त्यर्थः । एतच्च दुःखप्रपञ्च पहेतुतत्परीहारोपायरूपमिन्त्यर्थः । यो वेदे
 त्यनेनेतत्तद्व्यवहितं प्रतीकारहेतुस्य वदन् एतच्च समुत्तमिज्जगमिन्यपि
 सूचितवान् । ननु तापो दुःखमिति पर्याय तथा च दृष्टान्ते यथा भेदभेद
 प्रतीकाररूप त्रितयमस्ति नैव दार्ष्टान्तिके तत्रैकस्या बुद्धौरेव तत्पतापको
 भयरूपताभ्युपगमात् पुरुषस्य निर्दुःखतादित्यावतिरिति । कस्मादिति ।
 सिद्धान्तमाह । अविशेषतश्चेति । आहतदुःखव्यवहिततत्त्वव्यवहिततत्त्वता
 वन्तर्दुःखस्यानेपि अवसिद्धिरिति भावः । तस्य प्रकारमाह । अवापीति ।

अत्रापि दार्ष्टान्तिकेपि । अथ भावः । बुद्धिरेकात्वेपि त्रिगुणात्मकत्वात् श्रद्धायाश्च
 चयमस्ति । तत्र रजोशस्तापक सत्त्वाशस्ताप्यो बुद्धिपुरुषपर्यायिणीश्रद्धा
 दुःखप्रतीकार इति अयमुपपत्तिरिति । ननु पुरुष एव कथं न तस्यो भवती
 त्याशयेन पृच्छति । कस्मादिति । सिद्धान्तमाह । तदापीत्यादिना
 तेष्वत्र इत्यन्तेन । कर्मस्यत्वात् कर्मतन्त्रत्वात् सकर्मकत्वादिति यावत् ।
 कर्मस्य च क्रियाव्याप्यस्य दुःखत्राप्यस्य चापरिणामिनि न सम्भवती
 त्यर्थः । कृतित्राप्यस्य तु त्रिषण्णारूपमपरिणामिन्यपि सम्भवतीत्यन्ते
 ज्ञानक्रियाकर्मच पुरुषस्योपपन्नतदिति विशेषः । यच्च पुरुषस्य स्वप्नेत्यत्र
 तदपि स्वप्नतिविरम्यतयुद्धिगतिव्याप्यत्वमेवेति न तत्रापि परिणामादे
 चेति । नन्वेव कथं दुःखनिवृत्तिं पुरुषार्थं परदुःखस्याहेयत्वात् । न च
 पुरुषनिष्ठत्वधमात् दुःखं हेयं स्यादिति वाच्यम् । त्रिदुषामपि दुःखहामा
 र्थमसमन्तात्ताप्येतायां स्वीकारादित्याशङ्का समाधत्ते । दशितविषयस्था-
 दित्यादिना । पुरुषो यतो दशितविषयो बुद्धिसत्त्वेन निवेदितविषयो ऽत
 सत्त्वे तस्यमग्ने प्रतिबिम्बरूपेण बुद्धिमत्त्वसमानाकारो भवन्ननु तस्यतदिति
 मूढैर्दृश्यते अतस्तस्यतदित्यर्थः । नहि स्वाकारप्रतिबिम्बनातिरिक्तं विषय
 यनिवेदनमपरिणामिनि सम्भवति प्रतिपादितं चैतद्बुद्धिसत्त्वरूपमितरत्वेति
 सूत्रे तदा च प्रतिबिम्बरूपेण भोगात्प्रसज्येन विदुषामपि दुःखस्य हेय
 त्वाच्च पुरुषार्थमभवद्वेद्य इति भावः । ये तु पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि नेच्छन्ति
 तेषामेवाधुनिकत्रेदान्तिगुवाणामय दोषः । इदानीं दृष्टदृश्यसंयोगानां भवा
 श्चमेव स्वरूपं सूत्रकारो व्यति । तत्र दृश्यरूपप्रतिपादकं सूत्रमयतार
 यति । दृश्यस्वरूपमुच्यत इति । अत्र पाठक्रमवैपरीत्येनादौ दृश्यरूपेण
 स्पष्टं बीजं दृश्याच्च इत्याशामिभूत्रे मात्राशब्देनापि तद्वद्व्यभेदेति । दृष्टा
 प्रतिपादनीयः । तत्र च प्रतियोगिना दृश्यानां ज्ञानमादावपेक्ष्यत इति ।
 पूर्वसूत्रं च प्राधान्यात्तादौ दृष्टरूपन्यास इति बोध्यम् ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीले भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गाद्यं

दृश्यम् ॥ १८ ॥

यनये प्रकाशदिकार्यभावाद्धीलपदोपादानं प्रकाशेः सुप्तादिव-
 तिरुपातोऽत्र भौतिकतोऽश्वः । क्रिया यत्रश्चतन च । स्थितिः प्रकाश-
 क्रियाभ्यां यद्योक्ताभ्यां भूयत्य तयोः प्रतिबन्ध इति यावत् । तच्छीत-
 गुणत्रयमिति विगोप्यपदमत्रोत्तरमूत्रे गुणपर्याणीति त्रिभागवचनात् लभ्यते,
 एत एव भाष्यकारेति गुणा इति व्याख्यास्यन्ते । तादृशेषु गुणेषु प्रमा-
 माह । भूतेति । भूतेन्द्रियात्मकं स्यूनमूल्यरूपाणां भूतानां स्यूनमूल्यरूपं वा
 वेन्द्रियाणां कारणं तेन महदाद्यभितकार्यकारणत्वमेव सर्वं तच्च गुणेषु
 तेषां प्रकाशदिरूपताया च प्रमाणं त्रिगुणात्मकानां च जडकार्याणां त्रि-
 गुणात्मकजडकारणं विनानुपपत्तेरिति । गुणानां कार्यमुत्तरां स्वरूपसत्ता
 प्रयोजकं प्रयोजनमाह । भागापवर्गार्थमिति । भागापवर्गप्रयोजनवदिति
 सूचार्थः । नन्वेवं गुणत्रयस्यैव दृश्यत्वं प्राप्तं न तु विकाराणामिति चेन्न ।
 गुणवत्तयोत्तरमूत्रेण तेषामपि सत्तास्त्वादिति । तदेतत्सूत्रं व्याचष्टे ।
 प्रकाशगीतमिति । ननु सत्त्वाद्विगुणा एव चेत् प्रकाशद्विगीता दृश्यत्वेना-
 चोक्तास्तर्हि प्रकृत्यवचनात् सूत्रकारस्य भूतता । तथा सत्त्वाद्विगुणानामेव
 भूतेन्द्रियात्मकमूल्यस्वीकारात् प्रकृतिभिद्वान्तर्गतित्वेयम्यादिस्थाशङ्क्य गुणा
 एव प्रकृतिरुद्बवाच्याः न तु तदतिरिक्ता प्रकृतिरस्तीत्यवधारयति । यत्ते गुणा
 इति । सत्त्वादयो गुणा एते प्रकृतिरुद्बवाच्या भवन्ति प्रधीयन्ते ऽस्मिन्कार्य-
 साममित्यादिरूप्यत्वा प्रधानप्रकृत्यादिरुद्बवाच्चान्तरूप्यत्वयः । तथा च सा-
 द्यमूत्रं 'सत्त्वादीनामस्तद्वृत्तत्वं तद्रूपत्वा'दिति । सत्त्वाद्विगुणस्य च दृश्येय-
 कारणत्वात्तद्वृत्तत्वात्त्वाच्च न तु प्रकाशक्रियादिवत् परस्मत्चेत्त्वादिति भावः ।
 प्रधानशब्दवाच्यत्वोपपादनाय गुणानामेव सत्त्वाकारणत्वमित्यस्यादिक हे-
 तुमर्गविशेषोक्त्युपादयति । परस्परैति । सत्त्वस्य प्रथिभायो ऽधिकभागः स्व-
 रूपाभ्यां च रजस्तमोभ्याम् उपरक्तः सत्त्वः । एव रजसः सत्त्वस्य दम्बेव परस्य
 रजपरक्तप्रथिभावाः । तथा प्रयोगप्रथिभागमौलः परस्य प्रयोगांशभागस्य-
 भावाः । एतेन गुणानां द्वयस्य भिद्वम् । तथा दमरेतरसाहाय्येनोत्पादित-
 स्यविन कार्यकारणभेदेन धारम्पवादाद्विशेषः । ननु यदीतरसाहाय्येन
 सर्वे गुणाः सत्त्वकार्यकारणानि तर्हि सत्त्वादिरपि क्रियादिहेतुत्वेन प्रतीय-

त्याद्यापत्त्या प्रकाशादिशक्तिसाद्वयमिति तत्राह । परस्परसाद्वयित्वेपीति । अन्येत्याद्याद्विभागेन उत्पादितेषु त्रये प्रकाशगुणः सत्त्वस्यैव क्रियागुणो रजस एव स्थितिगुणस्तमस इत्येतो न प्रकाशादिशक्तिविभागस्य भेदः समिप्यणमित्यर्थः । तथा तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः सत्त्वादिज्ञात्या सत्तातीया विज्ञातीयाश्च ये सहकारिशक्तिविशेषाः तदनुपातिनस्तेषामधिगेष्वेवोपष्टम्भकत्वभावा इत्यर्थः । एतेन सत्त्वादीनि व्यक्तीरूपेणानन्तानि । त्रिगुणत्वादिव्यवहारस्तु सत्त्वाद्यादिभ्रान्तिमात्रेण वैशेषिकाणां नयद्वयव्यवहारवर्षादिति सिद्धम् । अत एव लघुत्वादिधर्मैरन्येन्य साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति साम्यमूत्रेण सत्त्वादीनां साधर्म्यवैधर्म्यं लघुत्वादिरूपे प्रदर्शिते इति । तथा प्रधानजेषां स्वस्वसाधन्यकाले ऽभिव्यक्तसान्निध्यं विकारेषु भयन्ति तथा गुणत्वंपि इतरेषुसर्जनतादृशायामपि व्यापारमात्रेण तथा विषयविधया चयस्कान्तमजिज्ञासितत्वाकर्षका । इत्येति हि । अयस्कान्तमजिज्ञासा विषया अप सधर्मक वित्तमिति । तथा प्रत्ययमन्तरेण अभिव्यक्तिं विना स्थानभिव्यक्तिकाल इति यावत् । तत्रातीयेकतमस्य यस्य कस्य चित् गुणान्तरस्य इतिमनु सूत्ररुतिमन्त एत्यसि-ययानामेव विरोधस्योक्तत्वादिति विशेषणयोग्यैः । एतद्व्यमित्युच्यतइति । एतन्नृपत्रयमेव कार्यकारणभावाप्य दृश्यमुच्यते नास्ति ततोतिरिक्त दृश्यान्तरमित्यर्थः । एतद्व च गुणा न्यायवैशेषिकाभ्यां द्रव्याष्टरूपेण विभज्यन्ते । घेदान्तिभिस्तु मायेत्युच्यते । माया तु प्रकृतिं चिदादिति युते । तदुक्तं बृहद्वासिष्ठे । 'नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्सतिष्ठते जगत् । तमाहु प्रकृतिं केचित् मायामये परे त्वणूनि ति । स्पष्टेति । यदि त्रिगुणातिरिक्ताः प्रकृतिर्नास्ति तदा अज्ञामेकां लोहितगुणरूपामित्यादि युक्तं प्रकृतेरेकत्वादिकं व्याहृतम् । तथा । 'हितुमद्विनित्यमण्यापि सक्रियमनेकमाधितं तदुम् । सावयव परतन्त्र व्यक्त विपरीतमजगत्' इत्यादिनेतो व्यापकत्वाक्रियान्निरवयवत्वादिरूपश्च साध्यादिसिद्धान्तो व्याहृत्येत । तथा 'एते प्रधानस्य गुणास्तत्र' स्पृगनपायिन' इत्यादिसृतिपरंपरासु प्रधानस्य गुणानां साधारण्यभावेहेतुहेतुमद्भावयोर्वैयन नोपपद्येत । तथा सत्त्व

रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसमवा इति गीतादिवाक्यात् सत्त्वादि
 प्रकृतिनाशे चानुपपन्नम् । तदाष्टाविंशतितत्त्ववदेषि नोपपद्यतेति ।
 चित्रोच्यते । पुरुषभेदेन सर्वभेदेन च भेदाभावे ह्यत्र प्रकृतेरेकत्वमत्रादि
 वाक्यैस्तन्मूलकमाख्यादिभिश्च प्रतिपाद्यते अत्रावाक्ये तदातात्पदाव
 धारणात् । भोगभोक्तृभिर्हं मध्ये भोग्या गुणा भोग्यत्वाभोग्यत्वाभ्यां सर्ग-
 भेदेन भिद्यन्ते । एते भोग्याह एते च नेति मुक्तपुरुषोपकरणानामप्यन्यपुरु
 षभोग्यात्वात् । भोक्तारस्तु पुरुषा भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते
 पूर्वमङ्गमुक्ता नोत्तरसर्गभोक्तार किं न्यन्येवेति । अतः प्रकृतिरेका पुरुषस्तत्र
 नैक इत्युच्यते तथा तस्य गुणा सप्तसंवत्सराणि भवन्ति ब्रह्मादिविकारा
 याः तु सर्गभेदेन भिद्यन्ते स्यटमेव चतीतशक्ते पुनरनुश्रवस्य ब्रह्ममात्मत्वा
 दिति । यदि तु प्रकृतिरेकैव व्यक्ति स्यात्तदा निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीना
 मिति प्रकृतिवदुत्त्वमूर्चविरोध इन्द्रो मायाभिः पुरुषश्च ईयत इत्यादिभूति
 विरोधश्चेति । व्यापकत्वं च प्रकृते कारणत्वसामान्येनैव बोध्यम् । कारणञ्च
 न्यप्रदेशाभावात् बन्धादि पृथिव्यादिव्यापकत्ववत् । ब्रह्मादिकं तु सामा
 न्येनैव न व्यापकमिति । अत एवाश्रयेन प्रकृतेर्जापकत्वपरिच्छिन्नत्वयोर
 भ्युपगमात्काल्पनिकपरिणामः प्रकृत्यापूरादित्यामिममूनात् प्रकृत्यापूरा
 घटनइति । प्रकृतेरक्रियत्वं चाध्वजसायाभिमानादिरूपतिनिवृत्तकार्यशून्य
 त्वमेव न तु घटनादिकप्रशून्यत्वं प्रधानात् सोभ्यमात्माच्च तथा पुन
 र्पूरातनात् । प्रादुरासीन्महद्बीज प्रधानपुरुषात्मकमित्यादिस्मृतिषु प्रक
 र्तेरपि चतसरापरनामकसोभाषणमात् । 'प्रकृतेरपुणसाम्यस्य निर्दिशेरस्य वा
 मवि । वेद्या यत् स भगवान् काल इत्यभिधीयते इति स्पष्टक्रिया
 स्मरणाच्च । यत्तु कृतिपुरुषस्यापि सोम श्रूयते स सयोगोन्मुखत्वेन
 गौण प्रकृतिरूपं सयोगोत्पत्तेरिति । प्रकृतेर्निरवयवत्ववाक्यानि
 चारम्भकावयवनिषेधकानि न तु घनाशृषत्तुन्यानामसंज्ञाना निषेध
 कानि । एतेन ह्येव प्रधानस्य गुणा दद्यादिव्याक्यान्पुण्यपदादितानि
 घनतुल्यस्य प्रधानस्याग्निं घनसाम्यद्रादिमात्रतुल्यस्य गुणद्रव्यस्याश्च
 त्वाभ्युपगमात् इति । यच्च सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववदन तद्वत्

वहाराभिप्रायेण प्रकाशादिफलोपहिततयैव हि सत्त्वादित्यवहारो दृश्यते
इति अन्यथा गुणनित्यत्वसिद्धान्तव्याघातात् । अग्नौकैकपक्षेतिविचित्रप-
रिणामासंभवाच्च संभवे वा महदादिकार्यान्तराव्यामपि केयनप्रकृतेरेव सं-
भवात् गुणरूपनवैयर्थ्यम् । किं च गुणरूपावच्छेदभेदादेव तत्संभव इति
चेत्, स । तथा सति गुणेभ्य एव सर्वकार्यापपत्त्या तदतिरिक्तप्रकृतिवैयर्थ्यम् ।
किं च यदि गुणत्रयातिरिक्ता प्रकृतिः स्यात् तदा

गुणसाम्यमतुत्रिकमन्यूनं च महाप्रति ।

उच्यते प्रकृतिहेतुः प्रधानं कारण परम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति सांप्र-
सूत्रे च साम्यावस्थगुणानां प्रकृतित्ववचनमात्रस्येन नोपपद्येत, नोपपद्यते
च 'विशेषाद्विशेषलिङ्गमात्रासिद्धानि गुणपक्षाणि' 'ते व्यक्तसूत्रा गुणात्मानः'
'परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानां'मित्यादिसूत्रेषु भाष्ये च गुणानामेव मूलकार-
णत्ववचनमित्यादिदूषणं स्यादिति । साम्यावस्था च न प्रकृतिलक्षण्ये विशेषे-
षणमपि तु यदा कदाचित्संप्रत्येनोपलव्यम् । काकवन्नो देवदत्तस्य पृहा
इतिप्रत्, सा च भूनाधिपभावेनामंजननावस्था अकार्यत्वश्चेति यावत् ।
तदुपलक्षितगुणत्वं च प्रकृतिलक्षणं महदादिव्यापृतं तेन सर्वकालेपि गुणानां
प्रकृतिस्थापपत्त्या । प्रकृतिनित्यतावतिः नापीरजस्य सदैकहृष्येण साम्याव-
स्थानून्यत्वेऽपि सत्र प्रकृतिलक्षणातिरिक्त्यतिरिति दिक् । गुणेषु प्रमाणोपदर्शक
भूतेन्द्रियात्मनिति विशेषण व्याचष्टे । तदेतदुतेति । भूतभावेनेत्यस्य वि-
शेषणं पृथिग्गदिनेति । तत्राप्यव्याप्तरविशेषमाह । भूतमसूत्रेनेति । तन्मा-
त्राणि भूतमाणि पृथिव्यादीनि महामूतानि स्थूलपृथिव्यादीनि । इन्द्रिय-
भावेनेत्यस्य विश्रवण श्रोत्रादिनेति । तत्राप्यव्याप्तरविशेषमाह । भूतमसू-
त्रेनेति । महदहंकारो भूतेन्द्रियमेकादश च सूत्रेन्द्रियाणि । इन्द्रियस्य
मघाते ईश्वरस्य कारणत्वादित्यर्थः । भोगापवर्गाणामिति गुणव्येवापरं विशेषे-
षणं, भोगोपपादक व्याचष्टे तत्तु नाप्योजनमित्यादिना । तदुपलक्षणं न प्रयो-
जनशून्य सत् भूतेन्द्रियरूपेण प्रवर्तते अपि तु प्रयोजन स्वीकृत्येव प्रवर्तत-

इत्यतस्तादृशं गुणत्रयं पुरुषस्य भोगापवगांघे हि भोगावर्णांकलक्रमेणेत्यर्थः ।
 भोगापवगां व्यावष्टे । तत्रेष्टानिष्टेति । इष्टानिष्टमुखाः सुखदुःखात्मकाः
 शब्दादयः सत्त्वव्यावधारणं तत्राकारा बुद्धिर्हृतिः न तु पुरुषनिष्ठः सा-
 खात्कारः कुट्टिनित्यतायाः दृष्टमाणात्वात् । स हि तत्फलस्य भोक्तव्य-
 नेन पुरुषनिष्ठस्य भोगान्नरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषनिष्ठभोगस्य वित्त-
 रूपतया निगद्यन्तेन स कलात्ममन्त्रमाप्नोति भावः । इष्टद्विष्टमिति
 काने विवेकस्यातिमत्त्वे वक्ष्यमाणपदार्थे एवेति सादृश्याद्व्यावृत्त्यर्थ-
 मविभागापवर्गमिति विरोधं पुरुषेण सप्तविधितम् । अहंकारेण ममेत्या-
 त्मनिष्ठतया भिमन्यमानमिति यावत् । जीवन्मुक्तस्य भोगाभासश्च । अहं
 शब्दोमीत्यादिभिमन्त्रवर्मेणैव शब्दाद्विष्टमेतुंतेषु भोगाव्यवहारात् । भोक्तुरि-
 ति । भोक्तुः पुरुषस्य वास्यव्यवसुपार्थविधित्वमेतस्य तत्राकारा बुद्धिरप-
 वरीः ।

अद्वैतं तु मोक्षो ज्ञानेन द्विसौख्ये रागभवंतवात् ।

कलत्रव्याप्तसीयसु व्याख्यातं मोक्षस्तथम् ॥

इति । पञ्चशिवशक्त्यात् । अथ शब्देऽनेनेति व्युत्पत्तेर्वैत्यर्थः । ननु
 भोगावर्गमिति शिवायैव शिव इत्यं कथं भवतीत्याकाङ्क्षायादमाह । तयोरेति ।
 द्वयं बुद्धिर्हृतिः । अविभागापवर्गतायां पञ्चशिवसाधार्यं सवादमाह । तदा
 चेतिमिति । अर्थं तेष्वेव गुणेषु भवेत्तत्त्वं सत्त्वं गुणत्रयापेक्षया चतुर्थं
 तुरीये पुरुषे गुणस्यापाराधो सायदाद्रीनां साविमात्रे कर्तव्यपदोपमानान्
 बुद्ध्या समर्थमानान् गुणपरिणामान् तत्रैव पुरुषे दप्यवान् पुनरितिष्टानि
 च परान् मूढो न गुणेष्वाम्यद्वैतं चैतन्यं शङ्कति संभावयत्यपीत्यर्थः ।
 अथ द्विष्टसाधारणे मित्येव च हेतुस्तस्यातुल्यजातीय इति । पुरुषत्रयेण
 यम् । बुद्धिपुरुषयोर्द्वयोरेव स्पष्टतन्मूल्याद्विना साम्यादुक्तपुरुषयोस्तुल्य-
 प्राप्तीमित्य सदा तद्वत्त्वमित्यामित्यापरिणामित्यादिभिरत्र वैभ्रतयमित्या-
 दयः । अथ भावो गुणाव्यापेक्षया पुरुषस्य चतुर्थोत्पत्तयान् चान्यान्यपि

तुरीयावस्थानि चावद्राद्यगस्थमन्त्रादिगुणत्रयपेक्षया सर्वात्म्यमेव पुरुषस्य
तुरीयावस्था वर्धति इति सिद्धम् । तथा च स्मर्यते ।

सत्त्वाज्जागरणं विद्वद्ब्रह्मसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रस्थापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु घटतय ॥

इति । ननु कयोर्भागाप्यगयोगोर्गुणकार्यतया गुणमिष्टत्वेन कथं पुरुषस्य
भोगापवर्गार्थं दृश्यमित्युक्तमित्याशङ्कते । तावताविति । यत्ते । बुद्धिभूतौ
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां युद्धिकार्यौ । अतो लाघवेन युद्धादेव वर्त्तमानौ ॥ तु
पुरुषनिष्ठौ इत्यादिरर्थः । दृष्टान्तप्रदर्शनेन पूर्वैकं परिहरति । यथेत्यादिना ।
पुरुषे स्वामित्वाज्जाग्रादिघटनं तौ व्यपदिश्येते इति वाक्यार्थः । अन्वयो
यैः यथोक्तभोगापवर्गौ । स हि तत्कलस्येति । युद्धिगतयोर्विषयव्यपधारणपुरुष
प्रावधारणयोः कलस्य सुप्तादिरूपस्य भोक्ता स्वप्नतिद्विष्वितस्य साक्षी
घटस्तयोः स्वामीत्यर्थः । अथ पुरुषस्यापि स्वातन्त्र्येण भोगस्योक्तत्वात्
स्वरूपप्रतिष्ठायां चित्तिशक्तिरिति शास्त्रप्रान्तमूले पुरुषस्य स्वतोऽपि
भोक्तस्य अन्यमाणत्वाच्च पुरुषस्य भोगापवर्गो न निराक्रियेते युद्धिगत
भोगापवर्गयोः स्वतोऽप्युपपन्नार्थत्वाच्च कलव्यापारस्य पुरुषार्थतासिद्ध्यान्ता
च्च अपि नु परिणामरूपौ यथे क्लेशभोगापवर्गोऽपि पुरुषस्य निराक्रियेते ।
अत एव तावतावित्यनेन भोगापवर्गौ विज्ञेयौ भाव्यजागरोति । पुरुषा
या च सत्तारिणां मय्य एव भोगो बुद्धिदृश्यविरहितः सुप्तादिसत्तात्कारः ।
कीदृशमुत्तररयोस्तु गौणो भोगः सुप्तादिमात्तात्कारमात्ररूप इतीश्वरस्त
तन्मूले प्रतिपादितमस्माभिरिति । यदि च पुरुषे पृथग्भोगमोक्षो न
स्वीक्रियेते तदा ।

कार्यकारणकृत्ये हेतु शक्तिरुच्यते ।

पुरुष सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥

मुक्तिर्दृष्टान्त्वय्यारूप स्वरूपेण व्यवस्थिति ।

इत्यादिवाक्यानि नेपथ्येऽर्थविति द्विकम् । पुनरेव परमो अन्वयो
चात्रपि दर्शयति । पुनरेवेति । बुद्धिरूपेण परिणतानां गुणानामेतेत्यर्थः ।
तदर्थोऽस्माभ्यो विज्ञेयत्वात् । पुरुषार्थसमाप्तिः । तथा च यथोक्तभो

तस्य सर्वविकाराणामात्मनः स्वरूपस्य महतो महत्तत्त्वस्य बुद्ध्यावस्थ
परिणामाः षट् अविशेषसंज्ञका इत्यर्थः । अविशेषत्वं च सामान्यत्वम् ।
यद्यपि षोडशविशेषाणां सामान्यत्वं महत्तत्त्ववृत्त्योरप्यस्ति तथाप्यविशे-
षशब्दः पदज्ञादिशब्दव्योगतः षट्स्येवेति । अत्र पदमध्ये तन्मात्राणां
बुद्धिपरिणामित्वमहंकारादिव मन्त्राणां मूलमवस्थितत्वं चानिर्गुण्यवस्थान-
मिति सूत्रे भाष्येण तथा व्याख्यातत्वादिति । लिङ्गमात्रत्वं व्यासदे ।
यस्यैवमिति । अविशेषेभ्यो यत्परं पूर्वात्पत्वं वंशस्योद्भिदत्वं वज्रगदकुर्वो
महत्तत्वं तल्लिङ्गमात्रमित्यर्थः । लिङ्गमपि तत्राभूनां व्यञ्जनं तन्मात्रं
महत्तत्त्वम् । महत्तत्त्वं हि स्वप्नोरादिपुंशः काव्यं ह्यस्य उपाधिभूतं मातृदौ
सर्वं जगद्व्यास्यदेवेति सुप्तोत्थितवित्तवत् । ज्ञानातिरिक्तस्य व्यापाद-
परवादेषाहंकारादुत्पन्नो भवत्यतो लिङ्गमात्रमित्युच्यते । तथा च स्मृतिः ।

ततो ऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात् कालचोदितान् ।

विक्रान्तात्मा तदेहस्यं यिरं व्यञ्जंस्तमोभूदः ॥

इति । कश्चित्तु नपुं गच्छतीति निरूपयत्स्वार्थमाह । तत्तु प्रमाणाद-
र्थेनानुपेक्षितम् । अहंकारादेरपि लयमनेन महत्तत्त्वमात्रे लिङ्गमात्रमपि-
मानैवित्याह । तथा लिङ्गमिति मात्रशब्दार्थानुपपत्तेरिति । तस्मिं-
स्तत्त्वे महच्छब्दप्रयोगशीलम् अहंकाराद्यग्निसंस्काराधारत्वमाह । तस्मि-
र्विति । तस्मिन्मूलमप्येते पूर्वाक्का अविशेषविशेषाः यद्वाचाः अवस्थया
अनगतावस्थया स्थित्या उत्तरोत्तरव्यवर्थाणीव विशिष्टिकाष्टां स्वावज-
ङ्गमानां प्राप्नुवन्ति

महान्यादुभूद् धत्ता कूटस्यो जगदङ्कुरः ।

इति स्मृतेः । तथा शतिसंज्ञकत्वान्नः प्रतीयमानाश्च ते तस्मिन्नेवावस्थया
अतीतावस्थया अनुयता भूत्वा तेनैव सह यत्तत्त्वोत्पत्तिसाम्यावस्थगुणवत्त्व-

* अनुवाच्याह ।

ततः स्वयंभूतवज्रगच्छते व्यञ्जयति चन्द्रम् ।

महाभुवाविहताशाः प्रादुरासीत्तमोभूदिति ॥ इति पाठान्तरम् ।

यमनिहू सत् प्रधानाद्यमूलकारण प्रतिपत्तिं प्रकृतौ लीयन्तइत्यन्वयः ।
एतेन महत्तत्त्वापाधिकस्य कार्यवृत्त्यपि जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुत्व प्रस-
ङ्गाद्व्याप्तम् । प्रधानस्यासङ्गत्त्वापपादनायाध्यक्तमिति विशेषण, स्वयमध्य-
क्ततया न परस्परज्यञ्चकमित्यस्तिङ्गमित्याशयः । पुरुषात्पराभिमतशरीरादि-
भ्यस्त व्यायत्तनाय नि सत्तासत्त विशेषणम् । निगन्ते पारमार्थिके सत्ता-
सत्ते यस्मादिति विग्रहः । कूटस्थानित्यत्वाद्वि पारमार्थिक सत् ।

सतोस्तिष्ठत्य च नासत्ता नास्तिष्ठे सत्यता कुत ।

तस्माच्च विज्ञानमृतेस्ति किञ्चित् क्वचित्कदा चिद्विन्न वस्तुभावात् ।
यच्चान्यथाय द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥

इति गारुडवैष्णवादिवाक्येभ्य सत्तासामान्याभावस्यैव पारमा-
र्थिकसत्तात्वसिद्धे, तच्च सत्य प्रधाने नास्ति महदाद्यालिनविकाररूपै
प्रलयेष्वसत्त्वात् । सूत्रमृष्टम् तु परिणामितया वृत्तितया तत्तद्वैकल्यापा-
याच्च । तथा च श्रुतिस्मृतय 'सैतन्य चिन्मात्र सत्' 'वण न सतिष्ठति
जीवलोका एवोदयाभ्या परिवर्तमान' इत्याद्या इति । यथा च सत्तया
वर्जितमेव सत्तयापि पारमार्थिक्या वर्जित सत्तासामान्याभावस्यैव पारमा-
र्थिकसत्त्वात् । तच्च प्रधाने नास्ति नित्यत्वादपेक्षित्याकारित्वात् श्रुतिस्मृ-
त्यनुमानसिद्धत्वाच्च । इत्यमेव च सदसद्गुणनिर्वचनोप त्रिगुणात्मक
मायास्य प्रधानमितिचेदान्तसिद्धान्तोप्यवधारणीयः ।

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्गुणनिर्वोच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादित्यपुराणादिषु मायास्यपक्षे पारमार्थिकसत्त्वादिरूपेणा
निरूप्यत्ववचनाच्च । न ॥ प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छता चान्यन्तविनाशिता धा-
वेदान्तसिद्धान्त 'नामावउपलब्धे' 'भावे चोपलब्धे' इति वेदान्तसूत्राभ्या
मेवात्यन्ततुच्छताया निराकरणात् । 'सत्त्वाच्चावस्थ' 'असत्त्वपक्षेणादितिचेव
धर्मान्तरेण व्यप्यशेषात्' धैर्धर्म्याच्च 'न स्वादादिब'दित्यादियथाश्रुतवेदान्त
मूत्रेभ्य प्रपञ्चस्य सदसद्रूपताया एव सिद्धेष्ट । धर्मान्तरेणातीतानागतध

मैत्रे । शास्त्रेषु स्वप्नादिदृष्टान्तास्तु सत्त्वमहुरत्वपारमार्थिकसत्त्वगोचरेति
 बोध्यम् । नहि स्वप्नवत्त्वमपरादयोष्यन्तासन्त स्वप्नादिवपि सतिभा
 स्यमानतपदार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा 'सन्धे सुष्टिराहोति' वेदान्तसूत्रे
 येष स्वप्ने सृष्ट्यधारणं विरुध्यते न स्वप्नादिवदिति वेदान्तसूत्रं च काण-
 त्रपञ्चस्य केतव्यमसत्त्वमेव निराकरोति । इत्थेन स्वप्नादिदृष्टान्ते प्रपञ्च-
 स्य मनोमात्रस्याभ्युपगमो नञोन्वेदानीनामपसिद्धान्त एव । वेदान्तसूत्रे
 कापि स्वप्नतुल्यत्वाभावनिरूपेणात् । तस्माद्योक्तमेव प्रपञ्चस्यासत्त्वं ब्रह्म
 श्रीमामाया कपि सिद्धान्तं समानतन्वसिद्धत्वात्वेति दिङ् । कश्चि
 त्वन उक्तविशेषो चार्थक्रियान्तरित्वमेव सत्त्व विवक्षितं तत्त्व प्रत्ये
 प्रकृतिसिद्धिकारयोर्नोत्सीत्याह । तत्र । ईश्वराख्यपुरुषस्याप्येवमसत्त्वा
 तस्यावृत्त्यसम्भवात् । लीङ्गेष्वपि हि विषयप्रकाशनयापारोपर्यं दृष्टासत्ता
 नय स्वाप प्रत्ययेस्तीक्ष्णप्रकरणे श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्ध इति प्राधान्यस्य पारमा
 र्थिकसदृशत्वाभावापसत्त्वे तद्विकाराद्यामपि पारमार्थिक्यैः सदमसे न स
 इति प्रतिपादयितुं प्रधानस्य प्रियेपयान्तरं नि सदवदिति । निर्गते सद
 शती यस्यादिति विवक्षितं । नि सचिरसदिति वदित्वमेवार्थः । प्रधान
 इति हि बह्विकारत्वात् तत्पारमार्थिक्यसत्त्व भवति परिणामित्वेन स्वधर्मै
 प्रतिवर्णयित्वाह । आद्यन्तयोर्भेदस्यैव स्यादप्यम-वाच्च । 'वावात्मन वि
 कारे नामधेयं मृत्तिरेवैव सत्यम्' । 'अयत्कादोति भूतानि व्यक्तमध्यानि
 भासत । अयत्कानि धनान्येव तत्र का पदिविधे स्थादियुतिस्मृतयश्च विहा
 राणां नित्यतादृशं सर्वं निराकुर्वन्ति । अत्र च श्रुतेः निराकारात्माद्यन्त
 वेनाममात्रागोचरेवासिधारतयेव तदपेक्षया स्थिरत्वरूपं सत्यत्वं कार
 यस्य विवक्षितम् । 'निर्गते नित्याता सत्यस्य भव्य' इति श्रुत्यन्तरे तादृशा-
 येमिदृ । न पुनर्विकाराद्यमत्यन्तनुकूलतया सृष्टिकारस्य प्रत्यक्षिकारदृष्टा
 नात्वात्तुपपत्तेः । नहि 'लोके' सृष्टिकारस्यात्यन्तनुकूल्यं सिद्धमस्ति येन
 ब्रह्मकार्यप्रपञ्चस्यैव दृष्टान्तात् तस्य स्यादिति । यथा प्रधानश्रुतिका
 येनोक्तमत्यन्तमेव भवति 'येन सत्यत्वात्तस्यैव न भवति अतोतानागतदि
 क्षये सदा सत्त्वान्' । 'तदुद तस्यैवाहृतवामीत्' ।

आसीदित् तमोभूतमप्रज्ञातमद्वयम् ।

अप्रज्ञाप्रमात्रिज्ञेय प्रसुप्तमिदं सर्वम् ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति । तन्मेव सविधारस्य प्रधानस्य तदस्य स्वप्रतिपेदे सति प्रकृते सदसदात्मकताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिशतयाकोप सदसद्रूपाध्याध्यामिति साध्यसूत्रविरोधश्चेति । मैत्रयम् । तथाविधवाक्याना व्यक्तरूपव्याप्यद्वारिकसदसत्तापत्त्वात् । साध्यसूत्रे च बाधाबाधौ रूपभेदेन सार्धकालिकाति । तदुक्तं

जगन्मयो धान्निरिध न कदापि न विद्यते ।

विद्यते न कदा चिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥

इति । धान्निरिति पारमार्थिकप्रममात्रित्युक्तं ज्ञानज्ञेययोरेव विद्यतयोक्तम् । यत एव गौतमसूत्रे तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याश्रुतैर्वैविध्योपपत्तिरिति । तात्त्विकमिथ्याश्रुतिरनित्यपदार्थज्ञानं च प्रधानं मिथ्याज्ञानं प्रसिद्धमिथ्याज्ञानशुक्तिरजतादिज्ञानमिति । पारमार्थिकप्रमत्तत्वं च तदभाववति तत्त्वज्ञानस्य मसिद्धिपक्षकत्वात् तदुभयमपि परिणामिनित्यपदार्थश्रुतिष्वप्यस्तीति व्याप्यद्वारिकपारमार्थिकभेदेन सत्तादित्वे विध्यं च विष्णुवृत्तादिषु प्रसिद्धं यथा सद्वाच एषो भवति मयोक्ते ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत ।

एतच्च यत्संशयहारभूतं तथापि चोक्तं भुवनाश्रितं तत् ॥

इति । तृतीया च लोकसिद्धा प्रतिभासिक्यपि सत्ता शुक्तिरजतस्याप्रपदार्थता मनोमात्रपरिख्यानमिति । यत्तु परमात्मचेतन्यस्यैव सत्त्वं न तु लीयचेतन्यानामपि इति वेदान्तसहस्यं नान्योऽस्तीति द्विधा श्रुता मन्ता वेदेषु त्पादि श्रुतिसिद्धं तत्तु लयशून्यत्वकृपाप्रतिपारमार्थिकसत्तामभिप्रेत्यैव बोध्यम् । प्रलये हि परमात्मनि प्रकृतिपुरुषबोध्योपापारोपरमरूपो लयो भवति । प्रकृति पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनोत्पादित्वाक्येभ्यः परमात्मा च सदा जायतस्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमार्थसत्त्व प्रकृतिपुरुषविति वेदान्तमहावाक्यमर्थोदा । एतेन सदसत्त्वयोर्गर्धे रोधादेकत्रासम्भवं इत्यप्यथास्तम् । व्यवहारपरमार्थभेदेन कालभेदेनावच्छेदभेदेन स्वरूपभेदेन प्रकारभेदेन च तयोर्विरोधादिति । तदेव श्रुतित्या

यसिद्धं सत्यत्वं मया त्वद्विभागवद्विदुषामाधुनिकजेशानिब्रुवाणं प्रपञ्चा-
 स्यन्तासत्यत्वादिरूपायमसिद्धान्ता नास्ति अमतनुसारिणो भ्रमस्तुभिर्दूरतः
 परिहरणीयाः समानन्यायेनात्यत्रसिद्धान्तानामेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्त-
 त्वादिति सर्वे समञ्जसम् । तिरुयात्रपरिणाममुपसंहरति । एष तेषामिति ।
 तेषां गुणानामित्यर्थः । अतिरुं पक्षे व्याचष्टे । निःसत्तावत्त्वं वेति । निः-
 सत्तासत्तमित्युक्ते यः पदार्थः सोलिरुनामा गुणानां परिणामः स च सा-
 म्यावस्थानामको गुणेभ्योतिरिक्त इति तस्य गुणपरिणामत्वमुपपद्यते ।
 तस्यां च साम्यावस्थायां प्रधानवाचिषब्दो धर्मधर्म्यभेदेन महदादिव्यावृ-
 त्त्यर्थमेवात्र श्रुतिस्मृत्यौ च प्रमुच्यते । परमार्थतस्तु गुणा इव तदुपलब्धि-
 ताः प्रधानम् । माप्ये गुणानामेव प्रधानत्वस्योक्तत्वादिति । इदानीं पक्षेणां
 गुणानां च परस्परबैधर्म्यभेदो व्युत्पादनीयः तत्रादावतिरुङ्गाम्यावृत्तस्य
 पक्षेण पक्षेचयाद्विषयश्च वैधर्म्यं प्रतिपादयति । अतिरुङ्गावस्थायामिति ।
 पुरुषार्थो विषयभोगविषयव्याप्ती तत्कारिणो सुखदुःखाभावाश्च ॥ पुरुषार्था-
 नातिरुङ्गावस्थां वेति हेतुः यतो ऽतिरुङ्गावस्थापानादौ सुखेः प्राक् पुरुषा-
 र्थता पुरुषार्थममूढः कारणं कारणत्वाभिमतो नोत्पद्यतइत्यर्थः । दुःख-
 निवृत्तिश्चावर्तनाय कारणमित्युक्तम् । प्रलयकाले दुःखनिवृत्तेः कर्मव्यावृत्तौ-
 पपत्तेः प्रलयप्राप्तौजनसत्ता दुःखनिवृत्तिः प्रलयकारणे न भवतीत्याशयः ।
 उपसंहरति । न तस्य इति । एतदुक्तं भवति । व्याप्तावस्थायां गुणेभ्यः
 शब्दाद्युपभेदादिरूपः पुरुषार्थो जायतेतः स तस्यामनागतावस्थः कारणं
 भवतु साम्यावस्थायां तु न तज्जन्यः कारणतश्च पुरुषार्थोऽस्तीत्यतो नास्याः
 पुरुषार्थः कारणमिति । एतावता किमित्यत आह । तासौ पुरुषार्थेभ्योति ।
 नित्या व्याख्यायतइति । शास्त्रेऽप्यिति शेषः । नित्या स्वाभाविकी अनेनिति-
 कत्वेन पक्षेचयापेक्षया स्थिरा स्वाभाविकत्वेऽपि धर्मोद्विधिः इतिचन्धाश्च
 गुणानां साम्यरूपः परिणाम इति भावः । अत्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविक-
 कत्वं न व्यक्तव्यपेक्षया बहुकालावस्थामित्वमेव नित्यत्वं सत्यत्वापर-
 नामकं व्यग्रहारे सिद्धम् । 'धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये' इत्यादिभारता-
 दिव्यवद्वारात् । ईदृशनित्यत्वं च बीजादियुक्तम् ।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेयता ॥

इत्यादिभिरिति । अथ वा सर्वदा सत्त्वरूपं नित्यत्वमेवाप्यत्रापीत्यु-
क्तं गुणसाम्यव्याप्यन्ततेनुच्छेदात् । अथत एव वैयर्थ्येणावरणरूपस्य
गुणसाम्यस्य सर्वदा सत्त्वात् । अन्यथा साम्यावस्थाया अव्यक्तोच्छेदे पर्व-
त्त्वानुपपत्तेरथ । अनेन हि सूत्रेण । कथमुत्तमघ शास्त्रम् इत्यादिगीताम्
अव्यक्तं प्रत्यक्षम् इत्यादिमोक्षधर्मादिकं चानुसृत्य संसाररूपे गुणवृत्त एव
वस्तुमर्थतया निरूपितं तस्य च वस्तुत्वस्य गुणवृत्तस्यावरणानां पूर्वपूर्व-
तत्त्वानामथत एवासत्तत्त्वरूपेण परिणामो भवति समुद्रस्यांशतः केना-
दिद्विपतावत् न तु दध्ना दुग्धस्यैव पूर्वपूर्वतत्त्वस्य सर्वोद्येन परिणाम
वत्पक्षकार्यस्य कारणेन पुनरावृत्त्याद्यं तु कारणानां स्वकार्यावरणतयाऽवस्थानं
मिथ्यति । तस्मात्सर्गकालेपि बहिरलिङ्गावस्थावत्त्वानात्तस्या मित्यत्वमि-
ति । ननु प्रकृतिमादायाष्टावेवावरणानि ब्रह्माण्डस्य श्रूयन्ते न तु तन्मा-
त्राण्यपीति चेन्न । भूतस्मृत्योरेकत्वश्रित्तयाष्टधा आवरणव्यवधानात् अत
एव भागवतद्वितीयस्कन्धे परब्रह्मणोऽप्यष्टभूतानां बहिरस्त्वन्मात्रावरणे
गतिरुक्ता इन्द्रियाणि चाकारणत्यावायव्यानि तेषामुत्पत्तिस्तु तन्मात्रस-
मानदेया यथा तिलसमानदेया मूलमनैलेत्पत्तिरिति दिक् । इतरस्मिन्नव-
स्थास्ये त्वनित्यत्वरूपं वैधर्म्यमाह । अथायमिति । आदौ उत्पत्तौ उदा-
दान्तराण्यवच्छेदार्थमाह । सर्वार्थेहति । अनित्या निधा अयस्येति-
शेषः, शेष मुक्तम् । पूर्वम् नित्यानित्यत्वरूपं वैधर्म्यमुक्त्वा पर्विण्डा गुणानां
पर्वभ्यां वैधर्म्यमाह । गुणास्त्विति । गुणास्तु सत्त्वादयः सर्वविकारेष्वनु-
गता अत उत्पत्तिविनाशमूल्या अनुपचरितिनित्या इत्यर्थः । अलिङ्गावस्था-
पि हि नैवं नित्येति । ननु त्रिगुणात्मकप्रकृतौ नैत्यत्वे

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया इति ।

सोऽभ्यामास सप्ताशे सप्तशाले व्याज्ययौ ॥

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसप्तमं ।

इत्यादिस्मृतिषु प्रकृत्यर्थोत्पत्तिवचनं कथमुपपद्येत तत्राह । व्यक्ति-
भिरित्येत । गुणान्वयिनोभिगुणधर्मं कार्यशक्तिमिरवातीत्यनुभवयान्तपरि-
णामयतीभिर्हेतुभिर्जन्यविनाशवन्तद्वत् तेषु गुणा प्रतीयन्ते कार्यकरणविभा-
गात् न तु तेषां स्वतो जन्मविनाशौ स्म इत्यर्थः । तथा च स्वानुगतानां
व्यपारिदेनैव गुणात्मकप्रकृतेर्ज्योतिरव्यवहार इत्याशयः । परिणामस्तु प्रकृते
पारमार्थिकत्वे सति व्याप्यानामुत्पत्तिविनाशयो व्यापकेषु व्यवहार इष्टा-
न्तमाह । यथेति । दरिद्राणि शोको भवति । इति सप्त समाधिरिति । इदं
समाधानं दाढांतिषोषेण समानमित्यर्थः । ननु तद्यपि प्रकृतोर्नैवत्व नोप-
पद्यते भूयस्त्वान्नेधिश्चमायानिर्गतिं प्रकृतिं पुरुषत्वाभौ लीयेते परमात्म-
नि इत्यादिवाक्येभ्य इति चेत् । दत्तोत्तरत्वात् कारयिनाद्येन तत्रापि तन्नि-
र्गतिवचनात् । व्यापारिपरमाध्यक्ष्यत्वेयं पुरुषसाहचर्येण तत्रावधारणाच्च ।

विधेज्जयन्त्यान्यान् प्रधानपुरुषाद्युभौ ।

प्रधानपुरुषोरनयोरेव सहार इति ॥

इति कैर्महाक्याच्च । अथवा व्यापानुपदेयां वलयतीभि प्रकृति-
नित्यतावृत्तिभिर्वाधाच्च । एवमेव प्रकृतिपुरुषयोः पुराणेषु भूयमाद्योत्प-
त्तिरन्यान्यसंयोगेनाभिव्यक्तिरेव योष्या । संयोगतत्त्वोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजा-
तयोरिति स्मृतं । तथा चोक्तम् ।

न घटतद्गुणं प्रकृतिपुरुषोरनयो

रुभययुक्ता भवन्त्यसुभृतेः कलबुद्वयत् ।

त्वायि तदमे ततो विविधनामगुह्ये परमे

सरितद्वयार्णवे मधुनि निम्बलोपरसा ॥

इति । इदानीं प्रकृत्यादीनां स्वस्वकार्थैरनुमापयितुं पञ्चशब्दमूवि-
तमलिङ्गादीनामविरलक्रमं दर्शयति । लिङ्गमात्रमिति । व्याप्यसत्त्वमथवा
हितकार्यम् । तत्रेति । तद्वि लिङ्गमात्रं तत्रालिङ्गेऽनिद्रावस्थप्रधानेऽप्यक्त-
रूपेणाधिभक्तिमित्यतस्ततो विविच्यते विविक्तं भवति । तत्र हेतुः क्रमेति ।
क्रमस्य पूर्वोपपत्त्यस्य कटाप्यनतिक्रमादित्यर्थः । यदि हि कारणे दानागता

यस्याभिरुक्तामप्युत्पत्तिः स्यात् तर्हि अविशेषान्त्यै सर्वत्रोत्पद्येत तथा
 उत्तीतमप्युत्पद्येत । न च प्रागभावः कारणम् । अभावस्यासिद्धेः । किं चा-
 भावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तस्यैवोपादानकारणत्वमपि स्यात्,
 तथा च जितं शून्यत्रादिभिः । अथाभावस्योपादानत्वं न दृष्टमिति चेत्,
 तुल्यं निमित्तत्वेऽपि । अत उपादानतायैविमित्तत्वमपि नामात्रम् । त-
 स्मात्कार्यजननवर्तिरेवानागत्यतावस्याकृषिणी कार्यरूपेण परिणमतइति ।
 तदनेन भाष्येण सत्कार्येवाद्ः प्रसाधितः । तद्येत्पादार्थेऽप्येव व्याख्येयम् ।
 महदादिभिः प्रकृत्याद्यनुमानप्रकारश्च सौम्यसूत्रैस्तो ऽस्माभिरपि तद्वा-
 ष्ये प्रपञ्चितो विस्तरभयात्तु मेह प्रस्तूयतइति । तथा चोक्तम् । पुरस्ता-
 दिति । यथा विशेषेभ्यो ऽघान्त्येदभिचा विशेषा जायन्ते तथा पुर-
 स्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमित्यर्थः । ननु कथं गुणपूर्वणां चतुर्धा विभागः
 सूत्रकारेण कृतः प्रकृत्याद्यस्यावरजद्रुमरूपैः पर्यवसानान्त्यादित्याशङ्क
 प्रकृत्याद्यादीनां सर्वेषां विशेषकायांश्चा विशेषेष्वेवान्तर्भावमाह । न वि-
 शेषेभ्य इति । विशेषेभ्यः परमुक्तभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेदः नास्ति अतो
 विशेषाणां तत्त्वान्तरेपरिणामो नास्तीत्यर्थः । अतो प्रकृत्याद्यादिकं सर्वं
 विशेषपर्यन्तैव दृष्टीतमिति भावः । तत्त्वत्वं च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरेत्वं
 च स्यादिति द्रव्यत्वसात्तादृशोपजातिमत्त्वम् । पञ्चविंशतितत्त्वेषु पञ्चविंश-
 तित्वात्पनङ्गीकारे च तत्त्वान्तरेत्वं स्यादिति द्रव्यविभाजकोपाधिमत्वमिति ।
 मन्वेद्यं तत्त्वभेदात्कथमन्तःकरणत्वैकत्वं तत्त्वतश्चेत्कं घटतेति । उच्यते ।
 यथा विशेषाव्यपञ्चतत्त्वात्मिकैरेव पृथिवी प्राणव्यद्यते ततः तस्याः
 तदनमन्यनादिना पार्थिवे अतितेजसी अभिव्यक्तमात्रे भवत एवं
 तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महान् जायते पश्चान्न तस्याहङ्कारादिवृत्तिभेद
 इति । तर्हि किं विशेषाणां परिणामा एव न सन्ति, नेत्याह ।
 तेषां त्विति । व्याप्यास्यन्तइति । सूत्रकारेणोत्तरपादइति शेषः ।
 स्पष्टितम् । महदादिकमेवेत्कः सृष्टिप्रकार आकाशादिक्रमत्रोपक्रमयुति-
 विरोधद्विजः युतो तन्मात्रादयवनेन ते पदार्थाश्च कल्पिताः मन्वा-
 दिस्मृतयश्च साध्यकल्पनानुवादेन धर्मादिपरा एव न प्रकृत्यादिपरा इति

न स्मृतिभिरपि प्रकृत्यादिसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । गुणवशात्मिका प्रकृतिस्तावत् मूलकारकतया मैत्रेयोपनिषदि श्रूयते । यथा । 'तस्य वा इदमेकमास तस्यै स्यात् सत्येणेति विषमत्वं प्रयाति इतद्वै रजसो रूपं सद्रूपः यत्स्वीरिति विषमत्वं प्रयाति इतद्वै सत्यस्य रूपं तत्सत्यमेवेति तमसः सप्तस्रष्टा तत्साद्योयं यस्वेतामानः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञं सकल्पाध्यवसायसिद्धः प्रजापतिस्तस्य प्राक्का कस्यास्तनत्रो अह्ना कर्तुं विष्णुं रित्वादिति । तथा गर्भोपनिषदि चतुर्विंशतितत्त्वान्यनेन क्रमेणोक्तानि, यथा । 'चण्डौ प्रकृतयः पौष्टशक्तिकाराः शरीरं' इति । तथा मरुतेष्वपिषदि च । 'एवं ह वै तत्सर्वं परं आत्मनि संशतियते एयिषो च एयिशीमात्रा चापरवापेमात्राश्च तेजसश्च त्रिजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चानाशमात्रा चेत्यादिना परमात्मनि सत्ये च्योर्तद्विशतितत्वं सिद्धति समुद्रे नदनदीवदित्युक्तम् । अतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्यक्षकृत्या स्मृत्यनुमेयश्रुत्या च सिद्धानि । अद्वैतश्रुतिस्तु न तासां बाधिका व्यग्रद्वारपरमार्थभेदेन विषयभेदात् । व्यावहारिकाद्वैतश्रुतीनां बाधिभागतल्लघाभेदपरताया एव नदीसमुद्रादिवृष्टानौषधमादिति । तेषां च महदादीनां सृष्टिक्रमेण श्रुतेः पाठक्रमव्यवधार्यते ।

एतस्मान्नापते प्रायो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

अथ चासृष्ट्यातिरागः एयिषी विश्वस्य धारिणी ॥

इत्यादिषु । यच्च तैत्तिरीयके विषयादिश्रुतिः श्रूयते तत्र विषयः

प्रागुद्गादिश्रुतिः पूरणीया स्मृत्युद्देशधन्येकत्रायतया छान्देस्ये विषयुः सुपूरायति । किं च सांख्यिकश्रुतिक्रमे व्यष्टेः श्रुतिरस्ति । यथा गोपालतापनीये । 'एकमेवाद्वितीयं अह्नासीत् तस्मादव्यक्तमेवातुरं तस्मादव्यक्तान्महत् महतो वै अहद्वाव्यक्तस्मादेवाहद्वासीत् पञ्च तन्मात्राणि तेभ्यो भूतादीनी'ति । छेदान्तभूतेष्वपि बुद्ध्यादिक्रमेणैव सृष्टिरुक्ता तत्र नदीनां कुल्यास्या चास्माभिस्तद्वाप्यवस्थाप्तेति । सदेवं माध्यमास्त्रे अपश्चितानि चतुर्विंशतितत्त्वानि अत्र सत्तेषतः मूलद्रव्येणोक्तानि । एतेषां च स्वस्वरूपं तत्रैव प्रदर्शितं सत्तेषतस्त्वनाप्युच्यते । यच्च भूतान्येवाहरोन्द्रियाणि

च प्रसिद्धान्येव तन्मात्राणि भूतानां सात्वात् कार्याणि शब्दादिमूल्य-
द्रव्याणि यतस्तानि मूल्यभूतान्यपि क्व विदुष्यन्ते । महदहङ्कारौ च मोत-
धमं नतिताः । यथा ।

हिरण्यगर्भा भगवानेव बुद्धिरिति स्मृतः ।

महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाण्डवं ॥

धृतं नैकात्म्यं येन कृत्स्नं ज्ञेयमात्मना ।

सद्यैव विरजरूपस्याविरजरूप इति श्रुतः ॥

एव वै विक्रियाएवः कृत्रत्यात्मानमात्मना ।

अहङ्कारं महातेजाः प्रजापतिमहद्भुतम् ॥

इत्यादि । अत्र चोपासनाद्यै र्गतिर्गतिमदभेदेनोपाधोर्मांमादि-
कमुपाधिमत्वेन तयोश्चैकमनुष्यपञ्चादिनामरूपादियत् । स्मृत्यन्तरेषु
सांप्रयोग्येयश्राद्धिकृता जडवस्तुन्येव सद्गुणहारः । ज्ञानैर्यथैदिरूप-
महत्तत्त्वस्याभिमानरूपाहङ्कारस्य धान्तःकरणधर्मस्यादिति । प्रकृतिस्तु
प्रयोगविशतितत्त्वकार्यानि सत्त्वादिनामरूपमूल्यद्रव्याणि असंप्रयानि गुण-
शब्दाश्च तेषु पुरुषोपकाराण्यन्तं पुरुषवन्धनत्वाच्च प्रयुज्यते । तच्च गुण-
धर्मं भुगद्भुजमोहधर्मकत्वात् भुगद्भुजमोहात्मकमुच्यते । पुरुषाणां सद्यै-
यंसाधकत्वाद्वात्रामात्म्यप्रधानमुच्यते अगदुपादानत्वात्प्रकृतिजैर्गन्माहक-
त्वाच्च मापेत्सुच्यते । वैशेषिकादिभिश्च स्थलपरिभाषया यत्माप्यहङ्का-
रादिशब्दैरुच्यते इति । तदुक्तं वामिनि ।

नामरूपयिनिर्मुक्तं यस्मिन् संतिष्ठते जगत् ।

तमाहुः प्रकृतिं के चिन्मायामेके परे त्यक्तम् ॥

इत्यादिनेति । एषु च प्रयोगविशतितत्त्वानि सर्गादौ सूत्रमूल्यशरी-
रदुषरूपेण परिणमन्ते । तत्र स्थूलं पञ्चभूतेभ्यः सूत्रं च शेषेभ्यः तयोश्च
मूल्यं क्वाटवच्चैतन्याभिप्रायकत्वात् पुरुषस्य लिङ्गशरीरमित्युच्यते तच्चा-
हङ्कारस्य पुटौ प्रयोगात्सप्तदशवयवकं सांप्रयोग्ये मोक्तं 'सप्तादयैकं
लिङ्गमिति । अत्र एकत्वं गम्यतेभिप्रायेणोक्तम् । अतिशेदः कर्मविशेषा-

द्विंशत्तन्मूत्रेण व्यक्तिरूपत एवमेष तिलशरीरेण व्यक्तिभेदवचनात् ।

अयं च व्यष्टिसमाष्टिभाषो न वनवृक्षवत् किंतु पितापुत्रवदेव ।

तच्छरीरसमृत्यवेः कार्यैस्तेः करणीः सह ।

संचराः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इतिमन्वादिवाक्येर्हिरण्यमर्भस्य शरीरद्वयांगैरेवावितपुंसां शरीर-
द्वयोत्पत्तिरिति मिद्वेः । वनवृक्षयोस्तु नैवं कार्यकारणभावेऽस्तीति दिक् ।
मूत्रान्तरमवतारयति । व्याप्यात्ममिति ।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

दृशिरत्र न गुणः किंतु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यं

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥

इत्यादिमृतेः । अन्वयाप्यथादिषु च भेदाभेदाविव । सौम्याद्यहणेपि
चतुर्पादिप्रवृत्तासु पुरुषस्तु ज्ञानमवश्यं धितं न दृष्टतइति । मात्रशब्देन
पूर्वमूत्रोक्तप्रकाशक्रियादिगुणव्यावृत्तिः तेष्वेव च सर्वेषां ज्ञेयगुणानामन्त-
र्भावः शुद्धशब्देन च भूतैर्निष्ठात्मकत्वव्यावृत्तिः । शुद्धेपि शुद्धभेदभ्रमोप-
पादनाय ज्ञेयविशेषणम् । अत्र च परिणामित्वपाराध्यावेतनत्वादीनि
शुद्धेरगुह्यं तद्ग्राहित्यं च पुरुषस्य शुद्धिरिति भावे व्यक्तीभविष्यति ।
प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययममानाकारतापसदृशं सन् शुद्धिपुत्तिसाक्षीत्यर्थः ।
अनेन विशेषेण द्रष्टुं प्रमाणं चेत्कमिति । शुद्धोऽपीत्यादिभागस्य फला-
न्तरं च भाष्यकारो व्याख्यास्यति । दृशिमात्रशब्दार्थमाह । दृक्शक्तिर्वै-
ति । प्रलपमात्रादौ जीवानां दृशेनाध्यचेतन्यफलोपधानं नास्तीति शक्ति-
षट्कोपादानम् । एवमशब्दार्थमाह । विशेषणार्थमृतेति । विशिष्यते व्यावृत्त्य-
ते दृश्यान्तरादेर्भिरिति विशेषणानि विशेषगुणाः विशेषिकशब्दास्त्राताः तैः
कालत्रयेभ्यसंचरता इत्यर्थः । तेन संयोगव्यापारिमाणादिसत्त्विव्यवृत्तिः ।
द्रष्टेति सत्यवर्तं शुद्धिप्राप्ततया व्यावृटे । स पुरुष इति । सर्वेदित्या
शुद्धेः प्रतिभवेदो पुरुषः सर्वेदनमर्भाकारवृत्तिः तस्याः प्रतिभवेदनं प्रतिध्वनि-

व्यतिविध्यं यत्र स पुरुष इत्यर्थः । बुद्धेः भातीति तु पर्यवसितोऽर्थः । एनेन प्रतिविध्यरूपपारोपितक्रियया कल्पितं दर्शनकर्तृत्वं द्रष्टृत्वमित्यपि सूचितम् । आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं च

यथा दीपः प्रकाशात्मा स्वल्पो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यादात्मानं सर्वज्ञानुषु ॥

इत्यादिव्याप्यशतानुषङ्गेण साधयतकौमुदहेन आत्मत्यादिरूपव्यतिरेक्यादिति द्वैतनुमेयं ज्ञानात्ययत्वकल्पने धर्मधर्मिभाषापक्षस्तुत्रपक्षत्वमगौरवात् । अहंज्ञानामीति प्रत्ययस्तु अहं गौर इति भ्रमशतान्नः पातितया प्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वेन ययोक्तानुमानापेक्षया दुर्वल इति दिक् । बुद्धिपुरुषपौर्ध्वैकप्रतिपादनाय तयोर्भेदभ्रमोपपादनाय च तयोर्वैकल्यसाहचर्यप्रतिपादकतया क्रमेण बुद्धेः पौर्वादिशिशेषणद्वयं व्याचष्टे । स न बुद्धेः सङ्गो नात्यन्तं त्रिरूप इति । पारमार्थिकसाहचर्यस्याभावः बुद्धेः पौर्वादिद्वयद्वयः । प्रतिविध्यरूपापारमार्थिकसाहचर्यं च शेषद्वयार्थः । तथा च परिणामित्यादिरूपबुद्धिसाहचर्यभावा एव बुद्धिः बुद्धिबलिसाहचर्यमेव च प्रत्ययानुपपत्त्यमित्यायातम् । साहचर्यभावासाहचर्यं क्रमेण प्रतिपादयति । स तावदित्यादिना । कस्मादित्यस्योक्तं परिणामिनी हि बुद्धिरिति । परिणामित्वे हेतुज्ञानाज्ञातविषयत्वादिति । ज्ञातेत्याशुक्तं विदधेति । तस्यारवेति । तस्या बुद्धेः, तस्यै हेतौ । गवादिरिति । गोशब्दः नन्दवाची । अतो गवादिषटादिषट्काभ्यां धर्मधर्मिभाषान्यपरतया धर्मधर्मिरूपायामशेषाणां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् । ज्ञातो वृत्तिव्याप्यस्तदन्यश्चाज्ञातः । दर्शयति अनुनामयतीत्यर्थः । अयं भावः । बुद्धिः परिणामिनी स्यात् तदैव कदाचित् बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवति कदा चित्तं केपुषपद्यते । न च पुरुषश्च बुद्धावपरिणामित्वेति विषयस्य प्रतिविम्बनमेव विषयाकारतास्तु ततश्च प्रतिविम्बनादादिनृकत्वेन ज्ञाताज्ञातविषयत्वमुपपद्येत्येति यावत् । स्वप्रधानादौ विषयसाविधेन तत्प्रतिविम्बासम्भवात्, शास्त्रेषु बुद्धेः विषयप्रतिविम्बनं न तु तत्समानाकारपरिणाममारेणोक्तं बु-

द्वैतयद्वयस्यानित्यतया तस्या कार्यकारणपरिणामिनोऽप्येति इति । बुद्धेः परिणामित्वं दर्शयित्वा तदभाव पुरुषे दर्शयति । सदाज्ञानेति । सदा ज्ञाते विषयो बुद्धिवृत्तिरूपो येन तस्य भावः सदाज्ञातविषयत्वं, परिदीपयति अनुमायति । यदि हि पुरुषः परिणामी स्यात् तदा ब्रह्मपरिणामेन कदा तिस्रस्तस्य विषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञातापि तिष्ठेत् ततश्च वर्तमानाया अपि घटादियत्तेरज्ञानसंभवात् घटादिकं निश्चितमपि न स्यादिति संशयः स्यात् । तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिकज्ञानाभावनिरवधारणं न स्यात् । अज्ञातवृत्तिस्तत्तासंभवादिति भावः । नन्वेतादृशो भोक्तृज्ञानं परिणामो मास्तु सुखादिपरिणामाभावस्तु कथं तेनानुमायत इति चेत् । उच्यते । शब्दादिनिरवधारणस्य परिणामस्य बुद्धौ सिद्धौ च तत्कारणाणां इच्छाकृतिसुगुहः सादृष्टमस्कारादौनां बुद्धिधर्मत्वेनैव सिद्धेः । सामानाधिकरण्यावस्थासत्या कार्यकारणभावे सादृष्टादिति । ननु न पुरुषस्यापि सदाज्ञातविषयत्वं प्रत्ययादौ स्वविषयस्य बुद्धिपक्षेऽप्येवमादित्याक्षिपति । कस्मादिति । समाधत्ते । नहीति । नहि पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिरपि शब्दादिवत्स्याच्च तिष्ठेच्च । अथ वा अयदीता एदीता च कालभेदेन भवतीत्यर्थः । तथा च स्मर्यते ।

न विद्वत्तिवित्रास्ति • दृश्याभावाद्भूते किल ।

॥ विद्याप्रतिशिष्येन क्लृप्तादर्थोऽप्यतिष्ठते ॥

इति । तथा च प्रत्ययादौ दृश्यास्माद्विषयाभावादेव तं न पश्यतीति भावः । उपमंहरति । इति सिद्धमिति । यद्विद्यामिस्त्वद्वेव परार्थत्वा-परार्थत्वहृदयमपि तेषाम् बुद्धिपुरुषयोर्दंशयति । किंचेति । बुद्धिः परार्था स्वविषयस्य भोगादिसाधनं सत्त्वयकारित्वात् सहकारिभावपेक्षयापारकत्वात् । श्रम्यामनयतीरादिष्वलं, पुरुषश्च स्वार्थः स्वस्य च भोगादिसाधनम् उत्तमे-स्वभावात् एवैवं तत्रैवं यथा स एव दृष्टान्त इत्यर्थः । बुद्धेर्हि व्यापारो विषयवद्भवादिनिष्ठ्यादिसापेक्षः श्रम्यादीनामपि श्रम्यादिकार्यं भूम्यादि-

इयं प्रकाशते तदनुकारी भवति स्फटिकदिव जपासरूप इत्यर्थः । परोक्षकार-
त्त्वस्यैवायं ह्यक्षरूपताया बुद्धिस्थिते सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रतिबिम्बरूपेण
च मिथ्यासाक्ष्येण न पारमार्थिकमासाक्ष्यविरोधः । यथोक्तयो साक्ष्यत्वे
रूपयोः पञ्चविंशत्यायैवाक्षय प्रमाणमिति । तथा चोक्तमिति । भोक्तृशक्ति-
बुद्धिस्थिरिण भिनो न भवति तथा बुद्धिस्थित्यविषये भक्तान्ता उपरक्तपि
न भवति विचारहेतुसंयोगस्यैवोपरान्तत्वात् बुद्धिचिन्ताप्रतिबिम्बनेत्रोप-
पत्तौ पुरुषस्य विचारकत्वनाशेयत्वात् । आभ्या विशेषणस्या वैक्ष्य दर्शि-
तम् । इदानीं साक्ष्यं दर्शयितुं चादौ बुद्धेरिवद्रूपत्वमुपपादयति ।
परिणामिन्ययं इति । परिणामिनि स्वस्वार्थं विषये बुद्धौ प्रतिबिम्बरूप-
रेण भक्तान्तेजोपरकत्वे भनौ तद्वृत्ति विषयाद्व्याकारामनुपपत्तिं चेतनामिदं
करोति यथा सूर्यो जलेनुपतन कृत सूर्यामिदं करोति तद्वत् । अनेन बुद्धेरुप-
दर्शयित्वा पुरुषस्य बुद्धिसाक्ष्यं दर्शयति । तस्माश्चेति । दिग्गन्धोपधा-
रणे । तस्या अपि भोक्तृशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिरुत्पत्तिश्चैव
स्याख्यायते इत्यन्वयः । यत्र हेतुं प्राप्नोति । उपपद उपपन्नं, उत्पत्तौत्या-
भाप्तवैतन्योपपन्नकत्वाया बुद्धिरत्तेरनुकारिणी प्रतिबिम्बोद्वाहिणी तन्मा-
त्रसंयति ज्ञानरूपेण विशेषणम् । तथा च परस्परप्रतिबिम्बत्वात् द्वयोरपि चेतन-
त्वमुपपत्तिपरिणामकत्वरूप साक्ष्यमित्यर्थः । आख्यायतरत्वनन्तरमिति
इदं सूचीयम् । तदनेन सूत्रेण बीजेश्वरसाधारण्येनैव चिन्मात्रत्वमुक्तम् ।
तथा च श्रुतिस्मृती । जेतामात्रं प्रतिपुष्टं चैवम् ।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्माप्य वेद्यते ।

ज्ञानात्मकमिदं विद्यन् न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥

इति । ये तु वैशेषिकादयो ज्ञानात्रयमात्मानं ग्रन्थते ते श्रुतिस्मृति-
विरोधेनोपेक्षणीयाः । न च लाघवात् प्रतिपुष्टमेकैकमात्रशक्तिरित्यज्ञान-
सिद्धौ तस्याश्रयो गौरवात् न कल्प्यते ज्ञानापीतिप्रत्ययस्य संयोगसम्बन्धेनैव ।
पपत्तेः । यथाज्ञानेन तेजस्वीति प्रत्ययः संयोगसम्बन्धेन एव तथैव बुद्धौ
ज्ञानात्मद्रूपसंयोगसम्बन्धेन ज्ञानात्रयप्रत्ययः ब्रह्मेव लोकानामहमितिप्रत्यये

चावश्यं बुद्धिरपि भासते अनादिमिथ्याज्ञानवासनास्येदोषस्य प्रतिबन्धे मा-
नाभावात् । अतो ऽहं जानामीत्यविदुषां प्रत्ययोऽहमंगे समो ज्ञानवत्त्वा-
न्ने प्रमेत्याद्ययोः समानमेव । विदुषां तु जानामीति प्रत्ययोसिद्धिः एव । पर-
मेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादित्यवहारस्तु लोकव्यवहारादिति । अधिकं तु सार्य-
भाष्यादौ मोक्षमिति विद्मः । बुद्ध्यातिरिक्ते द्वन्द्वे प्रमाणाभाह सूत्रकारः ।

तदर्थं एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

तस्य पुरुषस्यार्थः प्रयोजने भोगापवर्गविवर्धः प्रयोजनं यस्य स
तथेति 'मध्यमपदलोपी समासः । भोगापवर्गप्रयोजनकमेव दृश्यस्य स्वरूपं
कार्यकारणात्मकं गुणत्रयं न स्वार्थमित्यर्थः । तथा च गुणः परार्थः
संदृढ्यनारित्यात् शब्दादिष्वदित्यनुमानेन बुद्ध्याद्यातिरिक्तस्य पुरुषाख्यस्य
परस्य मिद्विरिति भावः । इदं चानुमानं पूर्वसूत्रे व्याख्यातम् । तदर्थमेव दृश्य-
मित्येताद्यन्तान्नेषौ निर्वोदेष्यात्मपदं धात्वर्थे दर्शने तदर्थेत्वात्पक्षमनिरा-
साय प्रयुक्तमिति । तदर्थेति युक्तिं घट्न् मूत्रं व्याचष्टे । बुद्धिरूपमेति ।
यतो दृष्टिरूपस्य पुरुषस्य यत् कर्मय कर्म दर्शने तद्विषयतां गतमेव यस्तु दृश्यं
भवति दर्शने च सर्वस्मिन्नां प्रयोजनमिति सर्वसमतमतस्तदर्थमेव दृश्य-
स्य गुणादेः स्वरूपं भवति तिष्ठतीत्यर्थः । नहि परप्रयोजनं यस्तु परप्र-
योजनं विना लक्ष्मणमपि स्यात्तुं क्षमते नित्यमनित्यं वा प्रयोजनं विना
कस्यापि परार्थस्यावस्थानादर्शनेन पुरुषार्थस्य तस्मिन्निहेतुत्वमिहेति
भावः । अनेन च सूत्रेण चैतन्याधीना सत्ता दृश्यस्य न स्यादिति सिद्धम् ।
सूत्रान्तरमवतारयितुमुपक्रमते । तस्य स्वरूपमिति । ननु दृश्यस्य रूपं यदि
परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन निमित्तेन तदर्थं प्रति सत्त्वात्मकं लब्धप्रज्ञा-
कं तर्हि भोगापवर्गवर्धतायां भोगापवर्गरूपे पुरुषस्यार्थसमूहे कृते सति
पुरुषेण न दृश्यतइति कृत्वा स्वरूपत्यागाच्चाश्रित्यन्तोच्छेदोऽस्य गुणादेः प्र-
सक्त इत्यर्थः । प्रयोजनसमाख्या हि प्रयोजनकारि नाशयतइति धर्मोप-
भेदासनादित्यादिस्यत्वे दृष्टं तथा च प्रकृतिनित्यावस्थायादिप्रकाशानुच्छेदनि-

स्यैश्वर्योदिसिद्धान्तदानिरिति पूर्वः पदः । अत्र सिद्धान्तमाह । न तु विम-
श्यतीति । पृच्छति । कस्मादिति । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं यदिति ।

कृतार्थं प्रति नष्टमध्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

व्याचष्टे । कृतार्थमिति । सुदृष्टा कृता समापितोऽर्थो यस्येति कृता-
र्थमेकैकं विष्णुत्पुत्रं प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनान्तरत्वात् रात्रौ रात्र्यव-
ष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन् कृतार्थं अन्यपुत्रे च तस्य साधारण-
त्वादित्यर्थः । योजितं भूवं भास्यतेत्याचष्टे । कुशलमित्यादिना रूप-
मितीत्यन्तेन । कुशलं कल्याणमुक्तम् । अहोरात्र्यो यनेत्यहोरात्र्ये, श्रेयं व्याख्यात-
मायम् । श्रेयं सूत्रार्थः । शुश्रूष्यनुग्रहीतो, यथा

अनामिका मोहितशुक्लकृष्ण कर्तुः प्रजाः सुखमानां सकृपाः ।

अज्ञो ह्येको लुप्तमाद्येनुर्यते कदात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः ॥

इति । तदनेन सूत्रेण प्रकृतमित्यर्थं पुरुषबहुत्वं च प्रतिपादितम् ।
तथा पुरुषभेदात् प्रकृतेर्वैबुत्वं नाम्नीत्येवंरूपं प्रकृतेरेकत्वं च प्रतिपादितं
विज्ञानवादादिनिरासार्थेति । अन्ते 'यथा घटीकुम्भजम्बुजमुत्पन्नाकाशमेकं
बहुधा हि भिन्नम् । तथा सुधाहुः स च काशियोदमन्येय देहेषु शरीरभेदे-
रित्यधिधृतिस्मृतिशेतात्वं सर्वोत्पन्नमैक्यं विबुधमिति चेत् । तादृशत्वा-
त्तैः प्रकरणाभेदेन क्वचिदवैधर्म्यसंभवाभेदप्रतिपादनात् । सर्वोत्पन्नमवैधर्म्य-
सात्तेनैवापरिकामितया बुद्ध्यादभिमाननिवृत्तितो मेतस्मिन्ने । क्वचिच्चा-
विभागलक्षणाभेदप्रतिपादनात् । तत्तत्त्वैकस्मिन् परमात्मने । बुद्ध्यात्मता
सिध्यतीति । एतच्च सर्वे ब्रह्ममीमांसाभाष्ये श्रुतिभाष्यादिसु च प्र-
श्रितमस्माभिः । न पुनस्तादृशव्याख्यानां जीवात्मपरमात्मत्ववद्वैतव्यवह-
रसंभवति अन्तर्मोक्षानुपपत्तिरूपसत्तत्क्रानुवहेण कलत्रवृत्तिर्भेदशङ्कश्रुतिस्मृति-
श्रुतिर्विरोधात् । 'अधिकं तु भेददर्शनात्' 'अज्ञो नानाव्यपदेशा'दिति ब्रह्म-
मीमांसामारम्य भवेद्वैतसूत्रेति स्फुटमात्मभेदप्रतिपादनेन भेदस्त्वैव कल्प-
येत्साधारणत्वाच्च । अथ च सर्वोत्पन्नमैक्यमात्रज्ञानाच्च ससारोभिप्रायमिति
तिः संभवति । अस्मिन्नेवाव्यपदेशेऽप्यन्तेऽभेदेन कल्पतदभावकत्वं एकस्मिन्ने-

वार्तमनि अवच्छेदेन संसारासंसारयोः संभवात् । विवेकज्ञानापेक्षे च तत्
 एवाभिमाननिवृत्तौ क्यञ्चानस्य न दृष्टद्वारा मोचहेतुत्वं स्यात् नाप्यात्मैक्य-
 ज्ञानात् सर्वोत्पन्नस्यैवापासनं संभवति । साक्षात् कुकुरत्वादितृष्ट्या च वस्तुतो
 निन्दाया एव प्रसङ्गात् । सद्यश्चैवविभागतत्त्वमिदंनोपासनाया आशय-
 कल्पत्वेन चेतनधर्मोऽपि तथैवौचित्याच्च । तस्मात् प्रयोजनाभावात् ना-
 त्मापण्डिताप्रतिपादने श्रुतिस्मृत्यास्तात्पर्यम् । अर्धमं तु वस्तुमीमांसाया-
 प्रस्नाभिरापुरिकपेक्षान्तिशुद्धमतपण्डनावसरे प्रतिपादितमिति द्विक् ।
 तदेवं विशेषादियेषेत्यादिसूत्रमद्येन द्रष्टुः पुरुषस्य स्वत एव दर्शनशक्तेर-
 बुद्धेः कारणरूपेण निमित्ते सिद्धे तयोः संयोगः प्रवाहरूपेणानादिरिति
 शास्त्रेषु व्याख्यातमुपपन्नमित्याह । अतरेवेति । विनाशित्वेपि भावरूपाणां
 गुणानामनादित्वं न घटेत् सतश्च तत्तुल्यश्रुतेः ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोग-
 स्येति भावः । बुद्धिपुरुषसंयोगस्य प्रवाहरूपेणानादित्वे पञ्चशिपाचादेः सं-
 वादमाह । तथा चोक्तमिति । धर्मिणां गुणानां पुरुषैः सहानादिसंयोगा-
 दिति तु गुणनिमित्तं विना धर्मसामान्यानां बुद्ध्यादीनां संयोगानादित्वं
 न घटतइति प्रतिपादनाय प्रदर्शितम् । तदेवं प्रकाशमहतीत्यादिसूत्रैः
 पञ्चविंशतितत्याम्यत्र संक्षेपेति विवेकेनाक्तानि विस्तरस्तु सांख्यदर्शने
 द्रष्टव्यः । प्रकृतिपुरुषविवेकस्यैव मुख्यतस्तत्र प्रतिपादनात् अथ योग-
 स्येवेति । द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्तम् इदानीं तत्संयोगस्य स्वरूपप्रदर्शनं
 सूत्रमुत्थापयति । संयोगस्वरूपेति । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यं न हेतु-
 हेतुः प्रत्यमेतादिसाधारण्यात् अतः संयोगगतविशेषावधारणायैवं सूत्रं
 प्रयुक्तद्वयैः ।

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २२ ॥

स्वशक्तिर्द्रष्टृश्च भोग्यतायोग्यत्वात् । स्वामिशक्तिर्द्रष्टा भोक्तृयोग्य-
 त्वात् तयोः स्वरूपोपलब्धौ हेतुर्वयं संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्यसंयोगो न
 हेतुहेतुतत्त्व इत्यर्थः । विभुना द्रष्टृदृश्यसंयोगसामान्यस्य सार्वज्ञानिकत्वेन
 हेतुहेतुत्वादिति भावः । स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारकः पुरुषबुद्धिसत्त्वा-

प्राधिकारः - सर्वं धर्मो इति पूर्वभाष्यात् । अतो वृत्त्यवस्था मुद्रा संकेत
एवात्र संयोगविशेषः ।

आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

इत्येवंविधपदार्थादिभ्यो लिङ्गदेहात्मसंयोगादेवात्मनो विषयदर्श-
नाद्यगमादिति । एतेन भोक्तृभोग्ययोग्यतैत्र द्रष्टृदृश्ययोगनर्तकः संज्ञः संयोग-
गाहोत्तरे, पुरुषस्य परिणामित्वापत्तेरिति कस्यचित् प्रज्ञापः सूत्रस्वराम-
द्वयः । तदपसरति स्वस्वामिभावः संयोग इत्येव सूत्रेण चिन्त्यात् संयोगस्या-
नाद्येक्यतित्वे सत्यानामिभूताभ्यामुत्पत्तिविनाशवचनानुपपत्तेरिव चेत्त-
त्त्वादेतत्तत्वातिरिक्तस्य प्रतिनियतस्य योग्यस्य, ज्ञानावच्छेदकस्यानिरूप-
णाच्च । तयोश्च मोक्षकालसाधारण्येन द्वेषहेतुत्वात् । यदि च स्वभुक्त-
वृत्तिज्ञासनाशक्तं प्रवृत्त्यपेक्षं च वासनाया अनर्दिष्टं तदेव च संयोग-
इत्युच्यते । तथापि ज्ञादृशसंयोगस्य भाग्यवह्यमात्रमधिष्ठाज्ञासनाशक्त्य-
स्य, दिक् न घटेतेषु यथाशक्तसंयोगस्यागानोविध्यादिकं चेति । यत्नोक्तं
संयोगेन परिणामितमिति तत्परिणामतत्त्वज्ञानात् संयोगविभागप्रा-
प्ताकाशश्च परिणामव्यवहाराभावेन सामान्यगुणानिरिक्तवर्मात्मनिरेव प-
रिणाम इत्युक्तत्वात् अन्यथा च प्रतिमये प्रकृतिपुरुषयोः संयोगविभागी
भुतिस्पृष्टाः सुखमाद्यौ विरुज्येताम् । नहि प्रतिमये योग्यतात्वाद्भिनाशौ
घटेतां पुद्गल्य परिणाममसद्भात् । यथाशक्तसंयोगविभागयोरप्राप्त्यादादि-
प्रमितिचित्ताच्चेति दिङ् । सूत्रायै विद्येति । पुरुषदार्थादिना भोक्तृत्व-
इत्यन्तेन । संयुक्त इति । भवतीतिशेषः । सूत्रे स्वकथपदे च विवेककथा-
तिपर्यन्तस्य दर्शनसामान्यस्य संयोगान्वयत्वप्रतिपादनाच्चेति । इदानीं
विवेककथातिरिचिप्रकाशनिधाय इति तस्य हेतुरधिष्ठेति चानामि
भूतदुर्गापेक्षितेन सूत्रोपपत्त्यादित इत्येतत्प्रमेयं प्रतिपादयति । दर्शनका-
र्ष्यत्वादिना । ईतत्त्वस्य प्रयोजनाभावेनाप्यमानेनमेव दर्शनकथ-
मावसानः संयोग इत्यतो दर्शनं द्रष्टृस्वकथोपनिधिर्विधेयकारणमर्थादनेन
सूत्रेभोक्तृमप्यादितं तथा दर्शनप्रदर्शनस्य वृत्तिरुन्नि विरोधीत्यतोऽदर्शनं
प्रवेगहेतुस्तिष्ठत्यर्थेदुक्तमुपपादितम् । दर्शनादर्शनयोर्वैरोधेन विषयुक्तौ

वियोगसंयोगयोस्तदुभयकार्यत्वादिष्वप्यर्थः । ननु अदर्शनं संयोगका-
रणं तर्हि अदर्शनाभावादित्येव संयोगविनिवृत्त्यात्मको मोक्षो भविष्यति कथं द-
र्शनमपि मोक्षहेतुरुच्यते इत्याशङ्क्यामाह । नात्र दर्शनमिति । यस्मिन्का-
ले दर्शनं तत्त्वज्ञानं न मोक्षकारणं गौरवात् । विरोधादिभिर्व्यवधानेन मो-
क्षाध्यवहितपारुषिकाले ज्ञाने नियमासंभवात् किं तु अदर्शनस्य कल्पमाण-
कल्पस्याभावादित्येव द्रष्टुं शक्यसंयोगाभावात् स एव मोक्ष इत्यर्थः । एतेन मो-
क्षस्यानिमित्तकतया स्वाभाविकरूपरूप नित्यत्वं लभ्यम् । नन्वेवं विशेष-
क्यातिरिच्यैवाहानोपाय इत्यविमर्शबहिरोधो दर्शनं वियोगस्य कारणमिति
स्वात्मविरोधश्च लभ्यः । दर्शनस्य भाव इति । सुगमम् । उक्तं शास्त्रे । तथा च
तत्त्वज्ञानं मोक्षे प्रयोजनक्रमाच्चमिति । उत्तरसूत्रेणासाधारणं संयोगहेतुमद-
र्शनमयधारयितुमुक्तद्वयं विकल्प एव । किं चेदमिति । किं पुनः
संयोगकारणत्वेनेतन्मददर्शनमित्यर्थः । नमिति व्याख्यातद्वारे । यद्यपि संयोगो
दर्शनकारणमिति सूत्रेणादर्शनस्यानुत्पाद एव संयोगहेतुतया च प्रसक्तो
नात्यः । तथापि तत्समनियततया अन्येषामपि सशयकोटित्वं बोध्यम् । तत्र
प्रथमो विकल्पः किं गुणानामिति । गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिकारः कीर्त्या-
रम्भणसामर्थ्यम् । ज्ञानाभ्युदया कार्यविशेषजननशक्तिरित्यर्थः । ततोऽपि हि
संसारहेतुसंयोगविशेषो ज्ञायत इति द्वितीय विकल्प परित्यज्य सर्वविकल्पेषु
अन्यकल्पगुणयोगेनादर्शनशब्दे गौणः । तृतीय विकल्पमाह । सादृश्यादि-
दिति । अदर्शनमित्यत्र दर्शनशब्दस्य कारणसाधनत्वमतिपादनाय वृत्ति-
रूपस्य स्वात्मिने दर्शितविषयस्येति वित्तविशेषण इति शब्दवाच्यं स्वात्मिने
दर्शितो विषयो येन तस्येत्यर्थः । उक्तमेव विश्लेष्यते । स्वस्मिन्निति ।
स्वस्मिन्नित्येव पुरुषार्थरूपेण दृश्ये शब्दादि एते सत्त्वगुणान्यताश्चेति ॥ सति
ये दर्शनाभावरित्ततृत्त्यभाव इत्यर्थः । मोक्षकालीनं दर्शनभावाय व्याघ्रतंयितुं
साम्यन्तम् । भयोगाहेतुतया ॥ तादृशमदर्शनं नात्र विचारणीयं वित्ते हि
पुरुषार्थसत्तायामेवाददर्शनं संयोगहेतुर्भवति इति भावः । अर्थात् द्वितीय-
विकल्पस्य विशेष्यभावरित्त्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह । किमयं चेति ।
सत्कार्यमित्येव विशेष्यभावरित्त्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह । किमयं चेति ।
सत्कार्यमित्येव विशेष्यभावरित्त्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह । किमयं चेति ।

मित्यर्थः । चतुर्थं विकल्पमाह । अथाविद्येति । पञ्चम्यर्थाः अविद्या पक्षपक्षान्ते
 स्ववित्तेन सह गुणेषु सीमा साधनारूपेण स्वाख्यवित्तस्योत्पत्तिव्यतिरिक्तमि-
 त्यर्थः । तथा चाविद्यासाधनैवादर्थनमिति । अपमेव पक्ष मिट्टाः अवि-
 द्यति । पञ्चमं विकल्पमाह । किं स्थितोति । प्रधाननिष्ठस्य साम्यपरिहा-
 महेते । स्थितिसंस्कारस्य त्वेति गतिसंस्कारस्य महदादिरूपवित्तकृ-
 पारिणामहेतेरभिधायकमित्यर्थः । तथैव हि प्रकृतितोभद्वारा सुप्रकृत्या सयो-
 गो जन्यते इति । सद्बुभयसंस्कारमद्वारे मतान्तरं प्रमाणयति । धर्मेदमिति ।
 स्थित्येवमेव इति सादृश्यं चतुर्थ्या एवकारो च तयो परावादाध्याहारो स्थित्ये-
 वेतिपाठे तु विशेषणं गृहीया इति । तथा च प्रधान चेत् स्थितिमात्रेण
 वर्तते तदा विकाराजनकत्वाच्च प्रधानस्यासु मूलकारणत्वं हि प्रधानत्वमि-
 ति । तथा गतिमात्रेण वेदुर्नत तदा महदादीनामपि प्रकृतिवदेव नि-
 त्यस्यापत्त्या किं कस्य मूल स्यादिति न व्यवहारः सम्भवत्यतः उभयस्यैव
 स्थितिगतियमितेव प्रधानम्यावस्थान प्रधानव्यवहारं सम्भते कार्यतया न
 पुनरन्यथेत्यर्थः । न केवलं मूलकारणत्वाच्च स्थितिवत्तया कालभेदेन
 निर्योपको विचारः किं तु कल्पितेषु विकाररूपेषु कारणभेदेषु महदादि-
 व्यैव चर्चा विचारः समान इति प्रसङ्गादवधारयति नास्तिकानां कुर्वन्
 पतावादिमपाकतुं कारणान्तरेत्येति । न च चर्चा यथा सृदादिषु धर्मा-
 स्थित्येव निश्चयेन वर्तते तर्हि कदापि घटानुत्पादनेन कारणत्वहानिः ।
 यदि तस्यैव प्रवृत्त्येव वर्तते तदा सूतृद्योदयोरेव तुल्यकालतया कार्यका-
 रणव्यवस्थानुपपत्तिरिति विकाररूपकारणमपि स्थितिवत्प्रभववदेवेति वृत्त-
 विकल्पमाह । दर्शनशक्तिरेति । पुरुषावात्मानन्दर्शयितुं वा सम्भता-
 मा दर्शनशक्तिं मैव सादृश्येनमित्यर्थः । इयं च शक्तिर्विनेकव्याप्त्यनुत्पाद-
 रूपा सयोगहेतुः स्थाप्योक्त साध्यकारिका ।

‘वृष्टाहमित्युपपत्त्यन्येति ।

पुरुषस्य दर्शनायै केवल्याच्चै तया प्रधानस्य ।

पदम्बन्धवदुभयोरपि सयोगस्तत्तत् सन् ।

इति ।

तृतीयविकल्पस्यस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागादस्य ततो-
 भेदः । प्रधानस्य दर्शनशक्तौ श्रुति प्रमाणमिति । प्रधानम्येति । काल-
 प्तशास्त्राख्येयं श्रुति । सप्रम विकल्पमाह । सर्वयोग्येत्यादिनाऽवभासत-
 त्यन्तेन । सर्वेषां समर्थाऽपि पुरुष प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् न पर्यति इत्येक-
 मदर्शनं पुरुषनिष्ठमपरं च सर्वकार्याणां कारणत्वात्तदने समर्थं स्वरूप-
 योग्यमपि दृश्य प्रधानं तदा प्राक् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषेण न दृश्यतरति
 दृश्यनिष्ठमदर्शनमित्येवमुभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येकवाचुरित्यर्थः । एत-
 देवाचादर्शनमिति शेषः । ननु अहानामदर्शनात्मकत्वात् कथं तेषामदर्-
 शनं धर्मः स्यात् आभावस्याधिकरणस्य रूपत्वात् अव्यभिचार्येण सादृशादे-
 कतासिद्धेश्च कथं वा दृशिस्वरूपस्य पुरुषस्यादर्शनं घटते प्रकाशरूपस्या-
 प्रकाशरूपत्वासम्भवात् इत्याशङ्क्य समाधत्ते । तत्रेदमिति । तत्रादर्शनदृ-
 यमध्ये इदमेकमदर्शनं दृश्यस्वरूपभूतमपि दृश्यधर्मत्वेन विशिष्टं भवति
 तत्र हेतु पुरुषप्रत्ययापेक्षमिति । पुरुषप्रत्यय बोधमपेक्ष्य तदविषयतपेति
 यावत् । तथेति । तदा पुरुषस्य निधर्मत्वात् सदा प्रकाशरूपत्वात् ज्ञाना-
 त्मभूतामप्यदर्शनं पुरुषधर्मत्वेनैव लौकिकबुद्ध्यावभासते तत्र हेतु दृश्यप्रत्य-
 यापेक्षमिति । दृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य दृश्यगोचरप्रत्ययाभावेनेति यावत् । अष्ट-
 मविकल्पमाह । दर्शनं ज्ञानमिति । ज्ञान बोधनाक्ष्य तस्यापि दृश्यसंयोग-
 हेतुत्वात् न तु भोगाद्यर्थरूपमनागतस्य दर्शनमत्रोक्तम् अथैवतया-
 दौनस्यत्वादिति । उपसहरति । इत्येतरति । शास्त्रेण्येते ऽज्ञानभेदास्ता-
 न्त्रिकैस्तत्तदित्यर्थः । सयोगभेदेन सर्वेषामेवादर्शनानां हेतुत्वं सिद्धान्त-
 यथैव सयोगविशेषहेत्यदर्शनविशेषपरतयोत्तरमूनमवतारयति । तत्र विक-
 ल्पेति । तत्रादर्शने प्रिकल्पवद्भुत्वं भेदवाच्यत्वेनैवपुरुषसामान्यस्य गुणसा-
 मान्यस्य च मुख्यार्थहेतुसयोगसामान्यं प्रति कारणताया बोध्यम् । यस्तु
 प्रत्येकवेतनस्य तत्तत्वेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगो द्वेयहेतु स्यात्पामीत्यादिप्रक-
 तमूत्रेणोक्तः ताव हेतुरविद्या चतुर्थविकल्परूपमदर्शनमपेक्षेति सूत्रेण सहा-
 न्ययः । प्रत्यवेतनत्वमिति पाठे स्वस्वबुद्धानुगमशीलवेतनत्वमप्यर्थः । अयं
 भावः । अविद्यालयात्तरमपि जीवन्मुक्तस्य भोगाद्ये विषयकूपेण परित्यजेतुं

सह संयोग उत्पद्यते अती। नाविद्या गुणपुरुषसंयोगसामान्य हेतु किं तु
यद्योक्तो गुणाधिकारादिव स्वबुद्धिसंयोगस्तु जन्माधारनामा बुद्धिः किं
न भवतीति बुद्धिपुरुषसंयोग इवासाधारण्येनाविद्याहेतुर्भवति सैव न बुद्धिः
संयोगाद्विद्या द्रष्टृदृश्यसंयोगहेतुर्पिद्योक्तव्या न भवतीत्याशयेन सैवात्तर-
मूचेण सूच्यते न गुणाधिकारादिः तस्य ज्ञानानुच्छेदात्वात् एकस्य गुणो
मुक्तावपि पुरुषान्तर्गतं गुणाधिकारादिताद्वदव्यात् यदेव न पुरुषेण हेतु
शक्यते तदेव हेतुनिदानमत्र प्रतिपादनोपयुक्तं यद्यपि आतर्क्यस्वरादी
नामपि हेतुहेतुसंयोगकारणतया तेषामप्यत्र प्रतिपाद्यतापत्तेरिति ॥

तस्य हेतुरविद्या ॥ १४ ॥

तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगाद्विद्या हेतुरित्येत्यर्थे । भा-
ष्यकारेण च सूत्रकारतात्पर्याभिप्रायेण तस्मैत्यस्य बुद्धिसंयोगस्येत्यर्थं उक्त-
ं न तु साक्षादित्यद्रष्टृदृश्यसामान्यसंयोगस्यैव पूर्वसूत्रे प्रकृतत्वात् । बुद्धि-
संयोगस्येति । अविद्या चाज्ञानात्मन्यात्मबुद्धिमात्रं तस्य बुद्धिसंयोगहेतुरत्वात्
अनित्यादौ निष्ठादिबुद्धिरूपानामविद्यानां यद्यप्येवमविद्येन प्रमातृत्वान्न तदस्य
त्वानुपपत्तेरत्र । सा चाविद्या बुद्धिसंयोगजन्यतया तदव्यवहितप्रत्यक्षानि न
सम्भवतीत्यत्र बाह्यभाष्यकारो, विपर्ययेति । संयोगोपाविद्यायां स्वचित्तेन
सह-निष्ठत्वात् । प्रधाने या वासना स्थिता तथा चासित प्रधानं तत्पुरुष
अयोगिनीं तादृशमेव बुद्धिं मुक्ततीत्यनादित्याच्च हेतुः । अविद्यावासनायां
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे युक्तिर्वाह । विपर्ययेति । विपर्ययकान्दासनाब्रह्मात्
पुरुषव्यातिरूपं कार्यनिष्ठा स्वकर्तृशब्दमावधि न प्राप्नोति बुद्धिर्जन स्वा-
धिकारतया धनराशतेन पुरुषेण समुज्जयते सा तु बुद्धिः पुरुषान्यतात्मा-
तिपर्यन्ता अती कार्यसमाप्ति प्राप्नोति परवैराग्येत्याद्यात् । ततश्च वृत्ता-
धिकारा निष्ठादित्कायां निष्ठस्यविद्या सती संयोगाज्यवन्त्यस्य कारणभा-
वात् न पुनः पुरुषेण समुज्जयतइत्यर्थः । तथा चान्यप्यतिरेकाभ्यां वि-
पर्ययेवासनाबुद्धिं पुरुषसंयोगहेतुरिति भावः । पुरुषव्यातया दितस्य
विद्यतिरिति युक्तं तत्र नास्ति काश्चेप निष्ठाविद्योपेतं प्रदर्शयति । अथ

कश्चिदिति । पण्डितेपाप्यानेन दृष्टान्तेनेष्टाटमति आतिपत्तीत्यर्थः ।
ननु संक्राव्यानेमेवाह । मुग्धयेत्यादिना उत्पादयिष्यतीत्यन्तेन । स पण्ड-
कस्ता भावाम् । धितमिति । धितमष्ट परैराग्येण निवृत्त ज्ञान वितति-
र्धृतिरूपं मोक्ष करिष्यतीति नास्ति त्रत्याशेत्यर्थः । उपेतामुचनान् पूर्वा-
चार्यमुखेनात्र सिद्धान्तमाह । तथेति । ईषदसमाप्त आचार्य आचार्यदे-
शीयः । उपेतयोषे प्रत्युत्तरदानमन्त्रे आचार्यदेशीयत्वम् । आचार्यश्च वा
मै प्रोक्तः ।

आविनेति च शास्त्रार्थमाचारे स्यापप्रत्ययि ।

स्यप्रमाभते यस्मादाचार्यस्तेन दौष्यते ॥

इति । नन्वेति सजोधने । एतदुक्तं भवति । ज्ञान न भोक्तृभो-
क्तेषुस्माभिरिष्यते किं तु आधिज्ञाप्यादर्शननिर्मुक्तिस्तत्कार्यनिरोधयोग-
द्वारा । तेषां च धितमपि ज्ञान बुद्धिपुरुषयियोगरूपमौत्तयापरद्वारा का-
रणं संभवत्येवेति । ननु यद्यप्यमाचार्यदेशीयं तर्हि किं बुद्धिचित्तादिनां
मशान्कारणनिर्मुक्तिमौत्तयं न भवतीत्याशङ्क्यामाह । तत्र चित्तेति ।
विततिनिर्मुक्तिमौत्तये भवत्येष किमु तत्रास्थानशस्य नास्तिकस्य बुद्धिव्या-
मोहो ध्ये इत्येताऽन्नेपित्तीये समाधावृत्त्यदेजाचार्यदेशीय उक्त इत्य-
र्थः । तदेव द्वेयद्वेयहेतुरूपं प्रवृत्तं ध्याय्य वृत्तीयप्युदस्य सूत्रमवतार्य-
ति । हेयमिति । निर्मितमविद्या ।

तदेभावात्संयोगाभावाद्दानं नद्दृश्येः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या - आधिज्ञाप्या आभावादिनाशाद्वृद्धिपुरुषसयोगनिर्मुक्तिद्वारा
दृष्टदृश्यसयोगनिर्मुक्तिः तु पदानमित्युच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारात्
तस्य पुरुषार्थत्वायोक्तं तद्वये कैवल्यमिति, तदेव च ज्ञान पुरुषस्य कै-
वल्यामित्युच्यते इत्यर्थः । इममेव सूत्रार्थं भाष्यकारः प्रकरान्तरेणाह ।
तस्मेति । बुद्धिपुरुषसयोगशब्देन कार्यकारणाभेदात् दृष्टदृश्यसयोगोऽपि
शास्त्रं प्रत्ययकालीनविधेयगव्यावर्तनापात्यन्तिरु इति विशेषणं शब्दनेप-
रमस्य । एतद्ज्ञानमिति । पूर्वं सदान्वेति । तद्वये कैवल्यमित्येतद्वाच्ये ।

सद्व्येतिरिति । तद्वानं गुणैः बुद्धिगुणैः दुःखादिभिः पुनरसंयोगः इति विप्र-
 रूपेणासंयन् इत्यर्थः । स एव च दुःखभोगनिवृत्तिरूपः स्वतःपुनरसंयोग इति
 भावः । मूलस्य कतिपयार्थमाह । दुःखेति हानमित्यन्तेन । व्याख्याते केन-
 न्यशब्दाद्यैः तदा द्रष्टुः स्वस्वेष्यस्यानर्माति गतमूचं प्रमाणमिति । तद्वेति ।
 तदा दुःखनिवृत्तौ । अस्य च हान्युद्देश्यं चतुर्थेपादे विस्तरं भविष्यती-
 त्यत्र दिदृमात्रेण स उक्तः । अतः परं हानोपायग्रहणं चतुर्थेपादे स्यादिति नि-
 यत्यर्थस्तं ध्यात्वास्तत्र चतुर्थेपादे प्रतिपादनसूत्रप्रवृत्तादिति । अथेति । बु-
 द्धिसंयोगनिवृत्तिरेव सावाहु-प्रदाने कारणं विवेकव्याप्तिस्तु बुद्धिसंयो-
 गहेत्वविद्यानिवृत्तकत्वेन परम्पर्येति प्रान्तिशब्देन सूचितम् ॥

विवेकव्याप्तिरविज्ञाया हानोपायः ॥ २६ ॥

साक्षात्कारनिष्ठा रूपत्वत आयाधिपूर्वेति विशेषणम् । तत्राभिप्राय-
 शब्दात् कथमेतत्तन्मते इत्याकाहुषामाह । सूत्रेति । मिथ्याज्ञानसंस्कार-
 यात् मिथ्याज्ञानेनानरान्तराभिभूयत इत्यर्थः । यद्वेति । यदा तु साक्षात्का-
 रव्यायां भूतमिथ्याज्ञानमनागतवत्त्वं दृश्यधीजनुत्पावस्य तस्य विव-
 रणं बन्धप्रसव बन्धप्रसवसामर्थ्यं भवति तदा विभूतकेशाध्वभूतेषु बुद्धि-
 सत्त्वस्यात एव परवैशारद्री वैततयै कस्यैव विवरणं परस्यां वशीकार-
 संज्ञायां 'परमाणुपरममहस्यान्तोऽप्य वशीकार' इति सूत्रेणायां मिच्छाप्रति-
 पातरूपायां वर्तमानस्य विवेकव्याप्तिप्रवादे निर्मले मिथ्याज्ञानाकलुषिते
 भवति अतः सा विवेकव्याप्तिरविप्रवोच्यते । सा परमसाक्षात्कारहविषी
 हानोपाय इत्यर्थः । केन हारेण हानोपाय इत्याकाहुषामाह । तत
 इति । ततो विवेकव्याप्तेः कारणात् मिथ्याज्ञानस्य मूलरूपस्य दृग्बन्धी-
 अताप्रान्तिः । ततश्च पुनरसंयोग इति कृत्या यथ विवेकव्याप्तिरूपस्त्वित-
 निरुपादिरूपमेतत्तस्य पक्षाः, अस्य विवरणं हानोपाय इत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञाना-
 देव दुःखहानाद्यमेतत्तत्तज्ज्ञान असंबन्धतयावस्य किं यथोजनमिति चेन्न ।
 परवैशारद्यज्ज्ञानयोगस्याप्यत्र ज्ञानद्वारातया मोक्षहेतुत्वाज्ज्ञादिति ।
 तस्या विवेकव्याप्तेरविप्रवाक्यनिष्ठाया लक्षणात्माह ।

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रश्ना ॥ २७ ॥

तस्य विवेकख्यातिरूपहानोपायस्य प्रान्तभूमिकारूपिणी प्रश्ना सप्तधेत्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । तस्येतीति । तच्छब्दोक्तहानोपायस्य स्वरूपाख्यानं प्रस्तु-
दितव्यतिरिति । अन्यथा तस्येतिपुल्लिङ्गानुपपत्तेः । प्रत्याश्वाद्यः परामर्शः । न चात्र प्रत्युत्पत्त्यपत्तेः पुरुषस्य परामर्श इत्यर्थः संभवति पुरुषस्य
पूर्वमूत्रेष्वप्रस्तुतत्वात् । सप्तधेत्येतद्व्याख्यातुं शङ्कति । सप्तधेतीति । अशुद्धी-
ति । अशुद्धिरित्यपेक्षायाऽविद्या सत्त्वार्जवपापादिकं चोत्तरमूत्रभाष्यात् सैवा-
परवक्ष्यो मलसद्वयगमाल्लितस्य प्रत्ययान्तराणां विवेकख्यात्यन्येषामनुत्पा-
दे सति परवैराग्यजाक्रिरोधयोगादुत्थानदशायां सप्ताकारा प्रश्ना विवेकिना
निष्पन्नज्ञानस्य लिङ्गं भवतीत्यर्थः । एवकारेणोपगम्यच्छेदे प्रकारानूनता
नास्तीत्यर्थः । एकस्या एव प्रश्नायाः सप्तप्रकारत्वमुदाहरति । तद्व्याख्यादि-
मा । प्रथमे प्रकारमाह । परिष्ठातमिति । परिष्ठातं साक्षात्कृतं मुमुक्षु-
भिर्हृयं नास्पर्शशिष्टं पुनर्जन्मस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रकारमाह । सीणा
इति । तत्तत्त्वं हेयहेतवो ऽविद्याकामकर्मद्वयो विषेयसाक्षात्कारेण मम
सीणा इत्यादिरर्थः । तृतीयं प्रकारमाह । साक्षात्कृतमिति । तत्तत्त्वा-
विद्याविक्षयादुत्पन्नेन निरोधसमाधिना हेतुना व्युत्थानकाले बुद्धिहान्ययो
भाषिमोक्षो मया वाताकृतः देहपातानन्तरमेतादृशो मे मोक्षो भविष्ये-
ति सजातीयसाक्षात्कार एव सजातीयान्तरसाक्षात्कारप्रतिभासे परिचितः ।
असंप्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टव्यमिति फलितायेः । यथाश्रुते
निरोधसमाधौ हानसाक्षात्कारानुपपत्तिर्इत्यभाषादिति असंप्रज्ञातकाली-
नश्च दुःखाभावे योग्यानुपपत्त्या व्युत्थाने साक्षात्क्रियते, यदि ह्यसंप्र-
ज्ञातेपि दुःखं स्यात्तदनुभूयेत तत्तत्त्वं मुक्तोत्थानद्वयव्युत्थाने स्मर्यतेति ।
अथवा निरोधसमाधिना निष्पाद्यं हानं मोक्षो हान्योपरसंप्रज्ञातेन सा-
क्षात्कृतमित्यर्थः । चतुर्थे प्रकारमाह । भावितइति । तत्तत्त्वं फलनिष्पत्त्या
विवेकख्यातिरूपो हानोपायो भावितो निष्पादितः फलनिष्पत्त्येव साध-
नस्य सिद्धिरिति । अस्तुतस्तु भाषित इत्यादिप्रकारस्य द्वितीयस्थलस्य पाठ
प्राञ्जस्येन क्रमोपपत्तेः । एवेति । एषा प्रान्तभूमिप्रश्नाया विषयो हेयज्ञा-

नसमाख्यादिरूपा चतुष्टयो प्रज्ञायाः प्रज्ञाव्यवस्थानिमित्तात् पुंसां का-
 र्यमुक्तिः कार्यद्विमुक्तिः कर्तव्यसमाप्तिः बीजमुक्तिरित्यर्थः । इयं परचैरा-
 व्यख्या चित्तनाशस्याद्यभूमिकाख्या । चित्तेति । चित्ताद्विमुक्तिः चित्तवि-
 मुक्तिः परममुक्तिः सापि मान्तभूमिप्रज्ञाया विषयः त्रिविधा भवति ।
 चित्तविमुक्तिस्तु स्वयमेव भवति न तत्र साधनापेक्षेत्याशयेन पृथगु-
 न्यासः । प्रज्ञाया चित्तविमुक्तिमाह । चित्ताधिकारा बुद्धिमिति । समाप्त-
 भोगापवर्गो भवति बुद्धिरित्यर्थः । इयं परचैराव्यख्या चित्तनाशस्याद्य-
 भूमिकाख्या । द्वितीयामाह । गुणा इति । बुद्धेर्गुणाः सत्तारमुक्तुः साध्या
 स्वकारणे सत्त्वादित्रिगुणमयप्रकृतौ लीयमानास्तेन चित्तेन सत्तात्यन्ततय
 वच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तो विरीति । निरिच्छात्कूडात् घृता । क्षिप्वा-
 दवापस्यातुमसमा इत्यर्थः । यथा च तद्गुणोत्पन्न विनश्यदव्यस्या द्वितीयभू-
 मिका । तृतीयामाह । न वैवामिति । न वैवा सत्कारमुक्तादीनां पुनरु-
 द्धास्ति पुरुषार्थसमाख्या प्रयोजनाभावात् इत्यत एतस्मात्प्रज्ञायां पुरुषो
 बुद्ध्यादिगुणवत्त्वविशेषगुणः स्वयंप्रमाण्येति निश्चिदव्यक्तचित्तज्योतिरव्य-
 क्त्यैः प्रमत्तौपाधिकतमोपमातिन्यरहितः कैवली कैवलेषु मुक्तैश्च विभावी
 भवतीत्यर्थः । इयं चात्यन्तिकतयनिष्पत्तिरव्यक्तिरेकैकत्वस्य चरमभू-
 मिका इमा त्रिविधा चित्तभूमि भाविनीमेव बीजमुक्तदशाया त्रिगुणचित्तो
 योगी साक्षात्करोतीति बोध्यम् । तत्रैवं सत्ताविरयत्वात्सत्प्रकारा प्रज्ञा
 व्याख्याता । इदानीं सूत्रतात्पर्यमाह । एतां सप्तविधामिति । प्रज्ञावा-
 निष्पन्नत्वा-प्रज्ञामनुपश्यति निरभिमानतावतिपादनाद्योक्तं, बुद्धिर्वाति
 प्रज्ञाः साविभावेनैव लीयन्मुक्तं पश्यति न त्वभिप्रमन्यतश्चाद्ययम् ।
 कुशलः कल्याणैः । उक्त्याण्युद्धिपथीपत्त्यावादिति । ज्ञानिज्ञो जीवन्मु-
 क्तस्य सत्त्वं भूमेणोक्तं तत्त्वसद्भास्वर्यं परममुक्तस्य सत्ते विज्ञेयमाह ।
 प्रतिपद्य इति । चित्तस्यान्यन्तत्वेयं कुशल इत्येव भवति अथ ह्युक्त्या-
 द्विभिः सत्त्वाविभिश्च कुशलमुक्तैत्यन्तविषयादित्यर्थः । इत्यकारेण बीज-
 मुक्तदशामवि साक्षितमकुशलं निष्ठतीत्युक्तम् । अत एव चाख्यात-
 इत्यनेन बीजमुक्तावस्थाया मोक्ष कुशलस्य व्याख्यावाच्यं भवतीत्यनेन

मुख्यं कुशलत्वमुच्यत इति । यत्तु गीतायां "सर्वोत्थमपरित्यागी-गुणातीतः
स उच्यते" इति । ज्ञानिनोपि गुणातीतत्वमुक्तं तद्वृणाभिमानशून्यतामात्रं
परमेश्वरस्य निर्गुणत्वमिति । अतः परं शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं ज्ञानोपाय-
व्यूहस्याशेषविशेषास्तत्प्रसङ्गेनैव च ज्ञानव्यूहस्य विशेषास्त, व्याख्याः
तत्रादौ विवेकख्यात्युपायप्रतिपादकं सूचकतामवधारयति । सिद्धेति ।
सिद्धा निष्पन्ना अपि चेति यावत् ।

योगाङ्गानुष्ठानादभुविचये ज्ञानदीप्तिराक्वे-

कख्याते ॥ ६८ ॥

सामान्यतो ज्ञानं शब्दकामननाभ्यामपि भवतीति । दीप्तिपदं,
दीप्तिराज्ञानाश्रुतामतिविशेषबहुलम् । अत्र योगाङ्गानुष्ठानादित्यनेन वक्ष्य-
माणयमाद्रीना योगाङ्गस्यमपि ज्ञानाङ्गतावदेव विवक्षितम् । अन्यथा "तदपि
यद्विदुर्न निर्भीजस्ये"त्यागामिसूत्रे योगाङ्गताया विशेषस्यापकृतमिधामतान-
मसङ्गात् । ननु योगाङ्गानि योगसाधनानि तानि च पूर्वोक्ततया, पुनर्नोक्त-
इत्यनेन इति चेत् । कथं व्युत्पत्तिवितोपि योगयुक्तः स्यादित्यादिभाष्ये
विश्वेश्वरोत्तरमाश्रयत् ॥ पूर्वोक्तादे तदुक्तमाधिकारिकम् मध्यामवैराग्ये एव
योगयोः साधनमुक्तं तत्तत्र मध्यमाधिकारिको सत्यः स्वाध्यायेश्वरमरि-
धानामपि केवलानि साधनानि इत्यस्यादस्यादावुक्तानि । अतः पराप्रवृत्त्या-
धिकारिका यमादीन्यपि योगसाधनानि वक्तव्यानि ज्ञानसाधनप्रसङ्गेनेत्य-
पीत इत्यम् । यद्यपि ज्ञानमध्यसंप्रकृतियोगसाधनतयास्मिन् शास्त्रे प्रतिपा-
दितं तथापि तत्रोपपन्नान्येह भवति संप्रकृतत्वेत्युक्तम् । अतो
योगसामान्यस्य ज्ञानस्य चोभयोरपि तुल्यवैकल्यतया यमादीन्येतादृश
योगाङ्गतया प्रतिपादयिष्यन्त इति सूत्रे व्याचष्टे । योगाङ्गमिति । प्रत्येय-
त्वेति । योगाङ्गतया विषयेयशब्देन सत्काये प्राणादिकमपि प्राक्तं सत्या-
वयुविरूपत्वात् ।

ज्ञानमुत्पद्यते पुनः स्यात्पापस्य कर्मणः ।-

मथादभ्यसने प्रसूते परमन्त्यात्मानमात्मनि ॥

इति स्मृतेः । नाशश्चात्र तनुता । तथातया तनुत्वमशुद्धिरावद्यत-
 त्पुनरुद्धारमात् क्लेशतनूकारणार्थश्चेत्युक्तमूलात् । अतो न ज्ञानेनैव क्लेशानां
 मत्पन्नोक्तेर इति सिद्धान्तः प्राप्यते । अनुरोधिनी अनुमायिनी दीप्तिः
 सूक्ष्मप्राप्तिः । गुणपुरुषेति । गुणास्त्वयः सत्त्वादेव पुरुषश्च जीवेश्वरावि-
 स्तये । एतेन विज्ञासासाधद्वारा यमनियमान्तर्गतकर्मणां ज्ञानहेतुत्व-
 विज्ञासानन्तरं च कर्मत्याज्यमनुत्पन्नज्ञानेनापीति वेदान्तिब्रह्माणां मतं
 द्रुमेतं मन्त्रयम् । विपर्ययज्ञानब्रह्मरा यमनियमान्तर्गतकर्मणां ज्ञानहेतु-
 त्वसिद्धेरिति । अत एव

कर्मणा सहितान् ज्ञानात् सम्प्रयोगोभिजायते ।

ज्ञानं च कर्मेवहितं जायते द्वावद्वित्रितम् ॥

इति कौर्मोदिम् कर्मणा ज्ञानसाहित्येनानुष्ठानं सिद्धम् । यद्यपि
 विषयान्तरप्रचाराद्यतिवन्धनिवृत्तिकण्ठतया संवत्सरोपि ज्ञानकारण
 तथाप्यशुद्धिब्रह्मरा योगाङ्गानुष्ठानानामेव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वमस्ति न
 योगस्यैव्यङ्ग्यदोषादितिमिति । ननु नानाविधकारणभावाद्दृष्टेनात्
 योगाङ्गान्यशुद्धिद्वयं प्रति ज्ञानं प्रति च कीदृशं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।
 योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेरिति । अशुद्धेः कारणं त्रियोगरूपेणातिशयेनेत्यर्थः ।
 अयं भावः । अत एव अस्तुनेतिशयहेतु कारणमुच्यते अशुद्ध्यादस्यानभ्यु-
 पगमात् । तथा च सत्येताशुद्धिवियोगाज्येनासीतावस्थाद्वेषातिशयेन
 योगाङ्गानां कर्मिति । एव दृष्टान्तेष्विदं बोध्यम् । विवेकव्याप्तेस्तु प्राप्तिकारण-
 मिति । प्राप्तिरूपेणातिशयाभावकतया विवेकव्याप्ते कारणमित्यर्थः ।
 प्राप्तिर्येतात्पते । प्रतिबन्धनिवर्त्तनम् । तत्र दृष्टान्तमाह । यद्येति । नाव्यधा-
 कारणमिति । न वैशेषिकाद्यामिषोत्पत्तिकारणमस्म्यते । धर्मोद्दीना निमि-
 त्तकारणानां प्रतिबन्धनिवृत्तिकारणत्वसिद्धान्तादित्याशयः । 'निमित्तमप्र-
 योजकं प्रकृतीनां वर्यमेवस्तु तस्य' हेचिकवदिति सूत्रे चेत्तत्त्वकीमवि-
 श्यति । विवेकव्याप्तेर्येतात्पते च चित्तमेव कारणं स्वत इव सर्वार्थवद्ब्रह्ममा-
 ध्यादिति । शृङ्खलति । कति चैतानीति । अतर्, नयेवेत्याहेति । पूर्वोदायंगव-
 इति शेषः । अरिक्लेशानि नष्टकारणानि । ययोगाङ्गानुष्ठानादिति । तत्रेति ।

ज्ञानस्य स्वरूपस्योत्पत्तिरूपातिशयेन मनः कारणं संभवति उपादानत्वा-
दित्यर्थः । आसिक्कारणं च नेत्यसौ साक्षात्कारणं किं तु प्रतिबन्धनि-
वृत्तिद्वारेति । घटादिषु दण्डादीनि च पूर्वोक्तार्तिक्कारणमध्यस्य प्रवेश-
नीयानि, उत्पत्तिकारणत्वमुपादानकारणत्वमिति । स्मितीति । भेगाप-
न्नं रूपं पुरुषार्थेसामान्यं मनसः स्थितिरूपातिशयेन कारणं भवति पुरुषार्थ-
समाप्ते । मनसः स्थपमेव लयादित्यर्थः । अत्र प्राधान्येनैव मन उदाहृतं
पुरुषार्थस्य सर्वभोग्यानामेव स्थितिहेतुत्वादिति । अभिष्यक्तीति । आलो-
करूपज्ञानं च रूपस्याभिध्यक्तिरूपातिशयेन कारणमित्यर्थः । अभिष्यक्तिश्च
क्षुद्रिदृष्टिः पौरुषेयबोधश्च तत्र क्षुद्रिदृष्टौ आलोकः कारणं पौरुषेयबोधे
च रूपज्ञानं क्षुद्रिदृष्टिरूपमिति विभावः । विकारकारणमिति । एकाग्रस्य
ममसौ विद्यासर्गस्योत्तरागादिविकाररूपातिशयेन कारणं भवतीत्यर्थः ।
प्रत्ययकारणमिति । प्रत्ययः संप्रत्ययः प्राप्ताण्यनिश्चय इति यावत्, तथा च
पर्वते वह्निरस्मीति शब्दादिना यद्विनिश्चयं तस्य संप्रत्ययकारणं पर्वते
धूमदहनमित्यर्थः । यथाश्रुतेमिज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानशब्दवैयर्थ्यात् । आनुभा-
मिकज्ञानस्यापि अभिष्यक्तिमध्यस्य प्रवेशाच्च । प्राप्तिस्मरणमिति । आसिः
मानिरित्येक एवार्थः, एतद्व्याख्यातम् । धियोषेति । एतदपि व्याख्यातम् । ननु
विभोगकारणे कारणव्यवहार इव नास्तीति चेत् । मशकाद्यैवं धूम इत्यादि-
व्यवहारदर्शनात् । कर्मकार्यभेदेकार्यतयाऽशेषधातुक्रमेणामेव कार्यत्वा-
च्चेति । अन्यत्वकारणमिति । रूपभेदकारणमित्यर्थः । ननु विकारकारणादस्य
को भेद इति चेत्, उच्यते । सुवर्णोदितः कटकादिरूपतात्यागेन कुण्डला-
दिरूपतायां यत्कारणं तत्सुवर्णोदितविकारकारणमुच्यते तदेव च कारणं
कटकदेरन्यत्वकारणमुच्यते कटकादिष्विनाशपूर्वकमन्येषां कुण्डलादीनामु-
त्पादनात् अतः कार्यभेदेनैकमेव यस्तुनो द्विधाकारणत्वमिति । सुवर्ण-
स्येति । सुवर्णोपिण्डादित्यर्थः । सुवर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन सुवर्णा-
न्यत्वाकारणत्वात् । अतोस्य विकारकारणात् भेदात् सुवर्णोपिण्डं कुण्डलं
करोति इत्यादिप्रत्ययश्रवणां कारणतायां प्रमाणमिति । आहमन्यत्व-
कारणमुदाहृत्यान्तरमन्यत्वकारणमुदाहरति । एवमेकस्येति । स्त्रीप्रत्य-

योनस्तथम् । क्रियासाधननिरूपणं तु उत्तममध्यमाधमाधिकारभेदात् । तत्र
वैराग्यस्य भक्तौ प्रवेशे श्रद्धादीनां च तत्रादिषु परिकर्मणां च धार-
णादित्रिकरति श्रवणमननयोश्च प्रमाणाविधयेव ज्ञानहेतुस्य साक्षादस्ती
त्याशयेनाशुद्विषयद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते परिगणिते इति मन्तव्यम् ।
भाष्ये यथाक्रममेवामनुष्ठानमिति कर्तव्यमिति शेषः । यद्येवमस्मिन् एव
होत्रप्रसादाद्विज्ञेयत्वमिति नानाधर्मेषु विनियोग इति भाष्ये वक्त-
व्यत्वात् । अन्यथा अहिरङ्गान्तरङ्गविभागप्रतिपादनवैयर्थ्यापत्तेरिति ।
उत्तरमूत्रजातमधतारयति । इत्युच्यते चेति । इत्युच्यते च यथाक्रममेवामत-
परं ब्रह्मण इत्यर्थः ।

तत्राहिंसासत्यास्त्येवमन्त्रार्थपरिग्रहा यथाः ॥ ३० ॥

योगाद्भूताः प्रकृष्टाहिंसा लक्षयति । तत्राहिंसा सर्ववैति । आश्रमवि-
हितमित्यकर्माविरोधेनेति विशेषणीया शैत्यादिषु सुदृढानुहिंसाया अपरि-
ह्रायत्वात् । अत एव योगिनां प्राणायामादिकं तत्प्राप्त्यनन्तरं नित्यतया
शास्त्रे विहितमिति । आहिंसाया अविरोधेनैवास्त्यादयो यमनियमाः पुन-
रप्येव इति प्रतिपादनाय तस्या श्लेषत्वमाह । उत्तरे चेति । तन्मूला इति-
सैव मूल प्रयोजनं येषामिति विग्रहः । अतो हिंसासिद्धिपरतयेव शास्त्रेषु
इत्येवमनियमाः प्रतिपादन्त इति तस्मिन्निष्ठपरतयेवेत्यस्य विवरणम् । तत्प्र-
तिपादनायेति । सत्यादिभिर्हिंसा सिध्यतीति प्रतिपादनायेति तस्यार्थः ।
तथा तदवदातरूपरूपायाहिंसा निर्मलीकरणायेव योगिभिरुपादीयन्ते-
नूचीयन्ते वेत्यर्थः । शैलतपश्चादाक्रम्ये ॥ नरकादिना हिंसाप्यनतोन्नीति
मन्तव्यम् । तथा चेत्यादि, सुगमम् । तथा मोक्षधर्मेषु

यथा नागपदेनानि पदानि पदगामिनाम् ।

सर्वेष्वेवमपि धीयन्ते पदजातानि कौशले ॥

एव सर्वमाहिंसाया धर्मोर्ध्वमपि धीयते ।

इति । सत्यं लक्षयति । सत्यमिति । यथार्थं च कथ्यते । यथा
दृष्टमिति । दर्शनादीनां प्रमाणावपि विवक्षितम् । अन्तावेति इत्येवमपि

स्यात् । अत्राननिमित्तकपापान्तरवत् छान्तिनिमित्तका सत्यस्यापि पाप
त्वोचित्यात् । मनश्चेति । मनश्च तदा तात्पर्ययुक्तमित्यर्थः । तेन यदा
दृष्टाद्विषयीतार्थबोधने तात्पर्ये तदा यथार्था ज्ञानमत्येव भवति
यथाशक्त्यामा इति इति युधिष्ठिरवाक्य, तत्र हि यत्रविषये वाक्यस्य
सत्यत्वेऽपि मनसो न सत्यत्वं दृष्टविषयीतद्वैराग्यपुत्रजनने तात्पर्यादिति ।
सत्यस्योदाहरण सामान्यत आह । परचेत्यादिना इतीत्यन्तेन । इति
शब्दात्पूर्वं तदा सत्यमिति पूरणीयम् । स्वविनोदाय गीतावाक्याद्वीना
परप्रतिपत्तिरन्यथादावपि नास्त्यत्वमित्यतस्तत्सम्बन्धनार्थं परच स्वतो
धसकान्तये इत्युक्तम् । अस्मिता विषयीतार्थबोधनेच्छया प्रयुक्ता भान्ता
धमेण प्रयुक्ता प्रतिपत्तिरन्यथा अप्रसिद्धपदादिभिर्ने बोधजननसमेत्यर्थः ।
यद्योक्तस्यलक्षणो लोकहितस्वमपि विशेषण देयमित्याह । इत्येति । यदा
वाक प्रवृत्ता ब्रह्मणा निर्मिता । अतो यदि च एवमपि यथार्थापि अभि
धीयमानोऽन्वयैमाणीत्यादिरर्थः । सा च वाक यदा द्रष्टुभि सार्पगमन
दृष्टस्य सार्पगमनाभिधानम् इत्यादिकृता पुण्याभासेन पुण्यवृत्ततीयमानेन ।
तत्र हेतु पुण्यवृत्तिरूपकेति पुण्यसङ्गनेत्यर्थः । कष्ट दुःखात्मक तमो
मरकमित्यर्थः । सत्य यथाष्टे भूयादित्यर्थः । अत्र च असत्यनिवृत्तिमात्र
सत्यपक्षेन विवक्षित तस्यैव तदसमेवात् अन्यथा असत्यस्य वचनेऽपि
यमप्रसङ्गाच्चेति । अस्तेय लक्षयितुमशक्य प्रतिषेधनिवृत्तिरुपस्थाधीननिवृ
त्तयत्वाद्वा स्तेय लक्षयति । स्तेयमिति । प्रतिषेधव्यावर्तनायाशास्त्रपूर्वकमि
ति । अत्र चैवेकादि स्वत्व ज्ञायतइत्यवगम्यते । अथ वा स्वीकृत्य ममेतिबु
द्धिमात्र भ्रमसाधारणमिति तत्प्रतिषेधस्तद्विदितस्तथाप्यसृष्टामुपलक्षयि
त्वाह । समुदाहरणमिति । ब्रह्मवचने लक्षयति । गुप्तेति । गुप्तेन्द्रियस्येति
श्लोक्तस्य विवरणमुपस्यस्येति । सयम इत्यत्रोपसर्गैवाभ्योन्द्रियसाहित्य
मुपस्यस्य यादा तेनोपस्यस्य विषये सर्वेन्द्रियव्यापारोपरम् इतिनलक्षम् ।
तथा वाक्यवदवहित्तायाम् ।

असत्यस्य यदा रतेदृष्टया लक्षणं दृष्टम् ।

स्मरन् कोनैव केति अत्रायं मुद्राभाषणम् ॥

सकल्योऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च ।

एतन्मेषुनमष्टाङ्गं प्रयदन्ति मनीषिणः ॥

इति । प्रकृतप्रतीक्षणं प्रेत्यं रागपूर्वकं दर्शनमित्यर्थः । अपरिग्रहं लभ-
यति । विषयाणांमिति । परिवर्ते हि साद्या अपि* द्रोषास्तेषां दर्शनादिति
विशेषणं हम्भाशक्तपादिनिमित्तकास्वीकरणोऽतिव्याप्तिनिरासायेति । हिंसा
चात्र द्राक्षुमभूतीनां बोध्या । उक्तानां यमाना विशेषमतिपादकं शून्यं
पूरयित्वा पठति । ते त्विति ।

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महा व्रतम् ॥ २१ ॥

समयः सकेतो घट्यमाणनियमविशेष इति यावत् । जात्यादिभि-
रवतुभिर्नर्गच्छिषास्ते यमाः सार्वभौमाः सर्वोत्पत्त्यासु अनुगता
यतो महाव्रतमितिसङ्गिता इत्यर्थः । अन्यैर्यस्यैवाः कत एव प्रकृतयो-
गिभिरैवमुष्ठानमिति । मुख्यमहिंसात्म्यममापित्य सात्त्विकच्छिन्नादीत्
छावते । सत्ताहिंसेति । जातिर्मत्स्यत्वादिः तथा परम्परया ब्रह्मच्छिन्ना
मत्स्याद्यतिरिक्तस्याहिंसेत्यर्थः । एवमुत्तरास्यपि परम्परयैवावच्छिद्यत्य बो-
ध्यम् । सैव हेरेति । सैवाहिंसैव एवमुत्तरयोरपि । त्रिभिर्हपरतस्येति । साङ्ख्यै-
रिहासायोक्तम् । त्रिभिर्जात्याद्यवच्छेदैः परम्परया शून्यस्य पुन्यस्येत्यर्थः ।
समयावच्छिन्नस्योदाहरणद्वयमाह । द्वेति । यथा चेति । यथा चेत्यर्थः ।
अहिंसायादयान्येषामपि यमाना सात्त्विकच्छिन्नमूहनीयमित्याशयः ।
सूत्रतात्पर्यार्थमाह । एभिरेति । सार्वभौमशब्दस्यार्थमाह । सर्वभूमिच्छिति ।
सर्वभूमिच्छित्यस्य विवरणं सर्वविषयेच्छिति । विषया जात्यादयो यद्योक्ताः ।
अस्यापि विवरणं सर्वपेक्षेत्यादि । भूमु कुञ्चसमिदाहरणादिवैधिसाना-
मपि परित्यागे नित्यकर्मबाधेन प्रत्यवायापत्तिरिति, मैवम् ।

सर्वाणि भूतानि मुच्येरमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तयोद्विजन्ति ।

तेषां भयोत्पादनव्रतखेदः कुर्याच्च कर्मोऽपि हि जातखेदः ॥

इति मोक्षधर्मादिषास्त्वैर्जातवेदस्यैवत्पन्नात्मज्ञानस्य योगिनः कार-

विषयस्य बाह्यकर्मत्यागानुप्रमा ऽपेक्षितमेव बाह्यकर्मोक्तस्य प्रत्ययमात्रं
योगरूपस्यैव • नित्यकर्मस्यो भ्रमादिविहितत्वात् । यच्च श्रुतिः ।

१००० ह्येवमेव मंदायमानं यत्तत्तत्तद्विदो जनाः ।

१००१ अतो ह्यमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहुति ॥

१००२ इति । यत्त एव वसिष्ठेन बाह्याभ्यन्तरकर्मयोर्विकल्प उक्तः ।

१००३ बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैदिकम् ।

१००४ तयोरेकतरत् कुपोषित्य कर्म यथाविधि ॥

इति । तयोरेवाभ्यन्तरं कर्म द्विसाहस्रमाह्रात् हेकामरूपत्वात् चेष्टं
गीतादिभूतम् • त्रिष्वन् द्रव्यमयादाज्ञाज्ञानयज्ञः परतपेत्यादिना । भाष्यका-
रस्य वैधिसाया अपि पापहेतुस्यमपि प्रतिपादयिष्यति • जीवादिषु चापरि-
हारां हिंसा चापमविहिता चेति न तस्या ज्ञतत्वात् । स्वात्मधर्मविराधिष्ठितं
विशेषितत्वाच्चित्ति ॥

यमानं व्याख्याय नियमानं व्याचष्टे ।

श्रीचरितौ पतयः स्वाध्यायेत्यरप्रणिधानानि नियमाः ॥ १२ ॥

सुखलक्ष्मीरस्यैव बाह्यान्तररूपेणात्रै । द्विविधं बाह्यशेषं द्रष्टव्यं ।
सुखलक्ष्मी । मेधं गोमूत्रमवाग्नादि तेषां भवत्य मेधामयवहरणम् आदिषु-
भाष्यवासादप्येवाद्यतः । मानसमपि शौचमाह । आभ्यन्तरमिति । सत्यस्य
नोपस्य विसस्य मत्ता रागद्वेषादयस्तेषां मेध्यादिना प्रसूतन प्रसाह इति
प्रागुक्तमित्यर्थः । संतिष्य व्याचष्टे । संनिहितेति । अस्पाशरणकप्राचया-
नानिवाहकविद्यमानसाधनादतिरिक्तस्यातिष्येत्यर्थः । सुदुसहिष्णुतेति ।
शास्त्रोक्तत्वात् निर्वृत्तं दुष्टसेवनमित्यर्थः । सुदुःस्वाह । निधत्तेति । शिब-
त्सा सुभुक्ता, यदापि शोताप्यादिष्वत्परस्परविरुद्धत्वं सुभुक्तापिपासयोर्नोस्ति
तथापि मिथुनवदेव पात्रिमात्रिकद्वेष्टता । स्थानमूढत्वस्यानम् । आसनं शौच-
बोधनम् । कोटमेतन्निहितेनापि स्वाभिप्रायायकायनम् । आकारमेतन् त्व-
चनमात्रम् । एतानि शास्त्रोक्तप्रतीतिव शोडशानि न तु शृण्वेत्याशयेनाह । इति-
ति शेषमिति । स्वाध्यायव्याख्या सुकरा । तज्जगत्तद्वैश्वानरमिति यद्यप्य

देवप्रणिधानस्याप्युपपत्तिरिति तृतीयपादादात्मसूत्रस्याप्यर्थमेव प्रणिधानशब्दार्थं
स्मारयति । तस्मिन्त्यस्यैव सर्वैकमर्थेणमिति । एतच्च तत्रैव व्याख्यातम् ।
नन्वेवं तत्रैव भावनरूपमेव प्रणिधानमर्थो भवतु । न । अहिरङ्गस्यः स्वयमा-
वत्त्वात् । ईश्वरभावनं हि ध्यानरूपतया योगस्यान्तरङ्गमेव । तत्राप्यन्तरङ्ग-
मिति वक्ष्यमाणसूत्रात् सर्वैकमर्थेणमेव मुख्यतो ध्येयं न स्थीयन्नतत्त्वम् ।
'कुर्यात् कर्म सत्याद्यविनाश'मिति योगियाश्रयत्वव्याख्यात् ।

नराह कर्तुं सर्वमेतन्मनसा० कुरुते तथा ।

एतद् अन्तर्पणं मोक्षमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति कैमोक्षः । ईश्वरस्तु सामान्यतस्तद्विशेषणतामात्रेण कर्तुं
स्मारोपेयं च ध्येयं इत्यतो युक्तं तस्य योगवहिरङ्गतेति । तदेव सूत्रगतौ-
क्ता यमनियमा विष्णुपुराणादिष्वपि दृश्येताः ।

ब्रह्मधर्ममहिमा च सत्यास्तेयपरिहरात् ।

सेधेत योगी निष्कामो योग्यता मनसो नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसतोपवासि नियतात्मयात् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्मन्त्रेण मनः ॥

इत्यादिभिः । एतेषु दशसु मध्ये ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतया योग्या-
द्वैतमिति प्रतिपादनाय निर्दिष्टपरमात्मयोगहेतुत्वं तस्याह स्तोत्रेण । श्रद्धा-
सनेति । ईश्वरप्रणिधानो तदनुग्रहात्सदैव योगयुक्तः स्यादिति श्लोकार्थः ।
स्यस्य परमात्मनिष्ठ परमात्मार्थितकर्मणा मुख्यतस्तद्विद्योगस्यैव कल्पनौ-
चित्यात् वितर्कत्रातो । यो वक्ष्यमाणं वक्ष्यमाणप्रतिपक्षभावेना विनादि म
रिचीयो यस्य स तथा । ससारवीक्षणा संस्कारादीनां वक्ष्यमानुद्दिग्दुष्यताम
मानं तद्व्यावृत्तभोगयोगी स्थानीयैर्भुक्तिमुक्त्यानुभविष्येत्येवभूतो नियत्युक्त
स्यादित्यर्थः । न केवलमीश्वरैर्पितकर्मण ऐश्वर्ययोग एव भवति अपि स्थीर-
रक्षादात्काराद्वारा पूर्णत्वादिना तत्त्वसाक्षात्कारेणैत्युक्तमेव स्मारयति ।
यत्रेदमुक्तमिति । यत्रेश्वरयोगे । ननु यमनियमयोर्मध्ये यत्रदानाद्यवचना-
भूततेति चेत् न ।

देवद्विजगुणानुपपन्नं ज्ञेयमार्जकम् ।

प्रत्यक्षमहिंसा च शरीरं तस्य उच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो ऽत्रानुक्तकर्मणां तत्पक्षेवान्तर्भावः । एवं यो
गिनामन्तर्गताऽभ्यस्त्यागोदेरेषि तत्पक्षेवान्तर्भावः । देवशास्त्रवार्पहिंसाया
अपि स्वात्मवचनेन च प्रकृत्योगिनां बाह्यकर्मणाम् अभावसिद्धिरिति ।
तदेवं यमाः वज्र नियमाश्च वज्र सर्वस्मृतिसिद्धाः प्रोक्ताः । ननु यमा-
नामभावकृतया कालाग्रनवजिह्वस्वसंभवात् सार्वभौमत्वमुक्तं नियमा-
नां तु प्रतिनियतकालावच्छिन्नतया न सार्वभौमत्वं संभवति अतो नात्र
महाव्रतकृत्यो विशेष उक्त इति । यद्योक्तयोगश्च यमनियमयोर्मध्ये निवृत्ति
कृतया शक्यसंपादनत्वेन यमा एव परमहंसानमावश्यकौ लङ्घनरतादौ-
नामप्यहिंसाशालमस्य विष्णुपुराणादौ स्मर्याह । न तु नियमाः प्रवृत्ति-
कृतया योगान्तर्गतावत्वात् । तदुक्तं भागवते

यमानभीष्टं सेवेन नियमान् मत्परः क्व वित् ।

इति । उक्तेषु यमनियमेषु वत्पराधविग्रस्य निवृत्त्युपायप्रतिपादक
सूत्रं पूरयित्वावतरयति । एतेन यमनियमानामिति ।

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ६६ ॥

वत्पराधवितर्कैर्वादिबाधने अति वत्पराध प्रतिपक्षभावनं कुर्वी-
दित्यर्थः । तत्रैतद्वाच्ये । यथास्येति । विपरीतास्तर्का विचारा येनिति ।
वितर्कमहा हिंसादिषु तान्त्रिकी । तर्कश्चात्र विशेषणं, तथाच वितर्क-
माद्यो हिंसादिवितर्कः तेन बाधने स्वाभिमुखीकरणे प्रतिपक्षभावनम् ।
वत्पराधवत्पराधं कुर्यादित्यर्थः । विपरीततर्कस्याकारमाह । इतिष्वाप्ती-
त्यादिना इतीत्यन्तेन । एवं नियमपञ्चकेषु स्वत्वाम्यह सौचमित्यादौ
वितर्काः द्रष्टव्याः युक्तिसाम्यात् । सूत्रतात्पर्यार्थमाह । स्वमिति । स्वमुच्चा-
नौभिमुखेन हिंसादिगतेन वितर्कप्रवरेण व्यतिनेन बाध्यमानो योपी वि-
तर्कविरोधिज्ञानविद्यतया वितर्कप्रतिपक्षान् तु 'आदिकलकत्वाद्वा' आ-

धयेत् चिन्तयेत् इत्यर्थः । प्रतिपत्तभावनं ध्यावयेत् । घोरैर्वित्यादिना
भावयेदित्यन्तेन । वितर्कान् हिंसादीन् । अत्र दुःखफलत्वचिन्तनं वाक्य-
सात्पर्यार्थः । नुत्यात्यमेव विवृणोति । यथेति । इवमादीति । वितर्क-
भाधने प्रतिपत्तभावनमित्येवमादिकं सूत्रान्तरेषु आसनपाद्यायामसूत्रेष्वपि
योजनीयम् । आदिशब्देनास्य सूत्रस्य ध्याया वसरसूत्रं च शाब्दम् ।
आसनादिषु च वितर्का आसनादिकं त्यज्यइत्यादिरूपा इति शेषः । इदानीं
ये वितर्काः ये वा वितर्कस्य प्रतिपत्ताः आकृष्टं वा तच्चिन्तनं तद्वयमाह ।

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोध-
मोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखात्रानानन्त-
फला इति प्रतिपत्तभावनम् ॥ २४ ॥

हिंसादय इति । वितर्केणां स्वरूपरूपनं विशेषणवशेन । तत्त-
द्गतविशेषाणां कथनं सर्वथैव हेयत्ववतिपादनाय । दुःखादिफलकत्वकथनं
च प्रतिपत्तकथनम् । प्रतिपत्तान् भावयेदिति पूर्वसूत्रीयभाष्यानुपपत्त्या प्र-
तिपत्तभावनमित्यन्तकर्मधारयासंभवात् । शेषेण च भावनकथनमिति ।
दुःखाज्ञाने स्थानन्ते फले येषामिति विग्रहः । विशेषणवशेनाह वितर्कान्
विवृणोति । तत्र हिंसेति । कृतेति । कृता वा कारिता वा अनुमोदिता
वेत्यर्थः । तत्र कृता स्वयं निष्पादिता कारिता कुर्वित्युक्ता अनुमोदिता
परैः क्रियमाणा साधुसाध्वीत्यद्वीकृता । कृतादीनामपि द्वितो-
यविशेषणीक वैविधं ध्यावयेत् । एकैकेति । लोभनेत्यस्य ध्याया । मांस-
वर्मोर्षम मांसवर्मोर्षादिमयोजनेन तथा अपकृतमनेनेत्येवं क्रोधेन तथा मो-
हेन यत्तार्थहिंसया निर्दोषो धर्मो भविष्यतीत्येवंरूपेणेत्यर्थः । यद्यपि मृदु-
मध्याधिमात्रा इति हिंसादिविशेषणं सूत्रेति तथापि लोभादेर्मुदुत्यादि-
निहिंसादेर्मृदुत्वादिकमत्र विवक्षितमर्थसौष्टवमित्याशयेन लोभादिविशे-
षणतया मृदुत्वादीन् ध्यावयेत् । लोभक्रोधमोहा इति । लोभक्रोधमोहा
एकैकाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्रा इत्यर्थः । एवमित्यादि हिंसाया
इत्यन्तमेकं वाक्यं मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेष इति पूर्ववादीय-

सुप्तानुसारं च (चित्प्रकाशकरान्वित्येवाह स्वप्नमाह । सुप्तमध्याधियायाः पुन-
 र्निधेति-। सत्त्वं-सोपान्तमधिमात्रता, चेतं, स्वप्नम्-। सा पुनर्निधेति ।
 यत्स्वप्ने च चित्तेत्यादिनिर्णयः । कस्मिन् दिवसे स्वाप्नस्य अनुभवः प्राप्नो-
 तत्येव हिंसा-लोभमोहित्यादिविकल्पः । स्वाप्नस्य अनुभवोऽप्येवाप्य-
 स्यात्-चित्तेत्यादि-समुच्चयः-। इत्येवं-नियमविकल्पसमुच्चयः (मात्रं-का-
 त्यादिना संलक्ष्येत्यर्थः) । नियमाद्वान्तत्वे-हेतुः) प्राप्नोति-। हिं-
 सकानां हिंस्रानां वा इत्येतस्या नियमादीनामनन्तरकारणमित्यर्थः ।
 इत्यमिति । हिंसायामिवाग्राह्यविषयित्वेऽपि कृतकारिता इत्यादिभि-
 र्भागा योजनीया इत्यर्थः । अज्ञानं चेति । अज्ञानं समाहः हिंस्रता दुःखा-
 ज्ञाने यथा भवतस्तदाह । तथा चेति । मृयादौत्यर्थः । जीवस्यैव प्रज्ञान-
 नियमनम् । एवं विप्रकारादिज्ञानाद्यप्रकारमेव दुःखं इत्यादिप्रतिपत्तिः कर्मा-
 नुपपत्तौद्वयादिति प्रतिपादयति । ततो वीर्येति । परस्य वीर्यस्यैवाप्तस्य
 हस्तुर्वापि चेतनमुपकरणं स्त्रीपुत्रधनादिव जीवस्यैव कार्यसमं भवति ।
 तथा परस्य सत्त्वादिना दुःखोत्पादनादुन्नापि नरकादिषु याम्यसत्त्वादिना
 दुःखमनुभवति । तथा परस्य जीवितस्यपरोपयात् प्राणवियोजनान्तक-
 त्वादिपि मृतस्य जीवितस्यैव रीत्यादिना अरथावस्थां संनिहमयीमाप्येव
 मरणमिच्छति कर्तुं विवेकं जीवति । ननु तदानीमेव कथं मरणं न
 भवति तदाह । दुःखविपाकस्येति । दुःखरूपस्य विपाकस्य प्रतिनियत-
 म्मादिविपाकेरेव भोग्यत्वादित्यर्थः । तदेतद्विज्ञाया अन्तःदुःखज्ञानक-
 त्वत्वं गीतायामुक्तं-
 ॥ १ ॥ भ्रामात्मपरदेहेषु प्रदुःखतोऽप्यसूयकाः ।
 ॥ २ ॥ तानहं हिंस्रतः क्रूरान् संसारेषु मर्यादमान् ॥
 ॥ ३ ॥ विषाम्यज्जन्मदुःखानामुदीर्येव योनिषु ।
 ॥ ४ ॥ इति । पुनरुद्दिष्टविस्तृतिरुक्तं विस्तृताः । आत्मा वै जीवो
 पुनरिति कृतः । अतः ईश्वराजनीयेषु द्वेष ईश्वरद्वेष इव । किं च जी-
 वानामप्यात्मा । परमेष्ठये । अतः करोतुमेव । करोतुमेव जीवद्वेष
 करोतुमेव । नृचो भवतीति भावः । पुण्यावापत्तिरिति । पुण्यकर्मरूपस्य

सुधीजस्य विसृष्टमाध्यावपने गता सहायापितेत्यर्थः । धान्यबीजवपने वृण-
बीजानां वपनवदिति भावः । प्रवेदस्यावुरिति । ननु 'अहिंसन्सर्वाणि भू-
तान्यन्यत्र सीधैर्भ्यः' 'तस्माद्वान्ने प्रथो ऽवध' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वैधिसा-
तिरिक्तहिंसाया एव प्रतिषेधात् कथं वैधिसाया अनिष्टसाधनत्वमुच्यत-
इति । अत्रोच्यते । कार्यत्वानिष्टसाधनत्वं वा विध्यर्थो न पुनरनिष्टान-
नुबन्धित्वमपि । राजत्वादिप्रापककर्मणां, समवायजन्याद्यनर्घहेतुतायाः
सर्वप्रसक्तत्वात् । न च यत्नवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विध्यर्थो वक्तुं श-
क्यते । अनिष्टेषु पुरुषाणां वस्तवद्वेषस्याव्यवस्थितेः । दुःखमेव सर्वे वि-
वेकिन इत्युक्तत्वात् । किं च वस्तवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वेपि यज्ञा-
दिनान्तरीयकहिंसायाः सामान्यतोऽनिष्टजनकत्वश्रुत्यविरोधः । अपि चा-
वैधिसास्यागस्य स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिर्वैधिसायाः स्वर्गादि-
साधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसाया मृत्यव्याद्यानिष्टहेतुताबोधकश्रुति-
स्मृतीनां नास्त्येव विरोधो येन तासु संकोच कल्प्येत यतो युक्तमुक्तं
पुण्याद्यापगतानामपि हिंसानामनिष्टहेतुत्वम् । पुण्याद्यापगतहिंसास्यपि दु-
र्धित्वादीनां प्राणविकृतप्रवणत्वाद्यप्यपमेव सिद्धान्त उचीयते ।

तस्माद्वान्नेप्रथमं तात इष्टुमं दुःखसनिधिम् ।

अभीधर्ममधर्मादुं क्रियाकलसनिभम् ॥

इति मार्कण्डेयादिस्मृतिश्रुत्यादिभ्यश्च । अत एव स्मर्यतेपि ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तपोवृजन्ति ।

तेषां भयोत्पादनज्ञातयेदः कुर्मोऽथ कर्मणि हि जातयेद ॥

इति मोक्षधर्मोदिव्यति । प्रथोऽवध इत्यादि वाक्यं तु धर्माभासता-
परमिति दिक् । अथमिति । अनुतादिव्यप्येव दुःखात्तानकलकल्प यथासंभवं
मरणादिकं विहाय योज्यमित्यर्थः । प्रतिपत्तभावनस्य प्रयोजनमाह । एवं
वितर्काणामिति । अनुगतं नियतमेवमनिष्टं विपाकं वितर्काणो कार्यमेव
विस्तपन् धीमो न वितर्केषु मनः प्रविदधीत वेदातोत्यर्थः । यमनियम-
विभक्तिमूचकाणां सिद्धान्तानां प्रतिपादकानि सूत्राणि अत्रतारयति ।

प्रतिपद्येति । देवा हातुमर्हा स्वभूता वितर्का वराण्य योगिनः प्रति-
पत्तभावनातो विषयसामिप्यकालेऽप्यसक्यभावा भवन्ति तथा तत्काल-
वितर्कदानितमैश्वर्ये यमादिनिष्कलितसूचक भवतीत्यर्थः । तद्विषयसक-
धारणे च तत्तद्विषयं यत् विषयं भूमिकान्तरं जोगी यन्मातिष्ठेतेत्ये-
तत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योगिनेषु सिद्धिबोधनम् । सदाचा तदेवैव यथा ।

अस्मिन्मात्रप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ २५ ॥

प्रतिष्ठायां स्वैर्यै चतुर्विंशत्कर्तव्यैरतिवाह्यम् । सत्यां सत्यां त-
त्सन्निधौ सत्यां सर्वेष्वपि मातृगणैः प्रवृत्तयदीनामन्योन्यवैरत्यागो भवती-
त्यर्थः ।

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ २६ ॥

सर्वेष्वपि भवतीत्यत्रापि रोचः । क्रिया धर्मः तस्य फलं स्वर्गो-
दिः तद्योराश्रयत्वं सर्वेष्वपि सत्यप्रतिष्ठस्य वचनाद्व्यवतीत्यर्थः । तदे-
तद्भाष्ये । धार्मिक इति । धार्मिको भूया इति वचनात् सर्वेष्वपि धा-
र्मिको भवतीत्यादिरर्थः । अमोघेति । एवं प्रकारेणास्य योगिनेः साकं
सत्या भवतीत्यर्थः । अत्र साकं मनसोऽप्युपलक्षणम् ।

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ २७ ॥

सर्वेष्वपि दिग्भ्यो रत्नोपस्थानं सर्वरत्नोपस्थानम् । तदेतद्भाष्ये ।
सर्वदिक्कामेति ।

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ २८ ॥

वीर्यं शक्तिविशेषं सत्वयति । यस्येति । यस्य वीर्यस्य साक्षात्प्रतीया-
तत्तज्जितान् गुणान् ज्ञानक्रियाशक्तौस्तुत्येति योगी वर्धयति तथा विदुः
स्य च ज्ञानी भूत्वा ज्ञिष्येष्टु ज्ञानाधानसमर्पणं भवतीत्यर्थः ।

अपरिग्रहस्वैर्यं जन्मकृत्यासंबोधः ॥ २९ ॥

अपूर्वैकं देहेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः सन्त्यो जन्म तस्य कथं-
ता विचारता सयोः सत्रोपः साक्षात्करो जन्मकृत्यासंबोधः । तथा च

शान्तादिताव्यपदेश्यानां जन्मनां स्वरूपतः प्रकारतश्च जिज्ञासामात्रेण सा-
क्षात्कारोऽपरिग्रहस्यैव भवतीत्यर्थः । तदेतदुदाचष्टे । अस्य भवतीति ।
इदं सूत्रेण सञ्ज्ञानेति । कोऽहमासं कथमहमासमित्यतीतजन्मनः स्वरूपप्र-
कारयोर्जिज्ञासा किंस्विदित्यादिद्वयं वर्तमानजन्मनः स्वरूपप्रकारजिज्ञासा के-
वा भविष्याम् इत्यादिद्वयं च भाविजन्मन इति । पूर्वापरान्तमध्याः भूतभ-
विष्यद्वृत्तमानकालाः तेष्वस्य योगिनः स्वजन्मजिज्ञासोत्पन्नमात्रेण स्वरूपेण
स्वविषयेण ज्ञानेन उपावर्तते विशिष्टा भवति नास्त्यत्र साधनापेक्षेत्यर्थः ।
स्यतः स्यैतरेष्वहद्योग्यस्यापि चेतसोऽतीतादीनां व्यावस्थानात् पश्य-
णं परियहध्यासङ्गोपात् अतो परियहस्यैवासाः स्रष्टुं प्रणिधानमात्रेणैव
पृच्छन्तइति भावः ।

श्रीचात्स्याद्गुणगुप्ता परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शैवात् शैवस्यैवात् । अनेन सूत्रेण बाह्यशैवस्यैवस्य सिद्धिरुच्यते,
लुगुप्ता कुप्ता अगुचित्यदोषदर्शने तस्याशेषतः साक्षात्कार इति यावत् ।
शैवात्स्याद्गुणगुप्तायां युक्तिमप्याह । स्याद्गु इति । यतः पूर्वमल्पगुणस्या
शैवमभ्यस्तम् अतो निश्चितजगुप्ता शैवफल युक्तित्याशयः । लुगुप्तां विदु-
षोति । कायेति । अयदां द्वेषः । तज्ज्ञानस्य फलमाह । कायानभिष्वङ्गीतिः ।
येषं भुगमम् । अतः शैवस्य सिद्धिसूत्रेण भूषणवतारयति । ॥ चेति ।

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-

योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

एतेषु क्रमं दर्शयति । गुचेरिति । सात्त्वितचित्तमलस्य सत्त्वशुद्धिः
सत्त्वोद्वेको भवति ततः सौमनस्यं प्रीतिः स्वतः शब्दानन्दो जायते ततश्च
प्रीतचित्तस्याग्रिलेपादेकार्ण्यं तत इन्द्रियजयः ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वमिति ।
भूचद्वयाद्यैर्मप्यसंहरति । एतदिति । एतत्सूत्रद्वयोक्तं शैवसामान्यस्य स्वयं-
त्माप्यते इत्यर्थः ।

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

सामान्यतया नृणां यत्नात्तादृशसुखस्य साधः सतीतस्त्वैयं दुर्बलतो-
यः । दृष्टान्तयोः द्विस्तोत्रः दृष्टान्तप्रतिबन्धापत्तेर्यत् वित्तस्य स्वाभाविक-
सत्त्वाधिक्यनिमित्तका मुक्तस्वभावता स्यात् इत्यादिर्भवति न तत्सुखे विष-
यावेति तर्हिर्विषय शान्तिसुखम आत्मसुखमुच्यते । ते ये शान्तं प्राप्नोति-
तानन्दाः । स को ब्रह्मण्य आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यादिश्रुतेः ।
इत्येवम् पूर्वेकामत्वात् श्रोत्रियस्य च ज्ञानेन कामवश्यादुभयोरेव वैतु-
ष्यस्य सुख्यतया समानं सुखमित्याशयः । श्रुतेः सत्त्वात्मकतया मुक्तस्वभाव-
त्वेन श्रोत्रिये तस्य सुखमिदमेव गीयते स्वाभाविकस्य यावद्दृष्टान्तप्रति-
त्वात् तमसा पिहितत्वेन च सदामभिव्यक्तत्वात् न पुनश्चित्तिरेव सु-
खस्वरूपिणी विन्मात्राद्युत्तिष्ठतिमूढः विरोधादेरकत्वात् इति । सतो-
दभिव्यक्तसुखस्यानुत्तमत्वे स्थितिमुदाहरति । तथा चोक्तमिति । काम-
मुक्त कामेभ्यो नैतिकविषयेभ्यः सुखं दिव्य सकल्पमात्रेण विषयज्ञे 'सक-
त्वादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तो'त्यादिश्रुतेः । दृष्टान्तप्रसङ्गस्य दृष्टान्तप्र-
भिव्यक्तसुखस्येत्यर्थः । विदेदकैवल्ये तु सुखवाक्यनिद्रु, खनिद्रुस्या नौद्या-
नीतिः ।

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिज्ञयाप्तपसः ॥ ४३ ॥

व्याचष्टे । निर्वर्त्यमानमिति । अशुद्धिरधर्मस्त्राप्तसो, गुण, सेवा-
विमादिपक्षेराश्रयो मत्तः इत्यर्थः । अविमादिसिद्धौ विभूतिपादे व्याख्या-
स्यति । शेषं सुगमम् ।

स्वाध्यायादिदृष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

संप्रयोगो दर्शनं यो देवता द्रष्टुमिच्छति सैव दृष्ट्या भवतीत्यर्थः ।
सुगमं भाष्यम् ।

समाधिसिद्धिरीश्वरमणिधानात् ॥ ४५ ॥

व्याचष्टे । ईश्वरेति । ईश्वरेतिः सर्वमात्रः सर्वज्ञोपारो येन
तस्य समाधिसिद्धयौगानिष्पत्तिर्या येन प्रकारेणोत्तरानुब्रह्मो भवति

* पुत्रीन्यधिकं पुत्रकान्तरे ।

† मत्त इति याव यः ।

तदुच्यते, आदौ तावद्वेशाद्यन्तरस्थमपि ध्येयं सधै श्रवणमननकाले य-
च्चार्यमेव जानाति । नुस्वाक्याद्रावविपर्यस्तं भवति । ततोऽस्य योगिनः
प्रज्ञा समाधिक्यलेपि यच्चार्यमेव साक्षात्करोतीत्यर्थः । एव समजातसिद्धा-
वसप्रजातसमाधि स्वयमेव सिध्यतीति तत्र प्रदर्शितम् । न चेत्स्वप्रणिधि-
धानादेव योगनिष्ठावितराङ्गवैपर्य्यामिति वाच्यम् । ईश्वरप्रणिधानस्य
मोहमात्रनिवृत्तिद्वारत्ववचनात् । द्वारान्तरेण स्वहृन्मिराया समाधिसाध-
नस्थसंभवात् । अपि च ईश्वरप्रणिधानेनैव निर्विघ्नं सर्वोप्यहानि सपाद्या
समाधि जनयतीति नाप्याहुर्लक्ष्यम् । अपि वा अन्योन्याहानीश्वरप्रणिधा-
नद्वारा समाधि निष्पादयन्ति इतराङ्गानां च स्वतो नैतादृशी शक्तिरस्ति
इत्याद्येनेश्वरप्रणिधानस्यैव तु मुख्यतः समाधिसाधकत्वं सूत्रितमिति
यद्विरुद्धं त्वस्य सपमद्वारकृतया अनाद्यव्यक्तया च वक्ष्यतीति । सूत्रा-
न्तरेणैवतारयति । उक्ता इति ।

स्थिरसुखमाचनम् ॥ ४६ ॥

स्थिरं निरञ्जलं सुखकरं च यत्तदामनसं चास्थितेऽनेन प्रकारेणैव
सन्निमित्त्यर्थः । आसनस्य भेदाभाह । तद्व्यति । तत्र पञ्चाङ्गासनचतुष्टयस्य
सत्तयं वसिष्ठेनोक्तम् ।

अङ्गुष्ठौ सविधधीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।

ऊर्वौ चरि चिमेन्द्र हस्ता पादतले चरे ॥

पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामेव सूत्रितम् ।

एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ च संस्थितम् ॥

इतरस्मिस्तथा पाद धीरासनमुदाहृतम् ।

अस्येष्टाहुर्महासनमणुज्यते, तथा ।

गुल्फौ च शृण्णस्याधः शीघ्र्याः पाश्र्वयोः शिपेत् ।

पाश्वेषादौ च बाहिष्या दृढं यथा मुनिश्चलः च

भद्रासनं भवेदेतत्सर्वेषां विविधापरम् ।

सानूर्वाहन्तरे सम्यक् हस्ता पादतले चरे ॥

अङ्गुष्ठाय सुखासीनः स्वस्तिकं सत्पठते ।

इति । इतरावधारणानि योगप्रदीपावृत्तानि सत्त्वोपाध्यायने ।
 दृढहासनम् उपविश्य स्थित्युत्तमौ स्थित्युत्तमौ भूमिस्थित्युत्तमौ धोवपादौ
 मसार्य दण्डवच्छ्रवणम् । सोपाधय योगप्रदीपवैशेष्यम् । पर्वण्यं च प्रा
 नुप्रसारितवाहे । अथनमः । क्रौञ्चनिषेधनादीनि क्रौञ्चादीनां निषेधनाया
 सन्धानदर्शनात् प्रत्येत्यानि । ज्ञानोदपरि हस्तौ कृत्वा कर्मसिद्धिर्वासाक्षा
 मवहभावेनावस्थान समवस्थानम् । स्थिरमुखं च मुखोपात्तं तस्य व्याख्या
 यदासुखमिति । आदित्यन्वेन आयुरावधारणानि आदित्ये । यावन्ता श्री
 वज्रातयस्तावनयेवासनानीति सत्त्वः । आसनस्यैव सोपायमाह ।

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४० ॥

प्रयत्नशैथिल्यस्य द्वावमाह । येन नादृगेति । बहुधापारानन्तरं
 चेदासनं क्रियते तदादृक्कम्पनादासनस्यैव न भवतीत्याशयः । अनन्तेति ।
 यद्यपि प्रयत्नशान्तिर्वैपि एतन्निधायिकं स्थिरतरणेवनामे समापद्य तदु
 रणया तदात्म्यतायैव विलम्बमासनं निष्पादयतीत्यर्थः । तत्त्वानन्तानुदहादु
 सजातीयभावनावशाद्वा बहुदृष्टविशेषवशाद्वात्यन्वयेतत् । आसनमभिधाय
 सिद्धिमाह ।

ततो हृद्धानभिधानः ॥ ४१ ॥

भाष्य सुगमम् । कर्मशक्त प्राणायाममाह ।

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोग्यनिविष्टेदः प्राणा-

यामः ॥ ४२ ॥

कृतमावृत्तवर्तिधराणाप्यामस्यैव सामान्यतस्तत्र गतिविच्छेदः ।
 शास्त्रोक्तरीत्या स्वाभाविकगते प्रतिषेध इत्यर्थः । अथ रेवकपूरककुम्भ
 भेदमुक्तः । नन्वेव प्रत्येकस्यापि प्राणायामस्वाध्यायस्या निमित्तमित्येक
 प्राणायाम इति 'प्राणायामस्तु विज्ञेयो रेवकपूरककुम्भौ' इत्यादिवाक्योक्त
 व्याख्यातेति चेत् । अथाद्या वैर्वापयैव प्रथमभूमिस्थायां हृद्धानुष्ठाननि
 यमादिकत्वात्प्राणायामवर्तते । न तु तदुदवाक्येषु मिलितत्वात्मेव प्राणाय
 मस्तु विवक्षितम् ।

रेवक पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।

प्राणायामोपमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

इति वासिष्ठसंहितादौ केवलकुम्भकस्यापि प्राणायामत्ववचना-
दिति । इदं सूत्रं व्याचष्टे । सत्यासनइति । यथा यमनियमयोरन्यका-
लकृतयोर्योगाङ्गत्वं नैवमासनस्य किं तु प्राणायामाद्यङ्गपञ्चकसाहित्येनेति
एतत् प्रतिपादयितुं सत्यासने इति विशेषणं तथा च सत्यासनइति समा-
धिपूज्यपर्येताम् अनुवर्त्तनीयम् । गीतादाद्यासनेपरमेष्वेव ध्यानादिस्मरणा
दिति । अत एव आसनादीनां षडङ्गानां सङ्गानुष्ठेयत्वेनाराधुपकारकत-
यान्तरङ्गत्वमित्याशयेन स्मृत्यादिषु कृत्विमसङ्गे योग उच्यते । यमनिय-
मयोः कालान्तरीयतयात्यन्तबहिरङ्गत्वादिति । आचमनमन्त प्रवेशः ।
नन्वेव प्रवेशनिर्गमरूपयोः इजासप्रश्वासयोः गतिरेव नास्तीत्याशयेनाह ।
वभयाभाव इति । तथा च गतिशब्दाद्यैश्च न विवक्षितः स्वाभाविकस्या-
सप्रश्वासयोः गतिबंधः प्राणायाम इत्येवार्थः । अतान्तरभेदप्रतिपादकमुत्त-
रसूत्रं दूरयित्वाव्यापयति । स त्विति ।

वाङ्माभ्यन्तरस्तम्भशक्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो
दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

स तु प्राणायामो वाङ्मरुतिराभ्यन्तररुतिस्तम्भशक्तिरिति त्रिविधः
रेवकपूरककुम्भकभेदात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

परस्परैरानभिर्ध्वं प्राणायानौ यदानितौ ।

कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः सप्यमासयोः ॥

इति । स च त्रिविधः । प्राणायामो देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो नि-
र्णीतो नियमितो भवति तदाभ्यासवशात् क्रमेण दीर्घमूक्ष्मसञ्ज्ञको भवतीति
सूत्रार्थः । तदेतद्व्याचष्टे । यत्रेति । विशेषणं सामान्यनिष्ठत्वात् इयं
सफली । यत्र प्राणायामे गतिविक्षेदे प्रश्वसपूर्वकतयभावः प्रश्वसेन
रेवकेन गतिविक्षेदः स वाह्यो वाह्यशक्तिः प्राणायामो रेवकनामै-
स्थ्यः । न च रेवक वाह्य इत्येवास्तिवति वाच्यम् । वाङ्माभ्यासामः प्राणा-

याम इति योगादरेणायामात्मनिषेधस्य विशेषीकरणादिति । यत्र
 द्यासोति । यत्र द्यासेन पूरकस्य गत्यभावः स आभ्यन्तरः आभ्यन्तरवृत्तिः
 प्राणायामः पूरकनामेत्यर्थः । स्तम्भवृत्तिरिति । यत्रोभयाभावः द्यासप्र-
 द्यासयोर्भावः सङ्गतप्रव्यादेयाभ्यासनिषेधादुच्यते स स्तम्भवृत्तिः प्राण-
 यामः पुम्भकनामेत्यर्थः । वृत्त्यमात्रस्य पुम्भकभेदस्य चतुर्थप्राणायामस्य व्या-
 घ्रत्वेनाय सङ्गतप्रव्यादादिति विशेषणम् । स हि प्रव्यादादुक्त्येनैव भवतीति
 तत्रैव वृत्तिपदविध्यति । एकत्रैव चास्याभ्यन्तरप्राणविलापने दृष्टान्तमाह ।
 यथा सप्त इति । दृष्टोर्वाद्याभ्यन्तरदेशयोः । देशकालसंख्याभिः परितृष्ट
 इति विशेषणम्याम्यर्थः । एतावद्वेद्येन वा एतावत्कालेन वा एतावत्का-
 लसंख्याभिर्ज्ञातव्यत्वेन मया रचकादिः कर्तव्य इत्येवमवधारितं इति ।
 तदेतद्विभक्त्य व्यासटे । चक्षोऽन्तरिति । अथैवैकपूरकपुम्भकाः । इया-
 निति । नासाद्यन्तु श्वादेश्वाद्यन्तुलहस्तादिपरिमिता आद्यादेशो रचकस्य
 विषयः स द्वेदीकाभूतादिक्रियानिरन्तरः । पूरकस्य चरणदत्तमात्रस्तकमा-
 भ्यन्तरो विषयः स च पिपीलिकास्पर्शमदृशेन स्पर्शेन निरन्तरः । पुम्भकस्य
 रचकपूरकयोः आद्याभ्यन्तरदेशोः समुच्चिताद्येऽपि विषयः उभयत्रैव प्राणाय-
 यितयात् । स च तूतस्य क्रियाया उक्तस्पर्शस्य चानुपलब्ध्या निरन्तर इति ।
 कालेनेति । चतुर्निमेषावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभावाः तेषां तेषामियत्ता-
 वधारणेनावच्छिन्ना एतावत्तत्परैवकादिः कर्तव्य इति नियमितता इत्यर्थः ।
 संप्याभिरिति । मावाया द्वादशादिसंप्याभिरित्यर्थः । यद्यपि संप्याभि-
 रपि कालनिमेष एव क्रियते । तथापि प्रकारभेदाद्भेद इति । तत्र हि
 शङ्खधर्म्यादिना कालनिमेषः क्रियते स कालेन परितृष्टः यत्र च वृत्त्यमा-
 त्रमात्रसंख्याभिः कालनिमेषः क्रियते स सख्याभिः परितृष्ट इति ।
 संप्याये मावा स माकाद्वेद्योक्ता ।

निमेषेऽन्तरि मावा सान्ता लघ्वतरं तथा ।

प्राणायामस्य संप्याये स्मृतो द्वादशमार्गिकः ॥

इति । निमेषादिनक्षत्ररात्रौ मावाप्रमाणं तदेव दशमसुत्तरार्द्धं
 द्वादशमार्गिको द्वादशपुञ्जितो यः करद्वयं निमेषादिरव्यं चतुर्थः प्राण

यामस्य संख्यायै स्मृत इत्यर्थः । एवं प्रकाशादयोपि मात्रा वसिष्ठयाज्ञव-
ल्क्यादिभिर्हताः । पूरकादित्रय एव द्वादशमात्रेत्ययमधमः कल्पः । यतः
पूरकादिषु प्रत्येकं मात्रायाः संख्याभिर्वा वसिष्ठसंहितायामुक्तः ।

एष ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समाहितः ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्पूरकमुभकरेवकैः ॥

आकृष्य श्वसनं यास्यात् पूरयेद्विडयोद्वयम् ।

शनैः षोडशमात्राभिर्हकारं तत्र संस्मरन् ॥

मकारं मूर्तिमद्यापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ।

धारयेत् पूरितं पश्चात् चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥

याद्युक्ता श्रूयते साधुद्वारलं जपसमुत्तमम् ।

पूरितं रचयेत्पश्चात् प्रणवं ह्यनितान्वितम् ॥

शनैः विद्वत्तया पुनर्द्वादशमात्रया पुनः ।

ध्यायन्नाद्यात्तरं तत्र प्रणवस्य समाहितः ॥

इति । अकारोकारमकाराणां मूर्तयो अक्षरविष्णुस्त्रयीराणि तमेतं
प्राणमुक्तं मात्राभिर्द्वं मामान्यतो भाष्यकार आह । एतावद्विरित्यादिना ।
एतावद्विः षोडशादिभिः मात्राभ्यैः पदार्थैः निमेषोन्मेषकादिभिः । श्वास-
प्रवेशः पूरकः प्रथम उद्घातः । धारोऽष्टमन गतिनिरोध इति यावत् । तथा
निष्कृतिस्तस्य स्तम्भनस्य धारोरेतावद्विरचतुःषष्ट्यादिभिर्मिमेषोन्मेषकादि-
भिः कुम्भतो द्वितीय उद्घातः । एवं तृतीय उद्घातोऽष्टोद्वयम्, एतावद्विर्द्वात्रिं-
शद्वाद्विभिर्मिमेषोन्मेषकादिभिरित्यर्थः । अत्र प्रथमादिशब्दैः पूरकादित्रये
क्रमवचनात्सोऽत्र पाठक्रमेणुष्ठाने नादसंशयः । तथा च पूरकमुभकरेवका
इत्येवौत्सर्गिकेन उष्ठानक्रमः प्राणायामेषु यादृत्येन दर्शनाच्च । सृष्टौ महदा-
दिक्रमश्चेति । प्रक्रान्तराणां संख्यापरिदृष्टत्वमाह । एवं सृष्टिरित्या-
दिना । एवम् एतावद्विर्मात्राप्रमाणैर्गुणैः प्राणायामः एवम् एतावद्विर्म-
धमः एवमेतावद्विस्तीव्रः प्राणायाम इत्यपि संख्यापरिदृष्टो भवतीत्यर्थः ।
तदुक्तं कैर्म ।

मात्राद्वादशको मन्दरदत्तुविद्यतिमात्रकः ।

मध्यम प्राणसरोप बहुत्रिगन्तात्कोन्तिम ॥

इति । अत्र पूरकादि विधेयावचनात् त्रिष्वपि प्राणायामेषु द्वादश
द्वादशमात्रादिकुर्वैकैः सध्या इत्येव पृथक्कृत्य । देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट
इत्यत्र चेष्टाविकल्प एव न तु समुच्चय इत्याहृत्यसिद्धवाक्यादौ केवल
मात्रासंख्यायामपि प्राणायामदर्शनात् । समुच्चयानुष्ठाने तु कतमूमा
प्रसृत्येव भूयसि भूय इति न्यायादिति । दीर्घमूल्य इति वल अचाष्टे ।
स खल्विति । स बाह्याभ्यन्तरस्तम्भश्रुतिस्त्रिविध प्राणायामः एव देश
कालधारणैरभ्यस्त स दीर्घमूल्यसङ्गो मज्जीत्यर्थः । दीर्घशवाप्तौ मूल्य
इति सान्त्वयेय सङ्गा देशान्यतमनियमेन हि प्रत्यहमभ्यस्यमानः ज्ञेय
कालाद्व्या दीर्घकालशान्तिवेन दीर्घा भवति वायुमवारम्भान्तिमूल्यमसया
व मूल्य इति । यद्यपि अभ्यस्त इति मूले नास्ति तथापि दीर्घमूल्यसङ्गया
अपेक्षित एव माय्यकारेण व्याख्यात इति । तदेव प्राणायामस्य रेवज
कुम्भनपूरकाद्यविशिष्टकर्मभ्यासाद्युपयोगेन सेवा दीर्घमूल्यत्व चोक्तम्
इदानीं केवलकुम्भकद्वय प्राणायामस्य चतुर्थे विधेयमाह ।

बाह्याभ्यन्तरविषयात्तेषां चतुर्थः ॥ ५१ ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयकौ बाह्याभ्यन्तरश्रुतौ पूर्वसूत्रोक्तौ रेवकपूरकौ
सरोरात्तेषां अतिश्रुतौ तावतिशयः त्यक्त्वा स्वयमेव केवले चर्ततदिति
पाठः । एव भूतिः य प्राणायाम स चतुर्थे इत्यर्थः । अस्य च केवल
कुम्भ इति सङ्गा वसिष्ठवाक्याद्व्याप्तौ भविष्यति । पूर्वसूत्रोक्तस्तम्भश्रुति
स्तु नियमेन रेवकपूरकयोरन्तरात् एव चर्ततदिति न तद्वतिश्रुतौ, रेवकपूरक
विश्रुतिरप्यस्यापि लाभाय विश्रुतचित्त लक्ष्यमुक्तम् । न तु रेवज
पूरकातिक्रमोन्त्येव भूजितम् । यद्य च कुम्भको न रेवकपूरकद्वयेन परि
च्छिन्न व्यापकत्वात्, नापि कालसंख्यायाः परिच्छिन्न स्थित्या मासस
वात्सरादिकालसंख्यायित्वात् । सध प्राणायामो धृक्स्थ विष्णुपुराणे भूय
ते । तस्य हि तपसि प्राणनियोगेन सर्वजीवप्राणनिरोधोभवदिति तत्रो

क्तम् । अतस्तस्य केशलकुम्भक आसीदिति । अयं चतुर्थः प्राणायामः सोपा-
यो वसिष्ठसंहितायामुक्तः । यथा ।

प्रस्थेदं क्षनयेद्वस्तु प्राणायामो हि सोपमः ।
मध्यमः कल्पनत्पोक्त उन्म्यानं चोत्तमे भवेत् ॥
पूर्वपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसंभवः ।
निरजमोक्तुः सको देहे स्वाभाविकगुणाबुधौ ॥
तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।
तपोनैजे समर्थः स्यात् कर्तुं केशलकुम्भकम् ॥
रेचनं पूरकं त्यक्त्वा मृत्युं यद्वायुधारणम् ।
प्राणायामोयमित्युक्तः स तै केशलकुम्भकः ॥
सहितं केशलं धावि कुम्भकं मित्यप्रभ्यसेत् ।
धावत्केशलसिद्धिः स्यात् तावत्सहितमभ्यसेत् ॥
केशले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किं वित् विषु लोभेषु विद्यते ॥

इति । आकाशगमनादिशक्त्याभिधानेन आसनमत्यादिसं स्याद्
इत्यर्थः । चतुर्थेऽप्येवमिति कथयति । देशशक्तेति । बाह्याविषयो रेच-
को देशकालसंख्याभिरादौ परिरुद्धः पराच्च देशादिभिः सहैवातिर्लो-
ऽतिज्ञातिर्भवेत् भवतीति शेषः । अतस्त्व सूत्रे देशवत्त्वो विषयशब्दः
कालसंख्येयपरिपुलकणमित्याशयः । तथा आभ्यन्तरविषयः पूरकोऽपि
देशादिभिरादौ परिरुद्धः पश्चाद्देशादिभिः सहैव सेव्यातिर्लो भवति ।
तत्त्वातिर्लभमयथा दीर्घमूत्रो द्विविधो दीर्घमूत्रश्चिरकालं देशादिभिर-
भ्यस्तौ रेचपूरकाविति यावत् । तत्पर्यङ्कः सद्युपपत्तेर्पूर्वकस्तदुभयमा-
तिर्पविति यावत् । अत्रान्तरातिर्लभमि राजयात् कालक्रमेण न तु शीघ्रम्
उत्पद्यमान एवंभूत उभयोः स्वासपश्वासयोः गतिविच्छेदरावतुर्थः प्राण-
याम इत्यर्थः । स्तम्भवृत्त्यव्यवृत्तौपपत्त्यायामात् मिथ्यकुम्भकादस्य वैत-
स्यमाह । सृतीयस्त्विति । सृतीयस्तु न्यपमावः स्तम्भवृत्तिर्विदयेष

देहेन तदुपलक्षितकालसंप्रदायं चानास्तोचितोऽन्यथावर्तितः स्रष्टारश्चो-
भ्यासब्राह्मणस्य विनैवेत्याद्यमानस्य भवति । तथा स एव सूतीयो देशका-
नसंप्रदायः परिदृष्टेः दीर्घमूलस्य भवतीति सामान्यविशेषाभ्यां सूती-
यस्य रूपद्वयमुक्तम् । चतुर्थस्य तद्विपरीततामाह । चतुर्थोऽन्विति । चतुर्थस्तु
श्चासपश्यामयो रश्मिपूरकयोर्दशाप्यप्रिययाद्वयधारणानन्तरं क्रमिकभूमि-
तयाद्वेष्टोः पूरकरश्मिच्छेदपूर्वको यस्यभाष इत्ययं चतुर्थप्राणाग्रामे सूती-
याद्विधेय इत्ययं । प्राणायामस्य चापरं क्षणभाषभाषयो विशेषः पुराणादिपु-
त्रद्वयः । 'जपध्यानयुतो गर्भो स्वर्गर्भस्तद्विवाञ्जित' इत्यादिशास्त्रैरिति
दिह । योगे जनमित्ये प्राणायामस्य व्यापारं तस्मिद्विप्लवकमाह ।

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततः प्राणायामात् । सूत्रं ध्याचष्टे । प्राणायामानिति । त्रिविक्राना-
वरणोपं विधेरुक्तानावरणम्, यद्यथा कोपनीयेत्यादिषु चत्रापि कर्त्तरि
कृत्यप्रत्ययः भवति यद्यसमीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य दिङ्मात्रप्रत्ययपर-
त्वात् । कर्त्तरि । कर्माधर्मः तस्य ज्ञानप्रतिपत्त्यकत्वमेव ज्ञानावरणत्वम्
एतादृशं कर्म क्षीयतइत्ययं । कर्मणो ज्ञानावरणत्वे पूर्वोक्तार्थवाच्यं प्रमाय-
यति । यत्तदावतरति । यत्तत्कर्म एवमावतते । महामोहेन रागस्तन्मयेन
तत्पुरुषेन्द्रजालतुल्येन कष्टादिविशेषेण दुरितेन प्रकाशशीलमपि बुद्धित-
त्त्वमाप्त्य तद्वैय कर्मव्याकरणं मसारहेतुव्यापारं एव नियुद्तरत्ययः ।
दुर्वैयं प्रकाशावरणावतम भवति । तथा प्रतिपद्य क्षीयते उपवीयते चेत्यर्थः ।
तदुक्तं मनुना ।

दहन्ते ध्यायमानाना धानूना हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषा प्राणस्य निबद्धात् ॥

इति । दोषाः पापानि तत्कार्यं तमोमलविपर्यये च । तयः पापनाशक
कर्म । पापलये सति यद्वर्तते तदाह । तत इति । ततः पापान्नाकाराभा-
वान्मलानां तत्राभा तत्कार्यविपर्ययात्वा चाप्यगमे ज्ञानदीप्तिरित्यर्थः । ननु
तत्तमेव पापलये इत्युक्तं तर्हि किं प्राणायामेनेति चेन्न । ज्ञानावरणपापलये

प्राणायामस्य श्रेष्ठोपायत्वात् । अत एव पूर्वपादे प्रकृष्टाधिकारिणः
प्राणायाम एव साधनमुक्तं विज्ञेयमनया तपोन्तराभावेऽपि तेनैव योगनिः-
पत्तिसंभवादिति । अन्यच्च भवतीत्याह ।

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेवेति सूत्रेण सहान्वयः । प्रवृत्तमेत्यादिप्रथम-
पादीयसूत्रेण प्राणायामस्य धारणायोग्यताकृपास्थितिहेतुतायचनादित्यर्थः ।
एतेन तस्मिन्चपि सूत्रे पूरकाद्विज्ञेयात्मकः प्राणायाम इत्येव इत्यवधारय-
यम् । प्रत्याहारसूत्रमवधारयति । अथ कं इति ।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां
प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियविषयासंप्रयोगकाले इन्द्रियाणां चित्तस्यरूपानुकारित्वेन या
भवति सा इन्द्रियाणां प्रत्याहार इत्यर्थः । त्रितेन्द्रियस्य हि ध्यानकाले
चतुरादीन्यपि ध्येयवस्तुत्वाकारेण चित्तेन तुल्याकाराण्येव भवन्ति न स्वात-
न्त्र्येण विषयान्तरं मनसैर्जीभूय सकल्पयन्ति । तथा चित्ते निरोधोन्मुखे
सति प्रपञ्चान्तरं विनैव निवृत्तानि भवन्ति अतस्तत्तेन्द्रियाणि चित्तानुका-
रीणीत्युच्यन्ते । अत्रितेन्द्रियस्य तु चतुरादीनि तदाभीमपि रूपादिव
मनसैव भावन्ति अतश्चित्तमेवेन्द्रियानुकारि भवति ।

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यत्रोक्तं धरतेन्द्रियम् ।

तेनास्य द्रव्यते प्रज्ञा दृतेः पादाद्विषयोक्तम् ॥

इति स्मृतेरित्याशयः । अत्रितेन्द्रियस्यापि इन्द्रियाणि विषयभोगकाले
चित्तानुकारीणि भवन्त्येवेति तदुपावर्तनाय स्वविषयासंप्रयोग इत्युक्तं
ध्यानकाले च चानुपादितुल्या वृत्तिश्चित्तस्यैव भवति न तु चतुरादीनां
तेषां ॥ तदतिरिक्तवृत्त्यभावमात्रमतोऽनुकार इत्युक्तम् । अत एव ।

पिबन्नि च चक्षुषोः पादौ संवाहयन्निव ।

चित्तेन्द्रियेभ्योऽप्यप्येव ध्यायेत्तन्मूर्तिं विनितेन्द्रियः ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपीवशब्द एव प्रयुक्त इति । तदेतद्व्यावृत्ते । स्ववि-
पद्येति । इवेतीत्यन्तव्य एष प्रत्याहार इत्यागामिनान्वयः । अनुकार्यस्य
कार्यरूपं लक्षणमाह । विरुद्धनिरोध इत्यादिना अपेक्षन्त इत्यन्तेन । चित्तस्य
वृत्तिनिरोधकाले यत्स्वयमेवेन्द्रियशक्तिनिरोधो भवति इदमेव परमवशस्य
प्रत्याहारकार्यत्वात् तत्तत्तत्त्वमित्याशयः । निरुद्धाणि भवन्तीति शेषः ।
नेतरेन्द्रियव्यवहार इति । इतरे उक्तकरमवशस्यार्था रित्वा द्वितीयमूत्रवश-
साया इन्द्रियव्यापः । तेषु सत्स्ववि स्वनिरोधार्थं यथेन्द्रियवि प्रत्याहा-
रादिकमपेक्षते त्रैवं यथोक्तप्रत्याहारे मति स्वनिरोधार्थं चित्तनिरोधाति-
रिक्तमपेक्षन्त इत्यर्थः । इन्द्रियाणां चित्तानुकारं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति ।
यथा मध्वित्यादिना निरुद्धानीत्यन्तेन । द्वाये । नत्वे दृष्टान्तोक्तौत्यन्त-
तुल्यो निरोधः । तिन ॥ निवेशनतुल्यं ध्यानमप्युपलव्यपीवम् अन्यथा
दृष्टान्तद्वयान्तिक्तयोः साधर्म्यादिप्रदग्ने मूनतापत्तेः । एष प्रत्याहार
इति । पुरैव ध्यात्वातम् । सोऽयं प्रत्याहारः सप्रयोक्तृने विष्णुपुराणे प्रोक्तः ।

शब्दादिष्वनुरागानि निरुद्धान्ताणि योगवित् ।

कुर्याच्चित्तानुक्तरीणि प्रत्याहारपरायणः ॥

वश्यतः परमा तेन जायते निष्कलात्मनाम् ।

इन्द्रियाणां मध्वयेस्तेन योगी योगसाधकः ॥

इति । अतएव प्रत्याहार इन्द्रियधर्म इति । योगी प्रत्याहारस्याधा-
नारम्यापारभूतं तत्सिद्धिसूचकमाह ।

ततः परमवशस्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः प्रत्याहारान्द्रिन्द्रियाणां परमो लयो भवतीत्यर्थः । तत्र पर-
मवशप्रतिपादनार्थं बहुविधान् यतान् ॥ शब्दादिष्वन्यादिना । ध्व-
नशब्दार्थमाह । सक्तिरिति । सक्तिः सङ्गो येन शब्दविस्तृष्टे विषयभोगे
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । व्यस्यति तिपति निरप्यत्येन वेद्यम् इति व्युत्पत्त्येति
शेषः । एवं च सति शब्दविस्तृष्टा प्रतिपत्तिरपेक्षायो न्याय्या एवेति
पूर्वार्त्तेन केचिदित्यनेनान्वयः । मतान्तमोह । शब्दादीति । इन्द्रियवि-

यथयोः संप्रयोगे तद्व्यवहारतन्त्रमित्यर्थः । मतान्तरमाह । रागद्वेषेति । राग-
द्वेषनिमित्तकाभ्यां सुखदुःखाभ्यां शून्यो विषयभोगस्तथेत्यर्थः । तेनाभिमा-
निरसुखदुःखशून्यत्वं लब्धं कार्यासुखदुःखानां योगाद्यस्या विना परिहाता-
सम्भवं इति भावः । एतेषु त्रिषु तत्त्वैस्तस्मात्कस्यैपि नैते परमा इन्द्रियजन्या
एतन्मन्त्रमिन्द्रियपरत्वनिरोधात् । अतः सूत्रकारसमत परममाह । वित्तैका-
ग्र्यादिति । वित्तैकाग्र्याद्वृत्तेरिन्द्रियाणां वा ऽप्रतिपत्तिर्बुद्धिनिरोधस्तद्व्योम्यता
स एव ज्ञय इति जैगीषथ्य इत्यर्थः । तस्य इति । इदं च वक्ष्यता ततो
हेतोः परमा वक्ष्यता । यत् यतः वित्तनिरोधेनेत्यादिरर्थः । कालादिव्यावर्त-
नाय प्रयत्नकृतमिति । तथा च पूर्वमूत्रोक्तचित्तानुकारस्य कलं लक्षणं च । या
समाधौ चित्तेन सहैन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधव्योम्यता सैव परमवक्ष्यताऽत्रो-
क्तयो ऽमेन सूत्रयोक्त इति । अतद्व्यवहारव्यवसायमेव सौभरिमभूतीनां
योगसंशयादियं व्यवस्थापि योगनिष्पत्तिहेतुः । अत एव गीता ।

यस्ततोऽपि कौन्तेय पुरुषस्य विपरिवृतः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य वक्ता प्रतिष्ठिता ॥

इति । तदेव ज्ञानसाधनमुक्तेन योगस्यापि कतिरङ्गानि यमादिप्रत्या-
हारवृत्तानि सतिष्ठीत्यत्र पादे प्रोक्तानि धारणादिव्यवहारस्य सतिष्ठिबाहुल्यात्
सिद्धिभिः सह तत्प्रतिपादनायमेव समवस्तुतीयपादो भविष्यति ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके विज्ञानभित्तुनिर्मिते साधननिर्देशो-
मम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

योगाङ्गेषु मध्ये क्रियन्ति पूर्वपादे प्रोक्तानि क्रियन्ति एतत्र पादे
इत्यत्र नियामकं वदन्त्येव कर्मणां धारणासूत्रमनुसरन्ति । उक्तानीति ।
बहिरङ्गान्तरङ्गत्वे ऋषि पादभेदेन निरूपणे नियामके इत्यर्थः ।

देशवन्धयित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

यत्र हेतुः ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविषये विसृज्य स्थापनं

तदेकाग्र धारणेत्यर्थः । सदेतद्व्यावृत्ते । नाभ्योति । मूर्द्धं मूर्द्धस्य ज्योतिषि
यादिरुद्धेन गारुडाद्युक्तदेशान्तराणि यावदाणि, यथा गारुडे ।

प्राङ् नाभ्या हृदये वायु तृतीये च सधेर्गतिः ।

कण्ठे मुखे नासिकायां नेत्रभूमध्यमूर्द्धसु ॥

त्रिचित्तस्मान्परस्मिन् धारणा दश कीर्तिताः ।

मुखे निहृदये । त्रिचित्तस्मान्परस्मिन्निति मूर्द्धं उपरि हृदयादुल
परिमिते द्वेष्टे लिङ्गशरीरस्य संप्राप्तस्य तावत्पर्यन्तं प्रदीपशिखाप्रवृत्तस्या
नादवहितैस्तावत्पर्यन्तमेव लिङ्गशरीरानुगतोष्णोपलभ्यते आश्वानामुपल
म्भाच्च । तदुक्तं कैर्मै ।

शिक्षाये हृदयानुरूपे कल्पयित्वाय वदुर्जम् ।

१ इत्यादिनेति । एतानि च नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्यानान्येष
रात्त निहासनगत । जीवेश्वरव्यस्तकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्यानन्त्यात् अत
एतानि धारणायां प्रकृतद्वेषा वक्ता आभ्यात्मिकान् ध्यानदेशानुत्था
यास्तानपि सत्तेषां यावत् । प्राङ् वा विषय इति । चन्द्रसूर्याभ्यादाधीश्वर
देवतादिध्यानदेशरत्यर्थः । इतिमारेणेति । इतिमारेण न तु ध्येयकल्प-
नयेत्यर्थः । तेन ध्यानादिष्कारुति । तदुक्तमोष्वरयोस्तायाम् ।

हृत्पुण्डरीके नाम्ना या मूर्द्धं परेतमस्तके ।

एवमादिप्रदेशेषु धारणा चित्तग्रन्थनम् ॥

देवाः कस्यितमालस्य युद्धेयं इतिमन्तति ।

इत्यनोरमस्युष्टा तद्वान् मूरयो विदुः ॥

एकाकारसमाधि ध्यादेशान्धनवर्धनम् ।

सत्ययो ह्यर्थमावय योगमाधनमुत्तमम् ॥

इति । अन्य इतीत्यन्तेन देशग्रन्थशब्द व्याख्याय सूत्रवाक्यापेक्षुप-
संहरति । अन्य इति । ईदृशो अन्यो धारणेत्यर्थः । इदं च धारणाजन्य
प्राथमिकपरिच्छिन्नयोगाग्निप्रायेण सूचितं यत्र प्रथमत एवेश्वरानुबन्धात् अप
रिच्छिन्नतया जीवग्रन्थयोर्भेद इति तत्र देशात्तन्धनधारणानुपयोगात् । अतो
धारणाया अन्यदपि सत्तया गारुडादावप्युक्तम् । यथा गारुडे ।

शान्तायामैतुं दशभिर्यावत्कान् कृतो भवेत् ।

स तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥

इत्यादि । एतदेव तु धारणासामान्यतत्त्वम् । अन्यथा सणमात्रे
यापि धारणापत्तेः । अतः सूत्रोक्त विशेषतत्त्वमपि प्राणायामद्वन्द्वकाला-
वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । धारणा-मध्य ध्याममाह ।

तत्र प्रत्ययैकान्त्या ध्यानम् ॥ २ ॥

भाष्य सुगमम् । इदमपि ध्यानतत्त्वमात्रमिति स्वार्थेन ध्याना-
भिप्रायेण सद्यः ध्याने देवानित्येवम् । उक्तोऽप्य वाक्ये सततान्तरमुक्तं
तत्त्वैव ब्रह्मणि प्राप्तं ध्यानं द्वादशधारणेत्यनेन । तस्यैव द्वादशधारणाया
मन्त्रालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्नं विन्यस्य ध्यानं प्राप्त-
मित्यर्थः । अनेन च पूर्वसूत्रोक्त विशेषतत्त्वमपि विशेषणीयम् । ध्यानसाध्य-
समाधि उच्यते ।

तदेवार्थमाचरन्निर्भासं स्वरूपगूढमिव समाधि ॥ २ ॥

मानपदाभ्यासं स्वरूपगूढमित्यनेन रूपं विवृतं तत्रैतद्व्याचष्टे ।
ध्यानमेवेति । तदा तदेव ध्यानं ध्येयस्याकारणैः सावित्ति निर्भासते न
तु प्रत्ययाकारनिर्भासं विवृतं ध्येयस्वरूपाग्नेनाहमिदं विस्मयामीत्येव
प्रत्ययाकारवृत्त्यन्तरानुदयात् । तदा ध्यानमेव समाधिद्व्यव्यवस्थेति ।
ध्यानस्वरूपस्य वस्तुतः सत्त्वादेव शब्दभेदेन । तथा च ध्यानध्येयध्यान-
फलनाजत् ध्यानं तद्वहितं च समाधिरिति ध्यानसमाधौर्ध्वभागः । इदं
च समाधिलक्षणं पूर्वसूत्रोक्तध्यानविशेषतया देशवर्धितत्वेनापत्तिश्च-
समाध्यव्यापकम् अतीतार्थमात्रावभासनं दिन्तर्नामित्येव समाधिसामान्यतत्त्व-
म् । उदाहृतेऽप्युक्तोक्तावाक्ये तन्तत्त्वमिति । अथ वा गार्होक्तं यथा ।

ध्यानं द्वादशपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि योजयेत् ।

तिष्ठेत्तत्त्वयतो युक्तं समाधिं सोमिधीयते ॥

इतीति । अप्रापि सूत्रोक्त विशेषतत्त्वमपि ध्यानद्वादशपर्यन्तकाला-
वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । अस्य च समाधिरूपस्याङ्गस्याङ्गीकारेण

स्थित्यर्थे मनसः पूर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।

तत्र तच्चित्तलीभूतं सूक्ष्मं वि स्थिरतां व्रजेत् ॥

इति । अयं च भूमिकादेहे क्रमस्वात्सर्गिकः कदाचिदपेक्ष्यतेत्येवा-
ह । जितान्तरैति । ईश्वरप्रसादाद्विद्यादेव यथोक्तप्रकृतिपुरुषविवेकादिभू-
मिकस्य योगिनो नाधिभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु परचित्तप्रत्ययादिषु प्रत्यये
परचित्तज्ञानमिव्याद्यागामिमूत्राद्येषु विराडादिस्थलेषु या संयमे युक्त
इत्यर्थः । एवञ्च । कस्मादिति । उत्तर, तदर्थस्येति । अधरभूमिसयमप्रयो-
जनस्योत्तरभूम्यारोहणस्येश्वरानुग्रहादेवावगतत्वात् । तत्तत्त्वादित्यर्थः ।
मनूत्सर्गात्किञ्चन क्रममुल्लङ्घ्य प्रथममुत्तरभूमिकसु संयमारम्भ एव न युक्तः
तत्कथमादौ तज्जयो घटेति चेत् । युञ्जमानेनाद्यादेव सर्वैस्तु तभूमि-
कायां स्थितस्य परीक्षणीयत्वात् । तत्संयमायेतवतां स्वस्यानुभूयैवाधर-
भूमिषु स्थितोक्तप्रत्ययाद्यर्थं स्थितस्य धारणीयत्वादिति । नन्वेवमधिकारि-
पुरुषभेदेन भूमिकाक्रमभेदात् कथं स्वयोग्ये भूमिकाक्रमो योगिभिरवधार-
णीय इति तत्राह । भूमेरस्या इति । उपाध्यायो गुरुः योगवलादेव स्थयं
ज्ञानासीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं एवञ्च । कथमिति । उत्तरम् । एकमुक्तमिति ।
अममसः सिद्ध्यत्यन्वयः । आशयकत्वात्प्रवधारणार्थं योगाद्देवत्वान्तरविशेषो
प्रमाह सूत्राभ्याम् ।

अथमन्तरङ्गं पूर्वभ्यः ॥ ७ ॥

आगामिमूत्रानुरोधादेव समज्ञातसमाधेरिति पूरयित्वा व्याचष्टे ।
तदेतदिति । अत्र संयज्ञातस्येत्यत्र श्रुत्या विशेषतया ज्ञानस्याप्यन्तरङ्ग-
स्येत्यत्र विवक्षितम् धीजसाभ्याम् ज्ञानप्रकरणवाटारम् । अन्तरङ्गस्यै-
व धीकर्मिदं यदुपातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपं संयज्ञाति ध्येयसंयमः साक्षादेव
कारणं विषयान्तरसंचाररूपत्वान् एवं ध्येयसाक्षात्कारेण साक्षादेव
विषयान्तरसंचाराप्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा कारणमिति प्रत्याहारान्तं
स्वङ्गपञ्चकं विसर्गमैतद्वारेण परंपर्यैवोपयोगः कारणमिति अत इव यस्य
लक्षभरतादौः स्वत एव प्राचीनकर्मवशान्नितं समययोग्यं भवति तस्य
नास्तीतिराज्ञावश्यकत्वमित्युक्तं गारुडादिषु ।

दासनस्यानविधये न योगस्य समाधिका ।

चित्तम्यननना सर्वं निस्तारा परिकीर्तिता ॥

विशुद्धान सिद्धिमाप्य स्मरणाभ्यासगौरवात् ।

इत्यादिना । अत एव जडभरतादीना समाधिप्रतिष्ठतया वाच्यं न
मैत्र्यागोऽपि श्रूयते । अत एव गीताया मयमाशक्त्यैराभ्यासकर्मादीनि
विशेषत उपदिष्टानि ।

मध्येष मम आधत्स्व मयि युद्धं निवेशय ।

निवसिष्यसि मध्येऽ अत ऊर्ध्वं न शराय ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

आभ्यासयोगेन ततो मांमच्छाप्तुं धनञ्जय ॥

आभ्यासेष्वसमर्थासि मत्त्वमं परमो भव ।

इत्यादिना । आभ्यासरवाचेन सूचितं । स्थितौ यत्राभ्यास इति । तथा
ग्रह्यमीमांसायामपि । समाधिविरोधे सति तुणलोपेन गुणिन इति
न्यायमिदं । आह्वयमानपेक्षा । अत एव आनीत्यनादानपेदेति सूत्रेण
'यस्य विद्या चाविद्या च समद्वेदोभय सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा
विद्यायामृतमश्नुते' इति सुत्या ज्ञानकर्मणो सराहित्यमुक्तं तत्राङ्गाङ्गिना
रैत्सर्गिकं महानुष्ठानमेषाभिधेयं न तु मोक्षाप्यकले तयोः तुल्यवासमु
च्यते । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वात्यनेन ज्ञानविभूतिनिवृत्त्याप्यमृत्युत्तरणद्वारेण
विद्यायामेव मोक्षदायिन्या कर्मण उपयोगावसमात् ।

॥ केतनेन योगे । आप्यते परम पदम् ।

ज्ञानं तु केवलं ब्रह्मसंपर्गपदवाचकम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्वाङ्मयशब्दात्कर्मनिर्वेत्तात् ज्ञानयोगादपि मोक्षसि
द्धे । अहंत्वं च पूर्वजन्मसुदृष्टितानामपि कर्मणा जडभरतादिषु निवृ
त्तिमिति । एतेन ।

उभाभ्यामेव पताभ्या यथा स्वे पतिषा गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्या समते परम पदम् ॥

इत्यादि वाक्यानि चतुर्धाङ्गिनोरोत्सर्गिकसहानुष्ठानपराण्येष न
मेवं प्रति समुच्चयबोधकानीति दिक् ।

तदपि बहिरङ्गं निर्वोजस्य ॥ ८ ॥

निर्वोजयोगस्यासंप्रज्ञातस्य तदपि अयं बहिरङ्गमेव विवेकख्यातिपर-
वैराग्यद्वारा परंपरया हेतुत्वेनावश्यकस्याभावादित्यर्थः । एतदेवाह । तद-
भावे भाषादिति । पूर्वोक्ताविदेहपञ्चतिलयानां देवविशेषाणामैतत्पत्तिकत्वा-
नवैराग्याणां संयमनैरेत्येतेषु द्वेनदिनप्रसयाद्यायसंप्रज्ञातोदयादित्यर्थः ।
तथा च स्पष्टिः ।

योगनिर्वा पदा विष्णुर्धर्मस्यैकार्थेधीकृते ।

आसीर्ये योगममजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥

इति । तदेतत्प्रागुक्तं भवप्रत्यये। पिदेहपञ्चतिलयानामिति सूत्रे
येति । ज्ञानोपायप्रसङ्गेन योगाङ्गानि विस्तरतः शोक्तानि दधानीमद्भूतस्य
समाधेरङ्गिनोश्च योगयोः स्वरूपभेदावधारणाय सप्तव्रत्त्यागता विशेषा
यक्तव्याः । साधनैव तयोरेङ्गाङ्गिनो प्रयोजनमपि प्रतिपादित भविष्यति
तत्राङ्गसमाधिना योगद्वयस्य विशेषावधारकमूचमुत्थापयति प्रश्नमुखेन ।
अथेति । निरोधवित्तक्षणेषु निरोधावस्थवित्तक्षणेषु योगद्वयतलेषु इति
यावत् । गुणध्यापारस्यास्यरात्वात् त्रिगुणात्मकस्य वित्तस्य निरोधक्षणेऽपि
परिणामधारा आवश्यकी स च परिणाम कीदृश इति प्रश्नः ।

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ

निरोधक्षणावित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातेऽपि व्युत्थान तथा च व्युत्थानं निरोधश्च
योगद्वयमाधारः एवात्र यादवः केवलस्यासंप्रज्ञातरूपस्य निरोधस्यात्र यद्वतो
संप्रज्ञाताप्यनिरोधस्य परिणामाकथनाच्छूनतापत्तेः । व्युत्थानसंस्काराभि-
भवश्च क्रमेण प्राप्तो न तु दाहः । निरोधसंस्कारप्रादुर्भावश्च क्रमेण वृद्धिः
तौ निरोधपरिणामौ निरोधकालीनपरिणामः स च निरोधतत्त्वचित्तान्व-
यः प्रत्येकं निरोधतलेषु एकास्मिन् स्थिरे चित्ते ऽन्वित इत्यर्थः । एतच्च

विशेषण योगकृति प्रतिफलमेतादृशपरिणामलाभाय चित्तसौर्धताभाय
 दोषस्य ॥ अत्र निरोधकाले साधमान मय्यार एव निरोधसंस्कार इत्युक्त
 तेन मय्यज्ञातरूपनिरोधस्य संस्काराजनकत्वेऽपि तत्कालीनप्रज्ञाजन्यसंस्का
 रस्यैव निरोधसंस्कारत्वमुपपद्यमिति चित्तधर्मिणो धर्मपरिणामोऽयमिति
 प्रतिपादनाय भाष्यकार आह । व्युत्थानसंस्कृ रत्रित्तधर्मा इति । ननु
 कृत्तिनिराधेनैव तत्कार्यतया तत्संस्कारस्यापि निरोधो भवतु तन्नु निरोधेन
 पटनिरोधवत् । अतो न पृथग् व्युत्थानसंस्काराभिभवापेक्षेत्याशङ्का
 समाधत्ते । न हि प्रत्ययात्मना इति । न प्रत्ययोपादानका । अतो न व्यु
 त्थानसंस्कारा प्रत्ययनिरोधेषु निष्कृता भवन्तीत्यर्थः । निमित्तकारणत्वा
 द्वेय प्रत्ययस्येति भावः । तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तागपि तत्संस्कारनिवृत्तिकारण
 पृथगेवापेक्ष्यतइति । येष भाष्य भूयस्याप्यसौ व्याप्यातवायम् । ननु
 किमय निरोधसंस्कारः कल्प्यन्ते इत्याकाङ्क्षाया निरोधसंस्कारमप्यत्रमाह ।

तस्य प्रशान्तवादिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य निरोधसंस्कारचित्तस्य प्रशान्तवादिता निरवतन्निरोधधार्या य
 हन निरोधसंस्कारत्वलादेष भवतीत्यर्थः । अतो निरोधसंस्कारस्तत्प्रज्ञादुभाय
 श्चाद्यश्रमेष्टस्य इति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यकारणभावे प्रतिपाद
 यति । निरोधेत्यादि भाष्य सुगमम् । निरोधरूपयोगद्वयकाय परिणामो व्या
 प्यात इदानीं तद्विलक्षण योगादुसमाधिकार्यं परिणाम दर्शयति ।

सर्वार्थतैकाग्र्यतो चयोदयौ चित्तस्य

समाधिपरिणाम ॥ ११ ॥

सौर्धतया चित्तप्रज्ञा एकाग्रता एकप्राधन्यवता तयोर्व्यवहारम् तयो
 दयौ चित्तस्य समाधिकालीनपरिणाम इत्यर्थः । अथापि यं चणामित्यनु
 धरणीय युक्तिराम्यात् तद्वैतद्व्यावृत्तेः सर्वं धर्तेति । सर्वार्थताया चान्यन्तो
 स्त्वेद एकता न भवति । नापि एकाग्रताया निव्यतिरेकता भवति किं तु
 चयक्रमेणैवात चयोदयौ तिरभावाविमायार्थकतया व्यावृत्तेः । अय इत्या
 दिना तिरभावे इत्यर्थ इत्यन्तेन । अत्र तिरभावाविमायौ द्वयसम्बन्धी । ननु

सर्वार्थैकैकाद्यतयोधर्मौ कथं चित्तस्येत्युच्यते तत्राह । तयोधर्मैस्तेनानुगतं
चित्तमिति । तयोः सर्वार्थैकैकाद्यतयोः । तथा च धर्मपरिणामेपि धर्मद्वारा
धर्मिण इव भवतीत्यर्थः । उत्तरभूत्रयत्यमरपरिणामात् व्यावर्त्य प्रकृ-
तभूत्रयशक्त्यर्थभूतपरिणामं व्याचष्टे । तद्विदमिति । तद्विदमित्यस्य विश-
रणम् अनुगतमित्यन्त तथा च चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थैकै-
काद्यतयोऽप्येवोपायकाले उपपन्नमात्मैकानुगतं यत्समाधीयते स समाधिप-
रिणाम इत्यर्थः । समाहितचित्तस्य तु परिणामः शेषमूत्रेण व्यस्यत इति
भावः । इदानीमद्वैतसमाधावेव परिणामान्तमुक्तपरिणामशालीनमाह ।

ततः पुनः शान्तोदितैः तुल्यप्रत्ययैः

चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

ततः सर्वार्थैकाग्रतायाः निःशेषतां उपेक्षां शान्तोदितैः अतीतीत्यव्या-
मनौ तुल्यप्रत्ययैश्चकारपरिणामौ चित्तस्यैकाग्रताशालीनं पुनः परिणामो
भवति सन्नातोप एकैकं प्रत्ययो नश्यति अन्येत्युक्त्यद्वैत इत्येव परि-
णामो भवतीत्यर्थः । तद्वैतद्वयवष्टे । समाहितेति । समाध्याहृतस्य
चित्तस्येत्यर्थः । अनेन पूर्वभूतचित्तवृत्तव्यवष्टेः कृतं तत्र समाधीयमा-
नचित्तस्यैव परिणामस्योक्त्यादिति पुनस्तथैवनेन धारावाहिकं एकाग्रता
सत्तान् उक्तं । अवधिमाह । आसमाधीति । शेषो धर्मः । तदेव योगत-
द्वयैः परिणामरूपवैलक्षण्यं तयोर्बैक्यमा प्रदर्शितम् । अन्यैव द्विधा
व्युत्पन्नशालीनः अपि चित्तपरिणामो व्याप्यतत्प्राप्य इतः परिणामत्रय-
सममादित्यागामिसूत्रोपायानुगतसंगत्या सर्वत्र वैराग्यान्निप्रवृत्तनाय च
चित्तवृत्तशान्त्यप्यतिद्वेष्टेनैव परिणामाभ्याचष्टे सूत्रकारः ।

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मलक्षणावस्थापरिणामा एते
च भाष्ये व्याप्येताः, एत इव परिणामाः भूतेन्द्रियेषु न ॥ तत्त्वान्तरपरि-
णामा इत्यसाधारणावस्थेनैवात्र प्रकृत्यादिष्विति चेत्तम् । तेन तत्त्वान्तर-
परिणामवृत्तेष्वेव परिणामाः सर्वेष्वप्यवस्थापरिणामा इत्यप्यवगन्तव्याः ।

तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति यच्च धर्मलक्षणवत्स्यापरिणामौ नूनं तद्वत्तमपि न गुणवृत्तमवतिष्ठते इत्येतेन सर्वत्रस्तुषु परिणामत्रयमिति । सूत्रं व्यावृष्टे । एतेनेति । ननु चित्तपरिणाममात्रं पूर्वसूत्रे प्रोक्तं न तु धर्मलक्षणवत्स्यापरिणामा इत्याशङ्क्य । तद्विभागप्रदर्शनेनापानुत्तरेमुपक्रमते । तत्र व्युत्थानेति । तत्र तेषु मध्ये व्युत्थाननिरोधयोरेभिभवाद्बुधभावोऽपि विधेः धर्मिणि धर्मपरिणाम प्रथमसूत्रेणोक्त इत्यर्थे अत्रस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तराद्बुधभावस्यैव धर्मपरिणामत्वमिति भावः । यद्यपि प्रथमसूत्रे व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरेवाभिभवप्रादुर्भावधुक्ता तत्रापि व्युत्थाननिरोधयोरेवायोपपन्नवत्त्वोक्तमिति । धर्मश्च द्वयं गुणोऽप्येत्यन्यदेतत् । तथा तेनैव पूर्वधर्माभिभवप्रादुर्भावस्येव धर्मस्य लक्षणपरिणामोऽप्युक्त इत्याह । लक्षणपरिणामश्चेति । लक्षणपरिणामो हि यद्यस्मिन्तस्य धर्मस्यानागतत्वादित्यतस्तथागे धर्मेमानादिलक्षणलाभः स चाभिभवप्रादुर्भाववदनेनैव लक्ष्यः । अतीततावत्प्रमाणतयोरेवाभिभवप्रादुर्भावत्वादिति भावः । तत्रादौ निरोधरूपस्य धर्मस्य प्रादुर्भावशब्देन लक्षणपरिणाममुदाहरति । निरोधस्तिलक्षण इति । एतस्यैव विवरणं विभिरध्वमिदं इति क्रमेण सप्रत्यादधत्तुत्यतयाऽनागतादिभावोऽप्युच्यते । तथा धर्मयोर्धर्मोपाधान्योऽप्यव्यावृत्तात्सलक्षणशब्देन च तन्त्रे परिभाषित इति । ततः किमित्यत आह । स खनियति । स खलु निरोधः प्रादुर्भावकानेनागतात्सलक्षणरूपमध्यास्य हित्वेत्यादिरर्थः । अत्र सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामत्वोपपादनाय च धर्मत्वप्रवृत्तिक्रान्त इत्युक्तम् । स्वहृषेणापस्थितस्यैव धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरोत्पत्तौ धर्मपरिणामशब्दोदाहरति । यत्प्रमाणवत्स्यामित्यतश्चत्वाद्बुधाद्विधिव्यवहारोऽपि । यत्रेति । स्वरूपेणापेक्षितक्रियाकारित्येनामिदं किं रूपनोऽप्यित्यर्थः । स चानागततापेक्षया द्वितीयोऽप्येति शिष्यश्रुत्यादनाय प्रमदूदाह । एतास्येति । असद्वत्त्वात्तद्विनाशयोः प्रतिषेधायाह । न चेति । निरोधतया ह्यनिरोधस्य लक्षणपरिणाम दर्शयित्वा व्युत्थानस्यापि दर्शयति । तथा व्युत्थानमिति । सर्वे पूर्वशब्दविशेषस्तु वर्तमानता हित्वातीतता प्राह इति तृतीयोऽर्थः । यच्च व्युत्थान

नक्रान्तेषु व्युत्थाननिरोधयोः लक्षणपरिणामौ क्रमेण दृश्येयौ । एवं पुनर्यु-
त्थानमुपपन्नपद्व्यमानमिति । उपपन्नपद्व्यमानं ज्ञायमानं तच्च व्युत्पन्नतरम् अती-
तं यत्केननुत्पादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । एवं पुनर्निरोध इति ।
अत्र एवमित्यनेन तया व्युत्थानमित्यादिगाम्यान्ता निरोधस्य तृतीयाध्वम-
क्षिपः निर्दिष्टः । अतो न निरोधतृतीयाध्वस्याऋधनाभावशून्यतेति । इदं च व्यु-
त्थाननिरोधपरिणामचक्रम् अपश्यं पर्यन्तमेवेति संशयेनाह । इयं पुनर्यु-
त्थानमिति । व्युत्थानादित्यर्थः । यित्तधर्मस्य लक्षणपरिणामं प्रद्वय-
तत्त्वलक्षणस्याध्वस्यापरिणामं तस्य प्रशान्त्यादिसां सत्कारादिति सूत्र-
व्याख्यातं दृश्येयम् । तथा अध्वस्यापरिणाम इति । उच्यते इति शेषः ।
सत्कारयोर्वैलक्षण्यदुर्घेतत्त्वे च घटस्य नवपुराणतादिध्वन्युत्पत्तौ उत्पत्ति-
विनाशरूपस्थे लक्षणपरिणामानुष्ठानुपपत्तेः । लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिसां
ध्वस्यापरिणाम इति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु द्रव्यस्यैव उत्पत्तये दृष्टौ न
गुणस्येति चेत् । रूपादीनामपि दृष्टिद्वयानुभवात् रूपभेदकल्पने च
गौरवात् तद्वैध रूपमिदमिति प्रवृत्तमिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्चेति । तस्मा-
त्सत्कारस्यावृष्टादेश्चास्ति अध्वस्यापरिणामं ज्ञानेकादित्यु-
च्यते । विनाशानुभवात् घणद्वयमात्रस्यादित्येपि द्वितीयतत्त्वे वर्तमानलक्षणस्य
ध्वस्यापरिणामो भवति लक्ष्येनेव परिणामहेतुत्वात् अन्यथा सर्वज्ञसूना-
प्रतिलक्षणपरिणामस्य वक्ष्यमाणस्यानुपपत्तेः । इतिमेतत्तरुतिविभुविशेष-
णस्यैव ज्ञानादिनाशकत्वनैकाग्रतादृशायामपि ज्ञानस्य बहुलणस्यापित्वा
भावस्यापरिणामसमव-
स्थयास्तम् । तदेव परिणामत्रयं व्याख्याय तेषां
माध्याख्यध्वस्यामाह । तत्र धर्मिण इत्यादिना । लक्षणानामप्यध्वस्याभि-
रिति । यत्रापि अध्वस्यानामपि वाक्यादीनां लक्षणपरिणामोऽस्ति तथा-
पि यद्येकक्रमे न काण्डानुपपत्तिः । ननु वर्तमानलक्षणस्य नवपुराणत्वा-
ध्वस्यापरिणामोऽस्तु अनागततातीतलक्षणयोस्तु कीदृशेऽध्वस्याभेदः स्यादिति ।
वक्ष्यते । शीघ्रमविष्यत्तावितम्भमविष्यत्तादिरूपो विशेषस्तयोः रवि लक्षणयो-
रनुमीयते सत्त्वादिबदेव गुणस्येन प्रतिलक्षणपरिणामित्वसिद्धिरिति । यद्येकै-
रिष्यपरिणामे सर्वज्ञसूनां परिणामप्रतिश्रित्यं वैराग्यादिबदेव ज्ञानाय

नेवा प्रतिक्षणपरिणामित्व दर्शयति । एव धर्मतत्त्वमेति । तदुक्तं मन्वादे ।

घोरस्मिन्दृष्टसत्तारं नित्यं सततधातिनि ।

फट्त्तोस्तम्भानि सारे ससारे सारमागेषाम् ॥

य करोति स समूहो जलबुद्बुदसमिधे ।

इति । गुणवृत्तं गुणानां सत्त्वादीनां व्यापार स्वकर्तृधर्मोऽपि परिणामे दृष्टमपि सूत्र्यं नाश्रयति । प्रतिक्षणं परिणामं जनयतीत्यर्थः । ननु व्यापाराभावेदशेषां परिणामित्वं स्यात् तत्राह । वत्तं च गुणवृत्तमिति । वत्तमिति भावप्रधानो निर्देशः । चाश्वत्थ इति गुणानां स्वभाव इत्यर्थः । ननु प्रतिक्षणं चाश्वत्थे प्रमाणं किमित्याहुः द्रुपामाह । गुणस्वभावात् स्थितिः । राज्ञो हि गुणानामुपकरणानां भृत्यादीनां स्वाम्यर्थं प्रतिवक्ष्यमेव व्यापारो दृश्यते यतो गुणस्वभावतैश्च पुनर्गुणानामपि सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वोक्तार्थेति । गुणस्य च परस्यैव भावापवर्गेहेतुत्वमिति । वित्तदृष्टान्ते परिणामत्रयं व्याख्याय दार्ढ्यं नित्यमेति तद्व्याख्यातुमाश्रिते । एतेनेति । धर्मधर्मभेदादिति । धर्मधर्मभेदमाश्रयेत्यर्थः । तत्र पृथिव्यादीनां धर्मिणा घटादिधर्मपरिणामं घटादीनां धर्माणां वर्तमानमातीतने तत्त्वपरिणामं वर्तमानादितत्त्वानां च यथायमपि वाक्ययोर्यमादिरव स्यात्परिणाम इति । ननु यद्यपि क्व परिणामा भूतेन्द्रियेष्वप्यन्ते तेषु धर्मेषु धर्ममात्रपरिणामादिति तत्राह । परमार्थतस्त्विति । एक एव परिणाम त्रयोपि धर्मपरिणाम एव यतो धर्मस्वरूप एव धर्मति । धर्मपरिणाम एवैव सत्त्वतादिपरिणामे धर्मोदेतिव्याप्त्यन्तमेव किमप्यत इत्यर्थः । इदानीं प्रति क्षणपरिणामे क्षणिकतादिसङ्गमपाकसु परिणामत्रयं क्रमेण परीक्षणीयम् । तत्रादौ धर्मपरिणामं परीक्ष्यते । तत्र धर्मस्येत्यादिना । तत्र तेषु परिणामेषु मध्ये धर्मिणि सत् एव धर्मस्यातीताद्यवस्थासु धर्मिणे भावान्यथास्व धर्मान्यथास्वमेव भवति न द्रव्यान्यथास्व स्वरूपान्यथास्व इति प्रतिक्षण परिणामेन क्षणिकतावस्था प्रत्यभिज्ञाद्यनुपपत्तिरिति भावः । सुवर्णस्य भावान्यथास्व भाजनादिरूपधर्मोपाये कटकादिधर्मोऽभिधुक्तिरिति, प्रत्यभि-

ज्ञातत्वेन च सुवर्णसामान्यस्य सर्वविज्ञानानुगतस्य सिद्धिः । तस्मान्मान्यं
चावयविरूपो धर्मोति । विशेषिकास्तु सुवर्णस्यान्यथात्वे अवयवसंयोगना-
शात् पूर्वसुवर्णस्यैवत्येव प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति । तत्र । एव सति
प्रतिष्ठणमवयवोपलयापलयाभ्यामवयवसंयोगविभागस्यावश्यकत्वेन शरीरा-
द्व्यवित्तमस्तूनां सृष्टिकृत्वापत्तेर्वैकल्यापरिहार्यत्वात् । आत्येव सर्वत्र
प्रत्यभिज्ञापयते । प्रत्यभिज्ञया घटादिस्यैवमिति स्वसिद्धान्तश्रौतधापत्तेश्च ।
तस्मादवयवसंयोगनाशो न द्रव्यनाशहेतुः किं तु वज्रगादौ सृष्टारण्यमप्या-
दिवदवयवस्यैवमेव कलत्रनात्कारणं कल्पनीयम् । अथ वा विज्ञातीयोऽव-
यवविभागविशेष इति । स्वरूपान्यथास्वग्रविबोद्धेर्धर्मपरिणामे प्रोक्तदूषणं
निराकर्तुमुत्थापयति । अपर आहोति । धर्मो धर्मभ्योतिरिक्ते न भवति
अत्यन्ताभिन्न इत्यर्थः । अत्र हेतु पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् । पूर्वतत्त्वस्य धर्मिणो-
नतिक्रमापत्तेः कौटस्थ्योपपत्तेरिति यावत् । एतदेव विशृणोति । पूर्वोपपत्तिः ।
धर्मो यद्यन्यथो धर्मेषु स्वातिष्ठि पूर्वोपरसकलावस्थाभेदेषु अनुगततया
अतीतादवस्थाधामनि सत्त्वमसद्भात् कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत् चितिशक्तिग्रह-
नित्यत्वकूटस्थत्वयोरैकार्थत्वात् तच्च सवाप्यनिवृत्तिरित्यर्थः । परिहरति ।
अयमदोष इति । एकान्तमिति । एकात्मनित्यत्वानभ्युपगमादित्यर्थः ।
एकान्तेन सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमस्माभिरप्युच्य-
यते । तच्च चितिशक्तेरेव न तु धर्मरूपेणानित्यस्य धर्मिण इत्यर्थः ।
विचारव्याप्तं प्रकृतेर्नित्यत्व सतीतीतानावसावस्यानून्यत्वम् इति
स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यानित्येभ्यस्वरूपत्व प्रपञ्चयेति प्रतिपादयति ।
तदेतदिति । तदेतत्त्वैवोक्तं कार्यकारणमभ्युपगम्य चतुर्विंशतितत्त्वानि सका-
याणीति यावत् । यथायोग्यं धर्मरूपेण स्वतश्च व्यक्तेर्येतेमानावस्थासोपेति
नित्यत्वप्रतिषेधात् । 'नैवेह विद्यनाशयासीत्' 'असद्भा इदमवयवासी'दि-
त्यादिश्रुतिभिर्व्याख्यात्मिका तस्मिन्प्रकृतिः सप्रतीयत'इत्यादिष्म-
तिभिः यत्सावयवं तद्वन्नित्यं घटादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । नन्वेवमत्यन्तो-
च्छेद एवास्तु तत्राह । अपेक्षमिति । अपेक्षमतीतमपि प्रकृत्यादि धर्मिण-
वेवातीतरूपेण चास्ति विनाशप्रतिषेधात् अत्यन्तोच्छेदप्रतिषेधात् तद्वैक-

आहुरसदेवैरमवशासीदित्यत्यन्तोच्छेदमाशङ्क्य कथमसत् सञ्जायेत सत्त्वेऽत्र
 सौम्येदमवशासीदिति श्रुत्या तत्प्रतिषेधादित्यर्थः । विनाशित्वे सत्यनादि
 माद्यत्वानुपपत्तेरिति । यद्यपि सत्त्वेवेति श्रुतेः सच्छब्दार्थे परमात्मेश्व
 तदेतत्तत्पुनराव्याह । तथापि सदेकीमाविनेदमासीदितिप्रसनादप्य
 प्रशङ्कस्यापि प्रत्यये सत्त्वं मिदुमेव । एतत्तुदेवं तत्तद्व्याकृतमासीत्तमसै-
 वेदमासीत् आसीदित् समेभूतमप्रकृतमलक्षणम् इत्यादिश्रुतिस्मृतयोप्य
 त्यन्तोच्छेदनिषेधका वडाहर्था । शुक्तिश्चासदुत्पादे शयशृङ्गाद्युत्पत्तिप्र
 सङ्गव्यमोहाद्यनुपपत्त्यादिरूपा साह्या । ननु अयेतमपि चेदस्ति कथ
 नोपलभ्यते सचाह । असंगोच्छेति । अस्य विचारजातस्य स्वस्यकारणेषु
 प्रकृत्यादिषु समर्पणविविधभागाख्यातु कार्यस्य सौम्यमयकृता तस्माच्चा
 स्यानुपलब्धिं सूक्ष्मतायां सौम्यमयात्कारप्रतिबन्धनत्वादित्यर्थः । तदेवं
 कार्यकारणाभेदेन प्रकृत्यादीनां सर्वेषां परिणामिना प्रकृतेभेदेन निन्द्यानि
 त्येवमप्रकृत्यग्रप्रस्थापनात्तेषां सदमद्वयस्य सिद्धाश्रितम् । सदस्यार्थ्याति
 शेषाद्याध्यात्मितिसाध्यसूत्रानुसारात् । इदमेव च सदानां व्यावहारिक
 सत्त्व पुराणद्वौ गीयते । यच्च नि मत्तासत्त प्रधानमिति भाष्यकारैः प्रागुक्तं
 तत् पादार्थार्थकसत्तासत्त्वाभिवायेणैवेत्यस्माभिसत्त्वैव व्याख्यातम् । एते-
 नामैव सत्त्वमयत्वेनैव हि तं श्रुतिस्मृतिशब्दा अर्थशब्दा एकास्तमित्य
 त्यस्यैव पारमार्थिकप्रतात्नात्तच्च कूटस्थनिस्पृह्येवास्ति असत्ता संपर्कता
 द्वित्यात् न तु व्यवहारमत्ता प्रकृत्यादीनामिति । इत्यमेव च

भाष्यदूया न सदूया माया नैवेतिप्रयामिका ।

सदमद्वयमनिर्येका मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादिवाक्यान्वयपि संगच्छन्ते न पुनराधुनिकवेदान्तिप्रपाद्याम
 त्रिवैदनीयतायादिव, तैर्हि मायाप्यजगत्कारणस्यापि विनाशोऽत्यन्तशु-
 चमेव वा परमार्थत इत्यते तन्मते च सनातनत्ववचनविरोधः इति दिक् ।
 धर्मपरिणाम परीक्ष लक्षणपरिणामः परीक्षते । लक्षणपरिणाम इति । अथ

* हि बहुना 'सत्त्वोच्छेदवत्' चकटोच्छेदादिति चेत् धर्मोक्तयेव वाक्ययोगाद्
 इति तैट्ठाकमृचकुरेव विचारसदस्यैवोक्तिरपि, इति पुनस्तत्कारणे प्रियम् ।

सु वर्तमान इति । धर्माणां निवृत्त्युक्तं नित्यत्वं चित्ता अतीतानागतलक्ष-
णयोगसंभवात् । अत्र एकैकलक्षणाभिधत्तिकालेपि धर्मा लक्षणान्तराभ्यां
सूत्राभ्यां विद्युक्तो न भवतीति समुद्राधार्यः । तथा धर्माद्व लक्षणान्यपि
नित्यान्येति नाप्यन्तासदुत्पत्तिसदस्यनोक्तेर्योः प्रसङ्ग इति भावः ।
मन्वेकलक्षणाभिधत्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपपन्नमात्रमात्र एव युक्त इत्याह-
ङ्गायां समेत्यलक्ष्यमानुमानिकौ दर्शयति । यथेति । न चेपासु विरक्त
इति । रागस्य भावित्ये सति विरक्त्यवधारणार्थेनाह तथा वैकविषयकरा-
गाभिधत्तिकालेपि विषयान्तररागस्याप्यन्तमभावे नास्ति अतो रागस्य
एकलक्षणाभिधत्तिकाले अन्ययोः भवा मिधस्यनुमानादित्यर्थः । लक्षण-
परिणामेपि परेकद्रूपणमुद्रावपति । अचेति । सर्वस्यानागतत्वेर्षमानादि-
सर्वलक्षणयोगादनागतादिकमपि वर्तमान स्यादित्यध्वनां सकटः प्रसक्तः अ-
मिक्तस्य चासहस्रत्वादप्रसङ्ग इति शेषः । अतो वर्तमानमात्रलक्षणं सर्वं प्रस-
ङ्गोत्तरकालयोस्तु तस्याभावमात्रम् । अभावप्रतियोगित्वादेव दातीतस्या-
दिव्यवधार इति । तत्रादौ धर्मेषु लक्षणत्रयसंश्रयमेव व्यवस्थापयति । धर्मा-
यामिति । धर्माणां तावत् धर्मस्य प्राकृताधितत्वात् साधनीयम् । सिद्धे ■
धर्मस्य धर्माणां लक्षण भेदे लक्षणबहुत्वमपि वक्तव्ये ■ पुनरुद्भवनाशि-
कोक्तं वर्तमानमात्रमेक लक्षणम् । यतो न वर्तमानसमयमात्रस्य धर्मस्य
धर्मस्य किं स्वतोतादिसमयेपीति शेषः । अत्र हेतुमाह । एव हीति । हि
यस्मात् एवं वर्तमानकालस्य धर्मस्य सति सर्वमेव वित्तं न रागधर्मकं
विरक्तमिति यावत् । विरक्त्यवधारणार्थं स्यात् क्रोधकाले रागस्यासमुद्रा-
धारात् प्रवादिर्भावादित्यर्थः । अथ भावः । यथा यदा कदा विद्रागमस्ये-
न भवन्मते वित्तं रक्तमिति व्यवहारः तथा यदा कदा विद्रागाभावेन वित्तं
विरक्तमिति व्यवहारः स्यादिति । अतोतीतादिकालेपि रागादेरिच्छादि-
धर्मत्वात् धर्माणां विलक्षणकत्व सिद्धम् । यच्च तैश्च्यते अभावप्रतियोगि-
तामात्रेणातीतादिव्यवधार इति, तदपि हेतुम् । असति घटे ध्वंसप्रतियोगि-
त्वादिरूपस्यातीतत्वस्य घृत्त्यनुपपत्तेः संयोगित्वादिव्यवहारप्रतियोगित्वादेरपि
संश्रान्दुपपत्त्यर्थं चित्तानुपपत्तेः सदसतोः संश्रान्दवर्जनात् । ध्वंसप्रागभावयो-

रमिहेत् । घटो सर्वमान इतिवत् घटेतीति भविष्यतिनि धन्यवाभा
 घटावस्याभिपेक्षेति सिद्धे । अन्यथा भावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वादिति
 प्रसङ्ग इत्यादयश्च दोषा स्वयमूहनीया । तदेव धर्माणा लक्षणत्रय एव
 स्यादिति तस्मादुच्यते परिहरति । किं चेति । जयाजामनागतद्विलक्षणा
 नागैरुद्वैकस्य स्तुति सभ्योभिष्यक्तिर्नास्ति किं तु स्य मिथ्यजनक इत्यत्र
 क्वादिवत्सङ्गजनस्य यस्य एवभूतस्य लक्षणस्य क्रमेण भावोभिष्यक्तिर्भवे
 दिति भाविभ्यक्तौ साक्ये स्पष्टवत्सु साक्यमिष्यतएवेत्यर्थः । अत्राक्त
 दोर्लक्षणेऽप्येतेन लक्षणेन सह नास्ति विरोध इत्यत्र पञ्चदशव्याख्य
 प्रमाणयति । उक्त चेति । धर्मोदात्तैरवयवात्तात्वेऽपि तस्य रूपेण एत
 यश्च ज्ञानाद्यापया ज्ञानाद्योदात्तैरवयवात्तात्वेनास्तिपामतिशयो ऽभि
 व्यक्तिरूपेणाकरोति । इदं च वाक्यं गुह्यस्वविरोधात्तदुक्तमेव सर्वमिति
 सूत्रे व्याख्यातम् । उपसहरति । तस्मादिति । यच्छरे इत्यान्तमाह ।
 यथेति । रागस्येति । धर्माणा लक्षणत्रयमन्वये उदाहृतस्यैव रागस्यैवे
 त्यर्थः । न विद्विष्ये अन्यत्र विषयान्तरे ऽभाव सामान्याभाव इत्यर्थः ।
 दार्ष्टान्तिकमाह । तथा लक्षणस्येतीति । क्वचित्समुदाचार इत्यादिर्ये ।
 अथ च लक्षणपरिणामो न धर्मिण किं तु धर्मे चापेक्षेत्येव धर्मपरिणामा
 दिहेयमाह । न धर्मीति । अन्यत्र लक्षणपरिणामो लक्षणेस्ति न वा, आद्यो
 अनवस्था अन्यत्र लक्षणपरिणामे परिणामलक्षणमभव पूरेलक्षणातीतताया
 लक्षणान्तराभिप्रेक्षेतेव लक्षणपरिणामत्वादिति, मैवम् । शोकादूरयत्नामा
 णिकत्वेनास्या अनवस्थाया अदोषत्वात् । अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तेत्यापि धर्मे
 इत्याद्यनवस्थाया अपि दोषत्वात्तथा धर्मधर्मैवावधारिषि न सिध्येतेति ।
 अधिकं तु निर्वर्तकत्वमूत्रे प्रोक्तम् । तदेव सर्वधर्मोपाय सदैव लक्षणत्रयम
 वन्तीति अभिप्रेक्षितुं जयाणां क्रमितीति सिद्धम् । स्पष्टेति । लक्षणा
 भिष्यतेरपि नित्यत्वान्तरा क्रमिकस्य तत्र क्रमिकस्यसमये वा क्रिमपरादृ
 लक्षणक्रमिकत्वेन । अत्रोच्यते । नित्यनित्योपपत्त्यस्योक्तता नित्य
 त्वेपि सर्वधर्मनित्यरूपेण क्रमः समर्थति लक्षणानामपि क्रमविषयत्वं
 लक्षणाभिप्रेक्षितमस्तु लक्षणासाक्येण प्रकृते वर्तमानं । अधिकस्तु निर्दि

तस्मैवार्थसूत्रेऽस्माभिः प्राप्त इति दिक् । तत्तदपरिणामं परीत्याद्यस्या-
परिणामं परीक्षितुं धर्मगतं विभागमाह । ते लक्षिता इति । लक्षिता
व्यक्ता वर्तमाना इति यावत् चनक्षिता अव्यक्ता अतीतानगता इति
यावत् । तांसां धान्ययोधनबाधकादावस्यां प्राप्नुयन्तोऽप्यन्यत्र न भेदे-
नाश्रये बाल्याय न युवेत्यादिरूपेण । स च निर्देशो ऽवस्थान्तरे
ऽवस्थामेवादौ न तु द्रव्यभेदादित्यर्थः । तथा च पूर्वधावस्थापाये अवस्था-
न्तरप्राप्तिः सिद्धा सैव चावस्थापरिणाम इति भावः । यत्कल्पेतादृशोऽवस्था-
परिणामो ऽजागतातीततत्त्वणोरपि पूर्वमुक्तः । तथापि वर्तमानतत्त्वणोरवा-
द्यस्थापरिणामः स्फुटमुपलभ्यतइत्याशयेन वर्तमानतत्त्वणोर्मात्रप्रत्येय एव
उदाहृत इति । धामिण एकत्वेपि निमित्तभेदान्वाश्वद्वारे दृष्टान्तमाह ।
यदैकेति । यथा एकस्यव्यञ्जिका रेखा अद्भुतशेषो यदा बिन्दुबोधोपरि
तिष्ठति तदा शतमिदं नैकमिति व्यवहरीयते । तथारैकबिन्दुतोषे च
द्वयेदं न शतमिति व्यवहरीयते अग्रशिष्टबिन्दुन्याने वैकत्वव्यञ्जकरं ज्ञानसर-
वाने सति रश्मादशेद न द्वयेतीत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह । यथा वेति ।
उच्यतइति । पुत्रपितृभ्रातृभिर्जनकस्वादिनिमित्तभेदाङ्गे द्वेनेति शेषः ।
अवस्थापरिणामेपि कोट्टोक्तं रूपमुदाहरति । अवस्थेति । अवस्थापरिणा-
माभ्युपगमे धर्मधर्मिलतत्त्वावस्थानां चतुर्धामेव कोटस्पारपरितिर्यग् :
तत्र हेतु पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । आहुनो व्यापारेण व्यवहितत्वादिति ।
व्यापारनिमित्तेनैव सर्वत्रस्तुष्वनागताऽध्यक्षनामन्योन्य व्यवहितत्वाभ्युपग-
मात् विभागाभ्युपगमात् न तु भाववरूपेण धर्मतत्त्वणयोः सदा सत्त्वत्वे-
त्वादित्यर्थः । अधुना विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं विवृणोति । यदा
धर्म इत्यादिना तत्रा गतीत इत्यन्तेन । धर्मशब्देनान्निमित्तमात्रघाटी न
करोति न करिष्यामेत्यर्थः । आद्यन्ताध्यनोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं
व्यापारभावनिमित्तकत्वेन परम्परयेति भावः । एवं च सति पूर्वधर्मातीत-
तायां धर्मान्तराभिन्नचित्तिरिवैकपरिणामतत्त्वान्नित्यमवस्थानामपि
भवद्विवेक्यं न तु विनाशः । अवस्थाना च नित्यत्वे किमप्यनित्यं न स्यादि-
त्येवं धर्मधर्म्यादिक सर्वं जातं कुटस्य स्यादिति परेर्वाप उच्यतइति

वयस्यद्वयः । नित्यत्वमात्रं न कैटस्थं किं त्वेकान्तनिवर्त्यमित्याशयेन
 पूर्ववदुक्तं दोषं परिहरति । नासौ दोष इति । कैटस्थदोषो नास्तीत्यर्थः ।
 गुणिनित्यत्वेनेति । धर्मिनित्यत्वेऽपि धर्मेणा विभेदस्य विनाशस्य कूट-
 स्यतोऽवेवित्यात् वेतलस्याद्वित्यर्थः । अपरिणामनित्यत्वेन कैटस्थं तच्छ
 पुरुषातिरिक्ते नास्तीति भावः । सुखिनित्यत्वेऽपि गुणानां विभेदमुद्राह-
 रति । यथेति । यथेति न दुष्टान्ते किं भूदाहरणे । सस्यानमिति । अर्पवि-
 नाशेनाविनाशिना शब्दादितन्मात्राणां पञ्चभूतत्वं सस्यानं धर्ममानमादि-
 मत इत्येतो विनाशोऽन्यथे । एवमित्यादय्येव व्याप्येवम् । लिङ्गं महत्तत्त्वम् ।
 एवमहङ्कारादयो घटादयश्च स्वयिनाशेनाविनाशिनां कारणानां धर्ममा-
 चादि विनाशश्च इति घोषम् । तत्रैतच्छ्रुणोक्तम् । 'वावाग्म्यं विनाशो
 नामधेयं कृतिनेत्येव सत्य'मिति । सत्यं विनाशपेक्षया स्थिरमित्यर्थः ।
 तस्मिन्मिति । तस्मिन् धर्मे विकारसञ्जा परिणामसञ्चेत्यर्थः । अतो धर्मे-
 णां परिणामिनयः । न कैटस्थं सुतरां तु धर्मेतत्त्वावस्थानमिति भावः ।
 परिणामस्य विस्तारेण परोक्षितम् । इदानीं भूतेन्द्रियेषु परिणामस्य क्रमेण
 दर्शयति । तत्रैवमुद्राहरणमिति । धर्मेत इति । धर्मेण परिणमत इत्यर्थः ।
 धर्मेपरिणामस्य स्वरूपं दर्शयति । घटाकार इतीति । स परिणामो घटा-
 कार इत्यर्थः । नयप्राप्ततामिति । नवीनतावन्तरे प्राप्यतां प्राप्नुयन्ति
 त्यर्थः । धर्मादीनां सर्वेषामिष्टावस्थात्वाविशेषेऽपि गोत्रलीलद्वेन्द्यादेर्नैवेपां
 तान्विकी मेदनिर्देश इत्याह । धर्मेक्षेपीति । लक्षणस्य च पुराणत्वादिक-
 मयत्येति प्राप्त्यादेव नैकम् । एक एवेति । अत्रस्याभाव एवेत्यर्थः । एव-
 मवस्थानसंशयोऽपि धर्मत्वाद्गुर्मपरिणामोऽपि गोपनीयद्वेन्द्यादेर्नैवेपां
 एव पदार्थान्तरेष्वेति । भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु प्रकृत्यादिषु क्षेत्र्येः । अपरं
 विशेषं परिणामेषु पूर्वोक्तं स्मारयति । तस्मादिति । अथेऽपि परिणामाः
 धर्मस्यैव धर्मनतिरान्ता । धर्मिणोऽनुबन्ता अतो धर्मधर्म्येभ्योऽहं धर्मपरि-
 णाममात्रमेकमेवेति सामान्यतो भवति धर्मो । स एव च सर्वान् परिणा-
 मानभिप्रायने व्याप्नोति । सूत्रस्य परिणामशब्दाच्चैव प्रत्यक्षेण व्याप्ये । यत्र
 कोऽपि परिणाम इति । उत्तरम् । अवस्थितस्येति । संस्कारेभ्यः परिणामस्यो-

तन्वात् । द्रव्यस्येति । धर्मिण इत्यर्थः । धर्मशब्दस्वाश्रितमात्रवचनः निवृत्त्यु-
त्पत्ती अतीततावर्त्तमानते । ननु धर्मातिरिक्तो धर्मो नानुभूयते यस्य धर्मादेः
परिणामः स्यादिति बोद्धव्यं । धर्माद्विविच्य धर्मा सूत्रकारेण प्रतिपा-
दयिष्यते । तत् सूत्रं तत्रेति पूरयित्वा पठति । तत्रेति । तत्र तेषु परि-
णामेषु तेषां परिणामानामिति यावत् । धर्माति सूत्रेण सहान्वयः ।

शान्तादिनाम्यपदेश्यधर्मानुपासी धर्मो ॥ १४ ॥

अतीतवर्त्तमानानागतधर्मैर्व्यनुपासी वर्त्तमानरूपेणानुगते धर्मा-
त्यर्थैः । अत्राप्यपदेश्येति विशेषणं धर्मधर्मिणोर्विशेषणवदर्थनाय । तथा च
वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भावः ।
धर्मशब्दार्थं व्याचष्टे । योग्यतेति । दग्धशक्तेरपि सवहाय योग्यतावच्छिन्ने
सुक्तम् । वर्त्तमानता स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः । तेन अतीतादिसाधारण्यतामः ।
एकारो वर्त्तमानादिविशेषणवच्छेदार्थं शक्तित्वं चानागन्तुक्तम् । तथा
चान्तेदेहशक्तियद्वृत्तम् । अपि धर्मिणि पाश्चाद्द्रव्यभाविनः नहि शक्तिवियोगः
शक्तिमत्तोऽस्ति शक्तिशक्तिमत्तोरभेदादिति भावः । धर्मशब्दार्थमुक्त्वा तस्य
शान्तादितोषपादनायानभिध्यक्तिदशायामपि सत्तां साधयति । स चेति ।
॥ च धर्मः शक्तिरूप फलप्रसवात् तदामुमित्ताव्यक्ताऽस्यैव इत्यर्थः ।
पार्कस्मिक्तस्य हि मृशेव घटस्तन्तुष्वेव घट इत्यादिर्भेदः फलस्य प्रसवे
न स्यात् अतो अनादित्वं यत्कथम् अनादिस्वात्मानन्तत्वमिति भावः ।
एकानिर्गत्यवैधर्म्येणापि धर्मधर्मिविशेषकायाह । एकस्मेति । स च धर्म एतस्य
धर्मिणो ऽनेकेऽपि दृष्ट इत्यर्थः । सूत्रतात्पर्यविषयं धर्माद् धर्मिणो विवेकानु-
पपादयित्वा आदौ धर्माणामेवान्योन्यं विवेकं प्रतिपादयति । तत्रेति । तेषु
धर्मेषु मध्ये वर्त्तमानो धर्मो धर्मान्तराभ्यां वर्त्तमानातिरिक्तधर्मस्यः शान्ता-
व्यपदेश्यरूपेणो भिद्यते विविच्यते वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्यादिति
शेषः । वर्त्तमान इत्यस्य विवरणं स्वव्यापारमनुभवधिति । नन्वेवं किं
धर्माणामन्योन्यमन्तमेव भेदो न ॥ भेदाभेदो, नेत्याह । यदा त्विति ।
यदा ॥ शान्ताव्यपदेश्यवस्थायां धर्मः सामान्येनाभिध्यक्तिविशेषादित्येन

धर्मिणि अनुगतो विलीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रतया अथव्यानात्
 धर्म्यविभागादिति यावत् । कोसौ धर्म्यं केन व्यापारेण भिद्येत श्रवोगिभिर्धि
 विद्येत धर्मस्य सन्नतवक्षस्य वानुपलब्धादतस्तदानीमविभागस्तथाभेदेऽपि
 भवतीत्यर्थः । एतेन च भाष्यकृता वक्ष्याद्वैतमपि वेदान्तोक्तं व्याख्यातपाद्यम् ।
 प्रत्यये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागस्तु यथाकालेऽुभाषामिति । तथा च
 श्रुतिः । स यथा सर्वोत्तमया समुद्र एकायनमित्यादिना समष्टिजीवस्य प्रलय
 प्रदरणात्माद्वैतमाह । यत्र हि द्वैतमिज भवति तदितर इतरं पश्यति ।
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन क परयेदिति । इदानीं शान्तोदितव्यप
 देशयशब्दाश्च व्याघटे । तत्र चप इति । तदिदं व्याख्याय तस्य पाठक्रमात्
 क्रमश्च परिहर्तुमाह । ते चानागतस्येति । एवं सत्यमावाप्यपदेश्येपि
 पाठक्रमो नादत्तैश्च इत्याह । वर्तमानस्यानन्तरं शक्तीता इति पाठक्रमः ।
 अथ त्यज्यतइत्याशयेन पृच्छति । किमर्थमिति । उत्तरम् । पुनर्वाच्यमताया
 यभाषादिति । पूर्वैर्वाच्यमद्वैतादित्यर्थः । तदेव विदुषोति । यथेति । नैव
 मतीतस्येति । वर्तमानेन सहेति शेषः । तथा चानागतवस्थया प्रागभाव
 स्थानीयमा वर्तमानवस्थया हेतुत्वादतीतावस्थानन्तरं वर्तमानावस्था न
 भवतीत्यर्थः । उदितव्यपदेश्यरूपपाठक्रमस्यापेक्षीदमेव बीजमिति भावः ।
 उपसहरति । तस्मादिति । समनन्तरं परिचये लक्षणेदेव इति शेषः ।
 तत्त्वतोऽनागत एव वर्तमानस्य समनन्तरं पूर्वं भवतीत्यर्थः । एतेन
 सत्कायवादिषु पूर्वैर्भिष्यक्ता घटादिनै पुनस्त्यज्यतइति सिद्धान्त स्मर्तव्यः ।
 ननु चानागतवर्तमानयोः कार्यकारणभावएव किं प्रमाद्यमिति चेत्, छण् ।
 यद्यतीतस्य पुनर्वर्तमानता स्यात् तर्ह्येतिमाह स्यात् । विनष्टान्तं करव्या
 विदाकर्मादीनां पुनरुत्पत्तेन मुक्तस्यापि सत्तादिदयथावात् । किं यत्र
 हीतोपि घट पुनर्वर्तमान स्यात्तदा स एवायं घट इति कदाचित्कल्पमभिज्ञा
 येत अतो योऽयमुपलब्ध्या शक्तीतयत्तधनुमज्जन निर्णीयतइति । अत्रानाग
 ततीतावस्थयोः प्रागभावध्वंसरूपयोः कार्यत्वात्कानुत्पादकत्वत्रेधर्म्यं
 चनात् अथक्तावस्थया एवावान्तरभेदावनागतातीतते परस्परविलक्षणे
 इति मन्तव्यम् । मन्वेद्यमतीतस्य पुनरनुत्पादादतीतस्यैवकल्पना व्यर्थेति चेत्

न । लोकानतीतान्वदृशे स्वदेहदृष्ट्यादिवाक्यशतसिद्धयोगिप्रत्यक्षानु-
पपत्त्यः । तत्सिद्धेः विषयतत्सचिकर्षयोः प्रत्यक्षहेतुत्वात् । न चातीतार्थस्मर-
णमेवास्त्विति घाघ्यम् । पूर्वाननुभूतस्यापि योगिना दर्शनात् । ये ॥
योगजधर्मस्यापि सचिकर्षत्वमिच्छन्ति तेषामप्यसत्यदार्थं सचिकर्षानुपप-
त्तिः प्रत्यक्षं प्रति सचिकर्षनामास्त्रेनाननुगमेन हेतुतायद्वानुपपत्तिश्च ।
ज्ञानादेर्विषयतादिरूपोपेि संबन्धो ऽसति न संबधति सत्तरेण संबन्धदर्श-
नादिति । प्रत्यक्षादिषु संयोगादितरेषु प्रत्यासत्तिः योगजधर्मेषु चाधर्मतम-
प्राद्विपत्तिष्वन्धमानं क्रियतवति दिक् । ज्ञान्तादितौ व्याख्यायाव्यपदेश्यं
व्याख्यातुं पृच्छति । अथाव्यपदेश्याः कदाति । ये व्यापारं करिष्यन्ति ते व्यापदे-
श्या इति वक्तुं न शक्यते अकरिष्यमाणव्यापारकस्यापि केवलानानतलतलस्य
वस्तुनः स्वीकारादित्यसः प्रकारान्तरेणाव्यपदेश्यं ज्ञयति । सर्वं सर्वैःत्मक-
मिति । सर्वोत्पत्तिः सर्वशक्तिकं, तथा च सर्वैः परिणामिन्ययस्यितः सर्वविकार-
जननशक्तय एवाव्यपदेश्या इत्यर्थः । ननु वर्तमानातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे
प्रमाणे स्तः शक्त्याध्यायां त्वमागतावस्थायां किं प्रमाणं किं वा सर्वैः
सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । यत्रोक्तमिति । अभिव्यक्तिरिती-
त्यन्तेनाश्रयः । यत्र सर्वैः सर्वशक्तिमदित्यत्रार्थं पूर्वोक्तवैरिदं वक्ष्यमाणं प्रमा-
णमुक्तमित्यर्थः । तत्रादौ प्रत्यक्षस्यले शक्तिमनुमापयति । जलभूम्योरिति ।
स्यावर्णेषु रसादिभिः मधुराक्षुर्भक्षुर्भृदु कठिनत्यादिभिर्वैदनात्पत्त्यं
तत्त्वतदृष्टिव्योः परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो दृष्टम्
अतो जलभूमौ स्यावरात्मिके स्यावराशक्तिमत्तौ इति भावः । शक्तिं विनापि
कार्यकारणे ऽतिप्रसङ्गात् तथा जङ्गमेषु यद्वैश्वरूप्यं स्यावराणां परिणामनिमित्त-
कं दृष्टं मनुष्यादीनां धान्यादिस्यावराकार्याणां धान्यादिविशेषैः रूपादिवि-
शेषदशनात् । तथा स्यावराणां यद्वैश्वरूप्यं तज्जङ्गमानां परिणामनिमित्तकं
दृष्टम् । गोमयदुग्धादिभिर्धान्यवर्षकादीनां स्यावराणां विविचरूपं रसादि-
दशनादित्यर्थः । एवमादिदृष्टान्तैः सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिः
सिध्यतीत्याह । इत्येवमिति । यथा जलादिस्यावरादान्मकम् स्वमन्यदपि
सर्वं विक्रान्तकं तच्छक्तिमत् । ननु अतीतकार्यं शक्तिमत्त्वं नास्ति भावि-

तद्वैयर्थ्येनैवैधर्म्योक्तुर्मध्येतिरिक्ततया धर्मो प्रसाधितः । ददानीं तदन-
भ्युपगमे भाष्यकारो बाधकमप्याह । यस्य न्विति । धर्ममात्रमित्यनेनैव
संयुक्तमप्यायातम् । अनेकतयास्यापित्वे हि तत्रैकव्यवहारधर्मवत्त्वमेव
पदायमात्रस्य स्यादिति । धर्ममात्रमित्यस्य विवरणं निरन्तरमिति निर्ध-
निकमित्यर्थः । धर्मिनिराकरणादात्मा संयुक्तविवर्तनमित्यायात तदा
च प्रथमपादोक्तमेव दूषकमाह । तस्य भोगाभाव इति । शेषं सुगमम् ।
नन्वसु धर्मो धर्मातिरिक्तः तदाप्येकस्य धर्मिण एव एव परिणामोस्तु
एकस्य नाभापरिणामाङ्गीकारे सहकारिभेदकल्पनाद्यैरज्ञादित्याशङ्कायामे-
कस्य धर्मिण परिणामभेदः स्यादिति । एकस्य धर्मिण आयागिमूर्च्छस्य
मात्रपरिणामत्रयसिद्धये ।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्य धर्मिणः परिणामवानात्वे क्रियाभेदो हेतुर्लक्षणमित्यर्थः ।
आयङ्कारपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे । एकस्येति । भवतीति सिद्धान्त इति शेषः ।
हेतुत्वं प्रतिपादयितुमाद्यो धर्मपरिणामविषये धर्मिणः क्रमं दर्शयति ।
सूचयति । एकैव मृत् प्रथमं घूर्णमृत्तिर्ध्वजति ततः पिण्डमृद्वति ततश्च घटमृ-
द्विति घटोत्पत्तौ मृद्विणः क्रमप्रतिपादो घटस्येव मृदः क्रममाह । कदा
लघुत्वं मृद्विति । अथान्येनाप्यपरिणामविषयेऽपि क्रमं समुच्यते सर्वत्र
मृद्विणो मृद्विणः एकत्वप्रतिपादनायै । एकस्य सामान्यात्मकस्य मृदु-
विणोऽङ्गीकारे मृद्वित्यनुगतव्यवहारो न स्यादिति भावः । ननु धर्माणां
मेव क्रमं वैधर्म्यमात्मा सभजति न तु धर्मिणः इत्याशङ्कायां प्रकृते क्रम-
संभवति । योऽयमेति । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तर्ये यो धर्मः स
एव तस्य धर्मिणः क्रम इत्यर्थः । तथा च मृद्वेकैव सूत्रे भूत्वा परवात
पिण्डो भवतीत्येकं क्रमं परवच्च घट इत्यादिक्रमैर्घटमृद्विणः एव क्रमबहु-
त्वमिति भावः । धर्माणां क्रमस्यैव विवक्षितत्वं ॥ तेन क्रमनानात्वेऽपि
एकस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वं न सिध्यतीति भाष्यकारागमः । परिणामत्र-
येऽपि क्रममुद्राहरति । पिण्डः प्रत्ययतइत्यादिना । नातीतस्यास्ति क्रमः

इति । तद्वशात् तद्वशान्तरप्राप्तिरूपः क्रमो नातीतस्येत्यर्थः । धर्मपरिणाम-
इवावस्थापरिणामे प्रतिवृत्तक्रमो न प्रत्यक्षीक्रियतइति तत्रानुमानेन साधयति ।
घटस्याभिन्नवस्येति । प्रान्तेति शेषः । सा चेति । सा च पुराणसा लक्षणपरम्प-
रानुयातिना प्रतिवृत्तं भिन्नेन स्वरूपसत्ताक्रमसमूहेनैवाभिप्रेयमाना भवन्ती
धर्मवस्थायां स्फुटप्रत्यक्षगोचरात्तामेति । अतः पुराणताभिप्रेक्तिहेतुतया
प्रतिवृत्तमवस्थापरिणामोऽनुमीयतइति शेषः । प्रतिवृत्तपरिणामतो यत्सि-
ध्यति तदाह । धर्मेतदवस्थाभ्यामिति । विजिहोऽपुतिशयितः । धर्मलक्षणपरि-
णामयोः प्रतिवृत्तमनुत्पादादवस्थापरिणामस्य च प्रतिवृत्तमनुत्पादादित्य-
र्थः । तथा चोक्तं मनुना

घोरोस्मिन्हंत संसारं नित्यं संसारपापिनि ।

इति । स्पृश्यन्तरेषु च ।

नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्ये वेगेन सूक्ष्मस्यालक्ष्यं दृश्यते ॥

इत्यादि च । पुराणे चात एव चतुर्विधः प्रत्यय उक्तः ।

नित्यो नैमित्तिकश्चेति प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

इति । नित्यः प्रतिवृत्तं जायमानः । एतेन स्वप्नमायादिदृष्टान्ता अपि
प्रपञ्चस्य लक्ष्यभङ्गुत्त्येनैव श्रुतिस्मृतिष्वभिप्रेता इति । सूत्रतात्पर्यार्थमाह ।
तएतइति । प्रतिवृत्तस्वरूपाः प्राप्तसंभवा इतरथा तु नेत्यर्थः । ननु धर्म-
योपि घटादेः कथानादिधर्मत्वात् कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति तत्राह । धर्मा-
पीति । तथा च यो यस्य धर्मो स तस्माद्विध इत्येव नियम इत्यर्थः ।
नन्वेवं धर्मधर्मिलक्षणानां परिणामभेदे कथमेकस्याः प्रकृतेः सर्वं परिणामा
इति श्रूयते 'इत्येषा प्रकृतिः सर्वो व्यक्तव्यक्तस्वरूपिणी' त्यादिस्मृतिषु
तत्राह । यदा त्विति । यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन
सर्वोपि धर्मः स एवाभिधीयते तदायं क्रम एकत्वेन एकनिष्ठत्वेनैव
प्रतीयतइत्यर्थः । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परम्पराया, सर्वविकाराश्रयाथ

तच्च प्रधानं ज्ञेयास्तीत्यन्ये । अपारमार्थिकधर्मैश्च आपेक्षिकत्वात् । यथा
परिणामिना सत्यत्वं यथा वा अत्यमीमासाया जीवानामात्मत्वमपार-
मार्थिकं तथोक्तं च अणुद्वेहाद्यापेक्षिकत्वादिति भावः । अत्र
प्रधानस्यैव पारमार्थिकधर्मिकत्वं यदाहुः माध्यन्तरे परमात्मन एव
निरतिशयमतो ऽनापेक्षिकत्वात्परत्वं पारमार्थिकत्वं पारमार्थिकत्वात्वं च
श्रुतिस्मृतिविद्वन्नुमतं न्यायमाध्यादिति ध्येयम् । तथा ऽभेदोपवर्णननाह
धर्मधर्मलोभेष्ट एव पारमार्थिकः । अत्रिभाषमात्रं त्वभेद इत्युक्तं
मिति । तदित्य मूत्राण्येन प्रपञ्चः प्रकृतिपरिणाम इति सिद्धान्तितम् ।
तत्र चरम्भजादिभिः सहस्रस्य क धर्मधर्मभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु
प्रपञ्चस्यापेक्षितमूत्रादुज्योषादुत्पत्त्यपि तैस्त्रेदपत्यनियामकस्याभिभा-
षणतत्त्वस्वरूपस्यामद्वैतात् प्रागभाज्यसंयोरद्वैतकारणम् । ये तु प्रप-
ञ्चस्य प्रकृतिवर्ततावादिनस्ते सद्य एव नास्माकं विरोधलोकोपि वर्तते ।
मायामात्रात्मस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतारित्यकताया अस्माभिरप्येवमुक्तात् ।
'इन्द्रो मायाभिः पुरुषस्य ईयते' ।

यदुक्तं इयमाभिः मायया यदुक्तं यथा ।

समाप्तो गुणेष्वन्या समाहमिति वध्यते ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मायात्रिकारत्येव परमात्मन्यधारेण वाच्यमात् ।
शुक्तो धृतिपरिणामरक्षणोपपत्तुः व्यपन्न इति शङ्कत इत्यर्थः । यदि ॥
मायामात्रमपि विनश्यत् प्रपञ्चस्य कश्चिदुदेत् तदपि परमार्थेभिर्प्रायेणैव्यत-
स्यात्मभिः प्राप्येतेषां तत्कार्येषामनित्यत्वेन तावपेक्ष विध्यात्वात् ।
वाच्यत्वेन विकारो नामधेयं श्रुतिस्मृत्येव सत्यमित्यादिसौम्यदृष्टान्तोऽपि
मेव सिध्यति । तदेव विनश्यत्परिणामप्रसङ्गेन सञ्जयमूना भूतेन्द्रियशब्दो
पलटितानां विविधः परिणाम मूत्रकारेण प्रतिपादितः । तत्र मूत्रकारे-
वित्तस्य निरोधव्युत्थानसत्कारकपात्रेव परिणामो प्रतिपादितः । न सर्व-
इति न्यूनता सत्याः परिहाराय परिणामात्मकात् विनश्यत्परिणामेव प्रकृत्या
समाप्त्यस्यैव दर्शयति । विसृष्टं दृश्यति । परिदृष्टापरिदृष्टाः प्रत्यक्षाप्रत्य-

घाः) प्राप्यात्मका इति । प्रत्ययो ह्यतिपरिणामविशेषो यः सांख्यि प्रतिबि-
म्बाधानतमः स च ज्ञानेच्छावृत्तिमुपद्रुःखादिमान् प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूपः
परिणामविशेषः तदात्मकाः तद्रूपा इत्यर्थः । वस्तुमन्त्रेति । परमाणुतद्रु-
पयत् प्रतिबिम्बाधानात्तमतया साक्षिण्याभासमाना इत्यर्थः । ते चापरि-
वृष्टाः । अनुमानेनेति । अनुमानेन साधिता वस्तुमात्रतया सत्ता येषां सप्ता-
नामित्यर्थः । सप्ता दर्शयति । निरोधेति । निरोधो ह्यतिनिरोधः संस्कार-
जनकत्वेन निरुत्पिपन्नवद्वाचकपोनुमीयते इति प्रागेवेकम् । धर्मदेवादृष्ट-
सामान्यं भोगवैविज्यादनुमीयते संस्कारश्च स्मृतिहेतुतवानुमीयते परिणा-
मवित्तत्त्वोपवयापवयाविशेष्यत्कर्षोपजर्गादिरनुमीयते । एतच्च छान्दोग्ये
स्पष्टम् 'अथमयं हि सौम्य मन' इत्यत्र । जीवनं प्राणनाद्विकल्पव्यापारवि-
शेषः सुषुप्तावपि श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते चेष्टा वित्तस्य संचारः स च
साध्याभ्यामनुपुष्यादिहेतुभ्यां वित्तस्य वस्तुनादिदेशसंयोगविवियोगाभ्यामनुमी-
यते । यद्यपि वित्तस्य विभुत्वं तथापि बाह्यसत्त्वाद्युपपत्त्यभेदोपवयाव-
यच्छास्त्रम्येवैषाधिकी क्रियाप्यस्योति भावः । यत्किं ध्यानादिसामर्थ्ये तच्च
तत्कार्यज्ञानुमीयते । यद्यपि कार्यजननशक्तिः सर्वपरिणामिष्वनुमेयैव भवति
तथापि वित्तस्यास्मिन्नधर्मप्रसङ्गेन वित्तमधिष्ठन्येता । पादसमाप्तिपर्यन्ता-
नि संयममिद्विभूतमण्यवतारयति । अतो योगिन इति । ज्ञानसाधनानि
योगाङ्गानि वित्तरेण व्याख्यातानि योगकालीनावस्थारश्च वित्तस्य परिणा-
मरूपा योनिव्यवस्थाप्रधारणाय वर्णिताः । अतः परं बुभुक्षितानां
योगिभिर्जिज्ञासितानामर्थानां साक्षात्काराय यमादिमाधनसंपन्नस्य योगि-
नः संयमविषय उपदिष्यते । उभयत्र संयमाद्वया सिद्धिर्भवति तत्सर्वं
पिशित्य मदश्नते पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । अत्र बुभुक्षितार्थप्रतिपत्त्य-
इति यचनात् तत्तद्विभूतिक्रमैरेव ते संयमाः कर्त्तव्याः केष्वतमुमुक्षुभिस्तु
सत्यपुष्पान्यतामात्रसंयमः कर्त्तव्यः परवैराग्येति सूचितम् । एतारश्च
विभूतयः संयममिद्विभूतिरूपा अपि ज्ञेयाः ।

परिणामचयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

अस्य धर्मिणोऽयं धर्मपरिणामस्तस्य च अयं सतथपरिणामः नतु-
स्य चायं नवपुराणादयस्यापरिणाम इत्येवमनुत्तथ यत्र कुत्र चिदर्थं सयं
मातृत्वात्तात्कारे सति तदितरार्थानामपि धर्मोद्विपरिणामेषु अतीतानागत
ज्ञान सञ्जत्यमात्रेण अणिधानलेखादेऽ भवतीत्यर्थः । अन्यविषयस्यमातृ
प्रतिनियतपदार्थान्तरसात्तात्कारस्य योगजधर्मयत्नाद्भवतीति शास्त्रमामा
द्यादयधार्यते धर्मविशेषात्सर्वविशेषवत्तत्परोऽन्यसिद्धिदत्तं भुवनज्ञान
मूर्त्यै सयमादिति वक्ष्यमाणसिद्धिदत्तं । करित्तु समानविषयत्वानुरोधात्
सयमविषयपदोरेषातीतानागतयो सात्तात्कारो भवतीत्यर्थ इत्याह । तत्र ॥
तर्हि तत्सयमातृज्ञानमित्येव सामान्यतः सूत्रं युज्येत सयमस्य स्यवि-
षयगोचरसात्तात्कारजनकत्वनियमात् । अपि च परिणामस्य सात्तात्क्रिय
माण तेष्वतीतानागतज्ञान सत्तादयतीति भाष्ये पौनःपुन्यमपि स्यादिति ।
भाष्ये हेत्विति । धर्मेतत्तथास्यपरिणामेषु सर्वज्ञस्तुसाधारण्येवित्यर्थः ।
शेषं सुगमम् । सयमान्तरस्य प्रिष्टान्तरमाह ।

शब्दार्थप्रत्ययानामिनरेतराध्यासात्संकरस्तत्रविभाग-
संयमात्सर्वभूतकृतज्ञानम् ॥ १७ ॥

गौरित्यादि शब्दे गौरित्यादिरर्था गौरित्यादि अत्यय तेषां वक्ष्य
माण सन्नेतरूपादध्यासात्संकरो विवेकावश्यं भवति । वस्तुतस्तु तेषां
भेदोस्ति अतस्तेषां प्रविभागे भेदे सयमात्सात्तात्कृते सति सर्वभूतानां
ज्ञानं ज्ञायते । अयं काकादितिप्रमर्शमेव वतीत्यानेन शब्देन कथयतीत्ये-
वमित्यर्थः । यद्यपि सात्तात्कृते सतीति सूत्रे नास्ति तथापि संस्कारसा-
त्तात्कारादित्युक्तसूत्रेण सात्तात्कारार्थान्तर्गतेऽ सयमस्य सिद्धिकथनात्
यत्र सूत्रे सयमस्य सात्तात्कारद्वारात्तस्य व्याख्येयम् । अत एव भाष्यकारो
प्यनेकसूत्रे दृग्दर्शनादेसात्तात्कारपर्यन्तता सयमस्य व्याख्यास्यति । त्रिवि-
धैरेव शब्देरर्थप्रत्ययैस्तेषां शब्दानामन्योन्यं च सकरं दर्शयितुं शब्दानां
मेवादौ त्रैविध्यं दर्शयति भाष्यकारः । तत्र यागिति । तत्र शब्दमध्यं

यागिन्द्रियं वर्णं चैव प्रयोजनवत् शब्देषु मध्ये यागिन्द्रियजन्यः शब्दो वर्ण-
एव न तु शब्दादि शब्दो नापि वाचकं पदमित्यर्थः । उरगादिपूत्य-
मानः शब्दो वर्णः ।

शब्दो स्यान्नानि वर्णानामुरः कथं शिस्तया ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तासु च ॥

इति स्मरणात्, यागिन्द्रियस्य च शरीरादुद्भिर्हृत्तिर्नास्ति अतो न
श्रोत्रयादयस्त्यमाणाशब्दो नापि तदनन्तरं श्रोत्रयुद्धिपाहो वाचकशब्दो
यागिन्द्रियजन्यः श्रोत्रश्रोत्रदेशे धृतयागिन्द्रियासंबन्धेन श्रोत्रयादय-
शब्दोत्पादकत्वासंभवात् इति । यागिन्द्रियजन्याच्छब्दाच्छब्दान्तरमाह ।
श्रोत्रं चेति । ध्वनिर्नाम यागिन्द्रियशब्दादिष्वभिहितस्योदानवायोः परिणाम-
भेदः येन परिणामेनोदानवायुर्भक्तृदेहादुत्पाद्य शब्दधारं जनयन् श्रोत्रश्रोत्रं
प्राप्नोति तस्य ध्वनेः परिणामभूतं वर्णं वर्णसाधारणं नादाय शब्दसामा-
न्यमेव श्रोत्रस्य विषयः न तु ध्वन्यपरिणामभूतं वाचकं पदमित्यर्थः । स
च शब्दो वर्णजातीयत्वेन वर्ण इत्युच्यते । तृतीयं शब्दमाह । पदं पुनर्ना-
दानुसंहारमुद्भिर्निर्वाह्यमिति । यद्यपि नासिद्धिनिर्वाह्यत्वात् यदापि वि-
द्योन् प्रत्येकं दृष्टीत्वानु पश्चाद्वा बुद्धिः सहरति एकात्ममापादयति गौरि-
त्येकं पदमिति तथा बुद्ध्या निर्वाह्य वर्णभ्योतिरिक्तमसङ्गमेकदैवोत्पद्यमानं
वत्यमाणं स्फोटोत्पमिति शेषः । तथा चायं तृतीयः शब्देन्तःकरणस्यैव बाह्य
इत्यर्थः । तस्य हि पदस्य श्रोत्रयादयस्त्वे अनुसंहारबुद्धेरन्तःकरणनिष्ठायाः
वैयधिकारत्वेन हेतुत्वं स्यात् तज्जायुक्तं, सामानाधिकरण्यस्य प्रत्या-
सत्तिताया लाघवात् । न चानुसंहारबुद्धिरपि श्रोत्रादेरेवासिध्यति बाध्यम् ।
असंभवात् । वर्णानां ह्यैक्यापादनमानुष्यैक्यात् सा चानुपूर्वीं गकारोत्त-
रौकारादिरूपिणो नानेकवर्णपदेषु श्रेत्रिण यहीतुं शक्यते । आशुचिनाशि-
तया वर्णानां मेलनाभावात् पूर्वपूर्ववर्णसंस्काराणां तत्स्मृतानां चान्तःकरण-
निष्ठानामन्तःकरणसहकारित्यमेवोचितम् । अतः स्मृतानां वर्णानां
मनसैवानुपूर्वीं यहीतुं शक्यतइति भावः । ननु स्फोटाद्यः शब्दः कीदृशः
किंकारणकः किंप्रमाणक इति । अत्रोच्यते । यथा बीजादुराद्यनेकावस्थो

राणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्संश्लिष्टत्वात् अनन्तपदरूपतामिवापन्नो
 भवति । दृग्शब्देन वैश्वरूप्ययोग्यतामात्रप्रतिपादनार्थः । वैश्वरूप्यप्रकार-
 माह । पूर्वं गकारः उत्तरलोपरिति वर्णद्वयेन गण इत्यादिपदात् ध्याप्रत्यये
 उत्तरस्य चिसर्जनीयः पूर्वो गौरिति वर्णद्वयेन गौर इत्यादिपदेभ्यो ध्याप्रत्य-
 येने गौरिति स्फोटपदे ऽण्यण्डे सादात्म्येनावस्थापितो भवति इति हेतोः ।
 रेवंहया ध्रुवो वर्णः क्षमानुरोधेन आनुपूर्वीविशेषसापेक्षाः पदाभिज्ञेताः ।
 यंसंकेतेनावच्छिन्ना नियमिता भूत्वा सर्वोभिधानसमर्था अपि दयना एता-
 दात्मन्यका हते गकारादयो नाय * मेयोपस्यापयन्ति इत्यतस्तु तेन प्रकारेण
 वर्णमुनेन तत्पदमेवाविवेकितः संकेत्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुर्धास्यस्य
 धावकमिति पदमेव हि धास्यस्य धावकमुपस्थापकम् अन्यस्यान्यरूपेण
 संकेते हेतुत्वेनामित्यादि निर्भास इत्यन्तम् । यः पदात्मो धृतिमात्रपा-
 दः स्फोट एतेषां वर्णानाम् अर्थसंकेतेनावच्छिन्नानां तथा समाप्तेः ध्वनि-
 जन्यः क्रम आनुपूर्वीविशेषो येषां तादृशानाम् एकोऽभिध इति पदस्य
 स्वरूपाख्यामम् । समाप्तेः वाक्यार्थः । अर्थ भावः । यथा संयुक्तं कपालद्वयं
 क्षलाहरणहेतुरित्यविवेकितो धानकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो घटस्य व्या-
 घ्रसंक्रान्तरासंभवात् । ततश्च धानकः कपालाविवेकेन घटस्यैव क्षलाहर-
 णहेतुत्वं दृष्ट्वाति एवमेव स्फोटान्तरध्यावसंनेनाय वर्णाविवेकेनैव स्फोटे
 संकेतोपदेशः संकेतगृह्य भवतीति न वर्णेषु संकेतसानुपपत्तिरिति ।
 त्रिविधं शब्दं प्रदर्शयदानीं तेषां मध्यासंकेतकारणं प्रतिपादयति । तद्वैज-
 मिति । प्रतीकतादृश्येनान्वयः । अयमर्थः । यद्यपि तत्पदं स्फोटाख्यम्
 एकमेव न तु वर्णवदनेकम् एकस्यैव प्रमाणमेकबहुविपर्ययमिति तथा धक्तु-
 रेकेनैव प्रपञ्चेन ध्वन्यादिद्वारोत्पादितं वर्णास्तु प्रपञ्चभेदेनाप्युच्यन्ते तथा
 अभावं निरर्थं, वर्णव्यवस्तु वनवत् सांशः तथाऽक्रमम् एकद्वौत्पन्नमानं न तु
 वर्णवत् क्रमेण, यत एभिर्हेतुभिर्वर्णैर्भावं किंच बोद्धुं श्रुतिमात्रपादं तथा-
 न्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिध्यक्तं वर्णास्तु नैव तथापि परप्रतिपिपा-
 दमिपया धक्तुभिर्भिधीयमानैः श्रोतुभिश्च नृपमाद्यैर्वैरेवंरूपैः सिद्धवन्-

रमाद्येष्टदन्योन्यसंप्रतिपत्त्या संयादेन प्रतीयते व्यग्रहीयते । न तु सर्वेभ्यो-
न्येन रूपेण, तत्र हेतुरनादिवाक्यव्यवहारवासनायशोऽतया लौकिकबुद्धेति ।
अत्रामिधीयमानैरित्यनेन योनिन्द्रियविषयवर्धयित्रेकः पदस्येति । श्रूयमा-
नैरित्यनेन श्रोत्रविषयकशब्दावित्रेकः पदस्येति बोध्यम् । तदेव त्रिविधश-
ब्दानामन्योन्याध्यासात्संकरो दर्शितः । इदानीं त्रिविधशब्देनार्थप्रत्यययो-
रध्यासे प्रतिपादयितुं शाब्दव्यवहारस्य संकेतपदमूलकत्वमाह । तस्येति ।
तस्य पदस्य प्रविभागे विषयव्यवस्था संकेतपदादेव भवति । प्रविभाग-
मिवाह । एतावतामिति । एतावता वर्णानाम् एवंजातीयक एवमानुपूर्वीकौ
ऽनुसंहारे मिलनमेतस्यार्थस्य सावक उपस्थापक इत्येवंद्वयोविभाग-
इत्यर्थः । एकस्यार्थस्येति पाठे ऽर्थाविशेषस्येत्यर्थः । संकेतशब्दार्थमाह ।
संकेतस्त्विति । आध्यासः संकेतकर्तुं पदार्थारोपः । आरोपितभेद इति
यावत् । तस्यैव च ज्ञानं पदार्थोपस्थापकं तत्राधुनिकश्रामादिकल्पनाद्या-
वर्तनाय स्मृत्यात्मक इति विषयविषयिणोरभेदात् पाणिन्यादिसमृत इत्य-
र्थः । न च कल्पितभेदस्यासत्तः फलं संकेतत्वमिति वाच्यम् । असत्प्रात्य-
क्षम्युपगमेनान्यत्र सत् एवभेदस्यान्यत्र कल्पनादिति । आध्यासस्य संकेतस्यै-
व प्रमाणमाह । यो य शब्द इत्यादिना भवतीत्यनेन । योमित्येतात्तरं प्रहृ-
त्यादिः शास्त्रेषु कल्पणीयादिमान् घट इत्यादितोके च पदपदार्थयोरभे-
दारोप एव संकेतो दृश्यते इत्यर्थः । योमित्यादिशब्दवाच्यत्वतदप्राया-
प्रमाणाभावादिति । अत एव कोशेषु अमरा निर्जैरा देवा इत्यादिना शब्दा-
र्थयोरारोप्यभावाभेद एव संकेतो दृश्यत इति । अत एवेतेनानाद्यभेदारो-
पेणागमिनो मन्त्रार्थयोरभेदोपासनामुपदिशन्ति । मीमांसकारश्च मन्त्रमयीं
देयतामाहुः । या तु अस्माच्छब्दादपमर्था बोद्धव्य इतीत्यरेन्द्राविषयत्वं
यक्तिरिति तन्वान्तरं लक्षणा सा ऽपामाणिकी लक्षणादिसाधारणी ॥ ।
अपि चैतद्व्यमजानन्तोपि शब्दार्थप्रत्ययो दृश्यते तथा पदपदार्थयोरभेदेन
संकेतोपि न युज्येत्यादिदोषो बोध्यः । इदानीमुक्तसंकेतबुद्धिनिमित्तकः
अप्रायां संकेत इत्याह । एवमेतदिति । एव संकेतबुद्धेः कारणत्वात् एते
त्रिविधाः शब्दा अर्थप्रत्ययो च संकीर्णावयवविक्रि। च तत्र संकेतपद एव

शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः शब्दार्थयोस्तु प्रत्ययेन सहेतुकारत्वादयोऽध्या-
सः प्रसिद्ध एवेति भावः । संकराकारमाह । गौरिति । य इति । स एव
शब्दादीनां तत्त्वज्ञानान्य इत्यर्थः । वर्येभ्यनिपदानामन्योन्यसंकराद्विद्वानो
पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च संकरेणापि शब्दार्थप्रत्ययानां संकर इत्यर्थः ।
सर्वपक्षेऽप्यिति । वाक्यशक्तिः पदार्थान्तरसहकारेण वाक्यभवनशक्तिः ।
तथा ॥ घृत इत्यादिपदानां एवोस्ति एवश्चलति एवश्चिद्व्यतिरस्यदि-
धाक्ष्येः संकरोऽसंवेक इति भावः । पक्षेषु वाक्यशक्तिमुदाहरति । घृत
इत्युक्त इति । एव इत्युक्ते सत्याकाहुपूरणार्थं योग्यतादिवशादस्तीति
शब्दो गम्यते ऽध्याद्वियत इत्यर्थः । तथा च पक्षे वाक्यसंकर इति भावः । ननु
शब्दाध्याहारो न संभवति एकस्मिन्नेवार्थे शब्दानामानन्त्यात् शब्दवि-
शेषानुमापत्तिरूक्त्यानुपस्थितेति चेत्, न । स्वेच्छया स्वयं कल्पितेन
केनाप्याकाहुपूरणशब्देन वक्तृतात्पर्यविपर्ययोऽधिसम्भवात् । अर्थविशे-
दानुमाने तु योग्यताकाहुतात्पर्यादिकमेव लिङ्गमस्ति, एतदेवाह । न
सत्तामिति । योग्यताप्रदर्शनेनाकाहुतात्पर्यादयोऽप्युपलक्षिताः केवलयो-
ग्यताया अर्थान्तरसाधारण्यादिति । उदाहरणान्तर्भावः । तथा नहीति ।
आशेषानुमानम् । नन्वेवं कारकाच्चरूपदानां कुरापि प्रयोगो न स्यादि-
त्यत्राह । नियमार्थ इति । योग्यतादिभिः सर्वशार्थविशेषानुमानं
न संभवति अतः कारकाणां सामान्यते ऽनुमितानामपि नियमार्थः
कारकान्तराख्यातृत्वार्थैश्चेन्नानिना भजंनमित्यादिपदैश्चेन्नानिभजंनानां क-
र्तृकरणकर्मणामनुवाद इत्यर्थः । इदानीमध्याहारं विनापि पदवाक्ययोः
संकरमर्थभेदं नमित्तकं दर्शयति । इष्टश्चेति । कन्दोधीत इति वाक्य-
स्यार्थं श्रोत्रिय इति पदस्य तथा प्राणान् धारयतीति वाक्यस्यार्थं जीवती
ति पदस्य ॥ यद्यनमित्यर्थः ।

कन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्वित्र उच्यते ।

द्वित्रया याति विप्रस्यं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

इति स्मृतेः । जीववत्प्राणधारणयोरित्यनुशासनाच्चेति । ननु यदि
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः पदार्थादपि भवति तर्हि गुह्यतरस्य कन्दोधीत इति वा

क्यस्य घटन कदापि न स्यादित्याशङ्क्यामाह । तत्र यावदिति । यत्
 एष पदार्थश्चोः साक्षात् सशयस्यले पदं चाप्येन विप्ररणीयमिति ।
 प्रसङ्गादाह । तत इति । यतो चाश्याद्येषि पदरचना भवति यत्
 सदेहस्यले पदमशब्देः चाप्येन विप्ररणीयमित्यर्थः । अत्राकारे यथा
 प्रत्ययादुक्तपदपदमिदं धर्मं स्यादित्याह । अन्यथेति । भवतीति प्रयुक्ते
 नामाख्यातयो साक्ष्या'द्वयति घटो'भवति भिन्ना देही त्वयैदुयसदेहे ऽनश-
 धारितं पद कथं किमर्थं क्रियाया कारके वा व्याक्रियेत योतुरर्थप्रत्ययास-
 भवात् । एवमत्र इति प्रयुक्ते राज्ञः मकार्णोघाटको वेति सशयो नामा
 ख्यातसाक्ष्यात् । तथा ऽज्ञापय इति प्रयुक्ते छात्र्याः यवः खिदन् शुक्लन् + पदा-
 भादित्वात्त्वर्थमशयो नामाख्यातसाक्ष्याद् इत्यर्थः । तदेव शब्दार्थ
 प्रत्ययाना सकरे पदार्थैर्दानीं प्रविभाज्य दृग्गति । शेषमित्यादिना ।
 तत्रादौ शब्दभेदेऽप्येवमप्येवभेदेन शब्दार्थयोर्भेदं दृग्गति । श्वेतत
 इत्यादिना प्रत्ययस्येवमेव । क्रिया साध्यकार्योऽयमसक्रियार्थः । श्वेतत
 इति शब्द तत्राकारकः सितुक्तयोः यस्य स कारकार्यः श्वेत इति
 शब्द एतौ शब्दौ भिन्नोक्तयोः सितुक्तयोः क्रियाकारकरूप इव एव श्वेतगुण
 माह । इह प्रत्ययोपि । क्रियाकारकात्मकगुणाकारत्वे प्रमाण एवमिति ।
 कस्मादिति । उत्तरम् । सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति । श्वेतत यः क्रिया
 सोऽयं श्वेतरूपः कारको गुणो यश्च श्वेततइत्यस्मात् श्वेताकारमप्ययः
 सोऽयं श्वेत इत्यस्मादपि श्वेताकारः प्रत्यय इत्यभेदइत्याभिव्याहृत्यर्थः ।
 कथं तदभेदेन शब्दार्थयोः सकेत इति तत्राह । इकाकार इति । एकाकार
 धारोपकृष प्रत्यय इव सकेत धारोपितभेद इव सवेतो न तु पारमार्थिका-
 भेदरूप इत्यर्थः । ननु शब्दार्थयोर्भेदप्रत्ययेन प्रत्यभिज्ञेयं कथं न बाध्यते
 तत्राह । यस्मिन् । यस्तु श्वेतार्थः शब्दप्रत्यययोर्विषयत्वात् स्याभि

† द्विवचनमिति पाठ २ ।

• गमनमिति तु पाठ उचित विप्रधातोर्गत्वर्थतया अत्रासमकार्येतिर्यथेवदर्थं
 नाहमशयः । अत्रासधातोर्नहि लुकि वा वाच्यम् अत्रासोदित्वापत्तिः । मुनेनासपाठस्तु यात
 मयात्रास्यतिव्यतया अत्रासार्थमिति अकारकतयेव वा कथं चित्तु बोध्य इति २।० या०

शब्दादिव्यावृत्ताभिर्यस्याभिनेत्रपुरुषादिभिर्विक्रयमाणत्वाच्च न शब्द-
प्रत्यययोः महत्तो न कालतः महत्तो वैषधिरूपयादित्यर्थः । एवं
देशतो न महत्तो यतः शब्द आकाशे प्रत्ययो बुद्धान्यस्तु खेतगुणादिः
द्रामादादिव्यति भावः । एवमिति । एवं शब्देऽपि स्यादस्याभिः विक्रय-
माणो नापि अर्थबुद्ध्योः सरत्तर इयं प्रत्ययोपीत्यर्थः । उपसंहरति । इत्य-
न्येति । सूत्रार्थमुपसंहरति । एवं तत्प्रविभागेति । एवं मनुष्यविषये शब्दा-
र्थप्रत्ययेषु प्रविभागसंभवात् साक्षात्कारपर्यन्तात्म्यभूतानां हतं तदर्थप्र-
त्ययं च योगी ज्ञानाति योगप्रधर्मस्याचिन्त्यशक्तित्वात् धर्माणां इत्यदृशक-
तदानस्योत्पत्तिरुक्त्याच्येत्यर्थः । अस्मदाद्रीनां च शब्दार्थप्रत्ययभेदसाक्षा-
त्कारं सत्यपि तस्य साक्षात्कारस्य संयमाजन्यत्वाच्च सर्वभूतहृत्तज्ज्ञानं भवति
संयमस्यैव दीर्घं सिद्धिरिति । इयमुत्तरमूत्रेष्वपि यथास्यलमिदमेव समाधानम् ।

संस्कारसाक्षात्करणान् पूर्वजानि ज्ञानम् ॥ १८ ॥

संस्कारसंयमेनेति सूत्रस्यादौ पूरणीयं संयमसिद्धिप्रज्ञात्वात् ।
अत्र ज्ञानसंस्कारवद्गुणादियासना धर्माधर्मादपि बाह्यादित्याह । दृष-
रति । यमी मूत्रोक्ताः । स्मृतिज्ञानविशेषः क्षेत्रज्ञ रगादिरिव अग्निद्व्यास्मि-
तयोः स्मृतिमध्यप्रवेशात् । न चाग्निद्व्यात एव रगादिसंभवे तत्संस्कारं प्रमाणं
नास्तीति वाच्यम् । अग्निद्व्यासाम्येपि कस्य विदुग्धएव प्रीतिर्न दक्षि कस्य
विद्वेषोत्पत्तित्यत्र यासनां विना नियमज्ञानराभायेन तत्सिद्धेः । तेषां
वृष्टान्तेनाप्रत्यक्षतत्त्वप्रज्ञात्मधर्मत्वं चाह । तरति । अभिसंस्कृता उपविताः
परिणामाद्विज्ञानान्तविश्वधर्मवय आसिभास्याः । वित्तधर्मात्त्वानात्मधर्मा
इत्यर्थः । एतेन धर्मादयः प्रत्ययेषु वित्तएव सिद्धमि तेन विनां दीर्घक-
रणेन निरूपित्यापातम् । संस्कारसाक्षात्कारकारणतया संयमं व्याचष्टे । तेषु
संयम इति । नन्यज्ञाने संस्कारसंयमो न घटते ज्ञाते च व्यर्थ इति चेत् । शब्दा-
नुमानाभ्यां सामान्यतो ज्ञाते विशेषज्ञानफलरूप संयमस्य संभवात् । संस्कार-
साक्षात्कारे ज्ञापमाने पूर्वजन्मज्ञानं भवतीत्यत्र युक्तिमप्याह । न चेत्या-
दिना साक्षात्करणमित्यन्तेन । देशे जन्ममूर्तिर्नगरादिः कालो युगादिः

निमित्तं मातापित्रादिः । एतेषां संस्कारविषयतया तदनुभवैर्विना तान्यवि-
 षयोक्तृत्वं संस्काराणां साक्षात्कारे न संभवति सविषयकगुणपदस्य
 विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छादिस्यत्वे दृष्टत्वात् अतः संस्कारमात्रात्कारे पूर्व
 जन्मनां देशकालनिमित्तादिद्वयाद्येव श्रिष्टानामपि साक्षात्कारे भवति
 विषयविधेत्यर्थः । भूतार्थं व्याचष्टे । तदित्यमिति । न केवलं संस्का-
 रसाक्षात्कारात् पूर्वज्ञातिज्ञानमेव अथि तु भाविजन्मज्ञानमपीति स्वयं
 पूरयति । परत्रापीति । भाविजन्मसंस्काराणामागत्यस्यानां साक्षात्कारा-
 दिति विशेषः । संस्कारमात्रात्कारणात्पूर्वादिजन्मान्येवविशेषैर्षयान्तरात्यत्र
 प्रमाणतया कैरीपश्यावच्छेदः संज्ञादमाह । अत्रेदमाध्यानमिति । अत्र
 पूर्वज्ञातिज्ञानविषये महामर्मेषु प्राकृतसर्गेषु जन्मक्रमं वात्पयौवनवाट्टिकादि-
 रूपं सत्यरिणामक्रमं च साक्षात्कुर्वन्ते जैगीषशस्य सात्त्वं सर्वविषयकमि-
 त्यागामिमूकतत्त्वकीयं विवेकज्ञं ज्ञानमुदभूत् अद्यानन्तरं समाहायक्यनामा
 योती तिष्ठशरीरमारविहारी परीतार्थं तनुधरो निर्मायकायं धृत्या पमच्छे-
 त्यर्थः । भवत्वात् कुञ्जलत्वादनभिभूतरतिसत्त्वेनेत्यस्याधिकं त्रिमुपलब्ध-
 मित्यनेनाख्यः । यद्यायुते भवत्वाप्यजीवन्मुत्पन्नन्तरम् आकाशादिगम-
 नार्थमयादिति । संपरयता उपभुञ्जानेन देवतामनुष्येषु जायमानेनेत्यनेन
 च सत्त्वमुषमुषभुञ्जतेत्युपलक्षितं सुप्रदु रयोगमपि ससारे किं बहुलमि-
 ति पृष्टः स दु रप्रदुत्यपतिपादनाय सर्वमेव दुःप्रमित्याह । इति स्थितिः ।
 अनुभूतं मुगमिति शेषः । मुपम्यापि दुःप्रत्यं गुणरूपविरोधाच्चेत्यनेनो-
 त्तम् । प्रधानवशित्वं स्वेच्छया प्रवृत्तिविशेषात् तन्मापेत्वा तदूप्यं ऐर्य-
 सुयं तदा संतोषसुयं संतोषोत्थं स्वाभाविकं सुखं प्रधानवशित्वेन हि
 कामसमाप्ता विषयेष्वनंतशतपरूपं वैवृण्णायं संतोषमुत्पाद्य विज्ञप्त्य
 स्वाभाविकं मुपममिष्यत्यतस्ति । कैवल्यापेतया दुःखमुपपादयति ।
 बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मः संतोषाद्योत्पत्त्ययः त्रिगुणः सुवा-
 दिगुणत्रयवान् सुखादिगुणवोरव प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो देवपदे दुःखपदे
 यस्ता मपुत्रिषसंज्ञावयदित्यर्थः । कैवल्यस्य च सुखस्य च अत्यन्तिक-
 दुःखनिर्दुस्तरूपतयोक्तम् । सुखं दु खमुपपात्यदिति मोक्षशब्दे परिभाष-

सात् । निरुपाधिविषयत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति यथा वान् कैवल्ये सुप्रशब्दे
दुःखनिद्रत्यादिपरतया निर्गोत एव श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णयः सर्वशा-
स्त्रेष्वेकरूपव्यवहारौचित्यादिति । नन्वेवं कथं संतीर्णसुप्रशान्तमत्वं
श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत तत्राह । दुःखरूप इति । दुःखसाधनतया दुःखरूप-
स्तृष्णाद्यस्तन्तुर्धन्धकरन्तुहेतुस्ततः दृष्टोर्था घनरूपो यः सम्यक्कृतया
उद्वेगजनस्तस्यापगमात् प्रसक्तं वैषयिकदुःखात्तुल्यमित्त्वं अत्रापगत्यं यादृ-
शुद्धिप्रापि संबंधाग्रेवानुक्तं प्रियमित्त्वं संतीपोस्त्य प्रधानव्यवस्थित्यमूलकं
सुप्रशान्तं शास्त्रोचित्यर्थः ।

प्रत्ययस्य परवित्तज्ञानम् ॥ १८ ॥

व्यावृष्टेः । प्रत्यय इति । प्रत्ययस्य रूपादिमत्याः स्वकीयवित्तज्ञानेः
संयमेनाश्रयादिरूपैरशेषविशेषैः सावात्करणात्ततस्तस्माच्चित्तात् परस्य
भिन्नस्य चित्तान्तरस्यापि अशेषविशेषेते ज्ञानं संकल्पमात्रेणैव भवती-
त्यर्थः । ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेयादिकमपि साक्षात्क्रियते
किमेवं चित्तान्तरसाक्षात्कारे तद्विषयोपि नियमेन साक्षात्क्रियते न
येति जिज्ञासायामाह । न च सातम्यनमिति । तत् परवित्तज्ञानं
सातम्यमं न नियमेन भवति तस्य परिवित्तालम्यनस्य संयमविषयेन
स्यचित्तेनाश्रयणीकरणादित्यर्थः । तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि
दृष्टव्यम् । न च सातम्यनमित्युक्तं विवृणोति । रक्तमिति । तस्येत्यादि
हेतुं विवृणोति । परवित्तस्येति । उपसंहरति । परप्रत्ययेति । तस्मात्प-
रप्रत्ययमात्रं योगिवित्तस्यालम्यनीभूतं न तु परवित्तस्यालम्यनमपीति तु-
शब्दार्थः ।

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्त्वाम्बे चक्षुःप्रकाशासं-
प्रयोगेन्तर्ज्ञानम् ॥ २० ॥

कायस्येति । स्वशरीरस्य रूपे संयमादशेषविशेषतः कारणादिभिः
साक्षात्कृते सति संकल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यतायुक्तिं परचक्षुः-
संयोगयोग्यतां प्रतिब्रज्यति ततश्च परचक्षुःप्रकाशेस्तत्क्रियोरसंयोगेन्त-

ध्यानमुत्पद्यते योगिनः । दिवान्धनेषु केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः ।
मूत्रकारस्य न्यूनतां परिहरति । हतेनेति । हतेन रूपान्तरद्वारेण शास्त्रान्त-
रतिष्ठ शब्दाद्यान्तराङ्गानामप्युपनतितं चेद्विद्यमित्यर्थः । यदा कायस्य शब्द-
स्पर्शरसगन्धमयमात्मेया साहचर्यवृत्तिस्तस्मा भवति तदा योत्रादिसंनिकर्ष-
प्रतिप्रत्यासक्तो गिरः शब्दादिकं बाधरेणैव केनापि न दृश्यत इति भावः ।

सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञान-
मरिष्टिभ्यो वा ॥ २१ ॥

व्याचष्टे । आयुरिति । आयुष्करकर्मज्ञानादिव भट्टित्यभट्टिति रूप-
भ्यामपरान्तस्य मरणस्य ज्ञानं भवति अतः कर्मणो विमेषणमायुर्विपाक-
मिति । सोपक्रमं तोषणेनेन कतदावृत् । यथा कलिजगतीनप्रज्ञासु वात्ययो-
धनबाहुकादयस्यानां भट्टित्यध्वारम्भकमायुष्करं कर्मेति । निरूपक्रमं च मन्द-
योगेन कतदावृत् । यथा सायाद्विकालीनप्रज्ञासु वात्ययोधनबाहुकादयस्यानां
विलम्बेन आरम्भकम् आयुष्करं कर्मेति । तथा च सोपक्रमस्य साक्षात्कर-
णात् शीघ्रमरणस्य ज्ञानं निरूपक्रमस्य साक्षात्करणाच्च विलम्बेन मर-
णस्य ज्ञानं भवतीति विभावः । सोपक्रमनिरूपक्रमरूपयोर्दृष्टान्तमाह ।
तत्र यद्येवादिना । विज्ञानितं विल्लारितम् । कुसोपमा स्थल्पेन । यथाक-
ममुभयोरपरं कृष्टान्तद्वयमाह । यथा वाग्विरित्यादिना । कठे चूणे, सेपो-
यमा शीघ्रिणः । उपग्रहरति । तदैवेति । अन्यान्तर्भावस्य कर्मणो ज्ञानं
वर्तमानदेहस्यापरान्तज्ञानहेतुत उक्तमेकैकमधिकमिति । भुत्पमानकर्मभिः
सहैकमधिकमित्यर्थः । सूबार्धमाह । तत्संयमादिति । ऐकैकमधिकमायुष्कर-
रकर्मसंयमात्मोपक्रमद्विरूपविवेकावधारणे सति पूर्वान्तपितृया अपरान्त-
स्य मरणस्य शीघ्रत्वशीघ्रत्वहृष्यज्ञानं भवति परिच्छेदोऽप्येवमेव । परिच्छ-
ज्ञानस्याशेदं फलमिति सूत्रे प्रसङ्गादेवोक्तं भगवद्विद्वीनामेव प्रकृतत्वाद्-
रिष्टानि मरणाविवृत्तानि च योगिना सम्राज्यपदानार्थं च उपधारणीयानि ।
तानि व्याचष्टे । चिद्विधमिति । पिहितरुजः स्वदेहान्तर्घातं चिद्विचलनच-
च्छब्दश्चन्द्रविशेषं न हृष्येति इत्येकमरिष्टमाध्यात्मिकम् । अथष्टथे चनु-

न्यादिना भ्रान्तिं चतुषि घटिकणतुल्यं ज्योतिर्न पश्यति इत्यपरम् ।
अन्यान्यपि विविधान्तरिष्ठानि घटिष्ठमात्रैर्ज्येष्ठादिभिस्तत्तानि दिनमास-
संवत्सरादिभेदैर्मन्युविद्वांसि सतेषु आह । विपरीतं वा सर्वमिति ।
सर्वे एवासप्रख्यासादिकमिति । अनेन वा चरिटेन वेत्यर्थः ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २१ ॥

मैत्र्यादिषु संघमात् यत्नान्यवस्थामि धीर्याणि भवन्ति परेषु मैत्र्या-
कार्ये प्रयत्ने विफलो न भवतीति यावत् । तद्वैतद्व्यावृत्ते । मैत्रीकहेति ।
मैत्र्यादित्रयविशेषिण्यस्तिष्ठो भावनाः संघमा भवन्ति तत्र सुखितेषु
मैत्री एवंस्थरूपा एवमादिसाधनिकेन्यत्रेयसिद्धेर्मेर्त्र्यो भावयित्वा सादा-
तुल्यं च व्याख्यातं मैत्रीबलं न भवदित्यर्थः । एवं कस्यामुदितयोरेपि
व्याख्येयम् । यद्यपि भावनाशब्दः सूत्रे नास्ति तथापि तन्वान्तरानुसारात्स्वयं
व्याख्यातः । प्रथमपादोक्तभावनाशब्दवत् अथाप्युत्पादनार्थमिति धर्मो
नामूत् इत्येतदर्थं प्रकृते तन्वान्तरीयभावनाशब्दस्यार्थं स्वयमाह । भावना
समाधिरिति । भाव्यते कलमनेनेति व्युत्पत्त्या भावनाचिन्तनयोरैकार्थत-
या वेति भावः । ध्यानधारणयोः संवहाय पुनराह । यः स संयम इति । यः
स पूर्वेषु सूत्रेषु प्रकान्त इत्यर्थः । भावनाशब्दोक्तसमाधिना ध्यानधारणयो-
रपि यद्वर्णं तन्वान्तरवति भावः । भावनातः समाधिरिति पाठे तु कतः
सूत्रात् पूर्वाचार्याणां कदाच भावना समाधिरित्यर्थः । कतश्च विदुष्वानः
सूत्रार्थमुपसंहरति । ततो यतानीति । सनु प्रथमपादोक्तेरपेक्षा कथं मैत्र्यादिषु
इत्यत्रादिशब्देन संश्लेषिता तत्राह । यापशीलेति । यापशीलेषु मैत्र्या-
दिगूण्यत्वात् रूपम् उपेक्षामात्रं न ॥ तस्यामभावकविषयामुपेक्षाया प्रतिषे-
धितत्वातिरिक्तं कश्चन विशेषोपेक्षितं यस्य सादात्कारार्थं भावना स्याद-
तत्र तस्यामुपेक्षायां नास्ति समाधिः संयमोपेक्षित इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २२ ॥

हस्त्यादिबलेषु संघमाद्बुद्ध्यादिबलानि भवन्तीत्यर्थः । भाव्यं सुगमम् ।

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २४ ॥

व्यवहितमावृतं विप्रकृष्टं दूरवर्ति । व्यावृते । ज्योतिष्मतीति ।
ज्योतिष्मती बुद्धिपुरुषान्यतरसाक्षात्काररूपिणी मनसः प्रकृतिः अथमपा-
दाका तस्या यथातोऽस्तत्कालीनो यः सत्त्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु
विश्रम्य च साक्षात्करोतीत्यर्थः । अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु संयमापेक्षा
नास्ति वस्तुन्यासमात्रेण घटद्वर्जनवद्विगुह्यसत्यप्रतिसन्धानमात्रेणैव सूक्ष्मा
द्विसाक्षात्कारो भवतीति भावः । परम्परया बुद्ध्यादिविषयकसंयमसाध्य
स्येव चास्याः सिद्धेः संयमसिद्धिमध्ये निर्वचनमिति ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २५ ॥

मुञ्जशब्दाद्यै व्यावृते । तत्प्रस्ताव इत्यादिना । भुवनविस्तारः कथ्यत-
इति शेषः । तत्र वस्तुदेशेषु लोकेषु व्यक्तेष्वदौ सप्त लोकाः नामाह । सप्त लोका
इति । सप्त लोकाः विभजन्ते । तत्रेति । अर्धोर्विनाम नरकाविशेष । सर्वलोका
नामधेयानां तद्वादाय सुमेरुशृङ्गपर्यन्तं भूर्लोकः । मेरुशृङ्गमारभ्य मेरुशृङ्गोपर-
वर्तिभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं भुवर्लोकः । तदुपरिक्रमेण पञ्चविधः स्वर्लो-
कः । एतेन त्रिलोक्यवस्थापि दर्शिता । पञ्चानां सामान्यतः स्वर्लोकाख्येनै
ष्यात् । पञ्चानामवसान्तरभेदानाह । माहेन्द्र इत्यादिना । माहेन्द्रे लोकः
स्वरतिनामको भूर्भुवर्लोकपेक्षया तृतीयः । एवमुत्तरादि । वल्लभ्युत्क्रमेण
सप्तलोकाणां महर्हर्लोकाः पठन्ति । शास्त्र इति । अनद्यादिविभूमिको वल्लभ
लोकः । ततोऽधः प्रजापतिलोको महान् महर्हर्तिनाम् । ततोऽधः स्वरतिनाम्
इन्द्रलोकः । ततोऽधस्तादलोको द्यौरिति भुव इति चोच्यते । तदधश्च प्रजानां
मनुष्याणां लोको भूरिति नामेत्यर्थः । इदानीं पृथिव्या अध स्थितान् सप्त नरकान्
भूर्लोकाग्रतया प्रतिपादयति । तत्रेति । तत्र भूर्लोके सर्वनरकाध स्थितादधीचि-
नरकादुपर्यपरि स्थिता पश्महानाकभूमयो घनादीनामुत्तमोत्तमानाम् आधारा
महाकातादिसंज्ञकास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । घना, क्षिप्ता, कलादयः पार्थिव पद्मादयः
तमस्वान्धकारः । अत्र महानरकशब्दादन्वेष्टुपनरकाः कुम्भीपाकादयोऽन-
न्तास्तत्रैव तिष्ठन्तीति प्रतिपादितम् । दुःप्रवेदनाः दुःखधीमिन आत्तिष्य

यदीत्या भूरादिसप्तलोकानुत्था मदातलादीनस्यान्तसप्तलोकानाह । ततो
महेति । ततोऽयीचेरथ इत्यर्थः । तदेवं चतुर्दश लोका भवन्तीति सूचयति ।
भूमिरियमष्टमीति । अत्र भूमेरष्टमीत्यवचनात्सर्वाधः स्थितान्महातलादुप-
र्युपरि क्रमेण सप्तपातातानीत्यवगन्तव्यम् । संक्षेपतरश्चतुर्दशलोकाणुत्था
विस्तरं धिक्पुरादौ भूलोकस्य विस्तारमाह । सप्तद्वीपेति । सस्य राज्ञेति
पूर्वोद्विषद्विषक्रमेणेत्यादिः । दक्षिणभागाकाशस्य वैदूर्ध्वप्रभायाप्ततायाः व-
त्प्रमाणत्वात् श्येतो रजस्तवर्णः स्वच्छः स्फटिकवत्तातिस्त्रिम्योद्वाही कुरण्डकं
स्यर्णवर्णः पुष्पविशेषः । दक्षिणेति । अस्य भुमेरोरुपरि दक्षिणार्धार्थं जम्बूनामा
द्वीपः । यतो यवामः लवणोदधिष्वेष्टितो जम्बूद्वीपो जम्बूद्वीपनामेत्यर्थः ।
तस्येति । निरन्तरं भूषणं प्रदक्षिणोक्तराजस्य भुमेरोरथच्छेदभेदेन दक्षिदिन-
सप्तयुक्तमिदं सप्तर्षेति धमति । तथा तस्य मेरोरुत्तरदिशि भीमाकाशस्यः पर्वताः
प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनधिसमारास्तिष्ठन्ति तेषामवकाशेषु त्रीणि वर्षाणि
प्रत्येकं मघयोजमसहस्रविस्ताराणि । तत्रनीलगिरिर्महत्तमः भीमस्योत्तरे
रमणश्च श्वेतस्योत्तरे हिरण्यं शङ्खवत् उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुण्ड
इत्यर्थः । दक्षिणदिश्यापि संनिवेश एवं बोध्यः । सुमेरोः पावीना इति ।
मेरोः पूर्वदिशि तत्सप्तयुक्तमाल्यवत् पर्वतः तमेव सीमानं कृत्वा समुद्रप-
र्यन्तं भद्राश्वनामदेशाः तत्र भद्राश्वनामकमेव वर्षम् । एव मेरोः पश्चि-
मदिशि तत्सप्तयुक्तगन्धमादनसीमानः समुद्रपर्यन्ताः केतुमालनामदेशाः
वर्षं चैकमेव केतुमालसंज्ञकमित्यर्थः । मध्य इति । कृत्वाकारसुमेरोरधो-
भागे वर्षमितावृतं चतुर्विधं च पर्वताश्च पार्श्वस्यावराजवांसद्वयं निहवा-
रं विधेयं सप्तधा इति । तदेव जम्बूद्वीपस्य नववर्षाणि प्रोक्तानि पर्वतैः
सह समयं जम्बूद्वीपस्य प्रमाणमाह । तदेतदिति । तदेतज्जम्बूद्वीपायस्यानं
प्राञ्चलगतसहस्रमितम् । अतश्च सुमेरोरुत्तुर्दश पञ्चाशत्यञ्चाशत्रोऽजानस-
हस्रेण व्यूढं संवितं परिसंख्यातमित्यर्थः । सुमेरुमादयेति शेषः । सुमेरोः
परिमाणं च विष्णुपराये प्रोक्तम् । चतुरशीतिषाहस्रयोजनैरस्योद्वायः ।

प्रविष्टः सोऽद्याधस्तात् दुर्गजिगन्मूर्ध्नि विसृतः ।

मले षोडशसाहस्रे विस्तारस्तस्य भूभृतः ॥

मेरोरक्तुर्द्विंशस्तत्र नवसाह स्रविस्तुतम् ।

दत्तावृत्ते महाभागे चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥

इति । एतेन मेरोः पार्श्वद्वये दत्तावृत्तस्याष्टादशसाहस्रतया सप्तप्र-
माणता जम्बूद्वीपस्य सिद्धेति । जम्बूद्वीपस्य क्षेत्रं लक्षणसमुद्रमाह ।
स स्रत्विति । यत्र ।

जम्बूद्वीपे सम्राट्स्य लक्षयोजनविभक्तः ।

मैत्रेय चलयाकारस्थितः सारोदधिर्बहिः ॥

इति विष्णुपुराणात् । समुद्रस्य द्वीपद्विगुणत्वं पार्श्वद्वयेन बोध्यम् ।
ततो द्विगुण इति । जम्बूद्वीपाद् द्विगुणः शारुद्वीप इत्यर्थः । शारुद्वीप-
गुणः दुश्द्वीपः । एवंक्रमेण वृद्धिः । समुद्राश्चेति । स्वस्यद्वीपापेक्षया द्विगुणः
समुद्रस्यां विशेषणचयं संप्रत्येवादि । सर्वपराश्रित्यन्मध्ये किंविममात्रोच्छ्रूनाः
मध्येतरङ्गघातुत्यात् । तथा कूलद्वयस्थितैर्विविचयैरैवतंसंक्रम्यैः सहिताः
तथा दत्तुरसादितुल्योदका इत्यर्थः । संप्रद्वीपानां समुद्रादिसहितानां
मितित्वा परिमाणमाह । सप्तेति । इमे सप्तद्वीपाः समुद्रसहिताः सप्त-
समुद्राद्विहित्येतेन लोकाजोऽर्पणत्वेन परिकृताः पञ्चाशद्व्योप्तनकोटिप-
रिमिता इत्यर्थः । अतोऽकभूमिमहिता इत्यपि बोध्यम् । समपभूगोलस्यैव
पञ्चाशत्कोटिपरिमितत्वस्य पुराणेष्ववगमादिति । तद्वैतदिति । तद्वैत-
त्सवे भूगोलकं सुप्रतिष्ठितमसंकीर्णं पञ्चाशत्कोटिपरिमितस्याखण्डस्य मध्ये
व्यर्तं संतिष्ठत् । इदं च अतःकोटिश्रित्वाऽप्यर्धं सप्तशतलक्षसहितमपि प्रह-
रैरपुण्य इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ब्रह्मसिं ब्रह्म्यः ।

अवकाशां तु सहस्राणां सहस्राण्यमुतानि च ।

इंद्रशर्मा तथा तत्र कोटिकोटिबलानि च ॥

इति । सौरे च ।

प्रस्तापुमेतस्त्वज्जलं प्रभन्वाः क्षेत्रमुच्यते ।

पेचञ्चरश्च स एकोतो विर्विवरश्च प्रजापतिः ॥

सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्मवृद्धास्तिर्यगूर्ध्वगाः ।

प्रलाणा हरयो रुद्रास्तत्रैव व्यश्रिताः ॥

आज्ञया द्वेषद्वेषस्य महाद्वेषस्य शूलिनः ।

ब्रह्माण्डानामसंख्यानां ब्रह्मविष्णुहारात्मनाम् ॥

उद्वेगे प्रलये हेतुर्महादेव इति श्रुतिः ।

इति । नारदीये च ।

सृष्टिस्थित्यन्तकाले ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

यस्यायुतायुतांशांशास्तद्व्यत्यभिधीयते ॥

इति । न चास्मिन्वाक्ये परमात्मांगत्वमेवाव्यवहारिण्यां गम्यते न तु प्रत्यक्षत्वं ब्रह्माण्डस्येति वाच्यम् । शक्तिशक्तिमत्तोरंशांशभावेन शक्त्योरंशांशभारसिद्धेः । अग्निरिस्फुल्लिङ्गादिवैतदृष्टान्तेषु तथा दर्शनात् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुतिश्चेति ।

इदानीं तत्तत्त्वोक्त्यासिद्धौ देवादीन् कथयति । तत्र पाताल इति । देवनिष्ठायाः द्वेषसमूहा अमरादयश्च प्रतिवत्सन्तीत्यर्थः । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्याः । भूलाकस्यानुत्वा भुवलाकस्यानाह । बह्वनस्रपेति । नक्षत्राण्यश्विन्यादिसप्तविंशतिरितराणि सुदृज्योतींषि तास्याः । एते यहादयः सर्वपरिस्थिते मेढिकाद्यवविश्वलतया स्थिते अत एव ध्रुवसप्तके ज्योतिर्धरेषु यामुरज्ज्वा घट्टा गात्र एव हस्तिस्तुल्यवक्रपायोः प्रतिनियतसंवारेण कालविशेषैरेव धृतगतय मुमैरारूप्युपरिभावेन सविषिष्टा भुवलाकै भ्रमन्ति इत्यर्थः । अन्येय मुमैरारूपरि ज्योतिर्मण्डलस्य भ्रमणे कथं मेह्या ज्योतिरुक्तकावरेण येन रात्रिदिनव्यवस्थितिरिति चेन्न । एतेण सूर्य्ययधधानवत् मुमैरारूपारस्यसूर्य्यदेः पात्रान्तरेण व्यवधानसंभवादिति । स्थलाकस्यानाह । माहेन्द्र इति । त्रिदशादयो देवानां जातिभेदाः कन्यायुधः । ऋषो ब्रह्मणो दिन तदायुयः संकल्पमात्रेण कर्तुं तमाः सत्त्वमिष्टाः घृन्दारकाः देवा यौषपादिन्देहा पित्रोः सयोमं विना तणमात्रेणोत्पद्यमानगरीरा इत्यर्थः । महलाकस्यानाह । महतीति । महाभूतानां

परिणामने स्वतन्त्राः ध्यानादारा ध्यानस एव तृप्ताः । सत्त्वैकस्यानाह ।
 प्रथम इति । भूतैन्द्रियवशिन इति । इन्द्रियाणां परिणामने स्वातन्त्र्य पूर्व-
 पेतयैवामधिकम् । द्विगुणेति । द्विगुण द्विगुणव्यपमुत्तमधिकमायुष्यं ते
 तथा । ब्रह्मपुराणस्थितानामायुः कल्पसहस्रात् पूर्वोक्ताद् द्विगुण तदुत्तरस्य
 तद्विगुणमेव क्रमेण सृष्टिरित्यर्थः । तपोलोकस्यानाह । द्वितीय इति ।
 ते भूत इति । भूतैन्द्रिययोः प्रकृतेरहकारस्यापि वशिन इति पूर्वोपेतयैवा
 माधिक्यम् । अहकारेणान्न करणसामान्यवहणम् । एतेन स्येन्द्रियात्य-
 र्योर्मिर्वाणे वित्तेत्यादन्नदौ समर्थः इति । द्विगुणेति । पूर्वानुसारेण
 व्याख्येयम् । तृतीयैतस इति । प्राणायामप्रज्ञादूर्ध्वमेव रेतसि सूक्ष्माणि
 भूत्वा गच्छन्ति न स्वप्नन्ति सभेवाभावाद् येषां ते तथा कर्षं सत्यलो-
 कादौ ज्ञानमवतिष्ठत शक्य येषां ते तथा चक्षेः लोकेषु अनादृता ज्ञानविषयो
 येषां ते तपोत्तर्यः । सत्यलोकस्यानाह । तृतीय इति । यादौ चतुर्णां
 साधारणानि विशेषणान्याह । अकृतेति । न कृते भवनत्यालो सृष्टिनि-
 र्माणे यैस्ते तथा स्यस्मिन्नेवात्मनि यदे पतिष्ठन्तीति स्पष्टमिच्छा
 स्वात्मवामा । उपर्युपरिस्थिता इति । अत्युत्तरामुपरि स्थिता शुद्धि-
 वासा, एव क्रमेणित्यर्थः । तथा च सत्यलोकेऽप्यज्ञानरलोकभेदाः सन्तीत्या-
 यातम् । प्रधानाशिनः प्रकृतौ स्यतन्त्रा ईश्वराद्विपराङ्गमुक् । तेवा चतुर्णां
 सत्त्वभेदमज्ञानरजोपं आह । तत्राच्युता इति । अत्युत्तरमत्तकाः सवि-
 तर्कपेगेनैव मुचिनः शुद्धिनिवासादयोऽप्येव व्याख्येया । तेषां चत्वारोपि
 चैतान्यमभ्ये चतुर्दशभुवनमभ्येव तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डादुहित्यर्थः ।
 नन्वेवमण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात् कथं ब्रह्माण्डप्रज्ञेत्यानाहुया-
 माह । तस्य इति । सत्ते सत्यलोका अज्ञानर चतुर्दशधा भिन्नाः सर्वे
 एवादिपुरुषस्य ब्रह्मणो लोका ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य त्रिदशैकेन सत्तेतो
 कथापनात् पितापुत्रवदशाभिभावेन सर्वजीवानां ब्रह्मभेदाच्चेति भावः ।
 ननु असमवज्ञानमुचिनां वा त्रिदशप्रकृतितपो भवप्रत्ययो विद्वद्भक्तित-
 याणां मिति भूजोक्तौ तपोलोकः कथं नेतः तत्राह । विद्वेहेति । तेवा

मुक्तप्राप्त्यात्रीश्वरकोटित्वाच्च घट्सादस्यान्तर्बहिः स्वातन्त्र्येण व्यापार-
तया शास्त्रे न ते लोकमध्ये लोकवासिजनमध्ये गणिता इत्यर्थः । तदेवं
मतेपतो भुवनशब्दाद्यै व्याप्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । एतद्व्योगिनेति ।
सूर्ये सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा व्योगिनैतद्वुवनं साक्षात्कारणीयम् । अत्र योग-
शास्त्रान्तरद्वयेन द्वारशब्दः पूरित इत्युच्यते सूर्यद्वारं च घट्स्थो लोक-
द्वारभूतं 'सूर्यान्तरिक्षं च आदित्यमाकर्तति तस्मै स तत्र विनिरीते । यथा
भास्करस्य पान्तेन स ऊर्ध्वमाकृत' इति श्रुतौ, 'सूर्यद्वारेण ते विरक्ताः
प्रयान्ति यन्नामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मे'ति श्रुतौ च तद्वाप्यव्यता तथा
व्याप्यातत्वात् ।

यनन्ता रमयन्त्यस्य दीपवद्भ्यः स्थितो हृदि ।

ऊर्ध्वमेकस्वितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥

घट्स्थलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ।

इति स्मरणाच्छेति । न केवलं सूर्यद्वारसंयमस्यैव भुवनज्ञानं फलं जिं तु
योगशास्त्रोक्तसंयमान्तरस्यापि इत्यतो रमयथायैम् । अन्यत्र सधमेनापि
समयभुवनं साक्षात्कारणीयम् इत्युपदिशति । ततोऽन्यत्रापीति । सत सूर्य-
द्वारादप्यत्रापि एवं संयमं तावदभ्यसेत् यावद्विदं भुवनं वृष्टं भवे
दित्यर्थः ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

भाष्यं सुगमम् ॥

भुवे तद्वतिज्ञानम् ॥ २७ ॥

ताराव्यूहपाणि ज्ञात्वेव तारसां गतिज्ञानं संभवतीत्याशयेन भाष्ये
सम इत्युक्तम् । ताराव्यूहज्ञानान्तरमित्यर्थः । भाष्यं सुगमम् । अस्मिन्नेव प्र-
सङ्गे योगशास्त्रान्तरोक्तात् भुवर्त्तकस्यवस्त्वन्तरसंयमात् सिद्धिं स्वयं पूर-
यति । ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वविमानेष्व्यादित्यादिरथेषु कृतः साक्षात्कारपथेन्तः
संयमो येन स ज्ञानि विमानानि रथात् छातीपात्रित्यर्थः । ननु विमाने
संयमस्यैव विमानसाक्षात्कारः सिद्धिरनेका साक्षात्कारपथेन्तस्यैव मय-

मस्य सञ्ज्ञेन सिद्धिक्रयतात् सपमाना स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुतायाः
सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

शरीरमध्यगतिं नाभिचक्ररूपं चक्रं कदलीमूलजडावायुत्पन्नं यदा
वायुपल्लवादिशङ्खरवादिद्रव्यव्यञ्जनात् कार्यप्रधारणादिर्भवेति ।
तस्मिन्नाभिचक्रे सपमाना साक्षात्कृते कायस्य यदार्थव्यूहं वातपित्तस्व-
दुग्गादिरूपं साक्षात् क्रियत इत्यर्थः । भाष्ये धातुमिति । शुक्रस्य मज्जा
बाह्येति । श्वमादिरेषा सप्ताना क्रमं जिन्यास शरीरस्थानम् ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिर्वृत्तिः ॥ २९ ॥

तन्मोक्षस्यादिति । अनेनेषरि छिद्रं वाति कूपादध उरसीत्या-
यामिभाष्येण च उरः पर्यन्तात् कण्ठकूपस्य सप्यते तथा च त्रिहृद्यस्यस्य
तन्मोक्षलाभारथ्य उरः पर्यन्तं छिद्रं कण्ठकूपं कूपाकारश्छिद्रमिति । तत्रेति ।
तस्मिन् प्रवेष्टे भयमादयेषजिरेषत साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिर्वृत्तिरूप-
सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । एषधिषेपु च सयमेव भाषनाप्रगते योग्यास्तद्विषेपात्
गुरुमुपाच्च प्रसिद्धम् ।

कूर्मनाद्यां स्यैर्यम् ॥ ३० ॥

कूर्माकारातिः । कुण्डलितमर्पजडवस्थिततया कूर्मरकारं हृदयपुण्ड-
रीकाग्रं नाडीचक्रं तत्र कृतसंयमो योगी स्थिरपदं स्थिरां चित्तवृत्तिं लभत
इत्यर्थः । नाद्या कूर्माकारस्ये वृष्टान्तद्वयं यथा भवेत् योग्या वेति कुण्ड-
लित इति शेषः ।

चन्द्रज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिर इति । शिरः कपालमध्ये उत्तिष्ठन्नं छिद्रस्यान्तः प्रभास्यरं
स्यप्रकाशकं ज्योतिरस्तीत्यादिरर्थः । शिरः कपालमध्ये छिद्रं प्रभास्यरत्वा-
ज्योतिरिति प्राणादिरूपादेण्यमेवार्थां लक्षणां कार्यः । शेषं सुगमम् ।

प्रातिभादा सर्वम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभमिति । प्रातिभं स्वप्रतिभोक्त्यम् अनौपदेशिकं ज्ञानं संसार-
तत्त्वोपायत्वात् तारकमिति । तारकं सर्वविषयमिति सूत्रे व्याख्यास्यते ।
तच्च विवेकज्ञस्य वक्ष्यमाणस्य सर्वज्ञस्य पूर्वसिद्धम् । तत्र द्रष्टान्तो यथा ।
भूर्यादयस्य पूर्वसिद्धं प्रभेति तेन वा प्रातिभज्ञाचेन सर्वे पूर्वाक्तमतीताना-
गतादिसिद्धुपर्यन्त योगी जानाति पूर्वोक्तान्संयमान् विनापीत्यर्थः । तन्नेत्ये-
तद्विशेषोक्तिः । प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति । दुरान्तगापेक्षा नास्तीति
भाषः । यद्यपि तारकं सर्वविषयमित्यागामिसूत्रे विवेकज्ञज्ञानमेव प्रातिभं
तारकं च व्याख्यास्यते तथाप्यत्र प्रातिभादितिहेतुत्वयधनात् विवेकज्ञज्ञा-
नस्य पूर्वसिद्धमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याप्येयम् । ननु संयमसि-
द्धिमध्ये कथं प्रातिभज्ञानज्ञा सिद्धिरुच्यतइति चेत्, न । प्रातिभस्यापि
लक्षणतत्त्वमात्रिसंयमादिजन्यतया वक्ष्यमाणत्वेन उक्तसिद्धेरपि परम्परया
संयमसिद्धित्वादिति । संयमस्य सुद्रुसिद्धय उक्ता इदानीं संयमस्य सत्त्व-
गुरुशान्त्यतःप्रातिरूपां मुप्यं सिद्धिं श्रियतुरादौ तत्संयमहेतुभूतायाश्चि-
त्तसंश्लेषः कारणमाह ।

हृदये चित्तसंश्लेषः ॥ ३३ ॥

हृदयपदं व्याचष्टे । यद्विदमिति । अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मनो
लोपस्य च पुरं शरीरे यद्विदं दहरे सगसं पुण्डरीकाकारं ब्रह्मणो देशम
तत्र विज्ञानं विज्ञानशक्तिरुपमन्तःकरणं ब्रह्मणः सिद्धासनरूपं तिष्ठति
अतस्तस्मिन् हृदयाप्ये देशमनि संयमाल्लितसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ।
चित्ते ज्ञाते वित्ताद्विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह ।

सत्त्वगुरुपयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

परार्थास्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वाधिकत्वात्सत्त्वं बुद्धिः । परार्थादिति पञ्चमी चान्यपक्षमध्याहृत्य
व्याकल्पयति । तथा च बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविषयभेदोः प्रत्ययद्वयाविवेको
भोगशब्दार्थः । तयोः प्रत्यययोर्मध्ये परार्थाद्विवेकेन स्वार्थं पौरुषेयप्रत्यये
सपमात् साक्षात्कृते सति स्वयमेव पूर्णत्वादभोगविशेषैः पुरुषस्य साक्षा

त्कारो भवति तादृशसंयोगाभावेपीत्यर्थः । यद्यपि पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषा-
तिरिक्तो न भवति तद्यपि दृश्यापरागेण परिच्छिन्नोऽयं एव प्रत्ययः श्रान्ता-
दिषु पुरुषस्य परिच्छिन्ने महाकाशवत् इत्यनयोर्भेद इत्यतः प्रत्यये साक्षा-
त्स्कारपर्यन्तसंयोगस्यापरिच्छिन्नत्वाद्यंगमात्राधिक्येन फलं पुरुषसाक्षात्कार
उक्त इति । नन्यत्र सूत्रे भोगनसंज्ञाय किं प्रयोजनमिति चेत् । उच्यते ।
भोगरूपेण बुद्धिपुरुषधर्मयोरविवेकात् धर्मिणोः सांख्यमतेः भोग्यमध्यगव
तदुभयोर्विवेकाय समयः कार्य इति प्रतिपादयितुम् अनेन सूत्रेण भोगेऽपि
नहितः तदेतद्व्याप्यात्ममादावत्यन्तशब्दस्याभिप्रेतमर्थं प्रकटयति । बुद्धिस-
त्त्वमित्यादिना । अयमर्थः । न केवलं बाह्याद्यामात्रबुद्ध्या सत्तासंकीर्णं पुरु-
षोऽपि तु यद्वृत्तिसत्त्वं प्रत्याशोक्ततया अमानसत्वाधीनवृत्तौ तत्त्वस्तमसी
अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपेण परिणतं भवति । तस्मान्न ।
तस्मादपि प्रकटज्ञानैरत्रयानन्दादिमया बुद्धिष्वत्त्वादात्माकारतयात्मकत्वात्
परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मो पुरुषो विगुह्यः परिणामगूढोऽतितन्परिचितमात्र-
रूप इति । अत्यन्तशब्दार्थं व्याख्याय भोगप्रतिपादकं सूत्रार्थं व्याचष्टे ।
तयोरिति । तयोर्बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मयोरपि प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययो-
र्विविध्यापहणं भोगः । अहोतत्रिवेकौ प्रत्ययाविति याचन । अयमप्यदि-
वेको बुद्धिधर्म इति स्मरंशम् । तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिषती विप्रया-
दाकारवितर्कितः पुरुषस्य प्रत्ययो बुद्धिदृष्टिप्रतिबिम्बावच्छिन्नवैतन्याशः
सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभवनामा । तयोरविवेके हेतुमाह । पुरुषस्य वृत्तित-
विप्रयत्नादिति । यतो बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमपि ततो स्यात्फटिकयो-
रिव धर्मसंकरापत्तेरविवेक इत्यर्थः । तथा च स्मरंते

शुद्धोप्यात्मातिसामोप्यादृश्यधर्मेन पृथग्विधान् ।

फलं च भोगात्तत्त्वमुप्यात्मन्यते स्यात्स्वश्रीवितान् ॥

श्रीश्री धर्हरितो वित्वा स्फुटमिदानीपि स्वतः ।

नेमान्केयन्तरासत्तान् मुणसत्तान् मसीमिव ॥

इति । स्फुटमिदानीपि इमानयान् जीव ईदित्वा स्वस्माद्वर्द्धित इति स

न वेति यत ईदृशान्यथानुपपत्त्या सान्तरासत्तान् प्रतिबिम्बितान्, तत्र दृष्टा-
न्तो मुपलब्धानां प्रसीधित्वेऽर्थः । परार्थादित्याद्युत्तरार्धं मयमसिद्धिप्रदर्शनं
ष्यावष्टे । स भोगप्रत्यय इत्यादिना ज्ञायते इत्यन्तेन । सो ऽधिभागापच
उभयात्मको भोगाऽप्यः प्रत्ययः सत्त्वस्मात्, परार्थत्वात् परमवोजनकत्वात्
वृत्त्यः । यस्तु तस्मात् परार्थादित्यो विशिष्टः स्वार्थः, परस्य बुद्ध्यादेरवृत्त्यः
सातादृश्यश्च चैतन्यवान्, पौष्ट्येयः पुरुषांशः प्रत्ययः भोगाऽप्यः तत्र यथो-
क्तयिरेतेन संयमास्तत्तात्कारपर्यन्तात् पुरुषसादात्कारो भवतीत्यर्थः ।
अत्रान्यत्राध्याहारः कृत तदनेन सूत्रेण भोगापवर्गादपि व्याप्यतीति स्वय
च मुख्य एव भोगो ऽविधिकृत्यचद्वयात्मको ज्ञानयवहारसिद्धः धिदेव
यदे सति परजीयमुपाद्रिसातात्कारश्च स्वीयमुपाद्रिसादात्कारेण भोग-
व्यवहारायोगात् सोऽयं भोगो ऽविधिक्रमाधान्येन कुत्र वित् बुद्धेरित्यप्युच्य-
ते । तथा सोऽयं भोगोऽभेदेनेभयोरेव भवति । तत्रैव गौडो भोगः साय्ये
गौडः 'विदधमज्ञो भोग' इति । स च पुरुषस्यैव न बुद्धेः पुरुषोऽस्ति भोग-
भावादिति साध्यव्याख्यात् । अन्यस्तु विपाकान्तर्गते भोगः शब्दाद्याना-
रूपः स च बुद्धेरैव तावतीति भोगापवर्गो बुद्धिविषयवर्तमानमिति भाव्या-
त् । स हि तत्कलस्य भोक्तिरिति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाककलस्य मुञ्ज-
दुपादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति स्मर्तव्यम् । अनु पुरुषज्ञानं भवतीत्युक्तं तत्
पुरुषज्ञानं हि बुद्धिसत्त्वस्य भवति, किं वा पुरुषस्य भवति, चाद्यो बुद्धेरपि
वेतनस्थापतिः स्वीकृतादृश्यत्वानुपपत्तिरिव । तथा ते तं न पश्यन्ति स
पश्यते तानि इत्यादिवाक्यशतविरोधश्च । अन्ये स्वस्य स्वज्ञेयत्वेन कर्म-
कर्तृविरोधः सदैव स्वज्ञानप्रसङ्गश्च । पुरुषस्यापरिणामिविन्मात्रत्वादिति
तामिमांशदूषा परिहरति । न च पुरुषस्येति । पुरुषाकारप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वध-
र्मेण पुरुषो न दृश्यते न भास्यते तस्य तदत्वात् । अपि तु पुरुष एव त प्रत्ययं
स्यस्वरूपाकारं पश्यति बुद्ध्याकृतमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । स्वस्मिन्निति वि-
म्बितमिति शेषः । तथा च स्वप्रतिबिम्बितस्याकारबुद्धिर्दृशनेनमेव पुरुष-
स्य पुरुषज्ञानम् । यथा स्वप्रतिबिम्बितघटाकारबुद्धिर्दृशनेनमेव पुरुषस्य घटद-

जनमिति । न तत्रात्रकर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृविरोधे हि स्थितिः स्वमंत्र-
न्यानुपपत्तिरेव धीजं प्रकाशयत्यस्यैव प्रकाशयता रूपत्वात् । अनुभवमाप्तिरे-
कार्थत्वाच्च । स च सत्त्वमयः प्रकृतिरपि विवर्णति विवर्णाय रूपभेदेनोपपन्न
रति । अथैवमापि परममज्जेति क्रियाजनभागरित्युक्तं कर्मतत्तल्लक्षणं पुण्यं न घटत-
रिति चेन्न । विनिश्चयादिशिशुष्येण श्रुतुत्रेयमेतदमत्त्वात् । आत्माकाररूप-
वच्छिन्नस्य चावृत्त्यात् केवलस्य ज्ञेयत्वात् । न चैवमेकरूपवच्छिन्नवस्तुवृत्ते
एतत्तत्त्ववच्छिन्नवस्तुवृत्त्यावृत्त्यासंभवात् पुरुषस्त्वना कार्यमिति वाच्यम् । अतएव
स्याद्विदोऽपि भूत्रेण निरस्यत्वादिति । यत्तु चाधुनिकवेदान्तिनृचानुसारेणा-
स्मदीयापि कश्चित् आत्मनो ज्ञेयत्वाभावमेव वदति तत् यथाश्रुतसूत्रभाष्य-
विरोधादुपेक्षणीयम् । स्यप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेयत्वमेव वेदान्तात्मा स्पष्टेद-
नं इत्यादिस्मृत्यनुसारात् । शब्दस्य योगार्थपरित्यागाच्चैवित्याच्च । बुद्ध्या-
दिज्ञानवर्गव्यवृत्तैस्तेनैव समवायेत्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादित-
मस्माभिः । यदपि वृत्तिश्रयाप्यत्यन्तात्मनोभ्युपेयं कनयाप्यत्यं वेदान्तिनृचैर-
पलब्धे तदपि मोहादेव कनयाप्यत्यस्य सामान्यतो व्यवहरन्तेतुमायः
कृतस्त्वेन चैतन्याप्यकनयाप्यता जिना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तेः । अन्यथा
घटादिव्यवहाराभ्यापि वृत्तिश्रयाप्यत्यनैवोपपत्तेः विरुद्धकागर्हसदा चैतन्य-
कल्पनाविपर्ययात् । एतेन वाच्ये निवर्तन्ते अक्षय्य मनसा सहेत्यादिवा-
च्यमपि च नैतिकप्रमणादिपुस्तकविरचित्यमेव प्रतिपादयन्ति । मनस्तेवानुवृष्ट-
व्यमित्यादिश्रुत्यन्तात् । अध्यात्मयोगाधितमेन देवं मत्वा धीरे हर्षदेवो
ब्रह्माति इत्यादिश्रुत्या योगिमनोविषयत्वाद्यगमाच्च । न ॥ कतया-
प्यत्यं निराकुर्वन्ति मनसादीनां जडत्वेन कलानाधारत्वात् । फलं
जिना शान्तादीनां ब्रह्मणः प्रमाणत्वाद्विदोषावमवा ॥ इति दिव ।
पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वमित्यत्र युति प्रमाणमिति । तथा श्रुतमिति ।
देवपरमेति गेयः । आत्मा यदि न निष्पञ्चान्तरमर्हि केन ज्ञानान्तरण-
विज्ञानात्मात्मानं लोको विज्ञानीयादित्यर्थः । यद्वा मोक्षकाले बुद्ध्या-

४ प्रमाद्यत्यादिदोषेष्वत्र प्रमाद्यत्यादिमन्त्रादिविषये पाठान्तरं भुक्तं भारति । न
ह्यसि भुक्तं केषां दृश्यते ।

दियितयात् केन कारणेन तदानीं विज्ञातारमात्मनं पुरुषो विज्ञानीया
दित्यर्थः । अत्र हि श्रुता कस्मिन् पुरुषस्यैव स्वज्ञेयत्वमवगम्यते । अज्ञेय-
त्वे च विज्ञातारं को विज्ञानीयादित्येवोच्यतेति । इयं श्रुतिः पुरुषस्य सर्वं
द्वैतज्ञेयत्वं धृष्टनीतिं कश्चित् तत्र । यतो न प्रेत्य संज्ञास्तीति पूर्वज्ञाप्ये
याज्ञवल्क्येन मोक्षकाले ज्ञानस्वरूपोऽपि पुरुषो न जानातीत्युक्तम् अग्नि-
होत्रयोगनिर्गुणरूपपरमपुरुषार्थमोक्षप्रदर्शयितुम् । तत्र विशेषं दृष्टुं मूढाया
मैत्रेय्यास्तद्विरोधपरिहराव्येष्टं याज्ञं प्रवर्तये न तु पुरुषस्याज्ञेयत्वप्रदर्शना-
य अमङ्गलाभिधानवसद्ग्राह्येति । मनु भवन्मतेषि पराज्ञेयत्वेन कथं मैत्रेय्याः
शङ्कापयच्छतीति चेत् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं परयेद्' इति
पूर्वश्रुत्यैव विरोधस्य परिहृतत्वात् । स्वयं ज्ञानस्वरूपोऽपि सर्वकारणवित-
याम्मोक्षकाले किमपि न विज्ञानातीति तत्र च मैत्रेय्या कदाविज्ञानद्वैतेन
मोक्षकालेऽनभिध्यक्तया आत्मा ज्ञानस्वरूप एव मास्त्विति तत्रोक्तं या-
ज्णं प्रवर्तये येनेदं सर्वं विज्ञानाति तं केन विज्ञानीयात् विज्ञातारमरे
केन विज्ञानीयादिति । आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न भवति तद्विषयक-
ज्ञानान्तरकल्पनेऽनयस्यादिकमिति श्रुतेराशयः । स्वायंप्रत्ययसंप्रमेन पुरु-
षावात्कारे जाति सति तस्मिन् रूपेण विवेकज्ञानस्य च पूर्वरूपाणि
प्रतिभाष्याः* सिद्धयो भवन्ति ताश्च पुरुषैकाग्रतापरिपन्थित्येनासपञ्चातयो-
गविग्रभूता ह्येति प्रतिपादयितुमादौ ताः प्रदर्शयति ।

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वाद्वाता आरन्ते ॥ ३५ ॥

ततः पुरुषसावात्कारात् मनसाद्रीनां प्रातिभादिभक्तिकाः सिद्धयः
सामर्थ्यश्रेयोभूया भवन्ति यस्मात्सामर्थ्यान्मनसादिषु व्यवहितादिज्ञान
भवतीत्यर्थः । अत्र कश्चित् । तत इति तच्छब्देन पुरुषज्ञानं ॥ परामृश्यते ।
तद्वर्तनप्रत्यनीकत्वादित्यामात्रमिषूत्रभावे पुरुषद्वयनप्रतिबन्धकत्ववचनाद-
पि तु स्वायंमयम एव परामृश्यते तथा च पूर्वमूत्रोक्तपथमस्येष्टं पुरुषटा-
नात्प्राक्तनं सिद्ध्यन्तरमिति । तत्र । शक्याः पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्ततया चका-

राद्यभावेन मिथुन्तराकाङ्क्षादिरहात् । पुरुषज्ञानस्यैव मुख्यतयापस्थितत्वेन परामर्शोचित्याच्च । अतस्तच्छब्देनात्र पुरुषज्ञानस्यैव परामर्शः पुरुषसाक्षात्काररूपपुरुषैकाग्रताप्रत्यनीकतया तु भाष्यकारः प्रतिभादेरसप्रज्ञातसमाधावेवोपसंगत्य वक्ष्यतीति । प्रतिभादिशब्दोऽस्यैवैतत्त्वमिति भाष्यकारः । प्रतिभादिदिति । प्रतिभा उपदेशादिनैरपेक्षेण मूल्यादीनां मानसं यथायंज्ञानं तत्सामर्थ्यं प्रतिभम् इति आशङ्क्यापि व्याप्तेरपि । वेदनाद्यास्तु सत्तास्त्वसुखदुःखसमवायानां सामर्थ्येषु बोध्याः । नित्यमिति । कामना द्विनापि ज्ञाप्यन्तइत्यर्थः । समाधौ विघ्नरूपास्येतामूषेया इत्या पुरुषवदयंनाभ्यास एव कर्तव्य इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह ।

ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३६ ॥

ते प्रतिभादयः समाधिनिष्पत्तावसप्रज्ञातकृपायाम् उपसर्गा अन्तराया अन्ते व्युत्थानावेतवेदेते सिद्धयः पुरुषार्था इत्यर्थः । भाष्ये तदुच्यते । तस्य समाहितस्य यदुर्जनं पुरुषैकाग्र्यं तत्प्रतिग्रन्थकृत्वादित्यर्थः । तद्वैव ज्ञानादिरूपाः सयमसिद्धी प्रदत्तं क्रियादिरूपा अपि विभूती सयमफलान्याह सूत्रज्ञानेन ।

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

बन्धशब्दार्थमाह । शैथिल्यमिति । बन्धतत्त्वभावत्वात् इयाप्रतिष्ठस्यैकान्तस्यित्तत्वापि मनसो धर्मो धर्मजशब्देन शरीरे या प्रतिष्ठा ज्ञानहेतुः संन्याज्येषु स बन्ध इत्यर्थः । सयमसिद्धित्वोपपादनायाह । तस्येति । तस्य कर्मणः शैथिल्यं भावनेन दृढबन्धनावयवता समाधिसामान्यप्रकाद्व्यतीत्यर्थः । तथा च प्राप्नुक्तं कर्मबन्धनानि स्तययतीति । प्रचारेति । अनया नाद्या एवप्रकारेण चित्तं शरीरे प्रविशति निगच्छति चेत्पादिविशेषैरिवचत्तगतिपादात्कारः प्रचारसंवेदनम् । तदपि समाधिसामान्यादेव भज्यतीत्यर्थः । सूत्रशान्दार्थमाह । कर्मेति । कर्मनिमित्तकस्य

निर्गमप्रतिपत्त्यसंयोगविशेषस्य तदादित्यर्थः । शेषं सुगमम् । योगशास्त्रो-
क्तस्यमविशेषेकोदानत्रयात्सिद्धिमाह ।

उदानजयाज्जनपङ्ककशृङ्गादिप्रसङ्ग उक्तान्तिथ ॥ ३८ ॥

उदान विवेचयितुं प्राणादीन् पञ्चैव स्वरूपतोऽवान्तरभेदतरण प्र-
तिपादयति । समस्तेति । जीवननाशो सर्वाेन्द्रियाणां एति प्राणनाशानना-
दिकल्पेत्यर्थः । अनेन्द्रियशब्देन स्थूलभूतोभयपरतया शरणमात्रवहताम् ।
समस्तशब्देऽपि सामान्यवचनं सामान्यकरणार्थः प्राणाद्या वायवः पञ्चै-
ति सांख्ये दर्शनात् । तेन सुषुप्तौ बहुतराद्युपरमेति प्राणादिवृत्तयो जीवन-
योनिपक्षवशादन्त करणस्यैव भवन्ति सिद्धादिति श्रुतिरिति । न तैव वित्तमात्र-
स्यैव लाघवात्प्राणादिवृत्तिरत्यमस्तिवति वाक्यम् । बहुतराद्युपवधवापचयाभ्या
प्राणानामुपवधवापवधवशेनात् । अथ वा सुषुप्तेष्वीन्द्रियाणां आनजमेतत्त-
णस्यैरेव प्रतिवेधात् प्राणनादिवृत्तितत्त्वस्येव्यवतिः । ननु बाह्यवायुभिर-
न्त प्राणानां समानतलक्षणत्वात् वायुसंस्पर्शविशेषा एव प्राणाः सन्तु कि
मर्थं करणानामपि वायुमुत्पत्तिः क्रियाविः कल्प्यतइति चेव । 'प्राणाश्चक्षुः' श्रं
धापु'रित्यादिश्रुतिषु प्रायोः प्राणकार्यत्वव्यवशात् 'न वायुक्रिये पृथगुपदे
शा दिति ब्रह्मसूत्रे वायुतत्सकाराभ्यामतिरेकस्य प्राणवधारणाच्च । श्रुति
स्मृत्यनुपदीता युक्तिरवाप्तास्ति यदि करणप्राणौ भिन्नेः स्याता तदा करण-
वियोगेऽपि मृतदेहवत् कदा चित् प्राणा अपि तिष्ठेरन् । किंचान्तःकरणस्य
शोनादिना प्राणस्य कर्मादिवृत्त्यते तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्यानेत्र का
र्यकारणभावो युक्तोऽन्यधर्मणान्यधरिणामेतिप्रसङ्गात् । अदृष्टकल्पनापत्ते-
ः ॥ अपि च निद्राशरीरस्य देहशून्यता यन्त्र एव कर्मादीनां हेतुत्वं कल्प्यते
न तु वायुव्यवधानेऽपि, गौरवात् । उद्गारादिव्यायूना जीवदेहवदित्याभादर्शनाच्च
वायुगतवैजात्यादिकल्पनाया चातिगौरवादिति निद्राशरीरस्येत्थं प्राधः सवा-
रादुत्पद्यमानेन वायुना सहविवेकात् तत्प्रायःपिण्डवत्प्राणेषु वायुव्यव-
हारः । अनेनैव व्यवहारेण सांप्रयेऽपि प्राणाद्या वायवः पञ्चैत्युक्तम् ।
अपि च श्रुतिस्मृत्योः कारणप्राणयोः भेदव्यवहारो दृष्टिभेदादेव भन्तः ।

उर्ध्वधोमतिनतणा' करणानां परिणामभेदाः प्राणा इत्युच्यन्ते । तत्र च
वायुरधिष्ठात्री देवता मूर्धंश्चतुर्धात' प्राण इत्यादिश्रुते । ज्ञानादिहेतुषु
रिणामास्तु कारणान्युच्यन्त इति विभागः । अतो देवतया सहभेदादपि मू
र्धंश्चतुर्धितिरित्युक्तं वायुः प्राण इति व्यवहारो युक्त इति । कारितुं अत्र प्राणा
दिजीवनशब्दाभ्यां प्राणनादिनामरूपास्तृक्रियाधिक्यहेतुः प्रथमभेद एवोक्तः
॥ च कारणविष्ट इति भाष्यार्थमाह । तत्र । विष्टरतभाष्ये प्राणादीनां
गत्यादिवचनस्य शिरोधात् अत्रापि साप्यकारणात्स्वमीमानैकरास्यत्वो-
चित्यात् । अथो प्राणान्यस्य क्वापि दर्शने सूत्रकारानुक्तत्वात् । अत एव
च तिङ्गुणोत्पत्तये प्राणा न गण्यन्ते कारणे उपवेशादिति । तस्येति । सस्य
कारणसामान्यस्य साधारणो क्रिया पञ्चतयी क्रियोपलक्षितपरिणामभेद'
पञ्चतय इत्यर्थः । समुपपन्नादिति । सममनुरूपं नाडीषु रसानां नयना
त्समान । अस्य च दृढयावाभिषयन्त इति । अपेति । सूत्रपुरीषार्भादी-
नामपसरणहेतुत्वात् । अस्यानामे. पादतलपर्यन्त इति । उरूपनादिति ।
ऊर्ध्वगतिप्रवृत्त्यात् रसाद्रूर्ध्वनयनात् उदान । अस्य च मुखनासिकादि
कमारभ्य प्रसरणपर्यन्त इति । व्यापीति । सर्वदेहव्यापिश्रुतिज्ञो घन
घत्कर्महेतुर्गान । ननु सर्वा एतिभेदात् कथं पञ्च प्राणा इत्युच्यन्ते
सत्राह । एवमिति । प्राणो यद्वरनाति पित्रति तेनैवान्येष धारण भजतीति
कृत्येति प्राणो मुख्य । अथो मुख्यस्य नामादिभिर्गौणानां व्यवहारो राजा-
नुगतेषु राज्ञ्यवहारवदिति भावः । तदेवमुदानं व्याग्राय सूत्र व्याचष्टे ।
उदानत्रयादिति । उदानस्यमाद्वन्यस्यमाद्वोदानत्रयो स्यात्तत्ताया
सत्या जनपदूकृष्टकादीनाम् उपरि संचरतोपि तेजसङ्गो भवति सैधिका
हेतु सयोगो न भवति तथा अविंरादिमार्गं गमनाय स्वेच्छयोत्क्रान्तिर्भेद
तीत्यर्थः । प्रसङ्गात् । तामिति । तामूर्ध्वमुत्क्रान्तिमुदानवशित्व विना न
जमते इत्युदानत्रयी स्यादित्यर्थः ।

समानजयाक्वचनम् ॥ ३८ ॥

अथविशेषज्ञात्समानजयात् क्वचन भवतीत्यर्थः । भाष्ये उपध्या
नम् उतेजनं इत्या क्वचति सतीधत्स्वशरीरं दहतीत्यर्थः ।

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४० ॥

आदावाकाशशब्दार्थं तत्र प्रमाणं च दर्शयति । सर्वश्रोत्राणामिति ।
पदोन्निवायमाहकारिकाण्येव न भैतिकानि इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया
प्रकाशात्मकान्तःकरणोपादानकत्वस्यैवैवित्यात् । तथाप्याकाशयित्तया
भाशप्रतिष्ठत्वं यथाचाशिततया मनसोचमयत्वमिति । यत्तेनान्येषामप्योन्नि-
याणां भैतिकत्वं श्रुतिस्मृत्युद्भितं व्याख्यातम् । तत्तद्वृत्तसंलतया इन्द्रियो-
पत्त्या तत्तद्वृत्तेभ्य इत्यतदिन्द्रियाभिप्राये । अत एव विगाताकाशा-
दीनि पृथिवीपथेनानि यच्च श्रोत्रादिदेवाः श्रूयन्तइति । शब्दानां चाका-
शोपादानत्वमेवास्ति तथा च श्रोत्रशब्दयोरप्यय आकाशमित्यर्थः । श्रोत्रा-
णामाकाशाद्यप्येव पूर्वोच्चार्यममस्मिमाह । यतोक्तमिति । कालभेदेन तुल्यदे-
शानि श्रवणाद्यवयवानानि येषां पुंसां सेवामेकश्रुतित्वमेकश्रुतावच्छिन्नयोनकत्व
तत्काले भवतीत्यर्थः । स वैको देश याकाशमेवेति भावः । आकाशे
प्रमाणमप्याह । तच्छैतमिति । तच्छैतत् श्रोत्रं शब्दस्वाकाशस्य लिङ्गमनु-
मायन नहि सूक्ष्ममिन्द्रियमनाश्रय स्यादुमर्हति यन्मवत् कर्णोऽङ्गुली च न
तस्याधारी लोकान्तरमभाविताले कर्णशङ्कुत्वभावात् कर्णविषयविधा-
नेपि शब्दश्रवणप्रसङ्गाच्च । न च विररपिधाने सति शब्दा एव श्रोत्रे न
गच्छतीति वाच्यम् । भित्तिविषयत् कर्णोच्छिद्रस्वद्रव्याणामपि शब्दागमनाम-
तिरन्यकत्वात् । नापि शून्यमाधारी, उभावानभ्युपगमात् । अभावस्य भावा
धारत्वसंभवाच्च । नापि कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नं पुष्पादिराधार, विररपिधा-
नेपि तद्वच्छेदेन सैन्याद्यभिधायका पुष्पादेरेनावृत्ततया शब्दवद्वयप्रस-
ङ्गात् । तस्मात् पिधानयोपगमेकं द्रव्य श्रोत्राधारतयापेक्षितं तच्च परिशे-
पात् कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रगोलकतया सिध्यतीति भावः ।
शब्दाधारतायामप्येव परिशेषः कर्तव्यः । तथाहि । अवकाशस्य शब्दकार-
णत्वं तावत् सर्वसिद्धम् अवकाशश्च नावरणभावमात्रम् अभावस्य
भावानाधारत्वात् अन्यथा सर्ववस्तूनामभावमात्रमूलकत्वापत्तेः । नापि-
पुष्पादि । तेषां स्वस्वयापाराशब्दवैनावकाशसंभवात् । आरतत्वाभि-

मसद्वेरेपि शब्दाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि वायुः । द्रव्यान्तरपूर्वितेपि घेष्वा-
 दौ घायुसयोगेन शब्दप्रसङ्गात् । न च छिद्रवायुसंयोगोपि शब्दकारणं, तथा
 सति मयोगाधारतया छिद्रस्य द्रव्यत्वसिद्धेः । तस्यैव शब्दाश्रयत्वं युक्तं शब्दा-
 त्प्रावदकाशस्यैवाधिक्येनोपयोगद्वयनादिति । तस्मादत्यरणीयतयाकाश-
 द्रव्यं सिद्धतीति । अनावरणवाकाशस्य तिर्यग्पूर्वाचार्यैरुक्तमित्याह । अना-
 वरणं चेति । अनावरणमवकाशः । यद्वि हि अवाकाशरूपमाकाशं न स्यात्
 तदा मूर्त्तद्रव्येण स्यान्त्यादिष्वन्तस्तेन चादिप्रवेगेन न स्यात् । अथाभावरण-
 वाकाशस्तत्तन्भावस्य भावाश्रितत्वनियमेनाकाशसिद्धेः । अस्माभिरभावा-
 नभ्युपगमाच्च । आत्मादिरवावकाशो न सम्भवति आवरणासंभवादित्यु-
 क्तमिति । आकाशस्य विभुत्वमपि प्रसङ्गात्माधयति । तथेति । मूर्त्तस्य
 परिच्छिन्नत्वम् अनावरणमनाश्रितत्वम् असमानदेशत्वमिति यावत् । तथा
 चान्यत्पृथिवीघ्ननादित्यन्ते मूर्त्तस्य परिच्छिन्नस्य मूर्त्तान्तरसमानदेशत्वद-
 र्शनात् घटादिममानदेशरूपत्वाकाशस्य विभुत्वं सिद्धमिति आकाशस्य परि-
 च्छिन्नत्वे मूर्त्तयोः समानदेशतावितेभादित्यर्थः । क्वाचित्कस्तु तथामूर्त्त-
 स्यापीत्यपिशब्दः प्रामादिकोऽर्थासम्भवात् । आकाशस्य विभुत्वे च 'आका-
 शस्यस्वैगतत्वं निम्ब' इति युक्त्यादयः प्रमाणमिति । नन्वाकाशस्य विभुत्वे
 कथं कार्यस्य घटते कथं सागमिभाष्येणाकाशपरमाणुरूपननिर्मितं चेत् ।
 उच्यते । आकाशं ह्यन्तःकरणवत् वैशेषिकाणां पृथिव्यादियत् कार्यकारण-
 रूपेण द्विविधं तत्र कारणकाशं तन्मोक्षविशेषतयेव व्यवहरीयते तदानी-
 माकाशताम्यस्त्रकशब्दादिविशेषगुणभावात् कारणपृथिव्यादिवत् तत्र
 कारणकाशं गुणान्तरोपमृद्भुसदंशत आदौ शब्दजननेत्याद्यैरुपेया परित-
 मते सीराश्रितिवामृतमवनेनेति । टक्षिरूपेण तत्रात्मनसनातेन पृथिवीधदेव
 महाभूताकाशमहकारापेतया परिच्छिन्नवायोरपरमाणु उत्पद्यते इति ।
 एतेनान्न करणेत्यतिरिच व्याप्याता इत्यमपि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं प्रकृते
 कार्यकारणरूपत्वमवगन्तव्यम् । आकाशं प्रसाध्य योत्रे प्रमाणं दर्शयति ।

शब्दपरत्वनुमितमिति । तत्रेव विज्ञेयति । यधिरिति । एतेन घटुरादि
पञ्चन्यथ्यतिरेकौ प्रमाणमिति सूचितम् । अन्त करणे तु स्मृत्याद्यन्यथ्य-
तिरेकौ प्रमाणमिति । इदानीं मूत्रं योजयति । योजेति । सन्न्यश्वास्माभि
र्याप्यात । उपलक्षणं चेत्तत् स्वग्रातयोऽवसुस्तेजसो रसनोदकयोर्घ्राण
रूपयोः सन्न्यस्यमाद्विष्य स्वग्रातोत्यपि बोध्यम् । दिव्यत्वं च तन्मा-
त्रादिसूक्ष्मगोचरसयमनैरेष्येण स्वभावादेव तन्मात्रादिदृष्टमूल्यशब्दादि
शास्त्रज्ञत्वमिति ।

कायाकाशयोः संबन्धसयमात् लघुतुलसमापत्तेर्याका-
शगमनम् ॥ ४१ ॥

चकारो ऽत्र चित्स्वार्थम् । कीदृशं संबन्ध इत्याकाशुपायमाह ।
यजेति । यत्रासनादि शरीरं तिष्ठति तत्र शरीरावच्छेदेनाप्याकाशं तिष्ठति ।
तत्र हेतुः तस्याकाशस्यावकाशदान्त्वादिति, यत् कायस्याकाशेन सन्न्य-
मादिद्वयोः व्यापकमिति यावत् इत्यर्थः । तजेति । तत्र मयन्ये कृतसयम
सत्सन्न्यं जित्वा साक्षात्कारेणस्वेच्छाधीनं कृत्वा लघुभ्रंशतीत्यागामिना
न्ययो भविष्यति । द्वितीयहेतुः व्याप्यते । लघुषु वेत्यादिना जितसन्न्यद-
त्यन्तेन । समापत्तिं तत्सयतद्व्यञ्जनतां जितसन्न्यं स्थापसीकृतकायाकाश
सन्न्य इत्यर्थः । आकाशगतानुपायद्वयसाधारणं क्रममाह । लघुत्वादिना
दिना । प्रथमं लघुभ्रंजति । ततो लघुतया बले रूयिगामिना पद्मा सव-
रतीत्यादि क्रम इत्यर्थः । सुगममन्यत ।

बहिरकल्पिता वृत्तिर्भेदाविदेहा ततः प्रकाशावरण-
चय ॥ ४२ ॥

योगशास्त्रोक्तसयमग्निशेषात् वक्ष्यमाणा बहिरकल्पिता वृत्तिर्भेदा-
विदेहाप्या सिद्धिर्भवति । ततश्च सत्त्वप्रकाशावरणभङ्ग इत्यर्थः । महा-
विदेहा व्याप्यानुमादौ सामान्यविदेहामाह । शरीरादिति । मनसो
यद्विरुत्तिताभोत्र स्वशरीरस्येव बहिर्ज्ञेयतया सकल्पादिव्ययता सा च यदि
राधिष्ठानरूपा धारणा विदेहासामान्यमित्यर्थः । धारणेति ॥ तान्त्रिकी

सत्ता तस्या चवान्तर्भेदमाह । सा यद्वीति । शरीरनिरपेक्षेति त्यक्तशरीरेत्यर्थः । अनयापि परशरीरावेशो लिङ्गदेहस्य भवतीति प्रसङ्गादाह । यथेति । तस्मादित्यादि सूत्रावयव व्याचष्टे । तत्तरेवेति । क्लृप्तेति । क्लृप्ताश्च कर्म च विपाकत्रय च यद्भूतमसौमल्लङ्घ्यं सत्त्वस्यावरु तस्य च संपूज्यस्य चो भवतीत्यर्थः । तेषां चये च निरावरण योगिन वित्त स्वेच्छया विहरति जिज्ञानातिथेति यच्च तद्भ्योक्त परशरीरावेश समुच्चिनेति । तदेव परिणामचयस्यमादित्याभ्योक्त्याववशिष्यकस्यमाना ज्ञानक्रियाहृषा सिद्धय वक्ता इदानीं वित्तकेशिचारेत्यादिभूत्रे स्वशास्त्रे मुप्यत प्रहनेषु यदीवृषहृषणास्तेषु ये समयमास्तेषां सिद्धयो वक्तव्या तत्र यदीवृष हृषणो बाह्यनिक्षेपत्यादादौ बाह्यविषयकमयमस्य सिद्धिमाह ।

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसयमाद्भुतजय ॥ ४६ ॥

स्थूल च स्वरूप च सूक्ष्म चान्वयवार्थवत्त्वचेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वया चेष्टस्थानि तेषु मयमात्मादात्कारपरेस्तात्तद्रूपाणां जयो वयवर्तिता भवतीत्यर्थः । स्थूल व्याचष्टे । तत्रेति । सामान्यविशेषसमूहरूपाणां एवित्यादिपञ्चभूतानाम एकदेशा ज्ञप्तादयो विशेषा धर्मधर्मभेदा तदुक्तं यद्वाच्यं वक्ष्यमाणेताकारादिधर्म सह स्थूलगज्जेन शास्त्रे परिभाषिता इत्यर्थः । तस्माच्चत्वाजर्त्तनाय विशेषपद ते च विशेषेण पदुगान्धा रादय शीतोष्णादयो नीलवीतादयो मधुराकादय सुरभिदुर्गन्धादय इवेति । एते हि नामकर्मभिरयान्तर विभज्यन्तरति विशेषः । य जारादपरव धर्मः एवित्यादीनां क्लृप्तेषां शास्त्रे परिपाठिता । यथा

आकारो गौरव शैत्य • धरण स्वेयमेव च ।

वृत्तिभेदः लम्बा काश्य जाटिन्य सर्पभोग्यता ॥

सिद्ध मौल्य धर्मा शौण्डव्य मार्दव गौरव च यत् ।

शैत्य रता पयिचल्य सधन धौदका मुखा ॥

कर्णभाक पाचक दग्ध पाचक लघु भास्वरम् ।

मध्यम्योज्ज्वल्य च तेजः पूर्वाभ्यां भिजस्तवनाम् ॥

तिर्यग्यान् पवित्रत्वमासेषो नोदने धत्तम् ।

सलमच्छायाता रीत्यं वायोर्धर्माः पृथग्निधाः ॥

सर्वतोयतिर्यूहे ऽविष्टम्भरत्नेति ते त्रयः ।

आकाशधर्मा व्याप्यता पूर्णपूर्वविलक्षणाः ॥

इति । आकारोत्पत्त्यसंस्थानं वृत्तिः सर्वभूताधारता भेदे विद्वारणं
समा सद्विष्णुता धारणं सामर्थ्यमिति यावत् । रक्षा आधरणादिना
रक्तकथम् आश्लेषः पातनं सर्वतोयतिर्युत्थम् अयूहः सर्वपदार्थानां
प्रविरलीकरणम् अविष्टम्भो ऽवकाश इति । प्रथमं रूपमिति । सूत्रेण
पञ्चरूपेणाद्यं रूपमित्यर्थः । सूत्रेण व्याप्यस्य स्वरूपं व्यावृत्तेः । द्वितीयं
रूपमिति । स्वसामान्यं स्वस्वसामान्यमिति साधारणं लक्षणम् । कस्य
चिं सामान्यं सद्रूपमिति । मूर्तिभूमिरित्यादिना । मूर्तिः संसिद्धिर्लक्षं कठिन्यं
सद्रूपम् । पृथिवीत्वज्ञातिः कार्यरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वादिति । अत्र
सामान्यविशेषयोरेवमतिपादनाय मूर्तिभूमिरित्याद्यभेदनिर्देशः । कस्य
विशेषस्येवं सामान्यमित्याकाङ्क्षायामाह । अत्येति । शब्दादयः पूर्वाक्ताः
मूलतारमन्त्रादिभेदेन सामान्यस्य जातेरेकदेशादुत्पत्तिरुत्पत्त्या विशेषा
इत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तार्थसंवादमाह । तथा चेत्तमिति । एकजातिसम-
न्वितानामेषां पृथिव्यादीनां शब्दादिधर्ममात्रेण व्यावृत्तिः सजातीयान्त-
रादित्यर्थः । एकजातिसमन्वितानामिति । समूहे समूहवृत्त्यभिप्रायेण
प्रयोगः । यत्तु वैशेषिकाः सामान्यविशेषयोराशयमेव द्रव्यं मन्यन्ते न तु
तयोर्भेदमपि, तन्मताद्विविच्य स्वसिद्धान्तमाह । सामान्येति । अत्र दर्शने
सामान्यविशेषयोः समूहो द्रव्यम् अतिरेकावयवभ्युपगमेपि तयोरेव-
स्यापि अभ्युपगमात् । अन्यथा घटो मृत् तन्तुः पटः शुक्रः पट इत्याद्यभे-
दप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे घनत्वापेक्षद्रव्यात्वा-
पत्तिरित्याशङ्कं परिरुद्ध्यमाह । समूहस्य द्वैविध्यमाह । द्विष्टो हीति ।
द्रव्याणां प्रकाराणां तिष्ठतीति द्विष्टः । तत्रैकं प्रकारमाह । प्रत्यस्तमि-
तेति । प्रत्यस्तमिति । शब्देनानुपस्थापितो भेदेवान्तरविभागे येषामवय-
वानां तादृकेष्ववयवेष्वनुगत इत्यर्थः । तस्योदाहरणवत्तुल्यमाह । शरी-

रमिति । आद्यं दृश्यमेकद्रव्यरूपस्य समूहस्योदाहरणमन्यदुपमनेकद्रव्यरूप-
समूहस्येति भेदः यथाद्यौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुम-
तत्वमुपपादनीयम् । द्वितीयं समूहस्य प्रकारमाह । शब्देनोपात्तेति ।
अस्योदाहरणस्य उभयेति । अत्रोभयस्यैववाच्यस्य समूहस्यावान्तरभेदो
देवमनुष्यशब्दाभ्यामुपात्तौ बहुवचनाभ्या च तयोरप्यनेकभेदा उपात्ता इति
एवमेवोपात्तभेदस्य सत्तेपात् स्ययमाह । समूहद्रव्यस्य देवः इति । भगो भेदा,
ज्ञाभ्या भेदाभ्याम् । स चेति । स च द्विविधोऽपि समूहो भेदाभेदाभ्या प्रयो-
क्तृभिर्विवक्षितो भवति । आद्याया अनिमित्ति चट्ठा भेदेन आशङ्कणमिति
च कर्मधारयादभेदेन विवक्षा । एकमन्यत्रापि, तथा च समूहसमूहिनोर्भेदा-
भेदौ स्त इति प्रतिपादितम् । स पुनरिति । स द्विविधो ऽपि समूहः
पुनर्द्विविधो भवति । द्वैविध्यमेवाह । युतेति । इतिज्ञादिव्यपि अयुक्त-
या सवहुतया सिद्धा अपवादस्य समूहस्य ग्रहवनादे, स तथा । अयुते-
ति । अपुनर्द्विविधोऽयं समूहः सघातस्तस्य विचरणं शरीरेमित्यादि ।
लौकिकेभ्यः सघाततया एकीभावेनेव सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य शरीरेषु-
त्वादेः स तथेत्यर्थः । परमाणुरिति । परमाणूनामपि चञ्चलतुरादितन्मा-
त्रासमूहताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । तदेव समूहभेदान् प्रदर्शयतेत्यर्थः ।
यद्विद्रव्यरूप समूह विशिष्टव्यावधारयति । अयुतेति । सयोगविशेषावच्छि-
न्नेष्ववयवविशेषेषु अनुगत सामान्यविशेषसमूहो ऽवयवाण्यद्रव्यमित्यर्थः ।
अवयवसाधारणं तु सामान्यतो द्रव्यलक्षणं सामान्यविशेषसमुदाय-
त्वमात्रमिति उपसङ्गति । एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । एतत्सामान्यं स्वरू-
पशब्देन परिभाषितमित्यर्थः । स्वरूपपरिभाषा च स्थिरतानात्रेण विशेषेण
ह्यवयवसाधारणतया न द्रव्यस्य स्वरूपाणोति । यत्तु पूर्वपादे स्थूलस्वरूपे
एकीकृत्याप्यवच्छिन्नमेव वितर्कानुगतयोगस्य विषय स्थूलमित्युक्तं तत्त्वो-
क्तिरुक्तलक्षणवहारानुसारेण । अत्र तु तान्त्रिक्यवहारेण तस्यैव द्विधा
विभागः । एवमेव विद्यापानुगतविषयस्य सूक्ष्मस्वेवात्र सूक्ष्मादित्रैविध्यं
वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । स्वरूपव्याख्याय सूक्ष्म व्याख्यातुं पृच्छति । अयेति ।
एषा भूतानाम् । उत्तर, तन्मात्रमिति । तत्र सूक्ष्मपरिभाषाश्रीकामाह ।

भूतकारणमिति । साक्षात्कारणत्वमेव हि मूलत्वमत्र विवक्षितमित्याशयः ।
 भूतकारणत्वप्रकारं दर्शयति । तस्येति । तस्य भूतस्य एकरचरमोऽवयवः
 परमाणुः सोऽपि च घटादिवदेव सावयवः । अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्तेः ।
 शान्तघोरभूतत्वरूपविशेषानुपपत्तेरिव । इत्येवमित्यतः सर्वतन्मात्राण्येव
 भूतकारणानि अथयथान्तरासंभवादित्यर्थः । उपसंहरति । एतत्तृतीयमिति ।
 एतत्तन्मात्रं तृतीयं भूतानां रूपमित्यर्थः । अन्यथाप्यं चतुर्थं रूपं व्याचष्टे ।
 अथेति । अथानन्तर, मुख्यत इति शेषः । त्रिविधा गुणा यथान्वयशब्देनोक्ताः
 तत्र हेतुः कार्यस्वभावानुपातिन इति । कार्यरूपो यः स्वीयो भावः
 स्वात्मको षट्पदार्थः तत्रानुगता अतोन्वया इत्यर्थः । ननु भूतेषु प्रत्याशील-
 स्य सत्त्वस्यानुगमे किं प्रमाणमिति चे, 'दक्षमयं हि सोम्य मन' इत्यादि-
 द्युतयोऽन्यथशक्तिरेको चेति प्रतीतिः । प्रकाशात्मकतया सात्त्विकानि हि
 मनश्चतुःरादीन्मन्त्रसादुरवयवव्यापकवाध्यामुपवयवपचययन्ति वृक्ष्यन्ते अतः
 पृथिव्यादिभूतेषु मनसादिकं तद्रूपमभक्तसत्त्वं वानुगतमित्युच्यते इति ।
 पञ्चमं रूपमाह । अथैवामिति । गुणेषु वर्तमानं यद्वैराग्यवर्गजातं भोग-
 विवेकप्राप्तिरूपं तदेव पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वाप्यमित्यर्थः । नन्वेवं गुणेषु
 वर्तमानमर्थवत्त्वं कार्यं भूतानां रूपं स्यात्तत्राह । गुणास्तन्मात्रेति । ननु
 भोगार्थतां शब्दाद्युपलब्धिविवेकक्यासी ते शान्त करणएव वर्तन्ते न
 साक्षादुच्येति चेन्न । अनायतावस्थया वासनारूपेण वा तयोरेपि प्रल-
 यकाले गुणेष्वेवावस्थानात् कारणक्रमेणैव कार्येष्वनुगतयोऽभिप्रेत्येति ।
 पञ्चरूपाणि व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । तेऽप्यिति । इदानीं भूतेषु इदा-
 नीमुत्पत्तेषु इदानीं तनेषु सूत्रभूतेऽप्यित्यर्थः । तन्मात्रादिषु पञ्चरूपत्वाभा-
 यात् इदानीं भूतेऽप्यित्युक्तं स्वरूपदर्शनं च संयमस्य जयहेतुत्वे द्वाः सुक्तं
 जयो वशीकारः । तत्र यञ्चेति । एकैकमात्रजये हि गौणो भूतजयः साम-
 य्येणान्नपादिति भावः । वशीकारमेव कार्यद्वारा सधयति । तज्जयादि-
 ति । भूतप्रकृतयो भूतकारणानि त्रिगुणतत्त्वपुरुषार्थपर्यन्तानीत्यर्थः, न तु
 तन्मात्राण्येव केवलानि गुणपुरुषार्थयोरेपि सममेव साक्षात्कृतत्वादिति ।
 भूतजयस्य फलं प्रतिपादयति ।

नतोऽणिमादिप्रोदुर्भावः कायसपत्तश्चमौनभिघातश्च ॥ ४४ ॥

तत्र त्रिषु मध्ये, ऽणिमाद्यादिसिद्धीर्यावच्छेदे । अविर्भावोऽस्वेच्छया
यदनुपरिमाणशरीरो भवति तदऽणिमा । सकल्पमात्रेण तत्त्वणादेवात्रापत्रा
पचयेन सौत्स्य द्रवस्य भवति, भूतप्रकृतिवर्गित्वादिति । एव सर्वं ऽणिमा
आरब्ध शब्दे वक्षिता ।

अणिमा महिमा चैव = लक्षिमा प्राप्तिरिति ।

प्राकाश्यं युक्तद्वयेषु शक्तिमेवामीशिता ॥

गुणेष्वमदो वक्षिता यत्कामस्तदवस्थिति ।

इति । लक्षिमानमाह । लघुरिति । गुह्यतरशरीरोपीयिकातूतपल्लवुर्भे
वतीत्यर्थः । स्पृशतीति । भूमिष्ठ एवेति शेषः । अत्रयवोपचयेनाद्भुतद्वैष्या
दिति । एतारक्षतश्च सूक्ष्मसयमसिद्धयः । स्थूलसयमस्य सिद्धिमाह ।
प्राकाश्यमिति । दृक्कानमिघात इति । सत्यामिच्छाया नास्य रूपं भूतस्य
रूपैर्मैत्र्यादिभिर्विद्वन्ते, भूतस्यरूपाणां वित्तत्वादित्यर्थः । तस्योदाह
रणं भूमाशित् । उन्मज्जति खलमिषं भूमिमुद्दिशोतिष्ठति निमज्जति
जलस्य भूमेः प्रविशति चेत्वेवमादि प्राकाश्यमित्यर्थः । सूक्ष्मसयमस्य
मिद्धिमाह । वक्षित्वमिति । भूतभोगतिकेविति । भूतेषु व्यष्टिषु भोगतिकेषु
तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु द्रव्याण्डादिषु चेति व्याख्येयम् । अथद्वया
पारदर्शनमिति वेदान्तभूत्रेण मिष्टेष्वाद्रिसर्गसामर्थ्याभासवचनादिति । यथी
भवति स्वेच्छया परिणामने समर्था भवति तत्कारणतन्मात्रविज्ञयात् ।
तथा तेषामवश्योऽपि भवति । रागादिन्यर्थः । अन्यसयमस्य सिद्धि
माह । ईशित्वमिति । तेषामिति । तेषां भूतानां तन्मादृशरकोत्पत्ति
जिनाद्योर्गुहाण्यसंस्थानविशेषे च समर्था भवति भूतानां सूक्ष्मप्रकृति
विज्ञयादित्यर्थः । अथैवत्वसयमस्य सिद्धिमाह । यत्रेति । यत्र कामाद्य
सायित्वमिति । तान्निष्की परिभाषा पुराणेष्वप्येवमवगमात् । भूतप्रकृतीनां
गुणतन्मात्रादीनामवस्थानं परिणामविशेषः । विज्ञितार्थसंज्ञो हि

योगी यदादधेतया यदावस्तु संकल्पयति तत्तद्वस्तु तदर्थकमेव भवति विष-
मव्यभूतस्यायं संकल्प्य भोजयन् जीवितार्थं मुक्ताकरोतीति । नन्वेवं योगी
जलमपि तेजः कुपोत् घर्ममण्यधर्मं कुपोत् इत्यव्यवस्थेयं स्यादित्याश-
ङ्काद् । न ॥ यन्तोपीति । पूर्वपूर्वयोगिव्यवहारानुसारेणैव योगी व्यवहरति
अन्यथा तुल्यव्रतविरोधेन व्यवहारोत्तमत्वात् । शिरोधमेव दर्शयति ।
अन्यस्येति । पूर्वेषां तथाभूतेषु यथादृष्टेष्वेव संकल्पादिति साध्यायैः ।
तथा च श्रुतिः । 'धाम्ना यथापूर्वमकल्पयति' इति । स्थानियमपालनार्थमन्त-
र्धामिणा तथैव सिद्धुः प्रेषेतइति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति । इत्यष्टावैश्वपा-
णीति । अहिमाद्विष्टसिद्धिर्व्याख्याधुरणायैव प्राज्ञाव्यमच भाष्यकारैः कथितं
न त्वन्न सूत्रे प्राज्ञाव्यमार्थमादिमध्ये विप्रक्षितं तदुक्तमभिधात इत्यनेनैव
प्राज्ञाव्यमग्रहणेन दौनहृतत्वावतिरिति । कायसंयमादित्यादि सुगमं, प्रसि-
द्धत्वात्सिद्धितुल्यविशेषचनानपेक्षया केयलां कायसंयमं सूत्रकारो विदुषोति ।

रूपलक्षणव्यवलयवज्रसंघननस्वानि कायसंयमात् ॥ ४५ ॥

वज्रस्येव संघननं प्रहारी यस्येति वज्रवयिविदो वृद्धः संघातो
यस्येति या वज्रसंहननः । प्रार्थं सुगमम् । शास्त्रसंयमस्य सिद्धुव उक्ताः यद-
णसंयमस्य सिद्धोराद् ।

ग्रहणस्वरूपास्मिन्नान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजवः ॥ ४६ ॥

यदर्थं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चायं तत्त्वं च तेषु वयमात्मासात्का-
रपर्यन्तात् । द्रूपाणाभिन्द्रियाणां जयो भवतीत्यर्थः । यदर्थं व्याचष्टे । सामा-
न्येति । शक्तिपानोदनं विषयाकारपरिणामविशेषः चित्तावधारणाभिमा-
नसंयमद्रूपादन्तः करणानामसाधारणवृत्तिवस्तुत्काद्विलम्बो दर्शनस्पर्शनना-
मा यदापि सोऽपि स्पर्शणादेनुरोधेनान्तःकरणम्येव । तथापि चतुराद्रुपव-
त्त्वेनैव भवतीति हत्वा दर्शनादिश्रुतपदोवाप्त्यते । तथा चोक्तं सांख्ये

सान्तःकरणं बुद्धिः सत्रे विषयमवगाहते यस्मात् ।

तस्माद्विधिवधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥

इति । न तु कालोचनशब्दाणां निर्विकल्पकं ज्ञानं चतुरादिमान-
 कृत्येवेति कल्पनीयम् । एवं सति चतुरादिनैव वैशिष्ट्यस्यापि बहणसंभ-
 वात् सर्वरूपीनां विसर्गित्वस्य भाव्ये प्रोक्तत्वाच्च । ये ॥ षोडश विशेष-
 षस्य मनोमात्रस्य योचनत्वमभ्युपगम्येन्द्रियवृत्तिं सामान्यमात्रविपरिणी-
 माहुस्तान् प्रत्याख्येते । न चेति । न च तत् इन्द्रियं सामान्यमात्रेण यद-
 एवाकारे रूपं यस्य तथा भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः कथमित्यादि । स
 विषयगतेः विशेष इन्द्रियेयान्मलोचितः कथं मनसानुव्यवसीयेत एतत्
 मनसो यद्विहरस्यातन्मत्वात् अन्यथा चतुरादिकोवराधाणां मनसा विशेषबह-
 णप्रसङ्गादित्यर्थः । इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपमाह । स्वरूपमिति । प्रत्याया-
 त्मनो बुद्धिसत्त्वस्य काये ये ऽयुक्तसिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहकार-
 रूपान्तेष्वनुगतः सामान्यविशेषरूपयोः समूहे । इत्यमिन्द्रियमित्यर्थः । तत्र
 विशेषाः बहवस्वरूपा नीलपीताद्याकाराः परिणामभेदाः सामान्यं च चतु-
 र्पादीति । ननु पूर्वमूषचद्वचापि स्वरूपं केवलं सामान्यमेवोचितम्
 अन्यथा यद्वह्नाप्यब्रह्मरूपस्याप्यन्यैव प्रवेशोपपत्तेरिति चेत्सत्यम् । सामान्य
 प्राधान्येनैव स्वरूपस्यमवापि विशिष्टम् । तथापि भूतवृद्धिन्द्रियस्यापि
 सामान्यविशेषाभ्यामप्रत्यक्षनिषेधः प्रतिषेधायैव समुदायो इत्यमिच्छुक्तम् ।
 तेषां द्वितीयं रूपमिति । तेषामिन्द्रियाणां द्वितीयं रूपम् । अक्षयव्यत्येनै-
 कोद्वेकारः तत्राभिमानाध्यवृत्तिप्रतिनिर्वासायास्मितासत्त्व इति विशेषणम्
 अस्मितावृत्तिक इत्यर्थः । ननु कथमहकार इन्द्रियाणां रूपमित्याकाङ्क्षा-
 यामाह । तस्येति । यथा तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषा इवम-
 हकारस्य सामान्यस्य चतुर्पादीनि विशेषाः कार्यत्वात् । अत इन्द्रियेष्वनु-
 गततया अहकार इन्द्रियाणां रूपं भूतना तन्मात्रवदिति भावः । इन्द्रियाणां
 चतुर्थे रूपमाह । चतुर्थमिति । महत्तत्त्वस्यापि चतुर्थरूपमध्ये प्रवेशाय व्यवसा-
 यात्मका इति गुणानां विशेषणं व्यवसायाप्यनुवृत्तिरूपेण परिणतास्तद्विशिष्टा
 इत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तभूतकामूत्रेष्वन्यथाप्यचतुर्थरूपमध्ये महदहकारयोः

प्रवेश इत्युच्येयं युक्तिसाम्यादिति । येषामिति । सार्हकाराणि सान्त्करणानि ।
पञ्चमं रूपमाह । गुणेष्विति । इन्द्रियप्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । सूत्रवाक्यार्थे
व्याचष्टे । पञ्चमस्येति । यथाक्रमं बहुलादिक्रमेण सप्तमः कार्य इति शेषः ।
तत्तरेव तत्तत्तरे जयं कृत्वा पञ्चरूपजनयात् सर्वरूपैरिन्द्रियजनयान्तदुशीकारो
भवतीत्यर्थः । तत्तरेव वत्सानुसारिण्यद्वय गात्रस्य सकल्पानुविधायिन्य
इन्द्रियप्रकृतयो भवन्तीति शेषः । इन्द्रियजनयान्तदुशीराह ।

तमो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजनयश्च ॥ ४७ ॥

व्याचष्टे । कायस्येति । अनुसमो मनोवच्छीघ्रतरः कर्मिन्द्रियशक्तिदि-
जमाद्वयति । विकरणभावस्य स्वरूपमाह । विदेहानामिति । स्मृतदेह-
संपर्करहितानामित्यर्थः । इन्द्रियाणामिति । करणानामन्योपकृतत्वम् ।
विकरणभावशब्दस्य योगार्थमाह । अभिप्रेतेति । अभिप्रेतकालदेशविषयापे-
क्षस्तदपरित्यागी यत्रैव देहादिषु एतिलाभ इत्यते तत्रैव भवतीत्यर्थः ।
तथा च विकरणभावो विकीर्णतास्यभावो व्यापितेति यावत् । य इष्टवि-
धकरणभावोपपन्नो योगिनस्तस्य स्थानेस्थाने विदेहा इत्युक्ताः । सर्वेति ।
सर्वासा व्यभिचेदेनानन्तानां भूतेन्द्रियप्रकृत्योना सत्त्वादितुष्टानां तद्विप्रा-
राणा च सर्वेषां स्वेच्छकानुविधान प्रधानजनय इत्यर्थः । ननु भूतप्रकृतिकयो
भूतजनयो वा कथमिन्द्रियजनय इति चेत् न । भूतजनयरूपपूर्वभूमिकायामेव
तयोर्जातत्वंनोत्तरभूमिकायामेकीकृत्य सर्वजनयरूपनादिति । एतएव ॥
प्रधानजनयिनः पूर्वं स्थानेस्थाने प्रकृतितया इत्युक्ताः प्रकृत्या सहैकता गता
इति प्रकृतितयाः प्रकृतिवशिनः । वसास्तिष्ठ इति । अत्र सिद्धिर्विशेषाणा-
मेव मधुप्रतीकसंज्ञावगमाद्योगभूमिवस्तुष्टयस्य पृथगेव परत्वादुत्पत्त्यापत्त्या-
च्च । योगभूमेर्मधुप्रतीकसंज्ञेति कस्य चिद्वाच्यानमत्रोपमूलत्वादुपेक्षणीयम् ।
तत इति मेरुश्च पदं व्याचष्टे । एताश्चेति । नन्विन्द्रियजनये कथं प्रकृति-
महदहकाराणां जय इति चेत् । इन्द्रियरूपेष्वन्तिमरूपपरपत्त्यात्तेषामिति ।
तदेव शास्त्रद्वयसमयोः सिद्धिमुक्त्वा बहोवृत्तयस्य सिद्धिमाह ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्व-
घातृत्वं च ॥ ४८ ॥

मानसत्वेन संयमरूपा स्यादित्येवम् । तथा सत्त्वगुणान्यतामंत्रं
 यस्य धर्मधर्मभेदात् तदुत्तरितस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यपुरुषेषु अधि-
 ष्ठातृस्य स्वेच्छया विनियोजकत्वं स्वदेहद्वयं भवति । तथा प्रकृतिपुरुषा
 द्विसंज्ञकतुल्यं च भवतीत्यर्थः । अत्रापि सयमः साक्षात्कारपर्यन्तो
 योगः सद्यमनिष्पत्तेरेव सिद्धिहेतुत्वात् । ननु परायास्यासंयममादितिसू-
 चोक्तमयमसौऽप्येति भेदः येन तत्र पुरुषज्ञानं प्रकृतिरत्र चान्या सिद्धिरिति
 सिद्धिभेदः स्यात् । उच्यते । तत्र पौरुषेयप्रत्यये सुगठानुभवरूपे परिच्छिन्न
 एव सयम उक्तः न तु अपरिच्छिन्ने पुरुषे । अत्र तु तत्र सयमेन ज्ञाते
 परिपूर्णं पुरुषे शुद्धिविज्ञेयसयम उच्यते इति विशेष इति । ननु सत्येति
 विशेष्यवनमनुचितं गुणपुरुषान्यतेत्याद्येव बहुमुचितमिति चेन्न । राजस्त-
 मोभ्यां पुरुषे साक्षादधिगतेऽभावात् शुद्धिसत्त्वाधिगतेऽदृशे देहेन्द्रियादि-
 ध्यविषेयात् स्वप्नधाधिषाद्यस्यामु चेतने देहेन्द्रियादिविषेयस्य योगार-
 मभेदान्न एव साक्षात्पश्यतृत्वाच्चेति । तद्वद्वृत्तं व्याचष्टे । निर्भूतेति ।
 परवैद्याद्यं परमस्वच्छता अतिमूलमवस्तुवतिविश्वोद्भूतसामर्थ्यमिति
 यावत् । अयमयशोऽनुरसता च परमाणुपरममहत्त्वान्नोत्पद्यते
 इत्युक्ता । रूपेण प्रतिष्ठस्य रूपप्रतिष्ठस्य । सर्वभावाधिष्ठातृत्वं
 विदुषोति । सर्वोत्पन्न इति । सर्वोत्पन्न इत्यस्य विवरणं व्यवसायश्च
 वसेयात्मका इति काष्ठतद्विषयात्मका इत्यर्थः । अशेषदुर्येति । सज-
 स्त्वमात्रेण पुरुषेऽनुरागात् । अमयुक्ताश्च विशेषभोग्यवस्तुकारेण परिणता भूत्वा
 पतिष्ठन्ती योगिनः, तत्र हेतुपरमविशेषण स्यादिति चेन्न प्रमितिः । यतोऽसौ भोक्त-
 र्त्वात्प्रेरकोऽस्तत्तत्तम् अयस्कान्तनोऽहवदुपतिष्ठन्त इत्यर्थः । यद्वृत्तमसौ स्वामी
 रंररः सन्नतत्वं परिणामतन्त्राणि गुणादीनि प्रवर्तयति परित्यागमप्रकारे
 लोनाति चेत्पर्यः । यद्यपि सर्वं पुरुषाः सर्वगुणानामधिगेष्वेव स्थामिनस्तथापि
 पापादिप्रतिपन्न्यासार्थं गुणः सर्वदा सर्वपुरुषाच भोग्यात्वेनोपतिष्ठन्त इति
 भावः । तथा च श्रुतिः । 'स यदि पितृलोकायः सकृत्पादेष्टास्य पितरः
 समुपतिष्ठन्तीत्यादिरिति । क्रियैरयंरूपं सिद्धिं व्याग्राय सन्नैरयंरूपं
 व्याचष्टे । सर्वज्ञानमृत्वा इति । सर्वोत्पन्ना सर्वपुरुषाणां बहुमुक्तेरपराणां

शान्तादिरूपधर्मविशिष्टगुणानां चैकदैव ज्ञानं सर्वज्ञानमृत्यमित्यर्थः । तस्य संज्ञा विवेकजमिति । विवेकेन ज्ञायमानं यथार्थसाक्षात्कार इति यावत् । अथ वा प्रकृतिपुरुषविवेकाज्ञायमानमित्यर्थः । सान्वयेयं संज्ञेति । विशेष-संज्ञाया अन्वयेणमाह । यां प्राप्नोति । क्षीयकेशजन्मत्वात् शोकशून्यतेति भावः । सर्वसिद्धिमुद्देशं विवेकस्यातिरूपसंघमस्य परवैराग्यद्वारा मोक्षायं सिद्ध्यन्तरमाह ।

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४६ ॥

अपिशब्दः कैवल्यमित्यनेनान्वेति । तथा च विवेकस्यातिनिष्ठान्त एव विवेकस्याति । तस्या यथोक्तसिद्धौ च वैराग्ये सति असंप्रज्ञातयोगेन तु दोषस्य बीजानामखिलनाशनाश्रमेषां वित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणसंयोगरूपमपि भवतीत्यर्थः । वैराग्यकारणमाह । यदेति । केशकर्मसंघपरुषकर्तृत्वसमाधौ यदा योगिन इयं भवति एवं विचारो भवति । एवमशब्दार्थमाह । सत्त्वस्येत्यादिना मत्त्वादीत्यन्तेन । वैराग्यकारणमुक्त्वा कैवल्ये पुरुषार्थे प्रतिपादयति । एवमस्येत्यादिना न भुङ्क्तेत्यन्तेन । अत्र न भुङ्क्तेति वचनात् भोगाभाव एव पुरुषार्थ इति स्मर्य-
यं, तु प्राभाकरस्तु परम्परया पुरुषार्थ इति भावः । इदानीं सूचार्थं व्या-
चष्टे । तदेतिवामिति । तत् तदा यदेत्युक्तेनान्वयः । तदा परवैराग्या-
वस्थायां संस्काररूपाणां दुष्प्रीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्थानां कार्याव-
स्थामनसि क्लेशादिरूपेणाभिव्यक्तिस्वभावकानां चरितार्थानां समाप्तपुरुषा-
र्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये मति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैव-
ल्यायो भवतीत्यर्थः । मोक्षेण पुरुषस्य परिणाममपाकरोति । तदेति ।
कैवल्यार्यसिद्धयर्थेनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेष्ट साधनान्तरमाह,
अथ वा संप्रति कैवल्यप्रसङ्गतः कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनात्तत्प्रवृत्त-
भवे तद्वैराग्यप्रकारमाह ।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गसमाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

स्थानिनः स्वर्गादितोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयः तेषां स्वर्गोक्ति

नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गस्य कारकमुपायः । सङ्गे स्मये च
 का चतिस्तत्राह सङ्गः स्मयाभ्या पुनरपि ससाध्यसङ्गात् । सङ्गः भूतिः स्मयश्च
 देवानां प्रार्थनेन कर्मणि कृतार्थताभिमान इत्यर्थः । तत्र यस्यां भूमिकाया स्या
 न्युपनिमन्त्रण भवति ता वक्तु योगिना भूमिकाचतुष्टयमाह । वत्वार इति ।
 प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह । तत्राभ्यासीति । प्रवृत्तमात्रं न तु निव्यक्त्येति-
 श्चान्न यस्य स तथा सचित्कर्मादिकृपापरप्रत्यक्षशान् न तु अतभरपत्र
 इत्यर्थः । मधुभूमिकस्य स्वरूपमाह । अतंभरेति । अतः सत्यमेव विभ
 र्सीति ह्युत्पत्त्या परप्रत्यक्षमेव अतंभरा प्रज्ञात्र जियविता भा व परिशेषात्
 निर्वितर्ककृपा भूमिकेव तदुत्तरभूमिकानां तृतीयादावेतन्तर्भावादिति ।
 प्रज्ञाज्योतिषः स्वरूपमाह । भूतेति । अतभरपज्ञातोऽस्य विशेषमाह ।
 सर्वेष्विति । सर्वेषु भावितेषूपत्यादितेषु निर्वितर्कादियोगेषु कृता रक्षाहो
 यन्तो येन स तथा, तथा भावनीयेषु उत्पादनीयेषु विज्ञोक्त्यादिसिद्ध्यादिष्व-
 सप्रज्ञातपर्यन्तेषु विहितसाधनान्यान्त्यर्थः । अतिज्ञानभाषनीयस्य स्वरू-
 पमाह । चतुर्थे इति । चित्तप्रतिषमौ ऽसंप्रज्ञातसमाधिना चित्तविलयमात्र
 कर्तव्यमवशिष्यतइत्यर्थः । प्रज्ञाज्योतिषोऽस्य विशेषमाह । सप्तविधेति ।
 प्रज्ञा जातेति शेषः । युक्तानां योगभूमिषु स्थान्युपनिमन्त्रणस्य भूमिमवधा-
 रयति । तत्रेति । प्रथमभूमिकाया तावन्मदेन्द्रादीनामेतावदानुबन्ध एव
 न भवति तृतीयचतुर्थभूमिकयोस्तु देवादय चपेक्षणीया एव भवन्ति अतो
 मधुभूमिकायां द्वितीयायामेव निमन्त्रण भवतीत्यवश्यम् । साक्षात्पुर्वतः
 स्वत्येव मधुमती भूमिका जातेत्यनुभवतः । अनेन भूमिनिष्पत्तिरुक्ता, निम-
 चमधुभूमिकस्येत्यर्थः । उपनिमन्त्रणप्रकारमाह । भो इहेत्यादिना
 देवानां प्रियमिन्द्रोत्तमः । सङ्गस्य कारकं व्याचष्टे । एवमभिधीयमान इति ।
 सङ्गदोषान् विषयमीतिज्ञान् । दोषचिन्तनप्रकारमाह । धीरेष्वित्यादिना
 कुपामित्यन्तेन । सङ्गं त्यक्त्वा यत् कर्तव्यं तदाह । स्वस्तौत्यादिना ।
 भावयेत् कुपान् । स्वयं विवृण्वानस्तत्कारणदोषमाह । स्वमहमिति । न
 भावयिष्यति न चिन्तयिष्यति यथोपचयं यवप्रतीकार्यः । सङ्गस्य कार-
 कस्य फलमाह । एवमस्वेति । सर्वज्ञत्वेपि वैराग्यान्मोह इत्युक्तं यदि च

रागस्तिष्ठति तदा तद्वागनिवृत्तये पूर्ववत्सर्वज्ञतासाधकं संयमान्तरमाह ।

लक्षणतत्क्रमयोः संयमादिवेकजं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

विशेषकात्पूर्वमूत्रोक्तात्मस्तत्त्वपुरुषान्यताद्यात जायमानं विशेषकं ज्ञानम् इतराद्यात्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणमिति यावत् । तत् लक्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवतीत्यर्थः । प्रतिवर्णं सर्वं वस्तु परिणमते यतः तेषु तत्क्रमेषु च संयमेन साक्षात्कारे सति सर्ववस्तूनामशेषपरिणामतत्क्रमयोरपि ज्ञानात् सर्वस्य वस्तूनेः विशेषेन ज्ञानं भवतीति भावः । यद्यपि अपिशब्दः मूत्रे नास्ति तथापि ततश्च विशेषकं ज्ञानमित्यागामिभाष्यगम्यः । तत्रशब्दार्थे दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथेति । यथा लोटादिभिर्द्रव्यमानस्य यस्मिन्मध्यमे परिमाणापर्यवर्त्ताया सोपक्रमोपधिः सत्यादिगुणविशेषः परमाणुः । एवं कालस्मापर्यवर्त्तयधिभूतेः दुष्यद्विशेषः पूर्वापराशून्य इत्यर्थः । तत्रस्य लक्षणान्तरमाह । यावता चेति । ज्ञानादित्यनेनैकं लक्षणं प्रपद्यतेति च लक्षणान्तरम् । अन्यथा द्वैपण्यात् । अथपिद्रव्यस्य देशत्यागाः बहुलगेनापि कदाचिद्वसति चयवधाना क्रमेण सत्त्वादित्युक्तम् । परमाणुरिति । अथयविने देशस्य क्रियया कनेकतयेन जनित देशत्यागादिकं व्यापत्तयितुं जलित इत्युक्तम् अथ दृष्टान्तादिना परमूत्रेण च साक्षाद्देवाचार्येण परमाणुवचनात् । वैशेषिकोक्तपरमाण्वशेषस्याभिरभ्युपगम्यन्ते ते चास्मदृश्येन गुणशब्दवाच्या इत्येव जिज्ञेव । न चानेकस्मिन्कृष्टिष्वदिभूतपरमाणुरेवात्र चाप्ये परमाणुशब्दार्थो युक्तः । अथ भूतरूपविशेषस्याप्रकृततया द्रव्यशब्दस्य विशेषपरत्ये प्रमाणाभावात् साय यद्यस्य पृथिव्यादिसमागोर्निरवयवजातपरमाणुदृष्टान्तानुपपत्तेरिव । न च प्रकृतेरुपपरिमाणासिद्धिः । परंपरया पृथिव्यादिप्रमाणावधाना गुणानां परिमाणाकाङ्क्षाया न्यायवैशिष्ट्यकसिद्धाणुपरिमाणुस्यैव यत्त्वोचित्यात् स्वया स्तानुक्ततया परेकप्रवृत्तिरपि चेति न्यायेन परेकपरिमाणुस्यैव (दत्तं ज्ञानात्) । न चास्मदृश्येन गुणाव्यप्रकृतेर्वैभुत्वमेवावगम्यत इति वाच्यम् । अन्त फरणाकाशहेतुगुणानां विभुत्वेन तदुपपत्तेः । सर्वगुणानां विभुत्वे सत्याद्यपरिणामहेतुत्वाभिसंयोगाद्व्यसंभवादिति । तस्मात्सिद्धमणुपरिमाणा अपि

गुणाः सन्तीति तेषु पृथिवीत्वज्जलकगन्धाद्यानह्नीकारेणास्मात्सिद्धान्ते
 पृथिवीत्वादिकं नास्तीति विशेष इति । छणं व्याख्याय कर्म व्याचष्टे ।
 तत्प्राप्तेति । तेषां चणानां यः प्रज्ञात् उत्तरोत्तरमावेनाश्रयार्थं तस्या-
 दिरतता क्रम इत्यर्थः । इदानीं वृथातिरिक्तः कालो नास्ति मुहूर्त्तादि-
 रूपो महाकालपर्यन्त इति प्रसङ्गस्य शास्त्रशिद्धान्तमवधारयति । छणत-
 त्क्रमयोरिति । छणेषु तत्क्रमेषु वाश्रयद्वितानन्तैरूपेषु वस्तुभूतः समा-
 हारो मिलनं नास्ति अतः मुहूर्त्तहोरात्रादयो कुट्टिकल्पितसमाहार एवे-
 त्यर्थः । नन्वेवं सूतकालाभावे कथं लोकानां सद्यश्चार्थवृद्धिरिति तत्र
 विकल्पतया समाधत्ते । स राख्यमिति । नन्वेवं छणोपि विकल्पमात्रेण
 भवतु कालव्यवहाराविशेषात्तद्यव्यवहारस्य च परमाणुक्रियादिभ्य एव
 संभवादिति तत्राह । तदस्त्विति । छणाण्यस्तु कालो वस्तुकोटौ
 प्रविष्टः यतः क्रमावलम्बी क्रमेण सत्यते चाधीयते छणरूपप्रतिपादनु-
 योगिघटितत्वात्क्रमस्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । क्रमश्चेति । क्रमो ध्यानन्तरे-
 रूप इत्यर्थः । ननु यः छणो वस्तुभूतः स किंरूप इत्यप्याहुः । यामाह ।
 स कालेति । तस्य च कालस्य छणद्वयावस्थापित्रयान्तरेभ्यो विभाग
 इति भावः । कालोऽन्यत्पुनितिसुतपरव प्रवाहरूपकालपरा । स च
 छणाप्यः कालः सत्त्वादीनां द्वयरूपः परिणामविशेष इति । वैदुष्यता-
 व्यास्माक्रमय विशेषो यदस्माभिर्धर्मिवाहकप्रमाणप्रतात् छण एवास्ति
 इत्येति । छणस्यैवप्रत्यभिज्ञादभावात् न वृथातिरिक्तः अविकः पदार्थः
 कश्चिदप्येति तैस्तु छणमात्रस्याप्येव पदार्थः स एव इत्यत इति तस्य स्थानेस्थाने
 निराकृत कार्यकारणव्यवस्थानुपपत्त्यादिभिरिति । तदस्मिन् शास्त्रे च य एव
 काल इति सिद्धान्तः । कालोऽत्रनाभ्युपगम्यत इति कस्यचित् प्रलापस्तु प्राध्या-
 र्थापिवेकमूल इति । यत्तु पूर्वदेखभयोगादत्यविकृतः परमाणुक्रियादिरेव छणः
 कालस्तु तदतिरिक्तो नित्य इति वैशेषिका आहुः । तत्र । विशिष्टस्याति-
 रेकानतिरेकयोर्हृदयोरुभयतस्याद्यादतिरेके स्यसिद्धान्तविरोधात् अस्म-
 न्नतप्रवेशज्य । अस्माभिस्तादृशस्यैव शुद्धपरिणामस्य छणत्वप्रदानम् ।
 अनतिरेके विशेषणविशेष्यतत्त्वप्रत्ययानां त्रयाणामपि स्थिरत्वेन छणत्वव-

हारजननात्तत्त्वात् नित्यकालेपि च यमाद्य नास्ति इदानीमित्याद्यसित
 व्यवहाराणां यद्वदकालमात्रविषयकत्वात् कार्यकारणभावादीनामपि
 लक्षणघटितत्वादिति । एतेन नित्या दिग्यप्ययामाणिकी व्याख्याता, सामा
 न्यतो दिग्ग्यवहाराभावात् । पूर्वोदित्यवहारस्य च पराभ्युपगतद्विगुणा
 धिभिरेव सम्भवात् सामान्यतः कालदिग्ग्यवहारसत्त्वेपि चाकाशादेव
 तदुपपत्तेरपि, अन्यथा पृथिवीजलतेजसादिभिरेवाधिभिर्दशाद्यतिरिक्त
 पदार्थे स्यादिति, फालाच्च दिश्येय विशेषः यत् फालं चक्षुरप्यते
 दित्तु सर्वथैव नेष्यतेति । शास्त्रे दिग्ग्यमाम्यजगद्धारस्तु पूर्वमद्वि-
 मनियामकोपाध्ववच्छिन्नाकारेण बोध्यः स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहार
 यदिति । यत् एव श्रुत्यादिषु कुच चिद्विषयाच्छेदः क्व विच्छ विरा, भोज
 मिति यद्यन्योन्यान्वयमविरुद्धं दिगाकाशयोरेकत्वादिति दिग् । अथतस्तु
 मयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति यत्प्रागुक्तं तत् प्रपञ्चयति । न चेत्यादिमा
 नास्ति तत्समाहार इत्यनेन । सहभागाभ्युपगमेपि क्रमेण न सम्भवतीत्याह ।
 क्रमश्चेति । असमभवे हेतुमाह । पूर्वस्मादिति । तस्मात्सर्वदेव वर्तमान-
 लक्षणः सत्त्वैक एव लक्षणमिच्छति न पूर्वोत्तरे लक्षणा इत्यतो नास्ति तयो,
 अथतस्तुक्रमयोर्वास्तव्यं भिन्नं भुङ्क्तेतिरूपमित्यर्थः । अथमायोप-
 पादकमादौ वक्ति । ये नित्यादिना सर्वधर्म इत्यनेन । ये पुनर्भूतभङ्गिनः
 लक्षणास्ते सर्वेपि भवेयस्तुपरिणामाधारा एतदेव धार्मकाद्यदर्शनतः लक्ष-
 णयोपपादकत्वान्नैव परिणामहेतुन्यादित्युत्तरपादे लक्षणमस्तियोगीत्याहुत्तरमूले
 व्याख्येयाः, तेन हेतुना एकैकेन लक्षणेन लक्षणा लोका परिणाममनुभवति
 प्राप्नोति । यत् तत्त्वलक्षणोपाहृता एकैकलक्षणोपाहृताः धर्मो, पदार्थ इत्यर्थः ।
 तत् किमन्यत आह । तयो, लक्षणेति । तत्तरेवेति । तत्तरेव लक्षणतु
 क्रमसाक्षात्कारादस्तिपरिणामतत्क्रममावात्काद्वारा सर्ववस्तूनामन्या-
 न्यव्याप्यततया स्वरूपावधारणं भवतीति सूचार्थ उक्तः । अतःसूत्रमप्रसार-
 यति । तत्त्वेति । तत्त्व विवेकज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यश्रुत्यादनाय
 एकमुदाहरणमुपन्यस्यतइत्यर्थः ।

जातिलक्षणदेशैरन्यतान्यच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥५२॥

जातिलक्षणदेशैरन्यतान्यच्छेदात् भेदावधारणस्यासमवायत ततो विवेकज्ञानादेव प्रतिपत्तिर्विवेकेन साक्षात्कारं पारुष्येण भवतीत्यर्थः । तत्रादौ जात्यान्यत्वावच्छेदस्यासङ्कीर्णमुद्राहरणमाह । तुल्यपेक्षेति । कालभेदेन समानदेशस्येतिह समानरूपयोगांगवयवयोर्मदो जातिभेदा देवानुमातुं शक्यतरिति । अथ वदवावच्छेदातिसारूप्याद्रवयो लक्षित साहचर्याधिका वद्वेति । लक्षणान्यत्वावच्छेदनभ्यामङ्कीर्णादाहरण माह । तुल्यदेशेति । लक्षणमभिष्यक्तो धर्मभेदः । देशेनान्यत्वावच्छेदनस्या सङ्कीर्णादाहरणमाह । द्रुपेति । देशभेदमकारमाह । पूर्वमिदमुत्तरमि तीति । इदानीं जात्यादिभिर्वैधान्यतानुमानं न सम्भवति तादृशविवेकज्ञानस्यासङ्कीर्णमुद्राहरणमाह । यदा स्थितिः । यदा तु पूर्वदेशस्थितमाम लन विषयान्तरव्यवस्थं प्राप्तुर्विवेकं करिष्यते योगिन उत्तरस्मिन् देशरूपा वर्तते सप्रप्यते देशादिना तदा द्रुपोरामलकयोरैकदेशस्थे सति पूर्वदेशो पलवितमिदमुत्तरदेशोपलवित चेदमिति विवेकानुपपत्तिः । आमलकयो र्जात्यादिचिरकस्यात् । असदिग्धतत्त्वज्ञानं चोद्वेग्यम इत्यत उक्तं सूत्रकारेण ततो विवेकज्ञानात्प्रतिपत्तिरिति त्वर्थः । अतु चणत्ताक्रमयोः सयमात कप्रमामलकयोर्विवेकज्ञानमिति वृत्ततिः । कथमिति । उत्तरं पूर्वमिति । आमल कस्य ध्वनेन सह वर्तते इति आमलकसहस्रवणं चैत्रसहोदर इतिवत् । एष विधः पूर्वा देश आमलकान्तरेण सहस्रव्यादुत्तरदेशाद्विचोऽतः स्वदेशत शम्पूरा ते आमलके भिन्ने इत्यस्य एकदा विदुदेशसम्बन्धासम्भवादिति । एष तपोभेद प्रसाधकदेशसम्बन्धस्याया विवेकग्रहणोपायमाह । अन्येति । अन्यधर्मोपयोगे । पूर्वोत्तरदेशसम्बन्धतणयोरनुभव साक्षात्कारस्त्वामलकयो रन्यस्य हेतुर्गोक्तवियेन्यदे कारणमित्यर्थः । अथ चोदाहरणे लक्षणयमादेश विवेकज्ञानं दर्शितम् एतद्रूपकारेण चणक्रमसम्भवादपि विवेकज्ञानस्यो दाहरणमुच्यमिति भावः । तद्व्याप्तिविचक्षणमात्रेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठ कनिष्ठताविवेकज्ञानं लक्षणमसाक्षात्कारं विना न सम्भवति अतः लक्षणमस

यमसूत्रकारणमिति । इतिनेत्र सूत्रदृष्टान्तेन परमसूत्रेऽपि तद्वत्तत्क्रमा-
नुभवात् विवेकज्ञानमनुमेयमित्याह । एतेनेति । तुल्यजातितत्त्वदेशस्य
परमाणुसामान्यस्यान्योन्यम् अन्यत्वप्रत्ययो विवेकप्रत्ययः पूर्वयोः परमाणुदे-
शसाहित्यवृत्तयोः साक्षात्करणात् ईश्वरस्य प्रकृत्यादिप्रेरणामभ्योपार्थगिनी
भवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुस्तु उत्तरस्य परमाणोऽतिरिच्यदिना । यत् उत्तरस्य
परमाणोः पूर्वदेशानुपपत्त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्तिः पूर्वस्य स्वदेशप्राप्तिना
भिवा सयोः महत्त्वभेदात्साहित्यवृत्तयोर्भिन्नत्वादित्यर्थः । तदेव कात्या
दिभेदात् देशसंबन्धवृत्तभेदाच्च तुल्ययोऽन्यताप्रत्ययं प्रतिपाद्य परमत्वेत्ये-
त्समाप्तमिति प्रतिपादयितुं तन्मतमाह । अपरं स्थितिः । अपरं विशेषिका
वदन्ति नित्यद्रव्यरूपयोऽन्या विशेषा इति । अस्यैव प्रत्ययज्ञानस्याः मुक्तिपु
द्गात्मसु सर्वेषु तुल्यजातितत्त्वदेशेष्वन्योन्यं विभक्त्यान्तरासंभवेन विवे-
चनामा भेदकः कश्चन पदार्थोक्त्यर्थं वाच्यः । तथा च परमाण्वादिव्यपि
स एवान्यताप्रत्ययं करोतीति सिद्धमाशयः । तत्रापीति । तन्मतेपि
देशादीनां योगबुद्धिगम्यतन्तानां भेदाप्यप्युक्त्यादीनामन्यत्वे हेतुरस्येति
समानमित्यर्थः । मूर्तिः संख्या व्यवधिः व्यवहितता एतद् द्वयमधिक
मत्रोक्तम् । अत इति । यतो मूर्तिव्यवधिर्जात्यादिर्नित्यद्रव्येष्वप्यस्ति
भेदकोऽतः परैरुक्तं मूलव्यवधेः मूलेषु नित्यद्रव्येषु विशेषपदार्थो नास्ति
मूर्तिव्यवधिर्जातिभ्यो भेदेनातिरिक्तेषु पृथक्त्वस्याभावात् तैरेव पृथक्त्व-
वहारोपपत्तेरिति वार्धक्यस्य आचार्यो मन्यतइत्यर्थः । ननु वार्धक्यमतं मुक्त-
पुरुषेषु मूर्त्याद्विभागात्कथं विभागव्यवहारः स्यादिति चेन्न । बहुधावस्थाया
ये मूर्त्यादयः स्थितास्तस्य मूलव्यवस्थायाप्यपि योगिभिर्हृत्माया अन्योन्य-
भेदव्यवहारं जनयन्तीति चाप्युक्तमसंभवादित्यदेशादिरूपेण तु परमाण्वा-
दीनां प्रत्यये भेदव्यवहारः स्वगतसूत्रकार्यभेदात् यथोक्तवृत्तभेदादिव्य-
रचेति । अत्र वार्धक्यमतस्याप्रतिपेक्षादिदमेव स्वमतमिति प्रत्यक्षम् ।
विवेकज्ञानस्यैकं विषयं प्रदर्शयदानीं सहेतुका विवेकज्ञानस्य मोक्षोप-
योगितामाह ।

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमकमं चेति विवेकज्ञानम् ॥ ५३ ॥

इतिशब्देन हेत्वर्थः । यतो विवेकज्ञानं सर्वविषयादिरूपम् यतः सर्वत्र द्रोपसाक्षात्कारेण उक्तवैराग्यद्वारा ससारसारकं भवतीत्यर्थः । एतेन विवेकज्ञानस्येष्टं कथं बोध्यम् । अत एवमेव सतयेन सत्यपुष्ट्याभ्युत्थानातिप्रत्यक्षसर्वज्ञताया अपि सर्वथा सच्च सूत्रे सापि शिष्टैकज्ञानशब्देन प्राप्यकारैरुक्तेति । तत्र भ्रष्टकार इत्येक विशेषणानि ध्यातव्याः तारकशब्दस्यार्थोपसिद्धमर्थमाह । तारकमतीति । लौकिकसामर्थ्यं धिनेव यथार्थज्ञानमामये सत्यपुष्ट्याभ्युत्थानसमप्रत्यक्षतत्त्वमस्यमाभ्यामुद्दिष्टं प्रतिभा तदुक्त्य स्थितिभोक्त्य तदेव हि ससारतारकं चठते अतो योऽस्या स्वमतिभोक्त्यमेव तारकशब्दाद्यः । प्रतिभोक्त्यस्य हेतुमाह । अनोपदेशिकमिति । नहि सर्वथा सर्वविषयकं ज्ञानं शब्दं भवितुं युज्यते शब्दस्य सामान्यमानविषयकत्वात् परिच्छिन्नविषयकत्वाच्चेति । सर्वविषयमित्यत्र सर्वशब्देन उल्लेखित इत्याह । सर्वविषयमिति । सर्वविषयकत्ववचनादित्यर्थः । यतीति । यतीतादिरूपं सर्वमित्यनुवादे उन्वयायै पर्यायैः स्यगतीति शेषे सर्वथा नि शेषैः विषयीकरोतीत्यर्थः । नास्ति क्रमं पर्याययै एव ज्ञानइत्यक्रमम् । एकमानविशेषणैर्लब्धं ध्यातव्यतात्पर्यमाह । एकव्योपाकृष्टमित्यादिना । आरोहोपायोद्विगुणादिति । विवेकज्ञानस्यापि तसिद्धान्ते निर्वचनस्य शेषमाह । एतदिति । परिपूषेच्छब्दार्थं स्वयं व्याचष्टे । आत्मेवाह इति । आत्मेव भूयंतुल्यस्य विवेकज्ञानस्याशो योगपदोप, क इत्याकाहुयामाह । मधुमतीति । स्यात्युपनिमन्त्रणमूत्रे अतमप्रज्ञाध्यातृतीयभूमे योगी मधुभूमिक इत्युक्तं सैव च भूमिकारं मधुमतीति निर्दिष्टा तामादाय सप्रथा शान्तभूमिप्रतेति पूर्वोक्तं समजातसमाप्तिपर्यन्तभूमिकारजात योगपदोप इत्यर्थः । ते हि भूमिब्रूहा धिवेकज्ञानविषयैरुद्दिश्यकाशका अतोऽग्रा इति भावः । तनु सधितर्कादिरुपास्तया परिणामरयस्यमादिरुपाश्च याः समजातयोगभूमयः पूर्वोक्तस्या

कथं योगप्रदीपतया विवेकज्ञानांशतया च न निर्दिष्टा इति चेच । योग-
यद्विकल्पात्वेन तेषामन्यत्पत्त्यस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृतभूमितया योगप्रदी-
पानामासामशत्येनैव च क्षणतुल्यभूमौनामंशशत्वमपि प्राप्तमिति भावः ।
विष्णुपुराणे च सर्वेषामेवेतरज्ञानानां प्रदीपतुल्यत्वविवक्षणा द्रष्टविवेक-
ज्ञानस्य सूर्येतुल्यत्वं शोक्तम्

अन्यं तम इवाज्ञानं दीपवत्त्वेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्सया ज्ञानं यद्विभर्षे विवेकजम् ॥

इति । इन्द्रियोद्भवमित्यन्येषामपि ज्ञानानामुपलक्षणम् । तदेवं संयमा-
ना सिद्धिरूपा विभूतयो ऽतीतानागतज्ञानाद्या विवेकज्ञानान्ता ज्ञानक्रि-
यैरद्रवैरूपा विस्तरैर्योक्ताः । तत्रायं सशयः किमेतासां विभूतीनामनन्तमेव
मोक्षो भवति प्राप्नोस्विद्वेत्तुतिरंकेषापीति । तत्र निर्णयकतयोत्तमूत्रमव-
ताप्यति । प्राप्तविवेकेति । सूत्रेण सहान्वयः । विवेकज्ञानाख्योत्तमसिद्ध्युप-
सर्गैव मुक्तामितरसिद्ध्यनपेक्षा कैवल्य इति भाव्याशयः ।

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५४ ॥

शुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सत्त्व समाना यदा शुद्धिर्यत्माणरूपा विवेकसा-
क्षात्कारवृत्तिरिति तदेव मोक्षो न तत्र सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । क्व विदितिशब्दः
सूत्रान्ते तिष्ठति स च ज्ञानोपाययुहसमाप्तिमूत्रनार्थः । शुद्धिसाम्यं हेतुतः
अरूपतरश्च व्यासते । यद्वेति । निर्दुष्टो रजस्तमोद्भवरूपो मनो यस्य सत्त-
या । अत एव विवेकप्राप्तिमाने अधिकारः कर्तव्यता यस्य न ॥ सिद्धादौ
तत्तया तत्तस्य दग्धानि भ्रान्तगतकेशरूपाणि विषाकार्यसंसारखीजानि यत्र
तत्तया । एवं यदा शुद्धिसत्त्व भवति तदा शुद्धा पुरुषस्य स्वरूपमिव
तत् भवति अनेन शुद्धिसाम्ये हेतुवृत्तः बुद्धेर्ब्रह्मात्मकत्वाच्चात्यन्तं
शुद्धिसाम्यं कदापीत्येतत्प्रतिपादनायैवशब्दप्रयोगः । यस्मिंश्चो साम्यं
तदाह । पुरुषस्येति । शुद्धिर्धर्मत्वात्पुरुषे उच्यतेतत्तस्य प्रत्ययाविशेषा-
ध्यभोगस्याभावः पुरुषस्य शुद्धिः * बुद्धेरपि बोधन्मुक्तदशायां विवेकित्वेन

* शुद्धिर्धर्मत्वात्तदाह शुद्धौ बुद्धेरन्तरे चास्ति ।

तादृशो भोगो नास्तीति शुद्धिसाम्याप्रित्यर्थः । अत्र साक्षितामात्ररूपभोग-
 व्यावर्तनायोगवर्तितस्युक्तं पुरुषस्य प्रत्ययाविशेषरूपं यच्च हि भोग उपवर्ति-
 ता ऽप्यिवेकस्योपाधिधर्मत्वात् । विद्वत्सन्नतारूपस्तु सांख्यमूत्रोक्तो
 भोगः स्वत इति, तथा च साक्षी निरभिमान एव वित्तस्य निरभिमानत्व-
 मेव मोक्षहेतु नैराश्यादिकमिति पर्यप्रसितार्थः । एतस्याप्रति । एतस्या
 शुद्धिसाम्यायस्याया साक्षाता प्रारब्धवर्तितवन्धनिरुत्पन्नन्तरं कैवल्यं भवति
 हेतुराज्ञीश्वरादिभाधारण्येनेत्यर्थः । स्वतन्त्रज्ञातक्रियाशक्तिमानचेद्वरः ।
 ज्ञाने पुनरिति । ज्ञानान्तरे काण्यपेता नास्तीत्यर्थः । ननु विवेकसाक्षा-
 त्कारहेतौ तत्सममे सत्यवश्यमेव साक्ष्येतादिकं भवित्येति तत्कथमनीश्व-
 रस्य चेत्पुण्यवर्तितं चेत् न । स्वमे सत्यपि कामाना जिना सिद्धानुत्पत्तेः
 योगे सत्यापि स्वर्गानुत्पत्तिवत् । किं च यमनियमाद्यङ्गवैगुण्यादपि सिद्ध-
 नियमं तादृशाङ्गवैगुण्येष्वभिमाननिरुत्पाद्यङ्गदृष्टद्वारा कदाचित्त्वित्तं, सभ-
 वत्येवेति । ननु चेत् कैवल्ये सिद्धपेता नास्ति तर्हि किमपि मोक्षाण्यहान
 स्यादायमप्ये सिद्धोना कथमनित्याशङ्कायामाह । सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति ।
 सत्त्वस्य शुद्धिसत्त्वस्य शुद्धिर्वैराग्यादि तद्वारेण मोक्षोपयोगितयेति शेषः ।
 हेतुवै क्रियाशक्तिरिणमादि ज्ञानं विवेकज्ञानान्तमुपपन्नं ज्ञानं सूत्रज्ञा-
 नेन । परमार्थतन्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिरुत्पादिदृष्टद्वारा
 कैवल्यप्रित्यर्थः । अत्र चरित्ताधिकारा इत्यादिना कैवल्यस्वरूपमुक्तं
 कैवल्ये पुरुषार्थमाह । तदेति । तदा सुषुप्तौ समोदात्मरूपसत्त्वादिगुणाद्वर्णने
 वित्तज्योतिर्वियोगास्यरूपमात्रज्योतिरितौ दुःखादिपतिजिम्बरूपमन्तरहितः
 सत् कैवल्यो भवति कैवल्ये मुक्त्युक्तेश्वरे वा ऽप्येकभागं गच्छती-
 त्यर्थः । तथा च दुःखभोगनिरासरेव पुरुषार्थ इति । व्याख्यातानि ज्ञानो-
 पायस्य विवेकज्योतेः साधनानि योगस्य चाङ्गानि यमादीनि सत्सिद्धीनि ॥
 इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके श्रीविज्ञानभित्तुनिर्मिते विभूति-
 पादस्तुतीयः ॥ ३ ॥

यथ चतुर्थपादः । हानोपायान्तं व्युत्क्रममतिविस्तरतः पादद्वयेन व्याख्याय हानं तु स्वरूपत एव तत्र संक्षेपादुक्तं न तु तत्प्राप्तेरपि विरोधो व्युत्क्रम इत्यतो हानविस्तरार्थं चतुर्थपादप्रारम्भः । तत्रादौ कैवल्ययोग्यं चित्तं निर्धारयितुं पञ्चप्रकारा सिद्धिर्माह । अनेनैव प्रसङ्गेन जन्मादिसिद्ध्यपेक्षया यथोक्तसमाधिसिद्धेरुत्कर्षणं च सिद्ध्यति ।

जन्मोपधिमन्त्रनपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

क्रमेण सिद्धीर्वाचयते । देहान्तरितेति । ऐहिकेन कर्मणा देहादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्ती अपिमादिसिद्धिर्जन्मज्ज्ञेत्यर्थः । योपधिमसिद्धिर्माह । योपधिभिर्निरिति । असुरभवनेषु रसायन यज्ञोपधिद्रव्यं तदुद्भवेत्येवमादिः सिद्धिरोपधिभिर्निरत्यर्थः । असुरभवनेष्विति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम् । अत्राप्येकधीभिः सुवर्णादिसिद्धीनां भावात् । शेषं सुगमम् । पञ्चविधसिद्धिसाधारण्येयं पूर्वपादो विचारितः । सिद्धिप्रकारोऽस्मिन्नेव प्रसङ्गे क्रियद्विः भूतैः प्रतिपादनीयः तत्रादौ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोग्यप्रकारप्रतिपादकं भूतं पूरयित्वात्थापयति । तत्र कायवृत्तिः । निर्माणविशेषोत्पत्तिप्रकारस्य भूतान्तरेण यत्प्रमाणत्वादनं कायेन्द्रिययोरपि दृश्यम् ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

मनुष्यादिजातिरूपः परिणामः स प्रकृत्यापूराद्ववति ॥ तु संकल्पमात्रादित्यर्थः । मनुष्यादिजातिरूपेण पूर्वे परिणाम स्थितानां कायेन्द्रियाणां कामरूपतादशाया यो देवमिषं गादिजातिपरिणामः स प्रकृत्यापूराद्ववति न ॥ संकल्पमात्रादित्यर्थे इति जात्यान्तरम् । अपिमादिरूपपरिणामविशेषश्च प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम् । अत्र च जात्यन्तरशब्देन योगिनां गन्तुरङ्गादिवैभवं तथा कायव्यूहादिकमपि यादृशम् । आपूरयन्तेनापि प्रकृतीनां संहननमपि यादृशम् । कायव्यूहे च श्रुतिः 'स एरुधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा शतं दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति' - रित्यादिरिति । प्रकृत्यापूरे हेतुं वदन् भूतं व्याचष्टे । पूर्वपरिणामेति । यतो लोके यन्मौकादीनां सुदुर्परिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तिर्भूतप्रक-

तोनामनुपवेशाद्व्रतीति दृष्टम् । अतो योगीश्वरादीनामपि देहेन्द्रिययो
परिणामान्तरकाले धर्मादिसापेक्षा कार्येन्द्रियप्रकृतय स्वस्थ विकारमनु
पृच्छन्ति स्वस्यजातीया कायादिप्रकृतिमुपकुर्वन्ति चापूर्वानुपप्रेषेनेत्यर्थः ।
तत्र कायप्रकृति एवमभूतानि इन्द्रियप्रकृतिरवास्मितीति । दृष्टश्च लोक
गुणराशिनिक्षिप्तस्य बह्विकणस्य स्रक्कादेव प्रकृत्यापूरणं गगनश्यापी परिण
मविशेष इति । एतेन धामनात्मवतारादीनां लणादेव त्रिभुवनव्यापित्व
विरचरूपत्वादिकं मातृकैवैवादिभ्यो विष्णुना मायाप्रदर्शनं च प्रकृत्या
पूरणं तद्विन्मालाधामिभ्यः स्रक्भद्रुरेणेति व्याख्यातम् । अगस्त्यादीनां
समुद्रपानादिकं च तोमादिप्रकृत्यपसरणेनेति व्याख्येयम् । एतमेव त्रिंश्व
परमेस्वरस्य भावेति शीयते । ऐन्द्रकास्तिस्रस्तु लोकेनैव प्रकृत्यापूरायमा
रणादिभिर्भेदव्यवस्थितुमुत्पद्यितुं प्रिलापयितुं च परमेस्वर उक्त्यमा
त्रेण शक्नोति भूत्पट्टात् तत् प्रतितय तथा कार्यत्वमेति पर्यन्तु योगिनो
भगवद्भूत्यामिति दिक् । ननु योगजधर्मयत्नात् प्रकृतय आह्वयन्तइति
प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानि । तथा च यदि चित्तुनेककामो भवति
सकल्पादेवाभ्य पितर समुत्पिठन्तीत्वाद्विद्युत्तेरपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानि
पित्याशङ्क्यायामाह ।

निमित्तमाप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः चेचि-
कवत् ॥ ३ ॥

व्याचष्टे । नहीति । धर्मादिरूपाणां निमित्तानां प्रकृत्यापूरकत्वे
युक्तिमाह । न कार्येणेति । परतन्त्र स्वतन्त्रस्य प्रवर्तकप्रयुक्तमित्यर्थः ।
अत्र चाकाशे द्रव्यागमनारम्भिकाप्यनुसृणमणूनां क्रिया सज्जसमता । न च तत्र
धर्माधर्मौ वा कारण कस्यापि भोगाहेतुत्वात् । नापि तच्चेश्वरादिभक्त
स्यादि* कारण गौरवात् । अतो निरन्तराणुक्रियोपपत्तये नाधवेन गुणत्वे
नैव सामान्यत प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्य सिद्धम् । अपि च कदा
चिद्वृष्टवक्रादिकं विनापि योगिसकल्पादेव घटो जायते आदिसर्गं
चेश्वरसकल्पेन योजान्तराणि विनैव सज्जति योजानि उत्पद्यन्तइति

* तद्विन्मालास्येति गुणयमः ।

परस्परव्यभिचारविमित्तानां न सातात्कारणत्वसंभवः । तृणारविम-
 ण्यादिषु चाभ्यन्तरीकारणत्वे अन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति
 अतः सदृशार्थप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे कारणं स्वतन्त्रेति सिद्धम् ।
 ननु प्रकृतिश्चेत् स्वतन्त्रा केन प्रकारेण तर्हि धर्मेश्वरयोगिसंकल्पादीनां
 प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमिति पृच्छति । कथं तर्हीति । सूचार्तुनोत्तरमाह ।
 यरणभेदस्तु तत क्षेत्रज्ञादिति । अपां पूर्णादग्निः पूर्णात् केशरान्तरस्य
 विशेषणं सममित्पादिचिह्नम् । अपरर्पति विपति प्रायरणमात्रज्ञानम् ।
 स्वयं चिन्तारमिति । स्वयम्भजातोय चिन्तार व्यापुडन्ति चिन्तारप्रभूतीनां
 परिणामान्तरमित्यर्थः । प्रकृतकायेन्द्रियप्रकृत्यभिप्रायेणोक्तं गुणानुष्ठान्तर-
 माप्तावधत्सीत्यपि बोध्यम् । क्रियावद्वारम्भकसयोगोपि प्रकृतेः स्वत एव
 भवसीत्यपि तेनैव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा चेति । न तु प्रकृति-
 प्रयत्नादिति । सयोगविशेषेणैवोक्तिरिति बोध्यम् । तथा चाधर्मादिसिद्ध्यर्थं
 नियुक्तिद्वारेणैव धर्मादिवः परिणामकारणमिति सिद्धम् । अथ भावः । यथा
 संस्कार एव सृष्टिहेतुः सदृशादृष्टचिन्तादपस्त्यननुगततया संस्कारस्यो-
 द्बोधकमात्राः । उद्बोधश्च निद्रादिदोषरूपावरणभङ्गः । तथैव प्रकृतिरेव
 सागन्कारण कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्बोधकाः तत्र
 धर्माधर्मा स्वधर्मविरुद्धधर्मान्तररूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ ईश्वरस्तु साम्य-
 रिणामादिरूपाधित्वावरणभङ्गेनोद्बोधकः कालादयस्तु धर्माद्युद्बोधकतया
 दृष्टादयस्तु कार्यान्तराभिप्रायप्रतिबन्धकतयेत्येव यथायोग्यमूहनीयम् ।
 एतन्नेव निमित्तकारणतेति गीयते अण्वभिवापत्तु सयोगस्य समवायिकार-
 णत्वमित्यतएव द्वारत्वात् न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति । धर्मस्या-
 धर्मरूपप्रतिबन्धनापसारणद्वारा कार्येन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वे उदाहरणमाह ।
 अत्र नन्दीति । नन्दिनामा मनुष्य ईश्वरे जात इति नन्दीश्वरः । एव
 नहुपाज्ञगरीषि व्याप्येव । सिद्धादीनां कार्येन्द्रियपरिणामनिमित्ततः ।
 इदानीं सिद्धानां चित्तपरिणामनिर्णायकं सूत्रमवतरयति । यदेति । एक-
 मनस्का निर्माश्रमनोमात्रेणैव व्यवहारभाजः । अनेकमनस्काः निर्माश्रम-
 नोतिरिक्तप्रतिस्विक्रमनोभाजः ।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

स्वमरुत्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तान्युत्पन्ने तानि बहूनि निर्माणदेहसमस्यानि भवन्ति तेषां कारणमाह । अस्मितामात्रादिति । अहकारादित्यर्थः । मात्रशब्देन मनोव्यावृत्तिं सकल्पमात्रेण मनसो निर्मितमात्रत्वादिति । अत्र चित्तशब्देन मनोमात्रशब्दी अहकाराद्वृत्तिरूपत्ववचनां द्रुष्टव्यकारा अपि अनेके स्वप्रवृत्तिप्रधानद्रुष्ट्यापूरयन्तीति अत्येव्ययं युक्तिः साम्यादिति । भाष्ये चित्तानि शरीराद्योत्पद्ये, येष मूलश्च व्याख्यातम् । ननु निर्माणचित्तस्यैकस्यैव प्रदीपवद्विमारितया कायद्रुहेषु एतन्मभवात् किमर्थं देहभेदेनान्तं कारणभेदेऽप्युपपन्नमिति । न हि नैयायिकानामिग्राह्या काम अन्तःकरणभेदेनैकदानवहितनानाशरीराधिष्ठानं ममभवेदिति । अत्रोच्यते । समाधिभोगयोगानाञ्जानयोश्चैकैकस्मिन्चित्ते विरोधेन चित्तभेदमिदृशः । अत एव सर्वत्रस्यापि पिण्डो स्वमरुत्पनिर्मितचित्तभेदेन रामशरीरे कियत्कालमज्ञानमुपपन्नमिति । यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहाविर्मितेषु देहेन्द्रियप्रपातेषु अनेकेषु योजयति तदा पुनः सुखरामिदानीं कालं कलमपेक्षमरति कटाक्षितुं योगिनामेकान्तं कारणेनैव नानादेहेषु व्यपहारं न निराकुर्मं स्वतन्त्रेच्छस्य निधन्तुमशक्यत्वादिति । अथैव सत्यात्मनानात्वकल्पना व्यर्थं चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञाबाधुपपत्तेरिति । मैत्रम् । एतत्तत्तिरिक्तादीनं मौषाधिकल्पेनाद्विरोधेऽपि विषयानुभवाननुभवाद्ये स्वप्रतिबिम्बितद्रुष्टभोगतदभावाद्येवैवमोक्षयोगश्च साक्षात्चित्तननिष्ठयोगिरेव राधेर्मात्रात्मनानात्वमिदृशिरिति दिक् । तदेतच्छरीरभेदेन नानाचित्तेर्बिम्बद्रुष्टानाकाशकारित्वं योगिनां स्वयंते ।

एकस्तु प्रभुशक्त्या ये बहुधा भवतीत्यत्र ।

भूत्वा यस्मात् बहुधा भवत्येकं पुनस्तु च ॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैतएव हि ।

एकधा तद्विधा सैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।

योगीत्यत्र शरीराणि करोति विभक्तिं च ।

आमुषाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुच्यते तत्परवरेत् ॥

सदरेण पुनस्तानि भूयः रश्मिगणानिव ।

इति । अनेकचित्तनिर्मलेषु विरोधमाह ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

व्याचष्टे । बहूनामिति । तेषां बहूनां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसा-
रिणी प्रवृत्तिः स्यादित्याशयेन योगी पूर्वसिद्धं यत्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां
प्रयोजकं निर्मिमोते नियामकं करोति ततस्तु चित्ताभिप्रायात् तेषामवा-
प्ताचित्तानां प्रवृत्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यविवाहार्थमनेकचित्तेष्वन्तर्गामिच्छिष्या
स्यित्तमेकं चित्तं तेषामुत्पत्तिस्यित्सहकारं करोतीति अथ च प्रमाणं प्रापे-
त्तु वृत्तिं 'सदरेण पुनस्तानि भूयः रश्मिगणानिव' इति । एतेन विष्णवाद्गी-
तामश्रित्या अपि व्याख्याताः तेषु ह्यात्मन एकत्वेऽपि अद्यावद्विद्यवत्कार-
व्याध्यासविभावैर्नोपाधिकं न पुनरितरजीवेत्यत्र स्वतः श्वेति ।
तदेवमुक्तेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु मध्ये उपयगेयोग्यचित्तमवधारयति ।

तच्च ध्यानजमनाश्रयम् ॥ ६ ॥

ध्यानजं ध्यानसंस्कृतम् आश्रयः क्लेशकर्मवासनाः न सन्त्यस्मि-
वित्यनाश्रयं ध्यानसिद्धं चित्तमेवमाश्रयं भवति योगेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वास-
नोच्छेदसम्भवात् न मत्तादिभिरित्यर्थः । व्याचष्टे । पञ्चविंशतिमिति । निर्मा-
णचित्तमत्र निर्माणतयचित्तं न निर्माणमात्रं चित्तं तस्य सिद्धकार्यत्वेन
सिद्धत्वाभिव्याहृतम् । अनाश्रयमित्यस्यार्थमाह । तस्येवेति । रगद्वेष-
प्रवृत्तिर्यस्यात्मन्यनारागतादिप्रवृत्तिराश्रयस्तस्यैव नास्तीत्यनारागमित्यर्थः ।
अनाश्रयत्वस्य किं प्रयोज्यमित्याकाङ्क्षायांमाह । नन्त इति । सर्वत्र
श्रुतिः । तत्तत्तद्वदुत्पत्तिरुक्तमोक्ष इति शेषः । पापपुण्यानुत्पत्तौ हेतु-
माह । लीलाकेशत्वादिति । दण्डकेशकर्मवासनत्वादित्यर्थः । अदुष्टोत्प-
त्तायप्यदुष्टान्तरं कारणमदुष्टरूपस्य कर्मण्यस्य कार्यमात्रे हेतुत्वात् ।
तत्रेति निर्दोषसंप्रत्ययमाह । इतरथांमिति । मन्त्रादिंसिद्धचित्तानामि-
त्यर्थः । अत्रैव हेतुपरतयोत्तमसूत्रमवतारयति । यत इति ।

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

योगिनो निष्पद्योक्तस्य क्षीणकेशस्य कर्म कार्यादिप्रापारेऽशुक्ला-
 रुण्यः पुण्यपापाहेतुः । इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानामपि त्रिविधम् ।
 यद्ययोग्यं कर्म शुक्लरुणयोः प्रत्येकमुच्चयाभ्या त्रिविधमित्यर्थः । तदे-
 तदुदाहृते । चतुष्पादिति । कर्मसामान्यं चतुरश्रमित्यर्थः । क्रमेण निर्दि-
 शति । रुण्येति । रुण्या दुःखफलदा तमोवर्धकत्वात् । शुक्लरुण्या सुख-
 दुःखफलदा रजोवर्धकत्वात् । शुक्ला सुखफलदा सत्त्ववर्धकत्वात् । अशु-
 क्ला रुण्या च सुखदुःखफलशून्या मुखहेतुत्वादिति । अत्राशुक्लाशून्ययोः
 सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन योगिकर्मणामपि सत्त्वगुहिः फल न निराक्रि-
 यते । न च ज्ञानेनैव मत्त्वशुद्ध्याप्यः पापस्यो भञ्जयतीति वाच्यम् । तथापि
 कर्मणामपि ज्ञानाद्गुणस्य सत्त्वगुहिहेतुत्वात् । आत्मज्ञोऽह आत्मरतिः क्रिया-
 यानेन ब्रह्मविदा वसिष्ठ इति आहित्ययुते ।

कायेन मनसा बुद्ध्या केषनैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मबुद्धये ॥

इति स्मृतेरव । अन्यथा वसिष्ठादीनां ज्ञानेन कर्मानुपपत्तेरव ।
 न च लोकसंग्रहाय तेषां कर्म, लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुत्राद्येतया कैवल्यहेतु-
 सत्त्वगुहिवारिण्यर्थेयसानादिति । चतुर्विधं कर्म क्रमेणोदाहरति । दुरात्मनां
 पापिना, बहिःसाधनसाधोति । देहेन्द्रियमनेभ्यो बहिर्धानि साधनानि
 तस्माद्देत्यर्थः । अज्ञाना अकामानामित्यर्थान्तर्भवति । ज्ञानिनां निष्का-
 माना, कर्म सामान्यमेषाशुक्लरुण्यमिति वक्ष्यमाणात् । ननु यदि साधन-
 साधनानामपि संदेहस्तथा कथं रुण्यद्वारस्तत्राह । तत्र परेति । अदिर्गो-
 वकारणसंपादने विपरीनिकादीनामप्यन्ततोऽपरिहायां पीडा भवतीत्यस्ति
 तत्र पापकर्मोक्त्यं देवतादीनामासाधनादिना अनुपदात्तं पुण्यकर्मोक्त्यस्तु
 प्रसिद्धं श्रूयते सांकर्यमित्यर्थः । अन्तर्योगरूपायां शुक्लायां पापसांकर्यं
 योजमाह । सा हीति । सत्यासिनमित्ति । सत्यासत्त्यागः । अभिमानफल-
 योस्त्यागिनामित्यर्थः ।

कार्यमित्येव यत्कर्म निपतं क्रियतेर्जुनः ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यादिस्मृतेः । ननु संन्यासाश्रमिमात्राणामविद्यादिक्लेशसत्त्वे
तेषामपि धर्मोऽधर्मोदयात् क्लेशक्षये च गृहस्यादिकर्मणामपि अनुकूल-
णात्वाच्चेति संन्यासिकर्मणामनुकूलणात्वे हेतुमाह । धीवक्लेशानामिति ।
क्लेशमूलः कर्मोऽयम् इत्युक्तत्वादिति भावः । घरमद्वेष्टानामिति, स्वरूपा-
प्यानम् । स्योक्तं संन्यासिनामिति हेतुं विशृण्वानः सूत्रं व्याचष्टे । तत्रेति ।
तत्र चतुर्विधकर्ममध्ये योगिन एवाशुक्रमकृष्णं च कर्म फलत्यागात् बह-
करोऽभ्योत्पत्त्यकाराच्चेत्यर्थः । विहितं हि कामनाया सत्यामेव स्वर्गादि-
फलं ददाति विहितं निषिद्धं चोभयमधुपादानाद्याभिमतं सत्येव फल-
ददातीति भावः ।

त्यक्त्वा कर्म फलासङ्गं नित्यवृत्तेः निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तेऽपि नैव निवृत्तिरिति सः ॥

यस्य नाद्वेष्टते भावो धृतिर्यस्य न तिष्ठति ।

इत्यापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निवध्यते ॥

इति शास्त्रमत्र श्रावणम् । ननु तिष्ठत्ययोगिना कर्म तद्यापि वा-
सनानभिव्यक्त्यादिनापि कदाचित्स्मात् स्यादिति किमर्थं नियमेन ध्यान-
जस्यानाद्यविवक्षितस्यावेतेत्यत आह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

तत इतिपदं व्याख्याय तद्विपाकानुगुणानामेवेति एहीत्वा व्याचष्टे ।
यज्जातीयस्येति । कर्मविपाकमनुगेतइति अनुकुरेन्ति तन्मुखनिरीतका-
इति यावत् । विपक्ष्यमानं कलाम्बुसं चर्चा विचारः । अनुकूलमभिव्यक्ति-
नामपि वासनानामभिव्यक्तिः कर्मफलानुपपत्तिवशादेन साधयति ।

जानिदेशकालव्यवहितानामध्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कार-

योरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत्
कार्यकारित्वं भवति अन्यथा कर्मफलानुपपत्तेः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वा-
दित्यर्थः । एकरूपत्वमेकाकारत्वमिति । तत्रादौ भाष्यकारो जात्यादिव्यवहि-
तत्वमुदाहरत्वेवानन्तर्यं कारणं प्रदर्शयति । ह्येत्यादिना । आरम्भ एवाऽऽन-

मिति । आशीर्नैत्यत्वे तदुपसर्गनादित्वे तथाशिषोस्वाभाविकत्वे वा युक्तिं
 पृच्छति । कस्मादिति । तच्चाद्यावाशीर्नैत्यत्वेन वासनानादित्वं यथा सि-
 द्ध्यति तदाह । जातेति । जातमात्रेणुमानाद्यसमर्था ज्ञातको यदि न पूर्वज्ञ
 अन्यननुभूतमरब्धमेकः स्यात् तथा कथं तस्य द्वेषतत्कारणमरणदुःख-
 स्मरणाभ्यामेवेत्यादौ मरणवासो यद्योक्ताशीरूपः संभवेत्पूर्वपूर्वभूयोपर-
 लब्धः पश्चात्तानां विनोति द्वेषः । अस्वाभाविकत्वे तु युक्तिमाह । न चेति ।
 नापि स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमापेक्षं भवति भयरूपात्तु यद्योक्ताशीः पक्ष-
 प्रहादशंनानादिनिमित्तमपेक्षते अन्यद्वानुपपत्तेरिति न स्वाभाविकीति द्वेषः ।
 सूत्रकथायै शिष्यावधारणायोपसंहरति । तस्मादनादीति । निमित्तं
 विषयकोन्मुखं कर्म प्रतिलभ्य एहीत्या । ननु वासनया ज्ञानादित्वं तदा
 भवेत् यदि तदाश्रयं चित्तं नित्यं स्यात् प्रतिगरीरे च भिन्नं न स्यात् ।
 तदेव तु न पुन्यकृत्यातिरिक्तस्य सत्त्वस्य कर्षत्वाभ्युपगमात् । अणुमहच्छरी-
 रयोः परिणामभेदेन भेदवच्छरीरतुल्यपरिणामवित्तस्यापि भेदसिद्धेस्वेति ।
 तदादौ सांख्यपरिमाणमाह । घटेति । प्रतिपुष्पं सर्वेयतीरसाधारणमेकैक
 मेव चित्तं यथापि घटपासादरूपस्यत्वमहदाश्रयभेदेन प्रदीपवत् स्वल्पमह-
 च्छरीरभेदेन चित्तं स्वल्पं महत्परिमाणं भवति तथा च नित्यत्वमपि तस्य
 प्रतीपपरमाणुप्रदेव द्रष्टव्यम् । तच्च परमाणुतुल्यसूक्ष्मावस्थायां प्रकृतेः
 सत्त्वरूपांशविशेषतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्य नित्यतेति भाषः ।
 एवमपरे सांख्या आहु रित्यर्थः । ननु विध्यैव चित्तं कथं नेष्यतइत्या-
 फाङ्गायमाह । तथा चेति । तथा चाणुत्वस्यापि समवायः पूर्वपरसर्गयो-
 रन्तरा प्रलये उभाभौ लयः संभवति । तथा संसारः संसरणम् रहसोऽकपर-
 मोक्तसंसारश्च सक्रियत्वत्संभवति विभुत्वे चैतनुभये न घटेनेत्यर्थः ।
 स्थशास्त्रसिद्धान्तमाह । रतिरित्येति । विश्वासाशयचित्तं प्रतिनियतपुरु-
 प्रमेधित्वात् पुरुषभेदेनानन्तज्यम् ।

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वयाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥

इत्यादिभिः शास्त्रेषु चित्तविभुत्वावगमात् । अन्यथा परिकल्पित्वे

इत्यादिनेति । तदेव मोक्षयोग्यं चित्तं तत्त्वसद्भूतेतरचित्तस्य बन्ध-
प्रकाररूपं दर्शितः । पुरुषे चित्तद्वारकृत्यस्य स्वाभाविकत्वे मोक्षासंभवात्
कर्मप्राप्तनादिसूत्रकथ्ये तु तदुच्छेदतो मोक्षा घटतइति श्रुतानां मोक्षोप-
पत्तये ऽनाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेद उपपाद्यते ।

हेतुफलत्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेयामभावे तद-
भावाः ॥ ११ ॥

वासनाहेतुः ससारवक्रं तस्यापि हेतुरतिगच्छेत्पतो ऽत्रियेयं हेतुश्च
व्यार्थ इत्याह । हेतुरित्यादिना इत्येव हेतुरित्यन्तेन । हेतुः ससारवक्रमि-
त्यन्वयः । ससारवक्रस्य ज्ञानकर्मप्राप्तनाहेतुत्वे हेतुगर्भजिगेयस्य घटतमिदं
पहरमिति । धर्मोपमेसुषु परामर्शेष्वप्येकारवद्वैक्याजिज्ञादवस्थापेरितेन
धर्मित भवतीत्यतो वासनाहेतुरित्यर्थः । कुन्नालयकस्य हि व्यञ्जेन शला-
कापरितो कृते वेगाद्यः सस्कारो भवति येन विषयकालं स्वयमपि धमति
तदुदेव धामित ससारवक्रं वासनाहेतुरिति भावः । चक्रवर्त्तकं दण्डमाह ।
एव्य वेति । मेवौ धामिका तथा च सर्वव्यामनोदये ऽविद्यैव मूलकारणम् ।
अविद्यास्यैव च विहितनिष्ठकर्मणा मत्स्ये ऽपि ससारवक्रधमणाच वास
नोदये इत्याशयः । हेतुमुपमहरति । इत्येव हेतुरिति । अत्रिद्या हेतुर्वाप्त
नाया इत्यर्थः । फलं स्थितिः । यः पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्मोदात्तश्च तदेव वास
नानामपि फलं कर्मप्राप्तनोदयेत्यस्यैवकारित्वादित्यर्थः । अतु फलेन फल
कारणस्य नियमक्यं तदहं कथं वा फलाभावे कारणभावेन फलाभावा-
कालेपि कारणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्यामाह । न शून्योपपन्न इति । शून्य-
र्तस्य मत उपपन्नो जन्म हि प्राप्तीत्यर्थः । तथा सत्कार्यस्वीकारेणान्य-
तावत्तत्तमेन व्याप्तेः वर्तमानहेतुर्भूतत्वेवेति भावः । आशयमाह । मन-
दित्यति । साधिका पुरुषार्थवत् । अत्र प्रत्यये वासनासत्त्वस्यानुरोधेन
वासनाश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमिति विशेषणम् अन्यथा-
धिकारसमाप्तौ मन एव न तिष्ठतीति विशेषणं व्यर्थमिति । आशय्यन-
माह । यदभिमुपमिति । मोक्षकाले कामिनीरूपादीनां शयप्राप्तनाश-

अज्ञानां सत्त्वेऽपि आत्मन्यनाभावोपपादनायाभिमुख्यमिति विशेषणं तथा
च सन्निकृष्टं चासनाद्यज्ञक्रमनात्मन्यनमित्यर्थः । हेत्वादीन् व्याख्याय
मूलशब्दाभ्यामाह । एवमिति । संवद्दीप्ताः ध्याप्ताः । अत एवामभावे
ऽत्यन्तोच्छेदे विद्वद्भूमिस्त्वयमेव तदाथय या तद्विषयानां वासनानामत्यन्तो
च्छेद इत्यर्थः । तथा च वासनानामनादित्वेऽपि मोक्षः संभवतीत्याशयः ।
सत्कारोभ्युपगमात् वासनानामत्यन्तोच्छेदो न संभवतीति शङ्कयोपासू-
त्रमयतारयति । नास्तीति । द्रव्यत्वेन संभवन्त्यः यस्तुत्येन तिष्ठन्त्यः ।

अतीतानागतं स्वरूपतोस्त्यध्वभेदाद्यर्माणाम् ॥ १२ ॥

भवेदध्ययं द्वौषो यदि स्वरूपाण्यो वासनानामस्माभिश्च्येत किं
स्थान्यन्तातीततामात्रं यतीतीतानागतं यस्तु स्वरूपतोस्ति । नन्वेकदा
विद्यमानानां धर्माणां कथमेकत्र सत्ता घटेत तत्राह । अद्यभेदादुर्मा-
णामिति । भिन्नाध्यक्त्यादिविरोध इत्यर्थः । यतीमाननतवानामेव धर्मा-
णाम् एकदा विरोध इति भावः । अतीतानागतयोः स्वरूपानुवाये प्रमाणं
दर्शयति भाष्यकारः । भविष्यदिति । भविष्यन्तोऽप्यकिरभिव्यक्तिर्न सत्यः ।
अयमिति । अयमप्येतदुस्तु स्वरूपसत् यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य सत्यं
विषयः । अत्र तर्कमाह । यदि चेति । नेदमिति । शराशृङ्गादीनां ज्ञानादर्शना-
दिति भावः । तथा चोक्तं ब्रह्ममीमांसामूत्रेण 'नाभाय उपलब्धे' इति । मनु
शुक्तिरुक्तादिषु बुद्धिपरिणामविशेष एव योगज्ञधर्मादिजन्योऽतीता-
दिस्थिते भाविज्ञानविषयोस्त्विति चेत् । योगिनां पूर्वानुभूतातीतादिः
कालान्तरं विषयविज्ञानमानत्वात् । बाधकभावेऽपि यस्तूनां बुद्धिमात्रत्वे
यतीमानादस्त्वानुमानमपि बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च । न चानुपलब्धो बाधकः ।
योगिप्रत्यक्षसिद्धस्य सौख्येयानुपलब्धोपपत्तेः । तथा च सांख्यमूलं सौख्य-
तदनुपलब्धि' इति । नन्वतीताद्यवस्थायां नास्तीति प्रत्ययो बाधक
इति । श्रेष्ठम् । योगिप्रत्यक्षेण सौख्यप्रत्यक्षस्य बाधनात् दृष्टान्तं प्रदीतोत
इत्यादिप्रतीतिप्रलात् नास्तीति प्रत्ययस्यातीततादिविषयकत्वाच्चेति ।
अतीतानागतसत्त्वस्योक्तावे धोत्रान्तरमाह । किं चेति । भोगभायो यस्य

भोगसाधनस्य निरुपाध्यमसत् तदुद्देशेनेत्यस्य विवक्ष्य तेन निमित्तेनेति
कुशलो निपुणः, कुशलो येमी अनागत साक्षात्कृत्य तदुत्तमानन्वाय यतसे
ययार्जुन कृष्णशरीरे कातात्मने मीप्यादिपवेद्य भागिन दृष्टु मुहु प्रवृत्त
इति । नन्येव कारणव्यापारे विवक्ष्य कार्यस्य नित्यत्वादित्याशङ्का
परिहरवच्च परमते दूषमान्तरमाह । सत्तरणेति । तथा चाप्यक्तायस्य
सतो वर्तमानताया कारणव्यापारसाफल्य दृष्ट च कारणव्यापारेण सदे
वाभिव्यज्यतइति यथा पापाक्षेपु सतामेव प्रतिमापद्वादीना तौक्तिकया
पारंथाभिव्यक्तिमात्रमिति । तदुक्तं वाग्विटे

सुपुप्तावस्यथा चक्षुषद्वारेणा शिलोदरे ।

यथा स्थिता चित्तेरन्तस्तथैव जगदावली ॥

इति । चैतन्ये च जगदावली प्रकृतिपुरुषयोस्तथापि पिण्डवद्विज्ञेनेम
प्रकृतिद्वारेणानागतो द्युतिस्मृत्यन्वयते सङ्कर्तृत्वसत्यसकल्पत्वादियत् ।
यद्य धा गगने वायोऽरिषाधारत्वममद्गे ऽनेनैव चैतन्ये जगत उच्यते इति ।
ननु तथापि कारणत्रित्यस्येनामीमाद्यवस्थादपि कारणान्तदैव कार्योभि
व्यक्ति स्यात् तत्राह । सिद्धमिति । सिद्धं वर्तमानमेव निमित्तमित्यादि
रथ सत् कार्यभ्यात्वतो कारणत्रैक्यशङ्कानिरासायोज्ञ विरोधाभुपहण
मिति । परमत निषेधति । नापूर्वेति । अतो नापूर्वेमुत्पादयतीत्यर्थः ।
अपूर्वोत्पादने च शशशङ्कायापि कारणव्यापाराशुपपत्तेः । तत्पक्षे प्राक्
शशशङ्कादिभ्यो घटादीना वैतवृण्यभावादिति अधिभूतं प्रागुक्तम् ।
अध्यमेदादिति भूत्रावपच व्यासष्ट । धर्मा चानेकेति । अतो न विराध
इत्याह । न चेति । अभिव्यक्तिरूपेण विशेष्येय धर्मोणा विराधो न स्वरूपत
इति धात्र्यार्थः । द्वयस्य स्वक्रियाकारित्वेन । एवमिति कथं तर्हीमि ।
उतां स्तेनेति । व्यद्वेने भागिध्वत्तिकेन । वर्तमानस्येवेत्यादिरध्वनेति
त्यन्त उपसहसः । घटो चात्र सप्तम्यर्थः । ननु तयाज्येकाधसमये उपराध्या
भावादध्वन्येयं स न कार्यहानिरित्याशङ्कायामाह । एकस्य चाध्वन इति ।
एतज्ज एते भूःन्द्रिष्येण्यत्पादिमूत्रे सम्यगुपपादितमस्माद्विरिति । अयूत्वा
अस्तित्वा जयाहामध्वना लक्षणानामिति ।

तदेवं मोक्षयोगं चित्तं तदन्यचित्तानां ग्रन्थप्रकार उक्तस्तस्य च मो-
क्षानुपपत्तिः परिहृता इतः परं मोक्षकारणस्य विवेकज्ञानाख्यसम्यग्ज्ञानस्य
विषयो लक्षणविकं चातिविस्तरेण प्रतिपादनीयं विशेषदर्शनं इत्यादिसू-
त्रत्रयपर्यन्तेः सूत्रैः तत्र चादौ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विवेकं सम्यग्-
ज्ञानविषयेकदेशं दर्शयति ।

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १६ ॥

ते धर्मा यद्यपि नित्यास्तथापि कालभेदेन व्यक्ताः सूक्ष्मा वा
भ्रशक्तु सदैव गुणात्मानः सत्त्वादिगुणमात्रस्वरूपा एव भवन्ति सदा
धर्मोत्तमानत्वेन गुणा एव सद्रूपेण सत्त्वा इत्यर्थः । व्याचष्टे । ते नित्येति ।
एव सूक्ष्मात्मान इत्यस्यानन्तरं पदविशेषा इति पाठः । क्वचित्पठति स
तु ग्रामादिकृत्यादुपेतनीयः संपत्तिभाराणामेव गुणात्मकत्वस्य चकृत्यतया
पदविशेषमात्रनिर्देशानौचित्यादिति । अयमर्थः । ते धर्मा व्यक्तस्वरूपाः
सूक्ष्मस्वरूपाश्च महदादिघटपटान्ताः परमार्थतो गुणात्मानेः गुणरूपेणैव
भन्ते । न तु स्वरूपेण यतः सर्वमिदं धर्मजात सत्त्वादीनां सन्निवेशः संयो-
गस्तद्विशेषमात्रं सद्भिन्ने विलयात् तदुत्तमानतायां यत्तमानत्वात्तद्वि-
यमिति । तदुक्तम् । आद्यान्तयोर्धर्मद्वयसि तदेव मध्ये इति त्रिगुणात्मक-
मायैव जगत्परमायं इति च । अथपरमार्थेनैव चानित्यतामात्ररूपासत्यम्
अन्यथा सृष्ट्यादिप्रतिपादकसूत्रादिप्रतिपात् । अत्रावयवसंयोगातिरिक्ते
धर्मा नास्तीति ॥ भाष्यार्थः । अत्रयद्विद्वयस्यातिरिक्तस्य स्यात्तस्यामे
व्यवस्थापितत्वादिति । उक्तार्थं शास्त्रं प्रमाणमिति । तथा चेति । परमं
परमार्थिकं नित्यमिति यावत् । मायेत्र लौकिकमायावत् तद्यभ्युदयः सतः
सुतुच्छकम् अत्यन्ततुच्छम् अत्यन्तं स्थिरांशपरत्वादिति । अत्र सुशब्देन
परिणामितया गुणानामपि तुच्छत्वं सूचितं गुणा एव परिणामितया कूट-
स्थनित्यापेक्षया तुच्छाः । गुणकार्ये तु दृश्यमानं गुणापेक्षयापि तुच्छम् । अतः
सुतुच्छमिति । यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तुनां कारणे मुख्यः 'मायां तु
प्रकृतिं त्रिदादि'ति श्रुतेः । 'विश्वस्य बीजं परमाभि माये'तिस्मृतेश्च ।

मायात्वं हि मृपाविकारेण व्यामोहकत्वं तच्च प्रकृतावेव मुख्यं 'प्रकृत्या
सर्वमेवेदं जगदन्धोक्तं विमो रिति । 'जगन्मोहात्मकं विद्वि शब्दोक्तं व्यक्तं
संयुक्तमिति भारतात् । तथापि कार्यकारणभेदान्मायाशब्दः कार्येण
प्रयुक्तः 'दैवी शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इत्यादाविवेति मन्त्र
शब्दम् । मन्त्रेव प्रयञ्चोपि प्रकृत्याख्यमूलमायाकार्यत्वान्मायैव अन्यथा

मम योनिमहद्गुण तस्मिन् गमे दधाम्यहम् ।

मूलमायाभिधानं तासां शक्तिर्भवि तिष्ठति ॥

इति कैर्मोदेषु भूनेतिवियेषणवैयर्थ्यात् । तत् कथमिवशब्दः प्रयुक्त
इति श्रेयम् । लौकिकस्मृन्जालादरेखात्र दृष्टान्तत्वेनेवशब्देनचित्त्वादिति ।
प्रयञ्चस्य मूलकारणमात्रत्वे युक्तिरपि साधारण्येण विकारी नामधेयं मृत्ति
केत्येव सत्यं मित्यादिकदादृष्टेऽप्य । तथा विष्णुपुराणमपि

शिविका दास्यजातो रचना स्थितिसंस्थितिः ।

श्रीनिष्पतां नृपमेष्ट तद्दे शिविका त्वया ॥

एव कथयताकादिपृथग्भावेऽविमृश्यताम् ।

॥ वातं क्षेममित्येव व्यापस्तथपि तथा मयि ॥

इत्यादि । एवंविधेषु च वाक्येषु विकाराणामनित्यत्वमेव द्विवेकवैरा
म्ययोस्तात्पर्यं न तु कार्यवृत्तने कार्यकारणभावमतिपादकवाक्यद्विरोधात् ।
न च तदनुवादमात्रं महदादिसृष्टीलौकिकप्रमाणानधिगतत्वेन अनुवादास
भवात् । प्रमाणात्तरसाधे च तेन सहापि विरोधस्यान्याय्यत्वात् । किं च
सर्वप्रकारस्य मिथ्यात्वे प्रमाणास्यापि मिथ्यात्वनिश्चयेन युक्तिप्रमाणाद्य-
धृतेऽपि कारणत्वाभिमतप्रज्ञादौ पुनः शङ्क्यः स्यात् प्रमाणाद्यसंशयाहिता-
यैसंशयादिर्वदिति दिक् । भूतान्तरम्यतारयति । यदेति । यदि सर्वं विकारा
अनेकगुणमानाः तदा कथमेक शब्दतन्मात्रम् एकं चतुरिति लोकयास्त्र
योग्यवहार इति शङ्कायाकार्यं । तत्र सिद्धान्तसूचम् ।

परिणामैकत्वादनुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

परिणामस्यैकत्वादुक्तानां गुणानां तत्त्वमेकत्वमिति योजना । पर-
मायतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकेनानित्येन परिणामरूपेण वस्तूनां गुणाना-
मेकत्वव्यवहार इत्यर्थः । अत एव श्रुतिव्यावहारिकव्याख्यादायविम-
लकस्यावयवविभागे सति नानात्वमेव परमार्थिकमुक्तवती यदन्ते रोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यक्षुकं तद्रूपं यत् कृष्णं तद्रूपं चपापादनेरहितं
चीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति । परिणामस्यैकत्वं भाष्यकारो दर्शयति ।
प्रत्येति । यद्वाणात्मकानां सात्त्विकान्तःकरणरूपेण परिणतानां वाङ्म-
रणमाद्येन शोचमित्येकः परिणाम इत्यर्थः । तेन महदहंकाररूपेणापि प-
रिणामैकत्वकथमाद्य न्यूनता । अत्र शोचशब्देनान्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्यु-
पलक्षणीयानि । वाङ्मात्मकानामिति । तामसान्तःकरणरूपेण परिण-
तानामित्यर्थः । अत्र शब्द इति । शब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यं मूर्तिसमानता-
तीयानामित्यागामिभाष्येण द्रव्यत्वलाभात् । अतदपि रसादितन्मात्रा-
णामुपलक्षणम् । एवं क्रमेण तन्मात्राणां रसज्ञान्तःकरणरूपेण परिणतानां
कारणान्तर्भावेनैकैकः परिणामो वागादीन्द्रियमित्यपि बोध्यम् । अतः परं
सूत्रभूतरूपेणैकं परिणामं दर्शयति । शब्दादीनामिति । मूर्तैः काठिन्यं
पृथिवीत्वमिति यावत् । मूर्त्यः सजातीयानां शब्दादितन्मात्राणां एकः
परिणामः पृथिवीपरमाणुः सूत्रपृथिव्याः परमसूत्रावस्थेत्यर्थः । इदं
वाये प्रतिपादयिष्यामः । अयमेव सूत्रशब्देन सांप्र्ये प्रोक्तः 'सूत्रा माता-
पितृजाः सहस्रभूतैस्त्रिधा विविधाः स्यु'रित्यत्र । अयं च परमाणुर्वापि
स्वसंज्ञाशब्देनोच्यते । अस्माभिस्तु प्रत्यक्षपृथिव्याः परमसूत्रत्वात्पृथिवी-
परमाणुरिति । गुणेषु पृथिवीत्वादिव्यवहाराभावेनाकुत्स्ये न पृथिव्या-
व्यवहार इति । तस्य च पार्थिवपरमाणोर्निर्गम्यत्वधमनिरासाय
पञ्चतन्मात्राण्यवयवत्वा इत्याह । तन्मात्रावयव इति । बहुव्रीहिविग्रहः ।
महाभूतादिरूपपरिणामेष्वप्येकत्वं दर्शयति । तेषामिति । एवमिति ।
एवं भूतान्तरेष्वपि जलाद्रिषु सेहादिनातीयानि जलतत्वेजस्यवायुत्या-
काशत्वजातीयानि तन्मात्राणि एहीत्या सामान्यं सजातीयानामनेकेषां
धर्मभूत एकविकारात्मभूत उपपादनीय इत्यर्थः । तद्वत्त्वा गन्धतन्मात्रं

वर्जयित्वा चतुस्तन्मात्राणां सहेतुजातीनाम् एक परिग्रामो ज्ञतयामाणु
 स्तेषां च महाज्ञातादिः । एव यन्मत्सौ वर्जयित्वा शैष्वप्यजातीयानाम्
 त्रितन्मात्राणां तेषां गुणस्तेभ्यो महत्तोज्ञादिः । एव गन्धरसव्याख्या वर्जनाद्
 दृग्वाच्यगुणस्तेभ्यो महावाच्यादिः । एव शब्दतन्मात्राद्दृक्कारागमहत्ता
 दारागणस्तेभ्यो महाकाशादिरिति । इदमत्रात्रयेण । शब्दादीनां मूर्तिसं
 ज्ञातीयानामित्यादिष्वत्रात्रयेण दर्शने ऽयं सिद्धान्तः शब्दादिसन्मात्रपञ्चके
 काटिन्यपेक्षदिव्यङ्ग्या एधित्रीत्यादिज्ञातयं सन्ति । तत्र एधित्रीजातीयै
 शब्दादिगान्धान्तरपञ्चतन्मात्रै एधित्रीपरमाणुराग्यते एधित्या पञ्चगुणो
 पतन्मातुः । एव ज्ञतजातीये, शब्दादिसपर्यन्तैरेतत्तन्मात्रैर्ज्ञतयामाणुः ।
 एव तेजोजातीयै शब्दादिरूपान्तचित्तमात्रैस्तेजयामाणुः । एव वायुजा
 तीयाभ्यः शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यो वायुयामाणुः । एवमाकाशजातीयान्तर
 तन्मात्राद्दृक्कारसहस्रतादारागणुर्ज्ञातेः । एव परमाणुमण्डोत्पत्त्यन्तर
 तेष्वयवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते । शुक्तौ चाकाशादिक्रमेण
 महाभूतोत्पत्तिर्बहुरिति । समानान्तरन्यायेन च सात्येपीत्यनेन सिद्धान्त
 चर्चयते । त्रिण्यपुराणादेः तु शब्दतन्मात्रादारागमाकाशात् स्पर्शत
 न्मात्रं तस्माद्वायुवैक्रमेण सृष्टिः, स्पर्शते । यथा शिल्पपुराणे ऽहकार
 सृष्ट्यन्तरं

यथा प्रधानेन महान्महता स तद्यज्ञतः ।

भूतादिस्तु विक्रमेण सगं तन्मार्त्रिकं ततः ॥

सप्तत्रै शब्दतन्मात्रादाराग्य शब्दनतन्म ।

शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः, स समाश्रयोत् ॥

आकाशस्तु विक्रमेण स्पशमात्रं सप्तत्रै इ ।

यत्तद्वान्महद्वायुस्त्वस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्टिरुक्ता । तस्यां प्रथमार्थे । मोहकारो
 महतायुतः चापूजितः यज्ञ एधित्री धनेनानुविष्टः भवति तद्वत् । ततो
 महताभूतवायुद्व्यामी मितित्वा भूतादिस्तमहाहकारं तन्मात्रिकं सगे

तन्मात्राणां सृष्टिं ससर्जं चकार तदनन्तरं स एव भूतादिः शब्दतन्मात्रा-
स्त्वद्वितीयात् शब्दगुणरूपम् आकाशं ससर्जंत्यनुपपद्यते तथा चाहंकारशब्द-
तन्मात्राभ्यां मिलित्वाकाशं सृज्यते न तु तन्मात्रान्तरप्रवेत्यतदिति
सिद्धम् । तच्च शब्दगुणरूपमाकाशं भूतादिनाहंकारेणापूर्तिं भूत्वा स्पर्शमात्रं
ससर्जं अत्र आकाशेहंकारस्यापि कारकात्प्रवचनादपरभूतचतुष्टयेऽपि तत्त-
न्मात्राणामहंकारसहितानामेव हेतुत्वमवगम्यते . युक्तिसाम्यात् । एतत्सू-
चनार्थेव भूतादिवशेनाहंकारोपन्यासः तत्परं स्पर्शतन्मात्राद् वस्तवान्म-
हाद्युत्पन्नमिति । एवमेव तत्तन्मात्राधिक्येन तेजसादिभूतत्रयोत्पत्ति-
वाक्यान्पि तत्र व्याख्येयानि । कार्यकारणयोर्विभेदप्रकारः प्रदर्शितः ।
इदानीं यथोक्तं कार्यकारणरूपं सद्यं वस्तुवत् वितरुत्पत्तिमात्रं स्पष्टमिति
यथाभुक्तविधिष्वपि चित्ततदर्थयोर्विभेदप्रकारं दर्शयिष्यति सूत्रकारः ।
तामूचमशतारिषुतमुपक्रमते । नास्त्यर्थ इति । विज्ञानशक्तिं चाहुः ।
याश्च वस्तुन . प्राप्तीतिशब्देन सत्ता परमार्थतस्तु गुणा वा तत्परिणामो वा
अतीतादिकं वा किमपि नास्ति ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येवा परमाद्यंता ॥

यथा रथादयः स्वप्ने भ्रान्तिव मैव सन्ति ते ।

तथा वायवस्याया भूतानि च न सन्ति वै ॥

इत्यादिशुक्तिस्मृतिपरंपर्यैव वास्तवस्तुनिराकरणात् । तथा युक्तिर-
प्यस्ति । स्यादौ तावत् विषय विनापि ज्ञानमुभयशक्तिमिदमनुभववि-
षयत्व विना हि विषय परंपरि न व्यीक्रियते अतः उभयशक्तिमिदं ज्ञाने-
नैव स्याद्विषयसर्वश्रवणारोप्यतो ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने यौत्त्वमिति
तामिमा युक्तिं प्रदर्शयन् स्वमतमुपन्यस्यति । नास्त्यर्थ इत्यादिना । वि-
ज्ञानात्सहचरो विज्ञानाभावकालीनेऽयं उभयसिद्धौ नास्ति । ज्ञानं तु यथा-
भावकालीनं स्यादौ कल्पितमुभयशक्तिसिद्धमित्यनया विज्ञा एतद्युक्ति-
मात्रेण ये वस्तुस्वरूपमत्यन्तमपहृवते । य इत्यादिपहुषतइत्यन्त विदयो-

ति । ज्ञानेत्यादिना आहुरित्यन्तेन । दिक्शब्दसूचितारव पराभिप्रेतस्य
स्यादय पूर्वोक्ता तया युतपन्तापि च ।

सहोपलम्भनियमादभेदोच्यतेतद्विषये ।

भेदश्च भान्तिविज्ञानैर्दृश्य इन्द्राविद्याद्वयम् ॥

इत्यादौनि । तन्मतं स्वयमादौ निराकरोति । ते तथेति । ते विज्ञा
नवादिन एवामन्त इत्यर्थे । तत्र हेतुमाह । प्रत्युपस्थितमित्यादिना स्युरि
त्यन्तेन । अस्यार्थे । एव भवे सस्तु स्वमाहात्म्येन सात्विकत्वे । द्वितैवोपस्थित न
॥ दोषादिना स्वप्रवृत्त्यन्तग्राधादशंभात् । अतः कथं सस्तुस्वरूप
एदीत्यापि प्रमाणरूपेण स्वप्रज्ञानरूपदृष्टान्तज्ञेन सस्तुस्वरूपमपनपन्त
श्रुत्यवचना स्यु । तेषां ज्ञानस्यापि धर्मत्वेन तद्व्याख्यास्य यथार्थवाक्या
र्थज्ञानाज्ञानस्यात् तद्व्याख्यास्येवापलापस्य । तद्व्याख्याश्रुत्येवास्या
दित्यर्थे । अहि ज्ञातज्ञानस्य स्वप्रदृष्टान्तेन त्रिपदापलापे क्रियमाणे
स्वाभिप्रेतस्य यत्किञ्चित्ज्ञानस्य विषय सचित्तपक्षमुपगन्तुं शक्यते
प्रामाणिकैरित्यतस्तत्र नान्तरा न एवार्थे । नास्तीति भावः ।
एतेनाधुनिकानां दृष्टिर्दृष्टादिना वेदान्तिरुवाचामपि अतः प्रवृत्तना
स्तिकतयोपेक्षणीयम् । स्वप्नादिदृष्टान्तेन श्रीहर्षादीनामसत्त्वप्रवृत्तेन च
वेदान्तज्ञानतत्त्वज्ञानयोरापि धर्मत्वापत्त्या वेदान्तपरमाण्यासिद्धौ । तस्य
तिपाद्यप्रवृत्तासिद्धिप्रसङ्गादिति । नन्वनुभवस्वरूपस्यात्मनः स्वप्रकाश
त्वात् न तत्र प्रमाणार्थेति चेत् न । तथा सति वेदान्तप्रवृत्तवैयर्थ्योपपत्तेः ।
अथापूर्वत्वमद्वितीयत्वधर्मान्तराच्च श्रवणापत्तेरिति चेत् न । धर्ममाणीभूतेन
वेदान्तमापूर्वत्वाद्यभावस्यासिद्धावपत्तेः । ननु श्रुत्या स्वार्थं बोधिते सति
परवातद्वारेण्यवति श्रुतिप्रवृत्ते प्राक्श्रुतार्थमेव सर्वमिति । मेधम् ।
श्रुतिप्राप्त्यावकाशकानुमानादीनामप्यपामाण्ये स्वप्रमाणीभूता बाधिता च
श्रुतिम उन्वार्तितज्ञानामपि प्रामाण्यसंशयादित स्वार्थसंग्रहं कथं नात्रा
गतस्तनवत् विफलीकुर्यादिति दिक् । विज्ञानवादे दूषणान्तरपरतयोक्त
रमूममवतारयति । फलत्वेति । अगच्छे । इत्यन्तरे फलत्वोक्त्यर्थः ।

वस्तुसाध्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

एकस्मिन्नेव विषये चित्तान्तरविषये चित्तान्तरालम्बनदर्शनात्
योश्चित्तायंयोर्विभक्तः पृथगेव पन्थाः स्वरूपभेदोचयनवत्तमं विहङ्गधर्मद्वय-
रूपभेदानेकारूपमित्यर्थः । अणिक्विज्ञानमेव परेषां चित्तमित्यतः चित्ता-
न्तरेणैव विज्ञानभेदोचये सिद्ध इति भावः । तत्रादौ भाष्यकारोऽनुभव-
यत्तात् हेतुं साधयति । बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणमिति ।
प्रत्यभिज्ञासिद्धिमिति शेषः । सौत्तेनुमाने तर्कमादौ दर्शयति । तत् खल्वित्या-
दिना प्रतिष्ठमित्यन्तेन । नैकेति । न एकमात्रोपपुरुषचित्तात्मकं तदा
भामेऽपुरुषोपचित्तात्मकम् अपि तु स्वप्रतिष्ठं चित्तातिरेकेणैव स्यात्तन्म्ये-
तैव स्थितमित्यर्थः । सिद्धहेतुं योजयितुं पृच्छति । कथमिति । उत्तरं,
वदित्यति । आदावेऽपुरुषोपचित्तकल्पितत्वानुपपत्तिमुक्तहेतुना प्रतिपाद-
यति । धर्मोपेक्षमिति । पुरुषभेदेनैकस्मिन्नेव योऽपिद्वस्तुनि धर्मेनिमि-
त्तास्तुल्यज्ञानं सुखव्रती स्यात्कारणमिति भवति । यधर्मेनिमित्ताच्च दुःखवती
स्यात्कारणमिति त्वेवमादिष्वेवैवित्तभेदास्ति अतः कस्य पुरुषस्य चित्तेन
तत् कल्पितं स्यात् न कस्यापीत्यर्थः । नन्वेवं भवत्यनेकपुरुषचित्तपरि-
कल्पितमिति द्वितीयः पक्षः तत्राह । न चान्येति । नाप्यन्यपुरुषचित्ता-
त्मकेन वस्तुनाऽन्यस्य चित्तवपरागः संभवति । परस्वप्नस्य परेणा-
द्यानादित्यर्थः । तर्कं प्रदर्शयं सूत्रार्थं व्याचष्टे । तस्मादिति । यादृशपद-
योर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोः इत्यर्थः । ननु चित्तातिरिक्तावयवादिनाम् अर्थस्य
स्थिरत्वाच्चित्तान्तरेणैव कथं ज्ञानं भवति । कथं या एक श्वार्थः स्वप्रादि-
भेदमिवास्तु वृत्तिषु हेतुः स्यात् । नदाचित्तवत्त्वात् कारणात् कार्यभेदो
घटतइत्याशङ्क्यामाह । सांख्यपक्ष इति । सांख्यानुसारमिति सुखदुःख-
मोहात्मकं भवति वस्तु वित्तं चलस्वभावमतेषां धर्मादिनिमित्तवशास्तु-
सादृश्यमेव चित्तोर्ध्वस्तु संवध्यतरति न सर्वदा ज्ञानं तथा धर्मोदि-
निमित्तानुरूपं सुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैव वस्तु हेतुर्भव-
तीति कारणतावच्छेदकभेदाच्च द्वितीयोपि दोष इत्यर्थः । योदुषादान्तर-

निरासकसूत्रान्तरमवतारयितुं तन्मतेषु अन्यस्यति । के चिदाहु रिति ।
 के चिदाहु । अस्तु ज्ञानाद्विचार्य तत्रापि ज्ञानसमकालीन एव सोऽस्तु
 अन्यदा प्रमाणाभावात्, प्रयोगश्चायं ज्ञानसहभूतत्वाद्यं भोग्यत्वात् सुखादि
 वदिति । अत्र मुच्यदृष्टान्तस्मन्मतेनैव आत्मन्यते सुखस्यापि विषये स्थिर
 त्वात् । तन्मतेषां दिशोभयमिहो दृष्टान्त इति । अयं ज्ञानसहभाविन्येन
 यत् सिध्यति तदाह । तस्यैवेति । ते च एतेनानुमानेन विषयस्य
 पुरुषान्तराधारेण बाधमाना ज्ञानपूर्वांतरवर्तुषु विषयमवलपन्तीत्यर्थः ।
 तत्तत्त्वानुभूयमानतया न मिदमिहिरिति भावः । तत्र पश्यन्तरं मृज
 मिदम् ।

न चैकचित्तमन्त्रं यस्तु तत्रभाषकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

इत्याख्यानान्तरिक्तं तेषां चित्तं नास्तीति ज्ञानमेषां चित्तं
 तत्तन्मते तद्विषयं तया च नापि यस्तु एकज्ञाननिवृत्तमिति प्रतिज्ञा । तत्र
 हेतुः तद्वित्यादि । तदा तर्हि मन्त्रितयमात्रकं यस्तु किं स्यात् चित्तापाये
 कुत्र विधीयते न कुत्राप्यन्यतो यस्तु स्थिरमिति ज्ञेयः । अथ भाषः ।
 यदि चित्तस्य कारणे विधीयत इत्युच्यते तदा घटादिदृष्टार्थानां लाघ
 धाव्यत्वाभेदापत्त्या विज्ञानादिसमस्य प्रवेशं तस्य दूषितं यदि च
 घटादिपूतत्वेन तदा विनाशकारणाकाङ्क्षायां परिदृष्टस्य मुद्राभावादेरेष
 नाशकारणत्वेन चित्तनाशसमकालं घटादिष्वस्तुनाशानुपपत्तिरिति । हेतुः
 पदस्येवमेवार्थः भाष्यकार आह । एकेति । एकचित्तनिवृत्तं चेद्वस्तु
 स्यात्तदा तत्त्विते विषयान्तरसम्भारिणि निरुद्धे वा भवति अस्त्यद्वयमेव
 तद्वस्तु अतस्तदानीं तत्किं स्यात् येषमस्त्यद्वयत्वे हेतुः । अत्रभाष्यक्रमि
 त्यस्य विवरणं केन चिद्वद्विहीतस्यभावकमिति । स्थयमधिकं पूरयति ।
 सयध्यमानं चेति । चित्तेन समकालं भाजित्वा भङ्गुत उत्पद्येत न कुतोपी
 त्यर्थः । पूर्ववदयं भाषः । यदि चित्तस्य कारणदेवोत्पत्तिरुच्यते तदा

चित्ताभेद एव स्यात् यदि च बाह्यकारणात् भेदाच्चित्तव्यभिचार्यपि
स्यात् स्वतन्त्रकारणेनोत्पादनात् परिदृष्टानां दण्डवक्रादीनामेष
कारणवित्त्येन चित्तव्यभिचारमिदृश्वेति । बाधकान्तरमाह । ये
वास्येति । अस्वार्थस्य दृष्टमाणस्यापत्तीयमाना ये च पृष्ठाकांशास्तेष्व-
प्रामाण्यकत्वादसन्तः स्युः । एवं च पृष्ठाकाभावादुदरं प्रतीयमानमपि
न दृश्येत, सत्यतयेति शेषः । उदरस्य पृष्ठादिध्यातव्या पृष्ठाकाभावेनोदरा-
भासमिदृश्वेति भावः । परमतमपवादकृत्य स्वमतमुपपत्तयोपसंहरति ।
तस्मादिति । उभयत्र स्वतन्त्रशब्देऽन्योन्यनिरपेक्षयोधनाय । भोग इति ।
विषेणाच्छानुपलब्धमौत इति शेषः । चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारो
दर्शितः । इदानीं ज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेकप्र-
कारमाह सूत्राभ्याम् । अस्त्येव च मोक्षहेतुज्ञानविषयस्य विवेकस्योपेक्षातत्त-
न्मत्वा कार्यकारणयोश्चिन्तायेयोश्च विवेकः पूर्वे दर्शितः यावद्वि कार्यभिन्नं
कारणं न सिद्ध्यति न तावद्वृत्तिकारणतया चित्तं स्थिरं सिध्यति येन
ज्ञाताज्ञातविषयत्वं चित्तस्य स्यात् यावद्वा चित्तार्थयोर्भिदेपि न सिध्यति
न तावदपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वं सिध्यति ततः कुतो ज्ञाताज्ञा-
तविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेक इति भावः ।

तदुपरामापेचित्वाद्सर्व वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु भवति । फलः । कार्यकार-
णाहपोपरागसापेक्षत्वात् अर्थज्ञानइति शेषः । एते ज्ञाताज्ञातविषयतया
चित्तं परिणाम्यपीति भावः । नन्वर्थोकारतातिरिक्तं किं बुद्धेर्ज्ञानमस्ति यत्र
तस्या अपेक्षोच्यतइति चेन्न । भूतप्रकाशत्वसत्त्वस्यापि फलवत् प्रकाशोस्ति
मुमुक्षादिध्यातृत्वाऽनुभवसिद्धः तस्यैवान्याकारावच्छिन्नस्य बुद्धिधर्मज्ञात-
त्वादिति । उपरागकारणप्रदर्शनपूर्वकं भूतं ध्याचष्टे । अयस्कान्तेति ।
अयस्कान्तमणिवदक्रिया इव विषया अयोवत् क्रियायीनं चित्तं स्वमहि-
म्नाकृष्य स्थस्मिन् सयोऽयं तदुपरज्जयन्ति स्वाकाराकारयन्तीति ज्ञाताज्ञा-
तवस्तुम् अतो येन विषयेषोपरकं यच्चित्तं स विषयस्तस्य ज्ञात इत्यर्थः ।

दत्तरे चाज्ञाता इत्यर्थः । यद्यपि चित्तस्य जडत्वाच्च ज्ञानं चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात्
तस्य च पौरुषेयत्वात् उभयत्र ज्ञानकल्पने गौरवात् सत्त्वस्य प्रकाशरूपता
च प्रतिविम्बयत्वात्तन्मनैर्मैतन्यमात्रं तथापि तत्तायोद्यद्ग्राह्यरतोऽप्युद्दिष्टसत्त्व-
प्रकाशोऽपि ज्ञानशब्देनोक्तः । सूत्रतात्पर्यविषयं पुरुषाद्वैधर्म्यान्तरं हेयताया
विषयस्य च योजनं चित्तस्य च दर्शयति । वस्तुन इति । अतो ज्ञाताज्ञातत्र-
स्तुतत्त्वानुपपत्त्या चित्तस्योभ्रमाप्यपरिणामं सिद्धुं इत्यर्थः । यदा
दीनामपि सत्सत्पुरुषविषयत्वे पुरुषस्यापि ज्ञाताज्ञातविषयत्वं स्यादित्या-
शयेन पूर्वविवेचितसूत्रमुत्थापयति । यस्य स्थितिः ।

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्राभोः पुरुषस्यापरिणामात् ॥ १८ ॥

यस्य तु तद्वैध विषयोपरक्तमेव चित्तं विषयो नान्यत् अज्ञातस्य
सत्प्रभेदिरित्यज्ञातविषयः पुरुषस्य विषयाश्चित्तवृत्तयः सदाज्ञाताः पुरुषस्या-
परिणामादित्यर्थः । परिणामित्वे हि कदाचित्पुरुषस्याभ्यापस्य विद्य-
मानोऽपि चित्तवृत्तौ ज्ञायते । तत्रा च तस्मापि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं
मुमी न वा दुःखी न वेच्छामि न वेत्यादिसंशयः स्यात् शतादृशश्च संशयो न
दृश्यते अतो दृतेरज्ञातमत्ता नास्ति सत्तरणं पुरुषोऽपरिणामीत्यापातम् ।
ननु पुरुषस्यापरिणामित्वस्य व्यक्तस्यापने किमिति साध्ययोगयोरपत्त इति
चेत् शृणु । यदि हि पुरुषस्य ज्ञानादित्यतः धर्मे, फलचनं मोक्षे नश्येत् तदा
व्यपदेशेण दाम्निद्रावत् मोक्षो न परमपुरुषार्थः स्यादिति अस्मिन् सूत्रे
बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषस्य विषय इति लभ्यम् । अत एव पुरुषो विषयी नित्यं सत्त्वं
च विषयः स्मृतः इत्यनुगीताया नित्यमित्यनेन सत्त्वाग्याया बुद्धिपक्षेरेव
पुरुषविषयत्वमुक्तम् । सूत्रतात्पर्यविषयं चित्ताद्वैधर्म्यं भाष्यकार आह ।
यदीति । भाष्यं सुवचम् । ननु यदि चित्तमेव पुरुषस्य विषयस्तर्हि शब्दा-
दिप्रकाराः कथं स्यात् चित्तस्याचेतनत्वेन विषयतामात्रेण प्रकाशासंभवा-
दिति चेत् । चित्ताद्वैधर्म्येव शब्दादीनां पुरुषे भाष्यवदिति । ननु सर्वसं-
वृत्तादिगोपेयं चित्तमेव पुरुषस्य विषयो नान्य इत्यत्र का युक्तिरिति
चेत्तृण । अर्थोकारतेन विषयविषयिभावो न तु धर्मयोगमात्रम् अतोन्द्रियेषु

संयोगतत्त्वेऽपि चित्तविषयत्वाभावात् सा चाद्योकारता प्रतिबिम्बरूपैश्च पुरुषे
स्वीकार्ये स्वतोऽपरिमाणित्वस्य साधितत्वात् अतः पुरुषे प्रतिबिम्बसम-
पेक्षामप्येव दत्तमत्स्ववित्तस्यैव फलवत्तात् कल्प्यते यथा जलादौ प्रतिबि-
म्बनसामर्थ्यं रूपवत् स्थूलद्रव्यस्यैवेति । तदेताभ्यां सूत्राभ्यां चित्तविधर्म-
तया वित्तवित्तिरिक्तो मोक्षभागी पुरुषः प्रतिपादितः । आध्या च सूत्राभ्याम-
ज्ञानमिच्छादिष्विच्छाकारज्ञासं च वित्तनिष्ठमेव न तु पुरुषनिष्ठमित्यवगन्तव्यम् ।
ननु पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो मास्तु इच्छाभुवादिपरिणामे
तु किं बाधकमिति चेच्छृणु । पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवा-
च्चिन्मन्त्राश्वरूपमेकैकमेवात्मद्रव्यं सिध्यति ततश्चाज्ञानस्य वित्तधर्मतया
अज्ञानकार्ये धर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छासुप्रादिकमपि वित्तस्यैव सामानाधि-
करणप्रत्ययासौ लाघवादिति भावः । वित्तस्यैव स्वशास्त्रतया सदाज्ञा-
तविषयकत्वं वित्तभोग्यसिद्धिमित्याशङ्कानिरासकं भूतान्तरमवधारयति ।
स्यादाशङ्केति । वैनाशिकानां वित्तात्मशक्तिनामिति शेषः । वित्तमेष
स्वस्य विषयस्य च प्रकाशकमनिवृद्धिष्यति कृतमपरिणामिनान्येनेत्याशङ्का
वैनाशिकानां स्यादित्यर्थः । यथावित्तवित्तयो साधारणं प्रकाशकत्वम्
चक्षुष्टोषाधि प्रकाश इति व्यवहारहेतुः स्यात्प्रकाशकत्वसाधे प्रवेशनीयः ।
तेनाग्निहेतनयोरैक्यप्रकाशाभावेऽपि न क्षतिः । तथा च द्युतिस्पृश्योरपि
आत्मनि नाग्न्यादित्यादिवृष्टान्तानुपपत्तिरिति तामिमामाशङ्कां सूत्रेण
परिहरति ।

न तस्माभासे दृश्यत्वात् ॥ १६ ॥

ध्यातृष्टे । यथेतराणीति । अन्तःकरणस्यैक्यात्त्वित्तमेष मन इत्युक्त-
त्वात् । अत्रायं प्रयोगः । वित्तं न स्वाभास स्वभोग्यवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाश-
वृत्त्येत्वात् इन्द्रियशब्दादिवदिति । तथा च स्वभोग्यवृत्त्यभावकाले
वित्तमानाद्ये पुरुषः सिद्धतीति भावः । दत्तमानाद्ये नियमेन द्युतिकल्पने
चान्यस्यां सूत्रकार एव वदति स्वप्रकाशत्वं च पुरुषे प्रसिद्धम् । पुरुषस्य
स्वज्ञेयतायाः प्रागुक्तत्वेन व्यभिचारः स्यादतः साधे कात इत्यन्तम् ।

शक्यादौ च स्वभासत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति । अतो न तत्रापि कश्चि
 चार दृष्टान्तो च सर्वेदेव स्वप्रकाशत्वाभावोऽस्तीति । अत्र च कर्मकर्तृ
 विरोधो विपक्षप्रधानस्तर्कः कर्मकर्तृविरोधे च स्वस्मिन्स्वमयोगानुपप
 तिसिर्त्तः । तथा च वक्ष्यति । प्रकाशशब्दाय प्रकाशव्यवसायशब्दयोगे दृष्टेः न
 व्यवहरेति सयोग इति । तथा परस्मैपदक्रियाफलमागित्वरूपकर्मत्व न
 क्रियाशब्दे कर्तेरि भवत्यतीति । आधुनिकेदन्तिगुणास्तु विसादिक न
 दृष्टं दृश्यत्वादित्येव प्रयुज्यते । पुरुषस्तु कर्मकर्तृविरोधादृश्य एव न भवति
 पुरुषयोगास्तु व्यवहारः पुरुषसत्तैव पुरुषेण भवति प्रकाशयोगाव्यवहारो
 प्रकाशान्तरानपेक्षादशेनादित्याहुः । तत्र । वितर्कतावधेयं परेदृश्यत्वस्य
 सुवचनतया विसातिरित्युपपत्तिश्चानुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि
 स्वरूपसाम्या एतेषु शब्दशब्दात् प्रकाशयोगाव्यवहारव्याप्तेः प्रकाशान
 पेक्षेत्येव हि दृष्टं तत्र विस वा पुरुषो वेति न कश्चन विशेषः ।
 अपि च स्वप्रकाश निरञ्जनमित्यादियुतिस्मृत्युक्त स्वप्रकाशत्वमप्यदृश्यत्वे
 सति पुरुषस्य यथाभूतं बोधपक्षोऽयं योगिकार्थत्वात् । किं च पुरुषनि
 रञ्जनाजनकत्वेनात्मतत्त्वाकारा वितर्कसि प्रमाकमेव न व्यादित्यादिदो
 यमसक्तिरिति । कर्मकर्तृविरोधस्तु पुरुषस्य ज्ञेयस्यैव नास्ति चेतनमिति
 विस्मृत्युत्तिवृत्तिव्याप्यरूपस्यैव ज्ञेयत्वस्य वरादिवदेव बुद्धिशृङ्खलरूपो
 दूर्यो द्रव्यैकदृक्मुच्यते केनस्तु दृष्टेति प्रकारभेदात्पक्षे कर्मकर्तृवि
 रोध इति द्विक । कर्मकर्तृविरोधस्तु बोद्धव्यमस्य भवति विसातिरित्त
 द्रष्टुनभ्युपगमेन कारणान्तराभ्युपगमेन च दृष्टेरि साक्षादेव स्वप्रतिधि
 म्यादेरनुपपत्तिरिति विसस्य स्वाभासत्वविधिविति परेकदृष्टान्तस्यासि
 ट्तिमाह । न चान्तरावेति । अत्र स्वाभासत्वे न श्रान्तिरिति यद्वाग्नि
 तमसा पिहितं परवादात्मानं प्रकाशयतीति क्व विदृष्टं स्यात्तद्वान्ते स्वप्रका
 शत्वं पुरुषस्येव सिद्धेत् तदेव तु नास्तीत्यर्थः । ननु पुरुषोऽपि प्रकाश
 स्वरूप इव सज्जटा तमस्तु बुद्धिशृङ्खलेव प्रतिगम्यकमिति चेत्तत्त्वम् । तथापि
 बुद्धिरुत्पाद्यकारणमावधानं स्वात्मानमविषयोक्त्य कारणकाले विषयीक
 रतीत्ययमस्मिन्नो विशेषोऽप्येवमत्र प्रकाशस्वरूपतादिसाम्येऽपि पुरुष स्व

प्रकाशो नाग्निरिति न केवलं प्रमाणाभावादेषाग्नेः स्वप्रकाशत्वाभावाऽपि
तु प्रकाशत्वव्यवहारकारणाभावादधीत्याह । प्रकाशश्चायमिति । प्रका-
शोऽत्र प्रकाशत्वव्यवहारो ऽन्यथा प्रकाशसंयोगस्यैव प्रकाशस्वरूपतया
तस्य संयोगजन्यत्वानुपपत्तिरिति संयोगे प्रतिबिम्बसाधारणसंदर्भो यदि
चाग्नेः साक्षादेव स्वप्रतिबिम्बादिरिष्यते तदा दृष्टविरोध इति भावः । अग्नेः
स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरेतेष्वेव स्वत एव प्रकाशरूपत्वं घटादयस्तु
प्रकाशसम्बन्धेयं प्रकाशान्ते चान्निदृष्टान्तेन चेदृशमेव स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्य
शास्त्रेदृश्यते चित्ताद्विषेकाय चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिः एव अयसो
दृग्भूत्वमिति । यत्तु अयेदृश्ये सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाश-
त्वमित्याधुनिकेद्वान्तिमुवाच प्रतपन तन्माग्रेव निराकृतम् । विस्तरतस्तु
प्रतपनीमासायामधीति विद् । नन्वेवमप्रकाशत्वरूपमेव स्वाभासत्वं
चित्तस्यास्माभिरभ्युपेयं तथा चान्निदृष्टान्त उपपन्नः स्यात्तथाह । किं वेति ।
शब्दाद्यैः स्वाभासशब्दाद्यैः संभवतीति शेषः । एव च सतीदं दूषणमित्याह ।
स्वबुद्धिप्रधारित्यादिना । बुद्धेः प्रचारो वृत्तिः तस्याः संवेदनात् क्रोधाद-
नुभवात् तद्वान्तरागैः सत्त्वानां प्राणिनां प्रवृत्तिर्नश्यते तस्य स्वबुद्धयहणे
युक्तं न भवतीति बुद्धेर्गोह्यत्वमयस्य वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वेवं कुट्टु इत्या-
दिप्रत्यये पुरुषस्यापि वदन्नात् स्वाभासत्वं न स्यादिति चेत्सत्यम् । अथा-
ह्यत्वरूपस्य स्वाभासस्य पुरुषेणनद्वीकारादिति । यद्यप्यादौ क्रोधा-
दीनां स्वरूपतो निर्विकल्प एव बोधः पौरुषेणो भवति कुट्टोहमित्यादिस्तु
अहकारस्यैव व्यक्तियुक्तस्य धान्तत्वात् कूटस्थनया बुद्धिदृष्ट्याकारातिरि-
क्ताकारासम्भवाच्च तथापि पौरुषेयैक क्रोधनिर्विकल्पेन जनिता कुट्टोह-
मिति धान्तकारणस्य विशिष्टवृत्तितत्त्वसर्विक्रो बोधश्च तदवधारणत्वे
नैवात्र चित्तस्यावधारणत्वं प्रतिषिध्यते क्रोधादीनां पौरुषेणनिर्विकल्पकस्य
शब्दागोचरत्वेनोपन्यस्तुमशक्यत्वात् पुरुषसाधकं तु चित्तबहुण वृत्तिगो-
चरनिर्विकल्पकमनुमानगम्यमेव तस्य हि चित्तधर्मत्वं सम्भवति नियमेन
सर्ववृत्तिगोचराया जन्मनिर्विकल्पकधाराया स्वीकारे ऽनयस्यापत्तेः । अत्रा-
तत्त्वस्वीकारे च कुट्टोहं न वेत्यादिसंशयाद्यापत्तेः । क्रोधादिगोचरनित्य-

निर्विकल्पकैरुज्ज्वलस्वीकारे च विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्या प्रतिब्रज्यात्
सगयाद्यभावात् । सप्रज्ञातयोगेऽपि वृत्ति स्वरूपतो भासतश्चेत्यभ्युपेय
मिति । चित्तस्य स्वाभासतायादिसते तन्मतमासम्भेदान्यदूषणमाह ।

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

सूचार्थमाह । न चेत्यादिना युक्तमित्यन्तेन । ॥ च नाप्येकस्मिन्
स्थितिरप्यस्य स्वपरावधारण युक्तं पूर्वे प्रसक्तं यद्य प्रत्यक्षगोचरत्वात्
स्यस्य च प्रागस्त्यादित्यर्थः । नन्वेव स्वात्मत्वनन्तरं स्वग्रहणमस्तु
तत्राह चक्षिकेति । चक्षिकश्चादिमते या यस्तुन उत्पत्तिं सैव क्रिया
तस्य कार्यं सैव च तस्य कर्त्तादिकारकजम् तन्मते सृज्यस्तुत्यतिमात्र
फलकं निर्हेतुकं स्वयमेव भवतीति सिद्धान्तः । तथा चेत्तु 'भू तर्पणं क्रिया
सैव कारकं सैव बोध्यत इति । अत्र उत्पत्त्यनन्तरं चित्तस्य स्वग्रहणार्थः
क्रिया न सम्भवतीत्यर्थः । अस्मन्मतेऽपि शुद्धबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापारः
भावादिकस्या वृत्तिर्गुणैवाहङ्गश्च न सम्भवतीति भावः । उत्तरमूत्रमवतार
यति । स्थान्मतिरिति । मतिरभ्युपगमः । ननु स्वभासशब्देन स्वसत्ता
भास्यस्य यत्कस्य तथा च स्वप्नेन विनाशस्वभावेन निर्दुष्टं नष्टमपि
चित्तमुत्तरेतरप्रत्ययेन विज्ञानतरणं शङ्कामित्यभ्युपगमः स्यादिति कर्मकर्तृ
विनाशश्चेति इत्यर्थः । तत्र सिद्धान्तमूत्रम् ।

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

वृत्तिरूपचित्तान्तरेण वृत्तिरूपचित्ते दृश्येभ्युपगम्यमाने तु बुद्धिबुद्धे
वृत्तिरन्तेरतिप्रसङ्गेऽनवस्था । एतद्व्यावर्ते । अयेति । बुद्धिबुद्धिरित्यस्योक्तं
विना परेषां वृत्तिवर्तिरूपचित्ताभावेन वृत्तिचित्तयोः पद्यावत्वात् । ननु
नेपथ्यमवस्था सद्यमेव विना यद्वीतश्रममिति नियमाभावादिति चेत् । एते
ज्ञातसत्ताह्वीकारे ज्ञानमि न चेत्यादिसंशयापत्तेः । योग्यानुपलब्ध्या ज्ञाना
द्यभासप्रत्यक्षानुपपत्तेरव । किं च मा भवत्वन्वयस्या वृत्तिगोचरानन्तरं
कल्पनागौरव त्वपरिहायमेव । अस्माभिर्ज्ञातं चकनवृत्तिगोचरैकविमु
ज्ञानकल्पनादिति । एतेन चित्तनित्यत्वाभ्युपगमिनामपि न्यायवैरोधिका

यामुत्तरैः सत्त्वानेन पूर्वपूर्वज्ञानवद्वयकल्पना परस्ता अनवस्यगौरवाभ्या-
मिति मन्तव्यम् । अतिप्रसङ्गं व्याख्याय स्मृतिसंकरं व्याचष्टे । स्मृतिसंकर-
श्चेति । बुद्ध्युद्भिरिति शेषः । संकरशब्दार्थमाह । यावन्त इति । विषया-
नुभवकाले ज्ञानधारा जातेति विषयस्मृतिकालेपि अनन्तानां तन्त्रानानां
स्मृतिरेकद्वैधं भविष्यति । घटो मया पुरा ज्ञातो घटज्ञानं तन्त्रानं चेत्ये-
वमनन्ताकारः सोऽयं स्मृतिसंकरः प्राप्त इत्यर्थः । अस्मन्मते च दौर्हतेषु-
बोधस्य निवृत्तया निर्दिष्टकल्पमात्रतया च न स्मृतिहेतुत्वमिति । नन्वेता-
दृशसंकरे को दोष इति तत्राह । तत्संकराच्चेति । संकराभ्युपगमे च
घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्यनुभवो न स्यादित्यर्थः । अन्य-
स्यपि दूषणानि सूचयवास्तिकमतं तिरस्करोति । एवं बुद्ध्युति । सर्वे व-
न्मोक्षधर्माधर्मादिव्यवस्थादिकम् । तद्वेषं चित्ताद्विविधं मोक्षो व्यवस्था-
पितः चित्तस्य च स्वाभासत्वं निराकृतम् । इदानीं परेषामिष्टोक्तात्मतत्त्वा-
वधारणस्य स्वाभ्युपगमविरोधेनाप्यन्यायतामाह । ते स्थिति । भेक्तृस्वरूपं
न न्यायेन संगच्छन्ते न्यायविबुधा इत्यर्थः । तेषां विज्ञानयादृशान्वयावस्थेति
मुप्यं मतद्वयं तत्रादौ विज्ञानादिनां वणिक्ताव्यवस्थाभ्युपगमविरोधा-
भ्याप्यविबुधाद्वयं दर्शयति । के विदिति । सत्त्वमात्रं च विक्रियज्ञानरूपं
चित्तमात्रं परिकल्प्य स्वीकृत्य तस्यैव मोक्षं वदन्ति । अस्ति स सत्त्ववि-
रोधो य इतान् सांसारिकान् पञ्च स्कन्धान् हित्वा चानांश्च पञ्चस्कन्धान्
युक्तोऽनुभवतीति सतरश्च तत एव स्वाभ्युपगमात् पुनस्त्वस्यन्ति चित्त-
स्यैवोपस्थित्यर्थः । ज्ञातो न्यायविबुधास्तदिति, पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञानवेद-
नासंज्ञानरूपसंस्कारास्त्विदमेव ज्ञानाभेदा न तु चित्ताद्विधाः । तत्र
विज्ञानं विषयानुभवः वेदना दृष्टं संज्ञारूपे शब्दार्थोचिति पादसु
संस्कारो वाचना इत्येवमपि मुपादीनां प्रवेश इत्यखिलं वस्तु चित्तमे-
वेति । अन्यथाप्येवाह । तथेति । तथान्ये के चित् स्कन्धानां महत्त्ववेदाय
महानिर्वेदाव्यवैराग्याद्यापुनर्जन्मरूपप्रशान्तये च लीयन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके
वस्तवये ब्रह्माभ्यासं साक्षात्कारपर्यन्तं करिष्यामीत्युत्तरा शिष्यतामापन्ना
नास्तिका गुरुपदेशात् सत्यस्याहंशब्दार्थस्यापि सत्तामपत्तयन्ति शून्यवा-

दिने भवन्ति ह्यर्थः । तेषां व्यापविभूता भोक्तुः सत्त्वस्यापलायेन स्वाभि-
 प्रेतस्य मोक्षस्य ह्यङ्गव्याप्यस्य ब्रह्मव्याप्योऽतीनां वा सत्ताख्योकारात् सेवमुद्देश-
 यिष्मति कथं मूढाव लज्जयतीति । एतेनाधुनिकवेदान्तिभिरुवा अपि व्याप-
 विभूता मन्तव्याः । तेषां हि मोक्षादयं गुरुमुपासका ग्रहणतिरिक्तं सर्वे
 शुक्तिजनवदत्यन्तनुष्कमिति गुरुपदेनान्मोक्षतत्त्वधनादिकमेवापत्तपत्नी-
 ति । अपि पेशदेवानन्तरमकृतवात्तात्कारण्य मननादिबाधनाद्यनुष्ठानाभ्यु-
 पगमेति तेषां न व्याप्यो ऽसतोपदेयेन कलतत्त्वाधनेषु सर्व्वेष्टेर्वावस्था-
 कात् । अथदृष्ट्वा एतेनापि फलानुदवाच्च । किं यदुना युस्यादिप्रामा-
 ण्यबाधनेन ज्ञानपामादपसशयाद्यादितिः मययो योगान्तेपि ब्रह्मणि स्यात् ।
 न च स्वप्रकाशतया ब्रह्मणि न प्रमत्तापेवेति वाच्यम् । प्रकाशतस्तस्य
 तस्मिन्नेव कर्मकर्तृविरोधादितिसांध्यमूर्त्तकडोपात् स्यादभ्युपगतपञ्चादिये-
 यथापत्तेरप्य मोक्षमाधनविषयस्य विजृम्भस्यास्यप्रकाशत्वाच्च । यत्तु चोद-
 त्वेपि प्रत्यक्षं प्रवृत्तारोप्यस्य स्वप्रकाशत्वमिति प्रत्ययं तत् शक्यद्वन्द्व-
 म् । वेदनस्य व्यवहार प्रति सामानाधिकरूपेण हेतुत्वात् द्रष्टव्यत्वादि-
 शुक्तिविरोधाच्चेति । मैत्राणिनाम्निकता दृश्यतेपि बहिर्मुखानां यतिप्रामाणि-
 मिति । आधुनिकानां वेदान्ते विवर्त्तवादेर पक्षा यथा विवर्त्तयते तथा तथा
 व्यापविरोधेन सिकतासेतुवद्विदीयते । स्वमते तु नाभ्यर्थं व्यापविरोधः
 मोक्षभागिनेहङ्गव्याप्यस्य भोक्तुः स्वरस्य व्योकारादित्याह । साध्ययोगा-
 दयल्लिखति । आदिरज्येन ब्रह्ममीमासादयो वादयः । प्रकृत्या धादाः
 प्रधादाः स्वशब्देनाह स्वमात्मन्यादिशब्दज्ञातेन न स्थान्य । कथमन्यस्या-
 त्माहमित्यादिदृष्टिगोचरः स्यात्तवाह । चित्तस्य स्वामिवमिति । स्वामी
 भ्राता लोकं व्यवह्रियते यत्वाच्चेति यथादत्ते हन्यादिशास्त्रे चेति । अपरि-
 णामिति यथेष्टविनिर्णयकत्वाभावात् कथं स्वामित्वं तत्राह । भोक्तारमिति ।
 यत्र च स्वतोऽपि गुरुस्य भोगोऽस्तीत्यवधारणीयम् । प्रकृतोपपत्तये चित्तस्य
 स्वाभावस्य निराकृतम् । इदानीं सदाज्ञातारिषत्तत्त्वस्य स्वभावो गुरुस्य-
 परिणामादिति सूत्रमोपपादकं सूत्रमेतेनैव प्रसङ्गेनोत्थापयति । कथमि-
 ति । अन्यपरिणामित्वे सिद्धये सचाराभावात्तदाकारपरिणामाभावाच्च कथं

चित्तज्ञानादृष्टत्वं चित्तभोग्यत्वं पुरुषस्य स्यात् । चित्तस्यते हि घटादिवि-
षयग्रहणं चित्तस्य संचारात्तदाकारपरिणामाच्च दृष्टमित्यर्थः । तत्र सिद्धा-
न्तपूर्वम् ।

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्ववृत्तिसंवेदनम् ॥१२॥

अप्रतिसंचाराया अपि चित्तेः स्थीयवृत्तिरूपत्वं बुद्धिरूपत्वाकार-
तापत्त्येव भवतामित्यर्थः । अयं भावः । ज्ञातुः संचारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः
किं त्वर्याकारता हेतुः सचिक्लृपवृत्ता । अन्यथा स्वप्नादौ मनःसंचाराभावे-
नापेक्षानायोगात् । अतो विभुत्वेनैव सर्वत्र सचिक्लृपवृत्त्यात्मनः संचारो
नापेक्ष्यतइति । आपत्तिवद्वयं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम् ।
यथा हि विषयासचिक्लृपकालेपि स्वप्नादौ तद्वानायागत्वा चित्तस्य तदा-
कारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तरूपभावेपि तद्वानं भवति येन
पुरुषेपि रूपाकारः परिणाम इष्येत किं तु स्फटिके सचिक्लृपवृत्तापत्तौ हि-
त्स्यस्येव चित्तरत्तेः प्रतिधिम्यमेव लाघवादिष्यते उभयवाज्जाराभ्यपरिणाम-
कल्पने गौरवात् स्फटिकदर्शनादि । स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धि-
रुच्येति । तदिदं दृष्टिबिम्बितमेव रूपाकारापत्तिरित्युक्तं सूत्रकारेणेति ।
भाव्यकारः पुरुषस्य पुष्टाकारतां प्रतिपादयितुमादौ बुद्धेरेव रूपमाह । अप-
रिणामिनीति । भोग्यवृत्तिः पुरुषाण्या उपरिणामिनी अतो नापि गतिमती
ततो न स्वप्नापत्तौ चित्तस्येव पुरुषस्य ज्ञानं संभवति किं तु दृष्टितत्त्वपरि-
णामित्वेन चित्ति प्रतिभक्तान्तेय प्रतिधिम्यरूपेण संवरितेय सती तद्वृत्ति-
मनुपतति तद्वृत्तिं चेतनयत्करोतीत्यर्थः । अन्यथा हि घटमरं जानामीति
बुद्धिरूपमुपपत्तिः बुद्धेरनहंत्वात् अहंजनत्वाज्ज्ञेयुत्तरसूत्रे वक्ष्यति । यदा-
विशेकाद्वैतादृशी बुद्धिरुत्तिरिति चेत्सत्यं, तथाप्यत्रिके ह्य प्रतिधिम्यमू-
लज दोषान्तराभावात् तथा चेतनमानयंमपि एतो सत्प्रतिधिम्यः कल्प्यते
पुष्टाद्वतयैव शब्दादियदात्मनोपि भानादिति । इदमेव प्रतिधिम्यं बुद्धेरिव-
च्छायापत्तिरित्युच्यते तथा बुद्धेरर्थाजातावत् आत्माकारतंत्यप्युच्यतइति

• प्रतिधिम्यतत्त्वमेवेति घटभविष्यत्वाभुताम् •

मन्तव्यम् । यद्यपि घटाद्याकारपरिणामवदात्माकारपरिणामः ॥ बुद्धेर्भवति
 तथापि प्रतिग्रिव्यतुल्यतया स एव प्रतिग्रिव्यमप्युच्यते । बुद्धेरूप प्रदर्श्य
 पुरुषस्य तदाकारतापत्तिं दर्शयति । तस्याश्चेति । हिशब्देनावधारणे
 तस्या अपि वितेजोन्नरूपा दृष्टिर्बुद्धित्वविशिष्टैवेत्यात्मायते व्यञ्जयति ।
 तत्र हेतुः प्राप्तेत्यादि । प्राप्तरश्चेत्यपवादश्चेत्यपत्तिविषयः येन एतादृश
 रूपं यस्या बुद्धिर्बुद्धेस्तदनुकारिमात्रतया तत्प्रतिग्रिव्याधारतामात्रेणैव ।
 ब्रह्मा दृष्टिमात्र इति सूच्योदमेव वाक्य भाष्यकारैः प्रमाद्यन्तेनोपन्यस्त
 दृष्टिसारूप्यमितरचेत्यभाष्येतदुक्तमिति स्मर्त्तव्यम् । ननु जानाम्यहं ब्रह्मे
 भीतीहमित्यादिरूपता दृष्टेरेवेति भाष्येतात् तर्हि निर्देकरूपस्य दृष्टिर्ना
 भस्य स्वरूप कीदृशमिति । उच्यते । यादृश ज्ञानजोधादिदृष्टीना रूप
 तादृशमेव ग्रिव्यप्रतिग्रिव्योद्बुद्धतात् तदेव दृष्टिबोधस्य रूपं स च
 दृष्टिबोधि दृष्ट्यविशेषेन जानामीतिरूप्यन्तरस्य विषय एव भवति ज्ञान
 चित्तिप्रोधादियद्भाना पर्यायत्वादिति । एकाकारतापत्तापरागममपि प्रमा
 ययति । तथा चोक्तमिति । न पातान्तिम्यादिरूपमर्थः । गुहाद्वित गह्वरेषु
 पुराणमित्यादिभ्रुतिस्मृतिषु यस्या गुहाया गुह्यं चारजतं प्रह्नं च शारयमे
 दात् प्रात्मनामान्य निहितं सगुप्तम् इति गीयते । सा गुहा न पा
 तातादि किं तु प्रह्नदृष्ट्यविशिष्टा बुद्धिर्दृष्टिमेव कथं परिहृता पर्य
 न्तीति । अविशिष्टता च परस्परं प्रतिग्रिव्यतादुभयोरेव विषयाकारत्वेन
 नसाम्यमित्युक्तम् । अतो विविच्य ब्रह्मणोऽप्यतयाऽवस्थितिरैवात्मन
 भवोपनं बुद्धाविति श्लोक्तत्वर्यम् । तदेतदेकाकारत्वमादित्यपुराणेष्णुक्तं

त्रित्वं मयंगतो ह्यात्मा बुद्धिसविधिस्तथा ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इति । ननु भयतु चिते स्यबुद्धिसंज्ञेन शब्दादिसंज्ञेन तु कथं
 भवेत् बुद्धिब्रह्मब्रह्मादीनामपि चित्ते प्रतिग्रिव्यनसामर्थ्यादुच्चारं सर्वदेव
 सर्वोपेभानमङ्गात् । कथं वा चिते स्वपदेनम् । उक्तं ह्यनस्य चित्त
 वत् पुरुषेपि समानेत्याङ्गादिप्रायशेभरपूत्रं प्रतीत्यते तासूत्र भाष्य

कारः प्रकारान्तरेणाप्युत्थापयति । अतस्वेति । अतो बुद्धिपुरुषयोर्द्वय-
सूत्रायाञ्च तदन्यथानुपपत्तेरिति यावत् । एतत् आगामिसूत्रप्रतिपाद्यम् ।
अद्वैतीक्रियतइत्यर्थः । चकारास्मदुक्तप्रयोजनसमुच्चयार्थः ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २४ ॥

सर्वं यदीदृशदृशकस्याः पुरुषस्यार्थो भ्योपया अस्मिन्निति सर्वार्थम् ।
अथ घट इत्यनन्तरं घटमहं जानामीति बुद्धेरुत्पत्तयोरप्यद्वैतस्य यदीदृशदृशक-
स्याकारस्यायं घट इतिवृत्तिवदेव सातिभास्यस्य प्रादयो दर्शनात् । सर्वार्-
थस्य हेतुः द्रष्टृदृश्योपरक्तमिति । द्रष्टृदृश्योभयाकारमित्यर्थः । आधक्यविना
सन्निरूप्यतयाकारताव्याप्याश्रयस्य चित्तो सर्वप्रपञ्चतयादिति भावः । तथा
च बुद्धिसंवेदनमेव बुद्धिस्वस्य शब्दादेः स्वस्य च संवेदनं यद्वि शब्दादि-
पुरुषोभयाकारा बुद्धिर्बुद्धिः पुरुषे प्रतिप्रिम्बिता भासते इदमेव शब्दादेः
पुरुषस्य च दृश्यत्वं बुद्धेरुत्पत्त्यवयवित्यतो न पुरुषदर्शनायै द्रष्टृत्वात्पेक्षा
नापि फलंरूपेणोपेक्षा उक्तःकारणद्वारत्वादिति भावः । एतेन सर्वार्थ-
त्वेन भाव्यकारोक्त बुद्धिपुरुषयोर्द्वयविशिष्टाकारत्वमपि सिद्धम् । बुद्धेः पुरुषा-
कारतातिरेकेण पुरुषप्रत्यक्षमभधान् । पुरुषस्य बुद्ध्याकारताप्राप्त्यै पूर्वमूने-
योयोक्तत्वादिति । विद्यात्याग्यानुपपत्त्या च । सिध्यति त बुद्धेः पुरुषोपरागं
प्रतिपादयन्समग्रमूर्त्तं व्याचष्टे । मनो जीति । उपरक्तं तद्वाकारम् । अन्यथा
पहणानुपपत्तेः । युक्तिपूर्वकं द्रष्टृपरागमाह । यस्ययं चेति । तन्मनः स्वयं
मपि पुरुषस्य त्रिपयत्यान स्योपचेतन्यनतजरसिप्रियिष्टेन पुरुषेण विप्र-
यिणा मन्त्रद्वयं आकारितं सचिरूपस्य सहजदेतुत्यात् । बुद्धिरसौ च पुरु-
षस्यामन्त्रस्य प्रतिप्रिम्बितातिरेकेणानित्यसचिरुपागमत्वादिति । तस्मादेत-
च्चित्तमेवोभयोपरक्ततया शब्दाद्विषयरूपेण त्रिपयपुरुषरूपेण च निर्भा-
सते । सातिप्रिम्बिता सतिप्रिम्बिता विषयविषयिनिर्भास, तत्र हेतु-
चेतनाचेतनरूपापच तद्वाकारम् । एतदेव विप्रयोजति । त्रिपयात्मकमय-
विषयात्मकमिद्वेति अचेतनमपि चेतनमिद्वेति । इयशब्दादेः दृष्टान्तेनाह ।
स्फटिकमणिरूपमिति । यथा एत एव स्फटिकमणिः पारस्परिकस्वयोरुत्पत्तेरु-

नीलये। प्रतिविम्बनात्स्वीकृत्येण सह विरूप इव भवतीति । एव चित्तमपि
 त्रिदश्यात्मने। प्रतिविम्बनात् यहीमृषहणयाद्यात्मकत्वं यथैव त्रिदश भवति,
 यत सर्वोयमित्युच्यत इत्यर्थः । चित्तमेवेत्येकारेणान्येषा सधिरूपसत्त्विष्या
 कारणतत्त्वतामर्थं नास्तीत्युक्तम् । यच्च च स्फटिकदृष्टान्ते न सर्वाये वृत्ते
 स्वार्थोक्तारपरिणामस्यैव स्वप्नानुरोधेनान्तात् स्फटिके च प्रतिविम्बमा
 वस्य स्वीकारात् । किं तु तत्तदुक्तुमविकर्षणं तत्तद्रूपतया प्रतीयमानता
 मात्रायां स्फटिकस्य दृष्टान्त इति मन्तव्यम् । यदेतदुक्तं चित्तस्य द्रष्टृदृश्य
 सादृश्यम् इदमेव भवतीत्यादिशेषस्य कारणमिति प्रतिपादयति । तदने
 नेति । केचिद्वाद्यायेयादिन विनातिरिक्तवैतनानभ्युपगन्तारो धैनाशिका ।
 अपरे विज्ञानवादिन । लोक्यतरति लोक । तदुक्तं विज्ञानवादिभिः ।

यमिच्छोपि हि धृष्टात्मा त्रिपथोचितदर्शने ।

वाह्यवाहनतद्विक्तिभेदयानिध सत्यमे ॥

इति । तेषां च वा दनामय भावः । चित्तस्य चैतस्यैक्यता स्वीकृता
 तर्ह्येतं पुरुषेण वाह्याद्यैर्वा वा अनदिशसमावृतात् स्वत इव चित्तस्या
 मन्तपरिणामस्वीकारसम्भवात् । दुग्धस्य दधिरूपतावदिति । अनुकम्पा
 मुपेन तेषु समाधानमाह । अस्ति हीति । इत्यन्तं योजयित्यर्थः । एतेन
 यद्वापुनिका वेदान्तिनूया आहुः । त्रिपथदोषात् कारणदोषाद्वा चैतस्यैव भवो
 न भवति त्रिपथकारणदोषोर्ध्वममात्रकल्पितत्वेन भवत्युच्यते तथैव भाषात
 अपि त्वनिर्धेवनीयाविद्यामात्रादिति । तदुक्तम् । चैतस्येपि चित्तवदेव
 सकलान्भुवति त्रिमेव सादृश्यस्यैव त्रिपथगतदोषस्य वपञ्चारोपहेतुतात्ता
 भात सर्वेयधूना भवमात्रकल्पितत्वस्य यमिद्धे शुक्तिरत्नादिस्यले क
 लेन सादृश्यदोषेणैवाधामोषपत्तावध्यासहेतुतया तद्विभेदानादावि
 द्याया कल्पनानवकाशश्चेति । तत्रादौ विज्ञानादिन बोधयति । समा
 धीत्यादिना रूपमवधार्यत इत्यन्तम् । भवस्यले ज्ञेयार्थस्य चित्तमात्रताया
 यस्माभिरप्यभ्युपगमात् । समाधिपत्रज्ञाया प्रज्ञेय इत्युक्तमर्थस्य सन्त्यत्या
 भावः । तथा चायमर्थः । विज्ञानोपरोधैर्विज्ञे प्रतीतिर्विज्ञेता यानुभूयते

स तस्य चित्तस्यालम्बनीभूतत्वाच्चित्तादन्यः । तत्र हेतुः । स चेदिति । स
चेदयं चित्तकारमात्रं स्यात् कथं तर्हि प्रज्ञयैव प्रज्ञाकारो एवेति कर्मरु-
चिरोपात्तं पुरुषस्यानद्वीकारात् । पुरुषप्रज्ञया पुरुषसिद्धिरयं प्रज्ञया अयं-
स्यापि सिद्धाच्चित्तादिति । अतो विज्ञानातिरिक्तो विज्ञेयोऽयं सिद्धः ।
अनपेक्ष युक्त्या पुरुषानभ्युपगन्तारं वास्त्यर्थवाद्विनमपि बोधयति ।
तस्यादिति । तस्यात्मज्ञात्वरूपस्याप्रज्ञायास्तत्त्वाभावादेव प्रज्ञायां प्रति
विध्योभूतः प्रतिविम्वक्ष्येण ज्ञातार्यो ज्ञानाकारो येन एवमेतं स पुरुष
इत्यपि सिद्धमित्यर्थः । ननु स्वमण्डलीत्येव स्वस्य प्रज्ञारूपं गृह्णातु आका-
शाद्वदेषां शब्दवदिति चेत् । शब्दवत्केवलस्याकारस्य बहवतात् । अयं घट
इति ज्ञानमभूदित्यादिरूपेण रूपादिवदुर्मिपुष्कारेणैवाकारानुभवादिति ।
ननु कर्मरुचिरोपात्तः भूतकारणोक्तो न तत्त्वभासमित्यनेनातो भाष्य-
कारस्य यौनहन्मिति, मैवम् । तत्र चित्तस्य चित्तपादार्थं निराश्रयमत्र
चित्ताकारस्य चित्तपादार्थं निराश्रयते इति विशेषादिति । पुरुषचित्त-
वर्धना यथोक्तप्रकारैर्विज्ञेयज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति वेदान्तोक्तोपासनादि-
व्यावृत्त्यर्थं नास्ति कादृशान्निरमनार्थं चावधारयति । एवं यद्वीजिति ।
एहीनादिजितार्थं परस्परविज्ञातीयतया ये विभजन्ति विवेचयन्ति तस्य
सम्पत्तिर्ज्ञेयं तैरेव पुरुषो लब्धः । अन्ये तु धान्ता इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्वि नेद यदिदमुपासते ॥

‘अथात आदेशो नेतिनेति’ न हेतुस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती’त्यादिः ॥

स्मृतिश्च ।

अथक्ताद्रेऽविशेषात्ते विकारोभिमंश्च वर्तन्ते ।

चेतनाचेतनान्यत्यज्जनेन ज्ञानमुच्यते ॥

इत्यादि । ‘अतोऽपेक्षं सर्वं’ ‘अतोऽपेक्षं सर्वं’ ‘वामुदेयः सर्वमि’त्यादिभु-

तिन्मृतयस्तु शक्तिमद्राद्यभेदेनैवोपासनायं प्रवर्तनमिति न तद्विरोधः । एतेन
धीशतमप्रकरणेषु आत्मैक्यश्रुतीनामवैधर्म्यलक्षणभेदेन विज्ञेयत्वं तात्पर्यं

मिति द्रष्टव्यम् । विवेकज्ञानमैव सम्यग्ज्ञानतया मोक्षहेतुत्ववचनात् । पर-
मात्मप्रकरणं ॥ त्रीन्वादापि विवेकेन परमात्मन एकस्यैवात्मन्ये तात्पर्यमिति
मन्तव्यम् । द्वितीयादे विवेकस्यातिरिचिप्राज्ञा हानोपाय इत्येवोक्तम् । अत्र
तु विवेकज्ञानमैव सम्यग्ज्ञानत्वोपपादनेन मोक्षहेतुत्वं प्रभाषितम् । विवे-
कस्य रूपं च परीक्ष्यत इति विवेकः । चित्तादात्म्यविवेके हेत्वन्तरपदयुक्ततया
सूक्ष्मव्यवहार्यति । इतस्वेति । इतरच्च वित्तान्तिरिक्तम् । पुष्ट्य इति शेषः ।
तदसंख्येयवासनाभिधिचक्षुःमपि परार्थं संबन्धकारित्वात् ॥२१॥

यदुक्तं चित्तस्य सर्वोत्पत्त्युद्भूतकारे असंख्यवासनावशात् स्वत एव
चित्तस्यापि परिणामोक्तुं किं पुष्ट्येति । तच्च । यतस्तन्निमित्तमसंख्येयवासना-
भिधिविज्ञितमपि परार्थे वास्यान्यस्य भोगावशर्गाद्यै विना तौ न स्यातुं
परिणामितुं वा क्षमते संबन्धकारिपदार्थानां शोके परमावर्त्येत्सदृशना-
दित्यर्थः । तथा च पुष्ट्यर्थसमाप्ते चित्तचित्तयेव मोक्षोपपत्तिरित्यत्रापि
सूक्ष्मतात्पर्यम् । सूत्रं व्यावृत्ते । तद्वतिदिति । भोगावशर्गाद्यै सुखादिसादात्मा-
वर्त्यम् । संबन्धकारित्वात् इतरावाहाय्येनार्थक्रियाकारित्वात्, इहवदिति ।
एवं हि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाहाय्येनैव करोति पुरुषस्तु नित्य-
चेतन्यरूपतया चेतन्यार्थं नान्यमपेक्षते अन्यथा चार्थक्रिया पुरुषस्य नास्तीति
न न संबन्धकारीत्याशयः । यत्तु संबन्धतपरार्थोदिति सौख्ये मोक्षम् । तत्र
संहननमारम्भं संयोगो विवक्षितः स सावयवसावयवभेदात् शय्यासनपदा-
दिषु सत्त्वादिवु चास्ति न तु पुष्ट्यदिति । ननु चित्तं संबन्ध्यापि करिष्यति
स्वार्थमपि भविष्यति कः यत्तु श्रितयथाधकस्तर्क इत्याकाङ्क्षायामाह । संब-
न्धकारिणेति । न सुखचित्तमिति । सुखचित्तं भोगचित्तं न सुखाद्यै न चित्तस्य
भोगार्थं तथा तत्त्वज्ञानचित्तमप्यवर्णचित्तं न चित्तस्यावशर्गाद्यै चित्तस्यभो-
गावशर्गाद्यै कार्यतया सार्थकत्वनिश्चयेनानवस्थाप्रसङ्गात् । यत्कार्यं
तत्सार्थकमिति हि सर्वसंमतम् । यतरित्तस्यैतदुभयमपि परार्थमित्यर्थः ।
पुष्ट्यस्य च भोगावशर्गा स्वरूपचेतन्यरूपतया न कार्यार्थमिति नानवस्था

पुरुषार्थत्वशब्दादिनामिति भावः । पुरुषस्य भोगो हि सुखादिसादात्कारः ।
अपयोगश्च विवेकस्यातिसादात्कारो या स्वहृत्पावस्यातो वा सर्वेष्व
चेतन्यमात्रा एव अपरिणामित्वाच्चिद्वैर्मेत्वाच्चेति । ननु परार्थतामात्रेण
न पुरुषसिद्धिर्भिन्नाशादीनामपि परार्थत्वसमवाहं विनाशार्थमेवेत्युक्तेः परै-
भ्युपगमादित्याशङ्क्यामाह । यद्वेति । भोगापकर्षार्थवानेवात्र परः साध्ये
प्रविष्टो ऽतो न सामान्येन येन केन चित्यरेव सिद्धसाधनमर्थान्तरं
चेत्यर्थः । स्वातन्त्र्यवस्तुविषयस्य भोगार्थकतया पराभिप्रेतं सिद्धसाध-
नमपाकरोति । यत्तु किं विदिति । स्वहृत्पेण आत्मरूपेण भोक्तृत्वेति
यावत् । यद्विषयि । यद्वत्त्वसौ विशेषः पुरुषाख्यः परः स कूटस्थानित्यत्वात्
न संहत्यकारोति न तस्य परार्थत्वापत्पानश्रुत्यतिरिक्त्यर्थः । तदेव बुद्धि-
पुरुषविषयाणां विवेकं प्रदर्श्ये स्तज्ज्ञानादाद्यं मोक्षमादौ प्रतिपादयति ।

विशेषदर्शिन आत्मभावभाषनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

मायुमानमेवात्मकस्यासितप्रपञ्चस्य सप्ताय, पिण्डयदेकीभावा-
पचस्य यथोक्तमकारैरन्योन्यं विशेषदर्शिनो द्विवेकसादात्कारिणश्चित्त-
स्यात्मभावे भाषना स्वसत्ताजिज्ञासा कोहमासमित्यादिरूपा भाष्ये व्या-
प्तेया । तस्या भवशोऽपत्तिनिवृत्त्याद्यानघेहेतोर्निरुतिराद्यो मोक्षो भवती
त्यर्थः । स्वर्गनरकमोक्षादिभिर्हि विविचरूपता वित्तस्येव भवति न तु
सद्वैक्यरूपचिन्मात्रस्य न प्रमेत्यवधारणे सति नैवात्मभाववित्ततोद्वेतीति
भावः । तथा च श्रुतिः । 'इत्तं ह वाय न तपति किमह साधु नाकस्य
किमहं पापमकारव'मित्येत्यादिः । तदेतदुक्तं पञ्चाशिषाचार्यैराद्यस्तु
भोक्षो ज्ञानेनेति । यत्रादौ भाष्यकार आत्मभावभाषनमेव सकारणा
प्रतिपादयति । यथेत्यादिना । तत्रापीति । पुरुष इति शेषः । विशेषदर्शन-
योत्रमिति । आत्मभावजिज्ञासाद्वारोति शेषः । इत्यनुमीयतइति । यिधि
दिपन्ति घञ्जेनेत्यादिश्रुतेः । पापस्ययाद् शुद्धमतिर्वाहेति ज्ञानमुत्तममिति
स्मृतेरिति शेषः । तस्य यथोक्तमर्थतः स्वाभाविकी बहिःकसाधननि-
वेदा, तथा च यथोक्तं कर्म आत्मभावनायाः कारणम् । तत्र च नैदिकत्यनि-

यम इत्यायातम् । हेहि कसाधनश्चन्यस्य प्राप्तनतयाविषकर्मभावे च सा भाव
ना नेद्वेति प्रत्युत देहाद्यात्मतायामेव हि भवतीति । अत्र पूर्वाचरणे वाच्यं प्र
मादयति । यस्याभावादिति । यस्य कर्मस्योभावादित्त्वं सत्यमाद्य कलमुक्तं पूर्वा
चरणे । तदेवाह । स्वभावमिति । स्वभावमात्मभाव इत्यत्र एषा सतकर्मसू
त्यानां पूर्वेणैव नित्यदेहाद्यात्मतायामेव हि च श्रुतिशेषो भवति । अ
होचिरच सत्त्वनिर्णयार्थं । आत्मभावनायां कारणमुक्त्या स्वहपमा
ह । तत्रात्येति । कोऽत्रमाद्य किं नरादिरूप चासं कथमासं तु तेन दयन
यासं किं स्थितिद्वयं वर्तमानमपि मम स्वरूपं किं देहो वा मन आदिर्यं कथं
स्थितिद्वयं केन वा प्रकारेण पुण्यपापादिना सिष्टनीत्यादिर्यं । के भवति
प्याम इत्याद्येकस्वरूपं यदुच्यते तदा च यन्निष्ठमित्यभेदादिनिष्ठ
कर्म विशेषद्वयं पुण्यं पापद्वयं सैवात्मभावनस्य । आत्मभावनमप्ये
वैतो व्याप्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । सा स्थितिः । विशेषद्वयं नान्यत्वेन निरु
त्तिरिति प्रत्यक्षेणैवमाह । वितत्येति । एष भद्ररूपो द्विविधं परिणाम
आत्मनो न भवति किं तु वितत्येवाविद्याजन्यत्वात् अविद्यापारव
वितधर्मत्वात् पुण्यपुण्य विद्याजन्यत्वात् पुण्यपुण्यविजृम्भितं । तत्रैव
वितधर्मज्ञानमरकसुन्दरं विभिन्नपारमृष्टं कदाप्यदृष्टं इति । तत इति
विशेषद्वयं नान्यत्वं कुशलस्यात्मभावना विवर्तत इत्यर्थः । तद्विरुद्धे
स्वामरकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्तिं फलमिति । तस्य विशेषद्वयिना लक्ष
णं समजातयोगं सत्यमाद्यमुक्तेश्च कारणभूतमाह ।

तदा विवेकनिष्ठं कैवल्यप्राग्भावरचितम् ॥ २६ ॥

कैवल्ये प्राग्भावे यस्य तत्कैवल्यप्राग्भावरचितम् । कैवल्यमिदमिति
यावत् व्याचष्टे । तदानीमिति । तदानीं विशेषद्वयनावस्थायां स्वर्गादिर्जे
रागद्वेषात् वितत्यन्वया भवतीत्यनेनान्वयः । विषयप्राग्भावर विषयमभिमुख्यं
अज्ञाननिवृत्तज्ञानमाद्यप्येवमपि एवमुत्तरं न चानेन कोमलकण्ठकथना
रूपदमात्रेण विशेषद्वयजन्येन हस्तकृत्यता भवति पूर्वसंस्कारवशात् अन्त
रन्तरा मोहाद्यानां भवतु वशीनरुत्तीनामनुपपत्तिरित्याह ।

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि सस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

व्याचष्टे । विवेकीति । विवेकप्रत्ययनिवृत्त्यस्य विवरणं सत्त्वे-
त्यादि । सत्त्वपुरुषान्यतामात्रेण प्रपञ्चशीलस्यैव । तच्छिद्रेषु स्थानेषु
अविद्यारूपाणां प्रत्ययानामाकारा अस्मीत्यादयश्च प्रदर्शिता । अस्मीति ।
हेतुमनुष्यादिरूपोऽस्मीत्यर्थः । केवलस्मितायां सप्रज्ञातयोरेपि सत्त्वान-
वीयमाणेभ्यो वीजेभ्यः वीयमाणवीजेभ्यः । एतस्य विरोधं पूर्वं सस्कारेभ्य-
इति । ननु ज्ञाने ज्ञातेपि चेत् पूर्वसंस्कारवशादुत्थानदशायां कदा चिद्वि-
द्योदयः कथं तर्हि सप्रज्ञातप्रज्ञाहेतुपि अविद्यानिवृत्तिः स्यात्तत्राह ।

ज्ञानमैषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

एषा संस्काराणां ज्ञानं दाहः स्वकार्यासामर्थं क्लेशानामिवोक्तं
पूर्वोक्तार्थेऽस्ति । 'ज्ञानहेतुस्तदुक्तम्' ते प्रतिप्रसङ्गेषां भूत्वा इति सू-
त्राभ्यां यथा स्युतमूलमक्लेशानां तत्त्वज्ञानवित्तनपायां दाहनाशैः प्रोक्तो
तथा तत्संस्काराणामपीति कलितार्थः । इतरेव व्याचष्टे । यथेति । यथा
सप्रज्ञातयोनिनो व्युत्थानदशायां पूर्वसंस्काराणां क्लेशा अविद्यादिवृत्तयो-
दग्रधीजतुल्या सत्यां न संस्कारा ज्ञानयन्ति तथा पूर्वसंस्कारा अपि सप्र-
ज्ञातपरमालनितेन निष्कारुपेण ज्ञानाग्निना दग्धबाह्यतुल्या सन्तः प्रत्यय-
प्रसङ्गतइत्यर्थः । पूर्वसंस्कारा प्राचीन क्लेशसंस्कारा ज्ञानज्ञाने ज्ञानस-
ंस्कारेण प्रतिप्रस्थासंस्कारो नोत्पद्यतइत्याशयेन पूर्वपदम् । अत्र ज्ञान-
नशीपि क्लेशवदुपलतित इति । नन्वेकदा चेद्वृष्टं मम सन्मरणं दुःखा-
दिषु नास्तीति तर्हि कदा चिदन्तराक्षरा मोहेषु सद्वृत्तार्थं प्रवृत्तिर्नाप-
पद्यते मोहस्यापि चित्तधर्मतायां पूर्वं निश्चितत्वादिति चेन्न । चित्तस्य
मोहसत्त्वे पुनश्चित्तस्य भवदुःखात्पत्त्या पुरुषस्य दुःखयोगः स्यादित्याश-
येनैव ज्ञानिभिरपि चित्तस्यात्यन्ततो मोहनिवृत्त्यर्थे यतनात् । मोहश्च चि-
न्मात्रस्यैवेत्यसङ्गतावेदितमिति । ननु संस्थात्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानसंस्कारा-
अपि हि सप्रज्ञातनिष्ठया नश्यन्ति, जेत्याहः । ज्ञानसंस्काराभ्यस्ति ।
अविदुत्वादिति शेषः । तर्हि कथं तेषां नाशः स्यादिति, तत्राह । इति

मन्त्रः समाप्यते कृतार्थेषुशब्दा भोगोपयिकः परिणामः पुनर्न भवती
त्यर्थः । क्रमश्चापिरत्नाधारेभ्युत्तरमृद्वेण व्याप्यास्यते । तत्र इतिपद
व्यावृत्ते । तस्य धर्ममेवस्योदयादिति । कृतार्थानामिति । पुनरागामिति
शेषः । तथा च कृतार्थेषुस्वामिको गुणानां परिणामक्रमः समाप्यतरस्य
धर्मः । न तु गुणानामप्यस्य परिणामक्रमस्य समाप्तिरज्ञेता कृतार्थ मति-
नष्टमयनष्टमित्युत्तरमूत्रादिति । समालो हेतुमाह । नहीति । नहि
सत्त्वादयो गुणाः कृतभोगोपयिको ज्ञत एव समाप्तक्रमः ॥ पुनर्यं प्रति
क्षणमप्यस्यासु समर्थाः स्थितिहेतुपुरुषार्थभागादिति । यदि च सूत्रभा-
ष्ययोगेण्यद्वेनाव बुद्ध्यादय एव पुरुषोपकरणानुच्यन्ते तदा यथाश्रुतामेव
व्याप्तेयम् । अत्राद्येतानां चेतनार्थेतया चेतन्याधीनमता वेदान्तिभि-
रुक्तमाना मिद्वेति स्मर्तव्यम् । इयमपि तृतीया मुक्तिः पञ्चगिदाचार्यै-
रुक्ता 'कर्मवशात्' तृतीयस्तु व्याप्यात् मोक्षतद्वर्णमिति । अत एव
सत्यसमामसूत्र 'विधिर्मात्र' इति । इदमवधारयेत् । यदेताभ्यां सूत्राभ्यां
ज्ञानस्यातन्त्यास्माद्येताभ्यां मोक्ष उच्यते इदं मुख्यकन्याभिधायिणोक्त
वैराग्यादेः सुवेन मोक्षमिद्वे, न तु मार्गज्ञादिक विना मोक्षा न
भवतीत्याशयेन । यत सत्यपुरुषयो शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति सूत्रे भाष्यकृता
इन्द्रस्यानीन्द्रस्य प्राप्तविशेषकज्ञानमीन्द्रस्य वेत्त्येवामवेतस्यापि अभि-
माननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्त इति । तथा चोक्त 'विशेषक्यातिरिचिप्र-
था हानोपाय इति । 'मति मूले तद्विषयो ज्ञात्यापुर्भावा' इति च । संसार
धीर्ज्ञ हि अज्ञानमन्यात्मरूपाविद्या रणद्वेषधर्मोऽधर्मेतद्विषयादिहेतुत्वात्
सा चेद्विदेकस्यात्या नागिता तर्हि तत एव सत्तारं षष्ठेऽं सार्चेत्ताद्वयेता
नास्तोति । तथा च विष्णुपुराणे

अनात्मन्यात्मवृद्धिर्था अर्थं स्यामिति या मतिः ।

आविद्यातरुममूचिजोन्नमेतद्विधा मितम् ॥

इति । ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमश्च परिणामानां
प्रतिफलमुत्पादविनाशकणनेन वैराग्यात्पादनाय प्रयुक्तः । स चायमर्थः कथं

क्रमशब्दाल्लभ्यते क्रमशब्दस्य यैर्धर्मपर्यमात्रवाचित्वादित्याशयेन क्रमश
व्याप्ये पृच्छति । अथेति । अथमेतत्सूत्रीयः । अत्र प्रत्युत्तर सूत्रम् ।

सप्तप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३६ ॥

• सप्तप्रतियोगी सप्तव्यावसरस्य विरोधी तद्येनाप्यनन्तरित इति
पाद्यम् । एवंरूपेण क्रमो विशदितो न तु यैर्धर्मपर्यमात्रमिति विशेष्यद-
र्भायः । परिणामश्च पूर्वधर्मोपाये धर्मान्तरोत्पत्तिरित्युक्तमेष, इदृशे च क्रमे
प्रमाणवद्दर्शनपरं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इति विशेषणम् । भाष्यकारस्तु
सप्तप्रतियोगीत्यस्य धर्मवसितमर्थमाह । सप्तानन्तर्यमेति । क्रम इत्युत्त-
रेणान्वयः सप्तानन्तर्यमात्रा सप्तानन्तर्यधर्मकः । आनन्तर्यं चाव्यवधान
क्रमस्तु पूर्वोपरीभायः । तथा च सप्तव्यावसरहितपरिणामधारा पूर्वमूचे परिणा-
मक्रमशब्दार्थः । अनयच्छिन्नधारयाः प्रमाणवद्दर्शनं सूत्राययमे व्यावष्टे ।
परिणामस्येति । पूर्वान्तापेक्षया सम्प्रदादिकृपस्य परिणामस्यापरान्तेन श्रमा-
यस्यया अनयच्छिन्नपरिणामधारा अनुमीयतइत्यर्थः । अत्र युक्तिमाह ।
नहीति । अननुभूतेऽप्राप्तेः यथोक्तक्रमो यैरेवभूताः सप्ता यस्याः साऽननु-
भूतक्रमवशां पुराणता, तथा च वल्लभ्यान्तिकाले दृश्यमाना पुराणता नक्षन
नुभूतक्रमवशां भवभतीत्यर्थः । अतः पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मसू-
क्ष्मादिकृपैः परिणामसङ्गेष्वविरलः क्रमोऽनुमीयतइति । अन्यपरान्तेनानित्येव्येव
क्रम सिद्धो न तु प्रधानेपि तस्य श्रमावस्थायां क्रमावस्थितो गुणानां
परिणामक्रमे किं प्रमाणं येन तत्समाप्तिः पूर्वमूचेऽक्ता घटते तत्राह । नित्येषु
वेति । नित्येषु स्वतंत्रपरान्तभावेषु यिकाशामपरान्तैरेव प्रतिपद्यपरिणा-
मो दृष्टेऽनुमित इत्यर्थः । धर्मविक्रियैवेण धर्मद्वारा प्रपञ्च्यतइति प्राग्-
क्त्यादिति शब्दः । अनु परिणामक्रमसूत्रीकारे नित्यत्वशान्तिरित्याशङ्कायाः
माह । दृष्टो चेति । तथा च परिणामित्वेन कूटस्थानित्यतैव विरुध्यते न
नित्यतासामान्यमित्याशयः । नित्यस्य सामान्यत्वव्यवहारः । यस्मिन्निति ।
तत्त्वं न विहन्यते स्वरूपं नातीत भवति अत्र चातीततागून्यत्वमात्रं
नित्यस्य सामान्यत्वव्यवहारमिति बोध्यम् । तज्ज्ञेयवशाधारणमित्याह । उभय-

स्येति । गुणपुरुषयोस्त्वर्थः । पूर्वमूत्रे परिणामशब्देन व्याख्येयं स्वरूपा-
 स्तिताक्रमे दर्शयितुं क्रमसामान्यं विमर्शते । तत्रेति । घृष्टादिषु महदा-
 दिषु लक्षणैर्व्यमानो विनाशित्वादित्यर्थः । गुणेष्विति । अत्रापि परिणा-
 मापरान्तनिर्वाह इत्यन्येति । परिणामस्य क्रमं द्विधा व्याख्याय तृतीयं
 स्वरूपास्तितायाः क्रमसंकीर्णोदाहरणेनाह । कूटस्येति । घटानां विना-
 शिवेकेन फटा वित्परिणामाभासोपि स्वादित्याद्येन स्वरूपमात्रपरितो-
 ल्युक्त तस्यैव स्वरूपाख्यातं मुक्तपुरुषेष्विति । स्वरूपस्तिता च तत्तत्तद-
 मात्र तत्क्रमश्च पुरुषेष्वस्ति । इदानीं स्थित्या परमात्म्याप्यतीति
 व्यवहारात् । अथवा सप्रैकालप्रत्यक्षरूपनिष्पत्तानुपपत्तेरित्यतस्तत्राप्यत-
 व्यपदेशान्न इति, क्रम इति शेषः । अन्येवमात्मनोपि अस्तिताक्रमस्वीकारे
 पदुपधिकाशून्यत्वविद्वन्निरोध इत्याशङ्कं परिररति । शब्दएवेनेति ।
 स च क्रमोऽस्याव्यक्रियामादायैव शब्दएतेन शब्दानुसारिणा व्यवहारा
 कल्पितो भवति । न तु अन्योत्तरकालोत्पत्तितापरिणाममादायेत्यर्थः ।
 तथा अस्तिताव्यक्रियैव पदुपधिकाशून्यत्वात्तर्गता पुरुषे विधिहेत्याशयः ।
 सा च क्रियाद्विषयस्तिता दृष्टिहेत्यवयवोपपद्वेति विभागः । गुणेष्वत-
 व्यपदेशान्नः परिणाम इति युक्त्यातिरिचति । अथेति । अस्य संसारस्य
 जन्मादिपरिमाणज्ञातस्य स्थित्या यस्या च गुणेषु वर्तमानस्य सुदिमतप्र-
 मवादेणावस्थितस्य क्रमसमाप्तिरस्ति न वा । आद्ये यत्तथाप्यवसानोक्तिवि-
 रोधः । अन्ये परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामिति पूर्वमूत्रविरोधः, तथा भूय-
 श्वाप्ते विश्वमायानिर्गुणिरित्युक्तिविरोधश्चेति । पूर्वमूत्रे इत्याद्येपुरुषं प्रत्येय
 परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामुक्ता न तु सामान्यत इत्याशयेन समाधत्ते ।
 अत्रधनीयमेतदिति । प्रत्युत्तरानर्हमेतद्वद्वचनमित्यर्थः । उक्तप्रत्येयसारा
 नहेत्यं प्रतिपादयितुम् आत्रावृत्तार्हं द्विविधप्रत्येयं दर्शयति । अस्ति प्रत्येय
 इति । संप्रति ज्ञातो मरिष्यतीति इत्यन्तवचनीयेऽविमर्शवचनीयः प्रत्येयः ।
 अस्य च अमेध इति प्रतिपन्नं मतं भो इत्यर्थः । भो भो इति पाठस्तु
 समीचीनः । अविमर्शवचनीये प्रत्येयं प्रदर्श्य विमर्शवचनीये प्रत्येयान्तरं प्रद-
 शयति । अथ संप्रति मृत्वा जनिष्यतीति विभागेन यत्नं प्रत्युत्तरं दर्शयति ।

प्रत्युदितेति । विभज्यवचनोपपन्नं तैत्तिकमपि दर्शयति । तथा प्रनुष्येति ।
वक्तृप्रश्नस्तु यथाश्रुत एतन्तत एवावचनीय इत्याह । अथ त्विति । अथमि-
त्युक्तं विशिष्याह । संसार इति । अवचनीयत्वमेवोपपादयति । कुशलस्ये-
त्यादिना दोषदत्तत्वेन । कुशलस्य कुशले गुणकृतस्य संसारक्रमस्य समाप्ति-
रस्ति नेतरस्मिन्नित्यनेन गुणकृष्टिप्रत्ययप्रवाहोक्तेष्टानुक्तेदान्यतरादधारणे
दोषः । आद्ये बाधोन्ये कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति शिष्यमोहापत्तितिर्यग्ः ।
अस्यापि प्रश्नस्य विकल्पोत्तरं दर्शयित्वाह । तस्मादिति । तस्मादुत्तरादा-
नायमाद्यौ विकल्पेन व्याप्येयोयं प्रश्न इत्यर्थः । तद्व्याघा । यदि च गुणानां
वृत्त्यानुच्छेदः पृच्छ्यते तदा नास्तीत्येव वक्तव्यम् ।

अनादिभंगवान् कालो नान्योन्यं द्वित्र विद्यते ।

अव्युच्छिन्नास्तस्येति सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥

इत्यादिषां प्रशस्त्यः कृष्टिप्रवाहस्यानादित्यवदनस्तत्त्वस्यापि
सिद्धेः शुष्कतर्कस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा संसारहेत्वदुष्टस्य सर्वस्यैव
सादित्वात्संसारस्यानादित्यमपि तर्कविरंभेन न सिध्येत् । भूयस्त्वाने शिरः-
मायानिरुतिरवेति श्रुतिश्च मायाप्यवर्तते प्रत्ये व्यापारोपरमायां निरु-
तिमेव धर्तते । एतेन सर्वमुक्तिरपामाणितीति सिद्धम् । यदि पुरुषस्य संसारो-
च्छेदः पृच्छ्यते तदा कुशलस्यास्ति नेतरस्येति प्रश्नश्चाक्यं विकल्प्य प्रति-
वचनं संभवतीति उत्तरमूत्रमवतारयति । गुणाधिकारोति । गुणाधिकारः
परिणामविशेषस्तत्क्रमपरिसमाप्तिः कैवल्यमिति । ततः कृताद्येनामित्या-
दिभूत्रेण तात्पर्यतः प्रोक्तं तस्य वैवल्यस्य स्वरूपमवधारणेतद्व्यर्थः । पुरुषार्थ-
शून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा या वित्तिशक्तिरिति ।
कृतकर्तृव्यतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां पुरुषोपकरणानां निवृत्तरीरात्मकानां
प्रतिप्रसवः स्वरूपेण व्यत्यन्तविलयः स बुद्धेः कैवल्यम् एतदेव च प्रधानस्यापि
ज्ञानिपुरुषं प्रति वैवल्यमुच्यते तेन पुरुषेण सह पुनरभयोगात् या तु धर्म-
धर्मभेदाच्चित्तिशक्तिः स्वरूपिणी स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिसत्त्वोपाधिकरूपशून्य-
ताकृपा जघापाये स्फटिकस्य रूपप्रतिष्ठायात् सा पुरुषस्य वैवल्यमित्यर्थः ।

परस्परविरोधो हि तेषां घृणाधिमतोरुभयोरिव केवलता एकाकिता भवति
ते चेन्मे । इदं यमोगनिवृत्त्याप्यपुरुषार्थमाधने भयत इति द्वे एव केवल्ये
नविते तयोस्तादा केवल्यं पुरुषस्यापवर्तितमित्युक्तं सांख्यकारिकायाम् ।

तस्माच्च घृण्यतेऽत्र न मुच्यते नापि संमरति पुरुषः ।

समरति घृण्यते मुच्यते च नानाशया प्रज्ञतिः ॥

इति । ननु स्वल्पप्रतिष्ठाद्वयं केवल्यं दुःखमोगात्यन्तनिवृत्तिरूपेण वा
पुरुषार्थं पुरुषस्य तत्र निराह्वनः मोक्षस्यान्यमात्रनिष्ठस्य पुरुषार्थस्य मोक्षार्थं
प्रशस्त्यनुपपत्तेः पुरुषार्थं । इह कथयाना प्रवृत्तिरिति । इति गजः शास्त्रप्रमाण-
सूचनायः । भाष्ये कार्यकारणत्वनामिति कार्यकारणभाष्यपक्षानां मह-
दादिभूतभूतपर्यन्तानां लिङ्गकारणघटनानामित्यर्थः न तु कारणाभावेऽसू-
न्यरीर तत्सत्त्वेऽपि केवल्येऽद्वयमिति । ननु भ्याम्य म्यप्रतिष्ठस्वानुपपत्त्या
कथं म्यप्रतिष्ठत्वं तत्राह । स्वल्पेति । पुरुषस्य पुनर्मुक्तिस्तत्रासत्त्वात्
केवल्येन विततिर्गतिरेव स्वल्पप्रतिष्ठेत्यर्थः । तस्मा इति । स्वल्पप्रतिष्ठत्वात्
सदैवावस्थानं पुनरप्यवयव केवल्यं द्वितीयमिति शेषः ॥

योगयन्त्रमहसाणां सर्वेषामनिवृत्तः तथा ।

सर्वा च यत्र तात्पर्यं सार्था व्याप्तेन भाषितः ॥

व्याख्यातव्यं यथाशक्ति निर्मलस्मरधिषा मया ।

इति न प्रीयतामीशः य आत्मा सर्वदेहिनाम् ॥

इति श्रीविज्ञानमिश्रविरचिते पातञ्जलभाष्यवार्तिके केवल्यपाद-
श्चतुर्थः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तं चेदं दर्शनम् ॥

॥ श्रीविरचनायो विनम्रतेतयाम् ॥

॥ श्री. ॥
॥ योगवार्तिकस्य शुद्धिपत्रम् ॥

पृष्ठे पङ्क्तिः	अनुक्रमः	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तिः	अनुक्रमः	शुद्धम्
४	१४ विज्ञानपूर्वक	विज्ञानपूर्वकं च	३३	३ वृत्तिमत्तो	वृत्तिमत्तो
"	२० समाध्याभाषा-	समाध्याभाषा	"	४ तथा च	तथा
५	१४ ननु	न तु	"	१६ व्यङ्ग्यो	व्यङ्ग्यो
६	११ जित्वा	मित्वा-	"	१० संज्ञात	संज्ञात
८	१६ वृद्ध	वृद्ध	३०	१३ व्यक्त	व्यक्त
९	१४ सुख	सुख	"	१० वाक्ये	वाक्ये
"	२५ वृत्ति	वृत्ति	३१	४ सुख	सुख
१०	८ न सद्य	नान्यत्र	"	१६ व्यङ्ग्यमात्रात्	व्यङ्ग्यमात्रात्
"	११ विरोध	विरोध	३२	८ व्य	व्य
"	१५ नपस्य	नपस्य	"	१२ कर्त्तृति	कर्त्तृति
१३	१६ केवल	केवल	"	२० वर्गादयो	वर्गादयो
"	२० प्रतिविम्बो	प्रतिविम्ब उ	३३	६ व्य	व्य
१६	२५ नरादयः	नरादयः	"	२३ कथाश्च	कथा च
"	३६ शेष	शेष	"	११ निष्कृष्टादि	निष्कृष्टादि
१६	३६ शेष	शेष	"	११ कथ्ये	कथ्ये
२०	४ अनुमान	अनुमान	३४	१ विषय	विषय
"	७ दीप्त	दीप्त	"	११ कस्याः	कस्याः
"	८ तथा	तथा	३५	८ वृत्ति	वृत्ति
"	१६ व्याप्यत्वाद्वा	व्याप्यत्वाद्वा	"	१६ तत्	तत्
३०	१८ सर्वोपपत्ति	सर्वोपपत्ति	३६	१४ व्य	व्य
३२	६ देहादे	देहादे	"	२० व्य	व्य
"	११ केवलं	केवलं	"	३३ निद्रादे	निद्रादे
३३	८ तर्कस्या	तर्कस्या	"	३६ लोभेयव्यवस्थ	लोभेयव्यवस्थ
"	३३ विवक्ष्य	विवक्ष्य	३७	३ भेदे	भेदे
"	३३ व्य	व्य	"	८ व्यवस्थ	व्यवस्थ
"	३६ व्य	व्य	"	१६ व्यपि तत्वा	व्यपि तत्वा
३४	५ व्य	व्य	"	२१ व्य	व्य
"	१८ व्य	व्य	३८	२ निति न	निति न
"	२५ नुपति	नुपति	"	५ तस्य	तस्य
३६	३ व्य	व्य	"	१६ व्य	व्य
"	७ व्य	व्य	३८	१ तस्य	तस्य
"	७ व्य	व्य	"	२० निमित्त	निमित्त

पठे पङ्क्तिः	अमुद्यम्	श्रुत्यम्	पठे पङ्क्तिः	अमुद्यम्	श्रुत्यम्
४८ २१	तत्प्राप्तयेति	तत्प्राप्तयेति	४२ ४	परशुष्टि	परिशुष्टि
५० ३०	काष्ठ	काष्ठ	" १८	सर्वाण्येष्टयेति	} सर्वाण्येष्टयेति- मावान
५१ १	धुवात्	धुवात्	" १८	मावात्	
" ५	कानेना	कानेना	" १८	तर्कदा	तर्कदा
" ६	प्राप्तये	प्राप्तये	" २१	गुण्ये	गुण्ये
५२ २१	जाने	जाने	" २५	शक्ति	शक्ति
५३ ११	प्राप्तये	प्राप्तये	७३ १६	शक्ति	शक्ति
५४ ४	श्रुत्य	श्रुत्य	७४ १८	शक्ति	शक्ति
" १०	नन्दति	नन्दति	७४ २	निर्दिष्ट	निर्दिष्ट
" १३	भावे	भावे	" ६	कल्पना	कल्पना
" १५	ध्यानये	ध्यानये	" १३	रिक्तता	रिक्तता
" २०	काष्ठे	काष्ठे	७६ ११	कल्पेष्टयेति	कल्पेष्टयेति
५५ १०	प्रयोगा	प्रयोगा	" २२	शान्तिदिता	शान्तिदिता
" १३	विकाशता	विकाशता	७८ १	पञ्चादय	पञ्चादय
५६ १	संयमः	संयमः	" ३	नया	नया
" ६	संयमः	संयमः	" १०	पञ्चादय	पञ्चादय
५७ २	भोग	भोग	" ११	दर्ये	दर्ये
" १३	यता	यता	७८ २२	माधि	माधि
" २३	देवायुः	देवायुः	" २५	स्वर्ग	स्वर्ग
५८ ३	स्वर्ग	स्वर्ग	८० ३	समाधि	समाधि
६० ११	कौटिल्य	कौटिल्य	८१ २	स्वर्ग	स्वर्ग
६१ २५	कारणाभा	कारणाभा	" ३	स्वर्ग	स्वर्ग
६२ १३	कारणाभा	कारणाभा	" ४	प्रादुर्भावा	प्रादुर्भावा
६३ ३	विद्य	विद्य	" १८	परा	परा
" ६	तर्क	तर्क	८२ २१	पुष्टि	पुष्टि
" ८	शुद्धि	शुद्धि	" २२	दृष्ट्यादि	दृष्ट्यादि
६४ २२	संयम	संयम	८३ २६	व्यवस्था	} व्यवस्थापनम्
६५ १३	व्यवस्था	व्यवस्था	" २७	व्यवस्था	
६६ ११	विशेष	विशेष	८४ ३	अधि	अधि
" २३	विद्य	विद्य	" ८	अधि	अधि
६७ ११	संयम	संयम	" १८	नाशकता	नाशकता
" २४	संयम	संयम	८९ १३	विशेष	विशेष
६८ १८	संयम	संयम	९० २३	गुण	गुण
" २३	नन्तरमपि	नन्तरमपि	९१ १	गुण	गुण
६९ १	समाधि	समाधि	९२ १०	योग	योग
७० १	यज	यज	९३ २	क्रियाविधि	क्रियाविधि
" २०	कारणाभा	कारणाभा	९४ २५	श्रुत्य	श्रुत्य
७१ २०	व्यापार	व्यापार	९५ १३	पञ्चादय	पञ्चादय

पृष्ठे पङ्क्तिः	अनुष्टुप्	गुणम्	पृष्ठे पङ्क्तिः	अनुष्टुप्	गुणम्
१२ १७	क्षेय	क्षेया	१०८ १७	कर्मव्यापार	कर्मव्यापार
" २०	क्षोज	क्षोजा	" २७	प्रापणा	प्रापणा
१३ १	विदेह	विदेह	१०९ ३	स्य	स्य
" ३	शान्ता	शान्ता	" ६	हेति सप्तमी	स्थित प्रथमि
" ४	ततश्च	तत्त्व	" ८	ये	ये
" ५	वस्तुते	वस्तुता	" १४	वेदादि	वेदानि
" १०	पामदे	पामदे	" "	त्सर्गिता	त्सर्गिकता
" १६	विच्छिन्न	विच्छिन्न	" २४	भावा	भावा
" १८	प्रवाह	प्रवाह	" ३६	हेतुस्य	हेतुस्य
१५ ॥	भाषो	भाषा	११० ७	पटु	पटु
" १५	क्षोज	क्षोज	" १४	सप्तमे	सप्तमे
" २०	क्षोज	क्षोज	" १६	स्मिरी	स्मिरी
" २३	क्षानेन	क्षानेन	" १७	उपपन्न	उपपन्न
१६ ८	क्षोज	क्षोज	" १८	स्य	स्य
" ८	क्षुद्रितया	क्षुद्रितः सया	१११ ८	पटु	पटु
" १८	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २१	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १६	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २५	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १८	क्षुद्रित	क्षुद्रित
१७ २४	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	११२ २३	क्षुद्रित	क्षुद्रित
१८ २६	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	११३ १	क्षुद्रित	क्षुद्रित
१९ २	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १०	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" ८	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" २३	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २०	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	११४ १४	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २६	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १६	क्षुद्रित	क्षुद्रित
११० १२	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" २६	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २६	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	११६ १६	क्षुद्रित	क्षुद्रित
१०७ ५	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १८	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" ८	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" २७	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" १४	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	११७ ८	क्षुद्रित	क्षुद्रित
१०८ २७	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १३	क्षुद्रित	क्षुद्रित
१०९ ४	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १५	क्षुद्रित	क्षुद्रित
११० १९	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	११८ २७	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २०	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	१२० १०	क्षुद्रित	क्षुद्रित
१०७ ६	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १७	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" ८	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" २३	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २०	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	१२१ २	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २०	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" ६	क्षुद्रित	क्षुद्रित
" २७	क्षुद्रित	क्षुद्रितः	" १४	क्षुद्रित	क्षुद्रित

पृष्ठे पङ्क्ति	अश्रुतम्	श्रुतम्	पृष्ठे पङ्क्ति	अश्रुतम्	श्रुतम्
१२२ ८	कपालाया च	कपाला चेन्दि	१३५ १६	सर्वा	सर्वा
	पमाया	पाया	१३७ १०	सया	सयाः
" १	काना च	काना	१३८ ६	मानात्रय	माना च
" १२	तदेव	तदेव	१३९ ११	सर्वेभ्य	सर्वेभ्यः
१२३ ५	सत्त्वादि	सत्त्वाद्यादि	" १२	सिद्धे	सिद्धे
१२४ १८	शून्य	शून्य	१४१ ६	अमापय	अमापय
१२५ ४	किं च	अनु	१४२ १५	चय या	चय च
" ११	पद्यते	पद्यते	१४३ ६	चेत् ना	चेत् ना
" १७	पस्यादुप	पस्यादुप	१४४ २२	मन्यते	मन्यते
१२६ १६	कथं	कथं न	१४६ २५	सर्वा	सर्वाः
" २०	मायान्	मायान्	१४७ ३	मन्ते	मन्तेः
१२७ ८	पदाति	पदाति	" ४	साधय	साधय
१२८ १४	सत्य	सत्यः	" २६	दुष्कमुत्तिष्ठ	दुष्कमुत्तिष्ठ
" "	श्रीकृष्ण	श्रीकृष्ण		स्वापाधि कथं	स्वापाधिकाः
" २०	ममिति	मममिति	१४८ २	योग	योगस्य
" २२	ममिता	ममिता	" २४	वस्थान	वस्थाना
१२९ ३	मन्मात्राया	मन्मात्राया	१४९ ४	निरोध	निरोध
" ४	चर्चय	चर्चय	" ५	दाने	दान
" २४	शब्दादि	शब्दादि	" १३	सर्ग	सर्ग
१३० १६	निद्रमिति	निद्रमात्रमिति	" १६	कारण	कारण
" १८	कर्ममन्त्र	कर्ममन्त्र	१५० ३	विज्ञा	विज्ञा
" २२	प्रतीप	प्रतीप	" १५	मेदेव	मेदेव
१३१ ३	स्यादुत्तरे	स्यादुत्तरे	" १६	येव	येव
" ४	परस्पर	परस्पर	१५१ १	सुतोय	सुतोय
" १	प्रतिपदि	प्रतिपदि	" १७	सर्ग	सर्ग
" १०	सया	सया	१५२ १	सामान्य	सामान्य
" २२	नाय	नाय	" ३	सुदि	सुदि
" २८	सय सिद्धे	सय सिद्धे	" १२	दीप	दीप
१३२ १२	प्रधान	प्रधान	" १३	सुदि	न सुदि
" २३	सुखस्य	सुखस्य	" २१	स्वाधि	स्वाधि
१३३ ६	प्राप्तय	प्राप्तय	" २३	सुदि	सुदि
" १३	प्रधान	प्रधान	१५५ ८	सदय	सदय
१३४ २	कथय	कथय	" १८	विशये	विशये
" ५	वेति	वेति	१५६ २४	सय दुःखा	सुखदुःखा
" १५	मेत्पद्य	मेत्पद्य	" २४	दिभिन्न	दिभिन्न
" १६	न सय	न सय	१५८ ५	देतु	देतु
" २५	कथं न	कथं न	" १८	सुदि	सुदि
१३५ ६	कथं	कथं	१५९ ७	आलो	आलो

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५६ २५	भेदात्	भेदः ।	१८१ १८	घरत्ते	घरती
१६० १	आकार	रूपाकार	१८२ ५	मन्त्रमि	मन्त्रिणि
" ३	माध्यस्थ्यं	माध्यस्थ्य	१८४ ३	वाच	वाच
" ४	यम्	याम्	१८५ १४	पदाक्ष्य	पदस्य
" ११	भावेऽपि	भावेऽपि	" १८ १८	देव	देव
" १२	आधु	आधु	" २०	विष्टे	विष्टेः
१६१ १४	यत्	यत्	१८६ १४	रुष्टि	रुष्टिः
१६३ १०	तदसंभवा	तत्संभवा	" २२	प्राप्तम्	प्राप्तम्
" २०	कावत्	कावत्	१८७ "	यत्ते	यत्ते
" २१	स्तवाय	स्तवाय	१८८ ११	तेधि	तेधि
" २२	संस्थाकर्मणि	संस्थाकर्मणि	" २४	युजिते	युजिते
१६३ १०	वेत्तव्यः	वेत्तव्यः	" २५	वामे	वामे
१६४ ११	तापेति	तापेति	१८२ १८	मध्यायं	मध्यायं
" १६	यमाद्यप्राप्ता	यत्तेनाप्राप्ता	" २३	रुच	रुच
" १७	सत्यस्यनोपस्य	सत्यस्यनोपस्य	१८४ ७	यति	यति
१६५ २०	मागः सप्रत्य	मागः सप्रत्य	१८५ १०	रमु	रमु
" २२	भोगीत्यादिष्वेव	भोगीत्यादिष्वेव	" १६	संज्ञाती	संज्ञाती
" २४	तत्त्वनामा	तत्त्वनामा	" २४	संज्ञाती	संज्ञाती
१६७ १८	छाब्दी	छाब्दी	१८६ १	वीज	वीज
" २३	व्यभि	व्यभि	" ६	वेदमासीत्	वेदमासीत्
१६८ ६	व्यव्य	व्यव्य	" १८	व्यव्य	व्यव्य
" १३	व्यव्य	व्यव्य	" १९	व्यव्य	व्यव्य
१६८ १०	धर्मस्य	धर्मस्य	" २०	व्यव्य	व्यव्य
" २४	व्यव्य	व्यव्य	१८७ १६	व्यव्य	व्यव्य
" २६	व्यव्य	व्यव्य	१८८ ३	व्यव्य	व्यव्य
१७३ २५	विष्टेऽपि	विष्टेऽपि	" १८	व्यव्य	व्यव्य
१७३ २	दावयि	दावयि	१८९ १२	व्यव्य	व्यव्य
१७५ २	विनष्टाद्	विनष्टाद्	" १३	व्यव्य	व्यव्य
" ३	योगवद	योगवद	२०० ३	व्यव्य	व्यव्य
" ४	समस्य	समस्य	" १३	व्यव्य	व्यव्य
" ५	वाचन्य	वाचन्य	२०१ १५	व्यव्य	व्यव्य
१७५ ८	व्यव्य	व्यव्य	२०२ १५	व्यव्य	व्यव्य
१७६ २०	तत्	तत्	२०३ ५	व्यव्य	व्यव्य
१७७ १५	पुराणम्	पुराणम्	" २५	व्यव्य	व्यव्य
१७८ ७	व्यव्य	व्यव्य	" २६	व्यव्य	व्यव्य
१७९ २२	व्यव्य	व्यव्य	२०४ ११	व्यव्य	व्यव्य
१८० १८	व्यव्य	व्यव्य			

पृष्ठं पङ्क्तिः	अनुष्टुप्	गुणम्	पृष्ठं पङ्क्तिः	अनुष्टुप्	गुणम्
२०४ २२ स्वेनो	स्वेनो		२०८ १० तये	तये	
२०५ १ ए	ए		२०८ ११ पञ्चमी	पञ्चमी	
" २३ भावमधि	भावमधि		२१० ६ भोगम्	भोगम्	
" २४ भावितव्य	भावितव्य		" १४ भुवाय	भुवाय	
२०६ २० प्रकृते	प्रकृते		२११ १ शान्त	शान्त	
" २४ स्वप्न	स्वप्न		" १६ शान्तर	शान्तर	
२०७ ३ ग्रामोक्ति	ग्रामोक्ति		" १६ शान्ति	शान्ति	
" ४ वधता	वधता		२१३ ४ वदन्तो	वदन्तो	
२०८ २१ मत्तिने	मत्तिने		" ६ विमेष	विमेष	
२०८ ६ कर्मादि	कर्मादि		२१३ १७ प्रतिभाद्या	प्रतिभाद्या	
" १४ श्लोचस्ये	श्लोचस्ये		२१४ ३ प्रतिभाते	प्रतिभाते	
" २१ उभयप	उभयप		२१५ २० पते	पते	
२१० १६ वल्लभाय	वल्लभाय		२१६ ११ समु	समु	
२१० २४ प्रत्यक्षे	प्रत्यक्षे		" १३ सरय	सरय	
२११ १६ पश्या	पश्या		२१७ २६ गच्छ	गच्छ	
२१२ २७ पटभावे सङ्	पटभावे सङ्	}	२१८ १ सङ्गात्	सङ्गात्	
२१२ २८ कारिणि	कारिणि		" १५ शान्तम्	शान्तम्	
२१४ १ प्रपद्यते	प्रपद्यते		" १६ श्रुति	श्रुति	
" २३ सद्यः	सद्यः		" २० य	य	
२१४ १६ उच्यतेऽस्मिन्	उच्यतेऽस्मिन्		२१० ३ पते	पते	
२१८ ११ विषयः	विषयः		" २२ शक्तिमे	शक्तिमे	
२२० ७ मरिचि	मरिचि		" २३ स	स	
२२१ २० सद्यः	सद्यः		२२१ ११ मन्	मन्	
२२२ २३ स्थिता	स्थिता		" २३ तथैव	तथैव	
२२३ १० शक्ति दिव	शक्ति दिव		२२२ ११ श्रुतिः	श्रुतिः	
२२४ १३ समु	समु		" १२ अपञ्चय	अपञ्चय	
" १५ पञ्चम	पञ्चम		२२३ २१ सुते	सुते	
" २६ अपञ्चय	अपञ्चय		२२४ ८ श्रुतिः	श्रुतिः	
२२६ ३ पुरास्तिता	पुरास्तिता		२२४ ११ पति	पति	
" ८ निर्माते	निर्माते		" १३ अपञ्चय	अपञ्चय	
" १४ शक्ति	शक्ति		२२७ २४ श्रुति	श्रुति	
" १७ श्रुतिपरिधि	श्रुतिपरिधि		२२८ १३ कायः	कायः	
२२७ ३ श्रुति	श्रुति		२२९ १६ श्रुति	श्रुति	
" ७ श्रुति	श्रुति		२३० १ श्रुति	श्रुति	
" १० श्रुति	श्रुति		" २४ श्रुति	श्रुति	
" २४ श्रुति	श्रुति		२३१ ११ श्रुति	श्रुति	
२२८ १० श्रुति	श्रुति		" १६ श्रुति	श्रुति	

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५६ १६	सिद्धान्तो	सिद्धान्तो
" २३	स्ता	स्ता.
२६२ १८	पेयि -	पेयि
" १६	यिम्बित	यिम्बित
" २५	तद्विधा	तु द्विधा
२६४ ७	कष्य	कष्य
२६५ १	ननु	ननु
२६७ ४	ननुमु	नुमु
" ७	कषात्तु	कषात्तु
" १४	तदादौ	तदादौ
" १५	तथा	तथा
" २३	विभूया	विभूया
२६८ ५	व्यम्भाज्	व्यम्भाज्
२६९ १	दीति	दीति
" ५	स्वभावा	स्वभावा
२७० ११	भामिते	भामिते
" १६	भूयिष	भूयिष
" २१	तथा च	तथा च
२७१ २	मत्रा	मत्रा
२७२ ५	मेव	मेव
" ८	वाशिष्टे	वाशिष्टे
" १८	दुत्पद्ये	दुत्पद्ये
" २३	स्वीये	स्वीये
" २५	तत्कार्यं	तत्कार्यं
" २६	हस्तिभूते	हस्तिभूते
२७३ ३	दर्शिन	दर्शिन
" ४	पयन्तो	पयन्तो
" १६	उत्तोजि	उत्तोजि
२७४ १२	संस्थितः	संस्थितः
२७५ ७	सदृशा	सदृशा
" १४	करणा	करणा
२७६ १	कातोवार्ता	कातोवार्ता
२७७ ११	स्तावि	स्तावि
" १७	भानये	भानये
२७८ ८	प्रमाद्य	प्रमाद्य
" ११	त्यमि	त्यमि
" १७	तज्जन्य	तज्जन्य
२७९ २०	ज्ञानं न	ज्ञानं न

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७९ २३	चित्तं	चित्तं
२८० १७	पूतये	पूतये
२८१ ३	कारणा	कारणत्वा
" २२	ज्ञातत्वा	ज्ञानत्वा
२८२ १३	तस्यापि	तस्या अपि
" २४	अ वादि	भानादि
२८३ १	ह्यभास	ह्यभास
" ६	चोर्तु	चोर्तु
" २१	पतिरि	पतिरि
२८५ ४	संवेगो	संवेगः
" २७	त्यक्ति	त्यक्तिः
२८६ १६	कर्मकर्तृ	न कर्मकर्तृ
२८७ १४	वाटमुन्य	वाटः मुन्य
२८८ ८	व्याहितो	व्याहितः
" २७	नयन्यः	नयन्यः
२८९ २४	ह्री	ह्री
२९१ ५	भोग्या	भोग्या
२९२ २	कषयव	कषयव
" ११	विपरीक्षित	विपरीक्षित
२९३ ४	विद्यया	विद्यया
" ६	कषसा	कषसा
" २२	विपरीक्षितो	विपरीक्षितो
" २५	शक्तिमदा	शक्तिशक्तिमदा
२९४ ११	परिष्कारि	परिष्कारि
" १८	रम्भक	रम्भक
२९५ १८	चित्तोदे	चित्तोदे
" २४	भतिर्वा स्येति	भतिर्वा स्येति
२९७ ८	पूर्वसं	पूर्वसं
२९८ १	तत्त्वित्यतः	तत्त्वित्यतः
२९९ ३	दिवि	तु वि
" ७	ज्ञानं च	ज्ञानं च
३०० २५	चदानोमु	चदानोमु
३०१ १८	वृत्तिवृत्ता च	वृत्तिवृत्ता
" २१	भोगस	भोगस
३०२ २	तत्त इति	तत्त इति
" २३	नये	नये
" २४	संशुचि	संशुचि
३०३ ६	तिष्ठेत्तु	तिष्ठेत्तु

पद्ये पद्ये	अमुद्यम्	मुद्यम्	पद्ये पद्ये	अमुद्यम्	मुद्यम्
१०२	१३ परिभाषा	परिभाषा	१०३	१४ अनु	अनु
१०३	१४ निर्वृत्तिरूपे	निर्वृत्तिरूपे	"	१५ भाष्यम्	भाष्यम्
१०४	१५ पुनरापेक्षायां	अतिरिक्तम् अत्रम् ।			३ इति ३

योगवार्तिकस्यानां कतिपयप्रधानेद्वेष्यविधेयानां सूचीपत्रम् ।

पृष्ठे ।

अ ।

अविभाज्यः ३४४ ।
अतिपारमार्थिकमता १३३ ।
अतीतनाशतदात्म ३०६ ।
अध्यात्मपदार्थः ५० ।
अध्यासः २१४ ।
अनवस्थितत्वम् ५६ ।
अनुमानम् २० ।
अन्तःकरणप्रक्रिया ८६ ।
अन्तःशब्दाः ५६ ।
अन्तर्धानम् २१६ ।
अन्तर्गामी ४६ ।
अन्यथाव्यतिः २१ ।
अपरव्यभिचारीत्युक्तिः १२८ ।
अवशान्तभावम् २२० ।
अवयवः १२४ । ३२५ ।
अभिव्यक्तिः ६६ ।
अभिमानस्य अन्तर्गुणत्वम् ६६ ।
अभिव्यक्तिः ७४ ।
अव्यासः ३८ ।
अविष्टम् ३२० ।
अप्युक्तम् १३ ।
अप्युक्तभूमिकत्वम् ५६ ।
अविष्टम् ७७ । १११ ।
अव्यक्तित्वात् ४७ ।
अवयवः ७७ ।
अविष्टम् ६४ ।
अविष्टम् ५६ ।
अविष्टम् १३० ।
अविष्टम् २२२ ।
अविष्टम् ५८ ।
अविष्टम् १६० ।
अविष्टम् ५ । ३५ ।
अविष्टम् ५ । ३५ ।

पृष्ठे ।

अविष्टम् १३ ।
अविष्टम् ३४ । ६४ ।
अविष्टम् १६४ ।
अविष्टम् ३३६ ।
अविष्टम् ३३८ ।
अविष्टम् ३० ।
अविष्टम् १५३ ।
अविष्टम् ५४ ।
अविष्टम् ३६३ ।
अविष्टम् १३ । ३३२
२८४ ।
अविष्टम् ३२५ ।
अविष्टम् ३३ ।
अविष्टम् ४६ ।
अविष्टम् १७३ ।
३ ।
अविष्टम् ३५४ ।
अविष्टम् ३४४ ।
अविष्टम् ३५ ।
३ ।
अविष्टम् ३३५ ।
अविष्टम् ३३५ ।
अविष्टम् ३३ ।
अविष्टम् ३३ ।
५ ।
अविष्टम् ८१ ।
५ ।
अविष्टम् ६० ।
अविष्टम् ४ ।
अविष्टम् ३० ।
६ ।
अविष्टम् ३३८ ।
अविष्टम् १८ ।

